

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПОВОЄННА УКРАЇНА:
НАРИСИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**
(Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)

Колективна монографія у 3-х частинах

Частина 3



Київ – 2010

Повоснна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. — Ч 3. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 336 с.

У монографії висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Предметна увага надається методологічному та історіографічному підґрунтя вивчення соціальної історії України.

Книга розрахована на істориків, соціологів, культурологів, релігієзнавців та всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Відповідальний редактор — д.і.н., професор,
член-кореспондент НАН України *В. М. Даниленко*

Авторський колектив: к.і.н. *П. Бондарчук*, д.і.н. *Т. Вронська*,
к.і.н. *О. Коляструк*, к.і.н. *В. Крупина*, к.і.н. *Н. Лаас*, к.і.н. *Т. Пастушенко*,
к.і.н. *О. Прохоренко*, к.і.н. *О. Рабенчук*, д.і.н. *О. Удод*, к.і.н. *Н. Хоменко*,
к.і.н. *В. Швидкий*, к.і.н. *О. Янковська*.

Редактор-упорядник — к.і.н. *Н. О. Лаас*.

Рецензенти: *Г. В. Касьянов*, доктор історичних наук,
С. В. Кульчицький, доктор історичних наук, професор,
О. С. Рубльов, доктор історичних наук, професор.

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту історії України НАН України
(*протокол № 7 від 29 вересня 2009 р.*).

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

ISBN 978-966-02-5404-6
978-966-02-5625-5
978-966-02-5626-9

© Інститут історії України
НАН України, 2010
© Автори статей, 2010

З М І С Т

Частина 3. ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР ПОВОЄННИХ РОКІВ

Розділ 8. Соціальна свідомість та поведінка населення України (Олег Рабенчук).....	4
§ 1. Особливості соціальної свідомості населення.....	5
§ 2. Динаміка соціальної поведінки.....	37
Розділ 9. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. (Петро Бондарчук).....	90
§ 1. Релігійна ситуація в УРСР.....	91
§ 2. Релігійна поведінка віруючих.....	119
Розділ 10. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві (Василь Швидкий).....	149
§ 1. Загальна характеристика криміногенної ситуації в українському суспільстві.....	151
§ 2. Суспільно-політичні фактори активізації антисоціальних проявів у повоєнному українському суспільстві.....	158
§ 3. Форми вияву девіацій у радянському соціумі.....	177
§ 4. Девіаційна поведінка представників окремих соціальних груп.....	187
Післямова.....	234
Хроніка подій.....	241
Іменний покажчик.....	280
Географічний покажчик.....	316
Анотації.....	333

Частина 3.
ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР
ПОВОЄННИХ РОКІВ

Олег Рабенчук

Розділ 8.
СОЦІАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОВЕДІНКА
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Свідомість є доволі складним поняттям, суть якого виявляється через цілісність різних точок зору, у тому числі соціальної і поведінкової. Свідомість певного соціуму, тобто суспільна свідомість постає як різнобічний динамічний процес, що підтримується завдяки активній свідомості окремих представників цього соціуму. Вона направлена на вирішення загальних проблем устрою суспільного життя. Ідеї, які закріплюються у суспільній свідомості, не просто відображають дійсність, а й реорганізують її, внаслідок чого людина пристосовується до оточуючого середовища. Таке пристосування здійснюється за рахунок вироблення нових форм соціальних зв'язків, утвердження соціальних норм та ідей, необхідних для їх реалізації. Однак суспільна свідомість не є простою сумою свідомості окремих індивідів, для неї також характерні деякі властивості, які не зводяться до властивостей індивідуальної свідомості.

Суспільна свідомість проявляється у різних формах, які залежать від низки факторів, зокрема – від облаштування соціальних інститутів, тому вона тісно пов'язана з певними типами суспільних стосунків: політичними, економічними, моральними, релігійними, естетичними та ін. Свідомість виступає як спосіб взаємовідносин у соціумі, як ставлення людини до самої себе й оточуючого світу, що знаходить своє вираження через почуття, емоції, переживання, настрої. Включає вона також думки, сприйняття, уяву.

Свідомість тісно пов'язана з поведінковими аспектами, оскільки через суб'єктивне бачення реального світу людина орієнтується у певних соціальних ситуаціях, тобто оцінює їх, після чого приймає рішення стосовно своєї поведінки. Дії людини відносно інших людей, суспільства, оточуючої дійсності формують соціальну поведінку, яка обумовлюється внутрішньою мотивацією, взаємодією потреб, інтересів, цінностей особистості. Крім того, значним фактором впливу на соціальну поведінку людини є суспільні норми, які існують у суспільстві. Різні форми поведінки, у тому числі й ті, що відхиляються від існуючих норм, мають різні біологічні та соціально-психологічні витоки, але під дією конкретних історичних умов і подій вони можуть стати масовими та переважаючими.

У цьому розділі головна увага фокусується на таких темах, як вплив голоду 1946–1947 рр. на свідомість українського народу та реакція на нього населення, образ влади у суспільній свідомості, суспільно-політичні настрої, антисоціальні прояви поведінки населення, найбільш характерні для післявоєнного періоду. Зміст розділу формувався навколо питань, що були проблемними для соціуму, який орієнтувався на виживання як в умовах подолання післявоєнних побутових труднощів, так і в умовах відновлення репресивної командно-адміністративної сталінської системи. Проблеми повсякденного життя впливали на соціальну свідомість, що, у свою чергу, відбивалося на багатьох поведінкових аспектах різних соціальних груп і вимагало відповідної реакції владних партійно-державних інстанцій. Ці факти часто є свідченням негативних сторін життя українського суспільства, однак, вони є його невід’ємним складником і без їх врахування неможливе цілісне бачення нашої історії.

Соціальна свідомість та поведінка населення повоєнних років характеризується складністю та розмаїтістю. Листи населення, інформаційні звіти, таємні доповідні записки та інші документи виразно засвідчують, що поряд з тим образом громадянина УРСР, який вже давно існував, однак, постійно «вдосконалювався» під тиском репресивної системи, у суспільстві була категорія людей, які висловлювали незалежні думки та оцінки, не бажали миритися з існуючою владною системою, з її ставленням до простої людини.

Крім того, поставлені перед проблемою виживання, перед необхідністю самостійно вирішувати свою долю, особливо у голодні 1946–1947 роки, багато хто вдавався до протиправних та аморальних дій. Ця тенденція збереглася у суспільстві й у подальші роки. Яскравим свідченням соціальних проблем є рівень злочинності повоєнного суспільства. Так, гаслом «не вкрадеш – не проживеш» послуговувалися десятки тисяч людей: від посадовців до простих громадян, з якими активно боролися правоохоронні органи. Однак їх діяльність виявилася настільки «професійною», що, в результаті, були безпідставно затримані сотні тисяч(!) безвинних громадян. Крім того і в середовищі правоохоронних органів ситуація із дотриманням закону була далекою від ідеальної, про що свідчать матеріали перевірок і тисячі скарг громадян.

§ 1. Особливості соціальної свідомості населення

Післявоєнний період є одним із ключових етапів у розвитку радянського державного устрою і радянського суспільства. Ці роки залишили практично без змін політичну й економічну систему в СРСР, хоча у суспільстві після переможного завершення війни відбувалися

зміни, пов'язані з надіями та очікуваннями, які викликали особливий психологічний клімат і настрої. Населення країни увійшло в мирне життя сподіваючись, що за порогом війни залишилось усе найстрашніше і важке. В масовій свідомості виник образ «життя-свята», з допомогою якого моделювалася особлива концепція післявоєнного життя – без протиріч, без напруги. Стимулом розвитку цієї концепції був лише один фактор – надія. Вона викликала небувалий оптимізм, емоційне завзяття народу, що дозволило досить швидко вирішити основні завдання відбудови¹. Однак ейфорія перемоги з її духом свободи й ідеологізацією минулого мирного існування була розвіяна реальними життєвими обставинами. Вже у 1946–1947 рр., внаслідок економічної й сільськогосподарської політики ВКП(б), виникає штучний голод. Він забрав із собою сотні тисяч людських життів, спотворив, як і голодомор 1932–1933 рр., моральні норми й життєві цінності, а разом із тим посилив критичні настрої у радянському суспільстві, викликав прихований та відкритий спротив як безпартійних, так і партійних громадян існуючій політичній системі.

З весни 1946 р. керівництво республіки, виконуючи вказівки союзного центру, розпочинає «битву за врожай», спрямовану проти колгоспів і районних ланок управління. Для кожного господарства і районів у цілому, відповідно до видової (приблизної) оцінки врожаю, доводились плани хлібозаготівель. Реакція низової ланки господарських управлінців на такі плани виявилась неоднозначною. Розуміючи, що ці плани надто перебільшені і з господарств доведеться в майбутньому вилучати увесь зібраний урожай, деякі голови колгоспів та представники районних партійних і радянських органів намагалися знизити видову оцінку². Вже у ході жнив з'ясувалося, що план, навіть за зменшеними прогнозами щодо врожаю голів колгоспів і районного керівництва, виконати буде неможливо. Таким чином почалася справжня «битва за врожай», де по один бік «фронту» були вищі посадові особи республіки та армія сумлінних виконавців їх наказів, а з іншого – мільйони голодних селян, що стали заручниками політики ВКП(б). У цій кризовій ситуації вкотре за роки існування радянського державного устрою змінюються життєві орієнтири, система мислення, настрої людей, що, в свою чергу, позначилося на свідомості населення, пріоритетах у поведінці та його взаємодії з владою.

Перш за все перед владою постала проблема «тихого опору» голів колгоспів та управлінців районного рівня, від яких залежало, наскільки швидко і як буде виконуватись план хлібоздачі. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далеко не такою, якою її хотіли бачити в ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР. Більшість з них, звичайно, з ентузіазмом намагалися виконувати спущені з гори плани, деякі, використовуючи своє службове становище, займалися крадіжками зерна

для власного збагачення, але були й такі, які в масовому порядку почали приховувати частину зерна від хлібозаготівель, хоча усвідомлювали небезпеку, яка їм загрожувала, оскільки знали і переконувались на прикладі інших, що в разі виявлення подібних фактів численними уповноваженими та перевіряючими вони будуть засуджені за пунктами 7 і 14 статті 58 як «шкідники і саботажники»³.

Для того, щоб зберегти хоч якусь кількість врожаю, в колгоспах ховали зерно на горищах, змішували з відходами, зволікали з його обмолотом і здачею на заготівельні пункти, складали «кулацькі» хлібофуражні баланси⁴. Серед найпоширеніших методів приховування зерна практикувалось його засипання в насінневі фонди господарств⁵. Також голови ряду колгоспів, незважаючи на урядову заборону до повного розрахування з державою використовувати на свої внутрішні потреби більше 15% від кількості зданого зерна, витрачали все ж значну його кількість на оплату трудовнів, організацію громадського харчування під час збиральної кампанії навіть ще до вивозу врожаю на заготівельні пункти. При цьому деякі керівники районного рівня, знаючи про існуючу тенденцію й усвідомлюючи неможливість виконання хлібозаготівельних планів, не вживали санкцій до голів колгоспів, а інколи навіть видавали накази, щоб загальмувати здавання зерна державі⁶.

На кінець вересня, який вважався вирішальним у проведенні хлібозаготівлі, влада обвинувачувала керівників окремих партійних і радянських організацій Кіровоградської, Чернігівської, Сталінської, Одеської, Херсонської, Чернівецької, Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Вінницької областей у тому, що вони «перебували у полоні відсталих настроїв, ліберально ставилися до порушників державної дисципліни в справі хлібопостачання, не відчували відповідальності перед партією й державою за хід хлібоздачі...». Подібні звинувачення продовжували лунати і в жовтні, і в листопаді 1946 р., незважаючи на те, що все частіше до центральної влади УРСР надходили офіційні листи та звіти від управлінців як районного, так і обласного рівня про надзвичайно важке матеріальне становище населення, голод, захворюваність на дистрофію й прохання надати продовольчої допомоги.

Опір свідомої частини голів колгоспів надто жорсткій хлібозаготівельній кампанії, попри звинувачення органів суду і прокуратури в ігноруванні подібних «злочинних дій», активно придушувався⁷. Відповідно до інформації прокурора УРСР Р. Руденка в 1946 р. та першому кварталі 1947 р. в Україні судовими органами за ініціативи головне районних прокуратур, виконкомів, комітетів КП(б)У, уповноважених Міністерства заготівель СРСР, місцевих газет була розглянута 1681 справа про злочини голів колгоспів. З цієї кількості справ впродовж вересня–жовтня 1946 р., тобто в розпал кампанії із заготівлі

зерна, в Прокуратуру УРСР поступило й було перевірено нею 1325 справ – 79%. Засуджено за ними до різних термінів і видів покарання – 1312 голів (99,1%). Найбільше випадків притягнення голів колгоспів до кримінальної відповідальності було в Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській, Одеській областях (65%)⁸.

Потрібно відмітити, що більшість засуджених голів колгоспів працювали на своїх посадах лише впродовж одного–двох років, причому 70,4% з них (934 особи) були учасниками й інвалідами Вітчизняної війни. До того ж кожен четвертий з засуджених (27,2%) був членом ВКП(б)⁹.

У жодній з постанов – ні союзних, ні республіканських, які стосувались хлібозаготівельної кампанії, жодним чином не згадувались і не брались до уваги продовольчі труднощі населення, хоча вони існували вже задовго до жнив і влада про них знала. Ще навесні 1946 р. мешканці села почали потерпати від голоду, оскільки на вироблені трудодні майже не отримували зерна. Усвідомлюючи та розуміючи причини й небезпечні наслідки своєї скрути й біди, селяни писали листи з проханням про хоч якусь допомогу, зокрема, до родичів, що служили в армії. Повідомлялося про примусову позику державі, відбирання продуктів, худоби, речей, масове опухання і смертність від голоду. Ситуація порівнювалась із 1933 р. Люди волали від безвихіддя: «...Дорогой муж ...мы скоро подохнем с голода... Приезжай и заberi нас отсюда, ибо я не имею надежды, что переживу эту весну... я и дети имеем только на тебя надежду, что ты вырвешь нас из этого пекла...» (Кам'янець-Подільська область); «...Милентий, помоги нам, а то я пухну с голода со всеми своими детьми...» (Одеська область). Військова цензура МДБ УРСР при перегляді поштової кореспонденції за час з 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7330 подібних листів із скаргами на нестачу продовольства. Найбільше їх було надіслано з Київської (3557 листів), Кіровоградської (2815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125) областей¹⁰. Більше 1000 листів із скаргами на продовольчі труднощі було виявлено військовою цензурою у грудні-листопаді 1947 р. при «обробці» кореспонденції в лави радянської армії з Полтавської області¹¹.

Частина населення вважала, що причини голоду лежать у некомпетентності місцевих можновладців, тому зверталася з проханням допомоги в органи КП(б)У, ВКП(б) та особисто до керівників республіки чи держави. Один з таких листів колгоспники села Попелюхи Піщанського району Вінницької області у червні направили до секретаря ЦК КП(б) України М. Хрущова, називаючи його батьком та заступником: «Никита Сергеевич, ...люди наши с голоду мрут ...у нас сил уже не хватает, а из области нас никто не слышит, ...колхозу все равно, как ни работай, а гарантии нет, что получишь. ...В газетах пишут, что все хорошо, а где это

хорошо, а у нас все плохо... Люди все изменились – худые, черные, злые, говорят, что теперь правды нет, но правда должна быть...»¹².

Попри очевидне погіршення життя і наступ голоду, у деяких селян все ж залишалась надія, що центральна влада зарадить їх становищу. З кожним місяцем ситуація в республіці все більше погіршувалася, тож селяни продовжували невпинно звертатися до владних інстанцій по допомогу. У кінці вересня міністр держбезпеки УРСР Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44431 листа із скаргами населення на посуху, несплату за працю й голод. Зокрема, з Київської області їх було надіслано 15507, Вінницької – 13011, Кіровоградської – 6751, Житомирської – 4676, Чернігівської – 2924, Кам'янець-Подільської – 1562¹³.

З посиленням голоду в наступні місяці, висловлювання людей у листах стають все гострішими. Серед населення, і не лише сільського, наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б) й прийшло розуміння, що від радянської влади, за яку люди боролися на фронтах війни, не надійде ніякої допомоги: «Дети! Хлеба и овощи погорели, и мы голодаем. Мать ходила собирать колоски в поле, там, где уже собраны снопы. Председатель колхоза Скорыч ее побил, отобрал мешок и перерубил жилы у нее на руке, теперь она ею не может работать»¹⁴; «...Безвыходное положение, хоть бери детей потрави, и сама ложись под поезд...» (Вінницька область); «...Есть ...нечего. Сельсовет налоги тянет, и не знаем, как быть...» (Кам'янець-Подільська область); «...Демобилизовался, приехал домой, но лучше меня б убили на фронте, чем мучиться дома, где умирают все с голода. ...Не вижу никакой помощи со стороны государства» (Ізмаїльська область)¹⁵.

Щоб урятуватися від нестачі продовольства і голоду певна частина населення стала масово виїздити з районів, що страждали від посухи, в Західну Україну за сільськогосподарськими продуктами. Виїзд почався ще в лютому 1946 р., а влітку почав становити загрозу для влади не лише за масштабами явища, а й за його наслідками. Населення з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької та інших областей України, а також ряду областей Білорусії й Росії переїжджало із села в село західного регіону¹⁶, який не був колективізований¹⁷, й розповідало правду про становище в колгоспах, голод, невиплати за вироблені трудовні, негативно впливаючи у такий спосіб на сприйняття населенням регіону радянської влади і відчутно заважаючи проведенню агітації «переваг» колгоспного ладу.

На лютий 1947 р. в західних областях України відновили лише 507 колгоспів з 2866, які були створені тут у 1939–1940 рр.¹⁸. Тож вислови типу: «На Сході посуха, хліба немає», «В колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають», «Де колгоспи – там немає хліба»,

«Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте – ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати»¹⁹ – цьому процесу не сприяли й місцеве населення залишалось байдужим до радянських господарчо-політичних ініціатив.

Деякі з приїжджих тимчасово наймалися на роботу за харчі, деякі залишалися назавжди, але більшість, побувши два-три місяці й купивши за гроші чи вимінявши за речі хліб, крупу, картоплю чи інші продукти, поверталися додому. Серед них, звичайно, була категорія людей, які їздили не з крайньої потреби, а з метою наступного перепродажу цих продуктів на місцевих базарах, тобто, для власної наживи, на що влада звертала особливо свою увагу.

Для протидії напливу населення в Західну Україну керівництво республіки вживало заходи, які були направлені не на усунення причин, що спонукали людей на масовий виїзд за продуктами, тобто голод, а лише ті, які б дозволили зменшити потік мас і ліквідувати шкоду, що завдавали приїжджі авторитету радянської влади у західному регіоні.

31 липня 1946 р. Рада міністрів УРСР заборонила продаж хліба на базарах колгоспами, колгоспниками й одноосібниками аж до виконання ними плану хлібоздачі державі з врожаю 1945–1946 рр. Тож для боротьби з тепер вже незаконним перевезенням селянами хліба залізницею органи транспортної міліції УРСР почали організовувати на великих залізничних станціях спеціальні загороджувальні загони, які не дозволяли продавати й купувати на базарах зерно й борошно. Крім цього райкомам КП(б)У на місцях давалися вказівки посилювати масово-політичну роботу серед селян, щоб «нездорові висловлювання окремих приїжджих осіб негативно не впливали на морально-політичний стан колгоспників і селян».

Органам МДБ і МВС при виявлені людей, які поширювали антирадянські й «наклепницькі» розмови, спрямовані проти колгоспного ладу, доручалось арештувати й судити²⁰. Однак подібні дії влади особливого успіху не мали. Оскільки ситуація в республіці погіршувалася, тисячі людей продовжували їхати у Західну Україну і в наступному 1947 р. Люди перебували у виснаженому стані, багато хто дорогою вмирав; внаслідок тривалих поїздок, ночівлі на залізничних вокзалах та у переповнених вагонах усі були вкрай завошивлені. Санітарна служба також біла на сполох через поширення тифу²¹. Проте таким чином вижити в умовах голоду було чи не найпростіше, тому потік людей у пошуках порятунку від голодної смерті не припинявся.

В той час як частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша, тверезо оцінюючи ситуацію, що склалася, намагалася врятуватися від голоду втечею з села. Поодинокі або цілими сім'ями селяни кидали свої домівки й направлялися у міста²² чи менш постраждалі від посухи райони.

За даними Міністерства сільського господарства УРСР з 1 січня 1946 р. до 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася на 283,9 тис. осіб²³. Хто не наважувався тікати, але й не бажав померати з голоду в колгоспах, влаштовувався працювати на місцевих підприємствах чи в установах, які забезпечували своїх робітників картками на продовольчі товари. Однак такий шлях порятунку виявився недалекоглядним, оскільки держава суттєво зменшила у вересні 1946 р. кількість осіб, особливо у сільській місцевості, які забезпечувалися пайком.

Щоб завадити селянам самовільно залишати колгоспи й повернути тих, хто так вчинив, Міністерство сільського господарства УРСР пропонувало Раді міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняти постанову про заборону відпуску колгоспників з села та прийняття їх на роботу керівниками підприємств, організацій чи установ. Однак, як не дивно, останні на такий крок не пішли, оскільки вважали, що прийняття подібної постанови суперечить положенням сільгоспартілі та Конституції СРСР. Але з призначенням у березні на пост секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича ситуація змінилася. За його підписом низовим партійним та радянським органам навесні було розіслано лист ЦК КП(б)У, в якому їм доручалося надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні назад у господарства колгоспників. Без виданих у колгоспі документів сільські мешканці тепер не могли ніде влаштуватися на роботу²⁴. Таким чином, радянською владою була поставлена ще одна перепона на шляху людей до виживання.

Екстремальні умови голоду мали стресовий характер впливу на суспільство, вони несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю особи. В ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни свідомість людей, що призвело до руйнації соціальних, правових, моральних норм та ціннісних орієнтацій, зміни поведінки.

Одним з проявів такої руйнації стало залишення батьками своїх дітей, причому робилося це часто привселюдно. Дітей кидали на дорогах, у сільрадах, в райздороввідділах, в яслях, лікарнях, біля дитбудинків, в райвиконкомах, відділах МВС. В основному це були малюки від новонароджених до 4-річного віку. Про характерний випадок доповідав у лютому 1947 р. секретар Чечельницького райкому КП(б)У Вінницької області В. Грабовський. Він наводив приклад, коли в райздороввідділі опухла від голоду вдова принесла двох дітей у край виснаженому стані й з окриками: «Дівайте їх, де хочете!», залишила приміщення²⁵.

Проте свідченням ще більших відхилень у внутрішньому світі людини в умовах голоду від усталених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів²⁶. З метою виживання дехто переступав межу людськості

і, щоб прогодуватися, вбивав власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих родичів. Траплялися випадки, коли вбивства людей чинились для виготовлення і наступного продажу продуктів харчування. Вбивали навіть 12–13-річні діти. При цьому не всі з тих, то наважувався на подібні вчинки були виснажені чи у стані, близькому до божевілля. За перше півріччя 1947 р. органи МВС УРСР на території 15 областей республіки зафіксували 130 випадків людоїдства та 189 випадків труподства. Найбільш частими вони були в Ізмаїльській (відповідно 53 і 82 випадки), Дніпропетровській (16 і 21), Одеській (10 і 2), Сталінській (11 і 15) областях²⁷. Виявити справжню кількість подібних фактів в той час, коли люди вмирили сотнями тисяч, було неможливо, проте навіть ті випадки, які вдалося зафіксувати, свідчать, що це жахливе явище було поширене у всіх регіонах України, де був голод.

Незважаючи на те, що пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну 1947 р. влада досить успішно провела у лютому 1947 р. таку важливу політичну кампанію, як вибори до Верховної Ради УРСР. З остраху перед можливими протестами людей, оскільки лунали висловлювання невдоволення, або про те, що «голосувати будете без нас, ми не доживемо до виборів», у республіці скликалися спеціальні пленуми і наради парткомів усіх рангів, збори пропагандистів і агітаторів з метою нейтралізації негативних настроїв. У результаті вибори пройшли спокійно і за «блок комуністів і безпартійних» проголосувало 99,47% виборців²⁸. Але навіть 0,52% тих, хто був проти, а це 111832 особи, було досить багато, хоча менше, ніж у 1946 р., коли проти виставлених кандидатів від України у Верховну Раду Союзу РСР голосувало 178552 виборці.

Люди висловлювали своє невдоволення не стільки недемократичністю процедури голосування за єдиних кандидатів, скільки нестерпними умовами життя. Воно виражалось у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявляли після відкриття виборчих урн. Частина громадян у такий спосіб намагалася звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище: «Нагодуйте народ», «Приділяйте більше уваги трудовому народу», «Врятуйте від голоду»²⁹. Зокрема, в інформаційному повідомленні до ЦК КП(б)У про підсумки виборів на Полтавщині секретар обкому партії з пропаганди В. Волгін констатував, що на багатьох бюлетенях були типові приписки: «Дайте хліба, хочу їсти!», «Я буду голосувати за того, хто дає життя, а не голод», «Товаришу депутат! Дайте хліба – гину!»³⁰. У Кам'янець-Подільській області поряд з патріотичними написами: «Хай живе і процвітає могутня Батьківщина», «Привіт Сталіну», «Голосую за комуністичну партію», «Голосую за улюбленого батька і друга Й. Сталіна», також були й протилежного характеру: «Прошу налагодити життя», «За світло, воду і хліб», «Дайте хліба»³¹.

З початку 1947 р. критичність настроїв, як сільських, так і міських жителів все ж зростала, про що з тривогою спецслужби доповідали керівникам республіки. Так, на Полтавщині, колгоспник сільськогосподарської артілі «Певний шлях» Кобелецького району Ф. Колісник у приватній розмові заявляв: «Нам говорили, коли ми їхали з фронту: ви будете забезпечені і ваші сім'ї також. Ось нас і забезпечили. Так, питається, за що ж ми воювали, за що ми стали каліками, а інші голови поклали? За те, щоб бути голодними і пухнути з голоду?». Більш категоричними були слова жительки Полтави М. Андрусенко: «Просто вирішили виморити людей голодом; наша держава має достатню кількість хліба, але зовсім не проявляє піклування про людей»³². З метою всебічного виявлення подібних настроїв та реакції населення на голод МВС УРСР доручило Управлінню боротьби з бандитизмом збирати всю інформацію, що стосувалась цієї проблеми. Ще з 20 грудня 1946 р. працівники управління розпочали роботу, пов'язану з аналізом, узагальненням і надсиланням її у вищі органи державної влади³³. Однак, маючи таку інформацію, керівництво республіки реагувало не на факти катастрофічного становища людей, а лише на те, що загрожувало існуючій політичній системі і порядкам, які у ній панували.

Реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р., маючи досвід минулого року, була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися найстрашнішого – повторення голоду, тому змінився характер настроїв, посилилася критика дій влади, стала агресивнішою поведінка. Про ворожі антирадянські прояви керівництву республіки регулярно доповідали спецслужби та секретарі обласних комітетів КП(б)У в звітах про політичні настрої людей.

Серед населення почали відкрито лунати звинувачення у бік влади. Так, в Лозоватській сільраді Ново-Пражського району Кіровоградської області колгоспник М. Горбенко у розмові з селянами заявив: «З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає й очікувати його немає чого. Що зберемо то все вивезуть, а народ знову буде голодати. Далі існувати ми так не можемо, а при комунізмі ще буде гірше». За своє висловлювання колгоспник був арештований³⁴. Така ж доля спіткала колгоспника Онуфрієвського району М. Баранова, що звернувся з прямим запитанням-докором до райпрокурора Макаренка і начальника РВ МВС Тарасюка: «До яких пор ви будете забирати весь хліб у нас и отдавать Сталину»³⁵. У Сумській області колишній агроном контори «Росткаучук» С.-Будського району говорив: «Славянские страны стали нашими сателлитами, там пока массы не знают, что представляет из себя советский демократизм, они не знают, что у нас существует сталинский

монархизм, они не знают, что у нас нищета, бедность... Местные монархические колхозы привели к разорению села...»³⁶.

У бідах народу і виникненні голоду обвинувачувались комуністи та місцевий апарат, що жив за рахунок простих людей: «Коммунисты забрали весь хлеб, а теперь мы умрем с голода» (Кіровоградська область)³⁷, «...Если город Сталино представит одной семьей, то в нем на одного работника, производящего материальные ценности, приходится 10 тунеядцев – работников облисполкома, обкома партии, комсомольских и профсоюзных комитетов и других, все они, не производя ничего, кушают в пять раз больше тех людей, которые добывают уголь и хлеб. И такое положение по всей стране... Они поделали из нас бродяг, превратили весь народ в скот...» (Сталінська область)³⁸. Матері картали своїх дітей за їх рішення вступити в цей скрутний для основної маси населення час у Комуністичну партію: «Я узнала, что ты без моего разрешения вступил в партию. Для меня очень обидно. Ты должен был спросить совета матери. Я не одобряю твой поступок. Ты партийный, а я здесь страдаю без хлеба. Людей судят за колоски, за кражу хлеба, соломы» (Херсонська область)³⁹.

Попри кращий врожай, ніж у 1946 р., з настанням жнив 1947 р. продовольчі труднощі населення були досить відчутними, оскільки основна увага влади знову зосереджувалась на обов'язковому виконанні плану хлібозаготівлі. При цьому багато хто усвідомлював, що держава могла б у достатній кількості забезпечити людей продовольством, якби зерно у першу чергу використовували для потреб власного народу: «Хлеба нам бы хватило на несколько лет, ели бы его не отправляли за границу. Но видно так надо, чтобы мы ели сор, а за границей ели наши булки» (Херсонська область), «Вот дождались урожая, а хлеб от нас увозят, нам опять придется голодать. Обещали, что с нового урожая будет коммерческий хлеб, а его нет, потому, что хлеб от нас увозят в другие страны» (Полтавська область)⁴⁰.

Тож цілком закономірно у масовій свідомості побутувало переконання, що хто вкраде, той буде синим: «На трудодни ничего не дают. Так что если украд – поел, а нет – пропадай, а поймашься – судить будут. Так или иначе – все равно погибать» (Херсонська область), «Тот, кто украд хлеб, тот будет с хлебом. Это мы знаем по прошлому году» (Миколаївська область)⁴¹.

Доповідаючи, наприклад, в управлінні з перевірки партійних органів при ЦК КП(б)У про політичні настрої населення завідувач оргінструкторським відділом Миколаївського обкому КП(б)У Віщун зазначав, що в період жнив «антирадянські елементи» намагалися будь-що зірвати чи загальмувати виконання «першої заповіді перед державою», тобто хлібозаготівлі. Для досягнення цієї мети вони поширювали думку про те, що крадіжки в колгоспах і радгоспах не є злочином, і «красти

можна, особливо тепер». Навіть один з колгоспних парторгів (Казанковський район, колгосп «15 років ВЛКСМ») на запитання: «Чому ви слабо ведете боротьбу з расхитителями?», відповів: «Тепер таке время – не украдеш, не проживеш». У його колгоспі була відмічена масова участь колгоспників у крадіжках зерна⁴².

Особливістю реакції населення на хлібозаготівельну кампанію 1947 р. на відміну від більш голодного 1946 р. є те, що набула поширення така форма спротиву політиці влади на селі, як убивство голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були надто заповзятими у виконанні розпоряджень влади. Офіційно такі дії класифікувалися керівництвом держави як терористичні акти. Основним мотивом вбивств та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Крім цього спалювались помешкання, господарчі будівлі, нищилась домашня худоба активістів і голів. Іншою загрозою для влади стали загони ОУН і УПА, які проникали із Західної України і також убивали місцевий актив та голів колгоспів, грабували токи, зерносховища, кооперації⁴³. Представники спецслужб і слідчих органів намагалися будь-що встановити виконавців чи завадити подібним терористичним актам і їм це часто вдавалось, оскільки нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито й при свідках, або в очі того, кого мали вбити. Зокрема, за 20 днів – з кінця вересня до середини жовтня 1947 р. в Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Житомирській, Київській областях органи МДБ завадили здійсненню 13 замахів на партійно-радянський актив у колгоспах, арештувавши осіб, які намагалися їх учинити⁴⁴.

Як і попереднього року, у 1947 р. владі прийшлося зіткнутися під час хлібозаготівлі з небажанням деяких керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центру. Цих керівників звинувачували у саботажі, оскільки вони зтягували молотьбу і здавання зерна державі, знову приховували його, заплутували облік, списували, залишали як втрати на полях, видавали на трудовні та використовували на внутрішні потреби більше дозволених 15%. Наприклад, у Кам'янець-Подільській області за період жнив було притягнуто до відповідальності 185 осіб: голів колгоспів – 72, голів сільрад – 13, директорів МТС – 8, бригадирів колгоспів – 23, секретарів парторганізацій колгоспів – 21, секретарів райкомів КП(б)У – 5, голів райвиконкомів – 2 та інших робітників – 41. З них виключено з партії – 30 осіб, переведено з членів ВКП(б) у кандидати – 5, засуджено – 8, знято з роботи – 17, на інших було накладено партійні стягнення⁴⁵.

Також, як і влітку 1946 р., практикувались диверсії: навмисно псувались комбайни, молотильні агрегати, у покоси чи у робочі частини машин підкидалися металеві предмети, міни, гранати.

Але й цими засобами арсенал спротиву частини населення, невдоволеного діями радянської влади, не вичерпувався. Влада зіткнулася ще й з проблемою анонімних листів, агітаційних листівок та відкритої агітації громадян проти радянського устрою. Зокрема, Г. Петров, секретар Кіровоградського обкому КП(б)У, інформував у серпні 1947 р. секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича про активізацію під час виконання плану хлібозаготівлі «ворожих елементів з числа колишніх куркулів, націоналістів, колишніх німецьких помічників, сектантів, які в деяких районах і колгоспах проводили ворожу агітацію і прихований саботаж, а в окремих випадках чинили активні дії, а також намагалися у своїй антирадянській роботі використовувати окремих відсталих, з низьким рівнем політичної свідомості з середовища робітників, селян і службовців»⁴⁶. У анонімках та агітаційних листівках виражалися протестні настрої людей, які не бажали миритися зі своїм важким становищем та політикою, що на той час домінувала в республіці. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, так і в центральні органи влади. Часто їх регулярно писали одні і ті ж особи, причому дехто, не обмежуючись цим, вдавався ще й до відкритої агітації своїх поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо. Подібна «нерозсудливість» останніх сприяла владі у здійсненні заходів з їх швидкого виявлення і нейтралізації шляхом арешту. Так, з 20 вересня до 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували у східних областях України 126 осіб, які проводили антирадянську агітацію, з метою зриву здавання зерна державі. Багато анонімок з погрозами вбивства надсилалося чи підкидалося колгоспним активістам⁴⁷.

В агітаційних листівках, які розвішувались чи залишалися у громадських місцях лунали заклики саботажувати роботу, не працювати у колгоспах, красти. Наприклад, в Підвисоцькому районі Кіровоградської області на будівлі Полінайської сільради була вивішена листівка з військовою стилістикою наступного змісту: «Товарищи колхозники и колхозницы! Воруйте хлеб по всех фронтах, где б он вам не попадался, тащите беспощадно, без мер и границ на это, а кто будет отбирать у вас, тому будет собачья смерть»⁴⁸. Проте найбільш загрозливими для влади були листівки із закликами до відкритої антирадянської боротьби. Причому заклики лунали до різних категорій громадян (до свідомих українців, бійців і командирів Червоної армії і навіть прихильників білогвардійців): «Дорогие замученные в большевистской и фашисткой неволе украинцы и украинки, к Вам обращаются друзья Ваши! Нет слов,

чтобы можно было выразить нашу неволю, нашу несчастную жизнь, подобную собачьей у плохого хозяина... Кучка большевистских наемников жестоко посмеялась над тобой, несчастный народ. Ты воевал за Сталина, за колхозное рабство, за большевистский рай, а дети твои пухнут с голода на родной украинской земле. ...Народ, проснись, расправь свои руки, и никакая сила не сломит тебя в борьбе. Счастья и зажиточной жизни нам никто не даст, если мы это сами не завоюем. Смерть кровавому фашизму! Смерть кровавому большевизму. Да здравствует свободная, вольная, независимая Украина! Народ, создавай подпольные партизанские организации, вооружайся, уничтожай большевистских угнетателей, приberi власть в свои руки!»⁴⁹, «Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: Воля народів і людини! Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!» (Вінницька область), «...Більшовики хочуть викликати в Україні голод, подібно, як це було в 1930 – 1933 рр., коли загинуло понад 7 млн. українців. Чи хочете, щоб жили Ви і Ваші діти? Чи хочете мати чим прогудувати худобу? Чи хочете, щоб не було кривавих війн? Коли так – тоді є вихід один: все, що тільки можливо – ховайте! Не давайте нічого з України ворогові! Допмагайте сусід сусідові! Ваша праця – ваш хліб! Українські повстанці» (Кам'янець-Подільська область)⁵⁰, «Товарищи рабочие и крестьяне колхозники, поднимайтесь на борьбу с советским варварством, организуйте белогвардейские отряды против советской власти, чтобы после ее свержения – жить зажиточно. До каких пор будем терпеть. Нас хотят поморить с голода и поработить. Поднимайтесь все, собирайте оружие...» (Сталінська область)⁵¹.

Вияв реакції людей на голод знайшов своє відображення і в народному фольклорі: «До колгоспу не піду, Бо я знаю ту біду. Колгосп – рідна мати, Не вкрадеш, не будеш мати. Виконала п'ятирічку: Бери торбу, або в річку. Дають грами, Щоб не розібралися з ділами»; «Усе літо проробила – Кіло проса заробила, На стакани продала – Холостяцьке віддала. Тепер треба вербуватись, Щоб на плаття пристаратись»⁵². Мізерний заробіток, необхідність красти чи тікати з колгоспу – не широкий арсенал засобів для селянина, щоб прожити у післявоєнному колгоспі.

З метою протидії зростанню антирадянських проявів і настроїв та поширенню чуток, окрім власне репресивних кримінально-процесуальних заходів, у республіці проводилась маса зборів та роз'яснювальних бесід з селянами й робітниками силами тисяч агітаторів і пропагандистів, які переконували населення у перевагах радянського способу життя над ворожим капіталістичним. Успіху цих кроків сприяло й те, що під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю ніж попереднього року виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово

вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав «здоровішим», тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись мінімумом, який давала держава, більшість населення поверталася до звичного життя, й тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше.

Проте голод вкотре негативно вплинув на свідомість, психологію, моральне здоров'я людей. Багато хто бачив та розумів сутність існуючої державної системи, однак продовжував покійно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Голод засвідчив, що позбавлене державної підтримки населення було змушене рятуватись самотужки, часто йдучи на злочини та нелюдські вчинки, переступаючи моральні норми. В основному протести проти дій влади виражались у розмовах чи у листах до рідних. Проте серед безпартійних і партійців траплялися й ті, хто відкрито чинив опір владі, знаючи, що за свою непокору буде жорстоко покараний. Ця категорія громадян, попри пасивність та аполітичність більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі, оскільки при нагоді завжди виражала своє невдоволення нею вчинками та антирадянськими висловлюваннями.

Досить небажаним для влади було також поширення впродовж 1947 р. чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному з США, Англією та Туреччиною), у якій Радянський Союз мав неминуче зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, де населення потерпало від нестачі продовольства і голоду. Незважаючи на те, що минуло лише два роки від закінчення виснажливої війни з фашистською Німеччиною, у якій був значним прояв патріотизму, у свідомості багатьох людей, внаслідок несправедливої політики радянської влади, визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації: «...Необходима другая война, которую требуют Англия и Америка, которая должна уничтожить колхозы...» (Сумська область), «При немцах было хлеба сколько угодно, а сейчас мы голодаем, потому что весь хлеб от нас забирают. Хотя бы скорее была война, может быть придет другая власть и будет лучше» (Миколаївська область), «Колхозы должны развалиться, они не оправдали себя. Скоро будет война Америки и Англии против Советского Союза и они нас освободят от этого колхозного строя» (Одеська область)⁵³, «...Будуть знищені колгоспи. Землю роздадуть, і хто як захоче, так і буде жити, війна обов'язково буде, бо всі знають, що таке совєцька власть...», «Колгоспи існувати не будуть. Бо війна вже на носі. Англія і США вимагають від Сталіна вивести війська з Німеччини. Я хоть

і поранений, але пішов би ще воювати, тільки, щоб цієї влади не було. Це не влада, а якісь здирники...» (Вінницька область)⁵⁴.

Спецслужби фіксували у висловлюваннях людей недовіру до влади й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм: «Наше правительство нас обманывает, оно на обмане и построено. Турция обязательно скоро будет воевать с нами и она должна забрать Украину потому, что она принадлежит Турции» (Кіровоградська область), «Если Америка и Англия объявят войну, то СССР не будет в состоянии оказать серьезного сопротивления и пойдет на любые условия мира, так как внутренняя обстановка в стране, в материальном отношении крайне напряженная, во многих местах люди умирают от голода. Ухудшение материального положения в этом году объясняется не засухой, а причину нужно искать в существующем у нас строе...» (Сталінська область)⁵⁵.

Проблеми повсякденно життя народу негативно впливали на суспільну свідомість, що, у свою чергу, позначалося на настроях та поведінці людей. В умовах відновлення репресивної тоталітарної системи в країні населення могло висловлювати вільно лише ті думки, які б підтримували існуючий політичний лад. Й багато хто так і чинив, однак завжди існував прошарок людей, які, незважаючи на зусилля влади та її протидію, висловлювали критичні думки й сподівалися на крах радянської системи і покращення після цього умов життя.

Дехто продовжував покладати ці сподівання на нову війну Радянського Союзу із Сполученими Штатами Америки, слухи про яку постійно ширились у республіці, особливо в західних областях. У таємному інформаційному зведенні завідувача адміністративним відділом Львівського обкому КП(б)У Ангелова на ім'я завадмінвідділом ЦК КП(б)У Дроздова від 21 квітня 1950 р. повідомлялося, що робітник інструментального заводу Львова М. Стабрило (місцевий українець) у бесіді з іншими робітниками говорив: «...Скоро будет война, американцы уже направляют свои самолеты на Советский Союз, Америка победит и тогда жизнь у нас будет совсем другая, лучшая чем сейчас...». Також наводилось висловлювання у колі знайомих українця-переселенця з Польщі, студента технікуму політпросвітпрацівників Р. Панчишина: «...Я слышал, что наши партизаны (ОУН) издали приказ, что в случае скорой войны каждый настоящий украинец должен идти в армию, а не укрываться, но в армии проводит вредительскую работу, чтобы тем самым подорвать мощь Советской армии, а за это американцы отдадут нам наши земли...»⁵⁶.

13 листопада 1950 р. секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький направив інформацію секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову про реакцію населення Львова на підготовку влади до святкування 33-ї річниці Жовтневої революції. У повідомленні відмічалось, що деякі громадяни,

яких зараховували до націоналістичних і антирадянських «елементів», висловлювали свою озлобленість радянською владою, навіювали наближеним до них особам антирадянські погляди, поширювали чутки про війну й поразку в ній Радянського Союзу. Так, старший економіст облторгу Г. Остапчук (українець, безпартійний) серед знайомих говорив: «На днях я был в Радеховском районе и заезжал в свое родное село, так там народ готовится встречать не октябрьские праздники, а немцев и американцев. Ожидая войны, никто не хочет ничего делать, свои огороды убрали, а колхозную свеклу и картофель до сих пор не убирают. Здесь в городе вроде тихо, но это потому, что здесь друг друга боятся, а в селе говорят открыто». Сподівання на американців висловив механік міськелектромережі С. Маланець (українець): «Скоро Советы будут встречать свой праздник, а нам все равно. В этом празднике ничто нашего нет, мы свой праздник встретим, когда американцы покончат с Кореей». Негативно в адресу радянського устрою висловився І. Ляховський (поляк): «Уже 33 годовщина революции, и когда это кончится. Дал бы Бог, чтобы это была уже последняя годовщина»⁵⁷.

Радянська пропаганда впродовж кількох років після війни наполегливо створювала образ нового ворога – США, який замінив переможену Німеччину. Цей ворог уособлював сили імперіалізму і став головним супротивником країн соціалістичного табору. Однак певна частина населення України, насамперед представники інтелігенції, все ж тверезо оцінювали політичну ситуацію у світі. Зокрема, старший викладач педагогічного інституту м. Сталіно Гординська заявила: «Міжнародне становище зараз чітко визначилось. Світ розділвся на дві ворожі частини: англосаксів і комуністів...»⁵⁸. При цьому, за офіційною ідеологією, Радянський Союз втілював сили «добра», а його ідеологічні супротивники – сили «зла», від яких потрібно було боронитися. За висловом Й. Сталіна: «Ми оточені ворогами – це зрозуміло усім. Вовки імперіалізму, що нас оточують, не сплять»⁵⁹.

Проте серед населення існувало розуміння, що Радянський Союз також виступає потенційним агресором. Так, архітектор облпроекту Львова Н. Микула (українець, безпартійний) говорив: «Война неизбежна и будет развязана она нами на Западе. Советскому Союзу нужна германская промышленность, так как своя не обеспечивает растущих нужд техники. Если Америка не сможет дать отпора, когда Советский Союз начнет прибирать к своим рукам Западную Германию, то позже ей трудно будет бороться с Советским Союзом». Припущення стосовно військових планів радянської держави висловив доцент Львівського політехнічного інституту В. Ракита (єврей, безпартійний): «Мы стоим на пороге войны с Америкой. Катастрофа вот-вот разразится. А мы как бы идем сознательно

на это и сознательно провоцируем войну. Я не уверен, что мы сами первые не начнем ее, Европа бешено вооружается. Мы тоже»⁶⁰.

Поширенню серед населення чуток про підготовку до близької війни сприяло запровадження податку для військовослужбовців. Зокрема, продавець магазину Львова Райбах (єврей) заявив: «Видимо в кармане Советского правительства не густо, раз оно добралось даже до единственной своей опоры – армии». Працівник Львівського облторгу Щербаков висловився наступним чином: «Нам скорее войну преподнесут, чем переоценку и снижение цен. Наше правительство сейчас собирает буквально все копейки на вооружение страны, даже на военных наложен налог»⁶¹.

3 серпня 1951 р. у районі навчань 46-го окремого батальйону зв'язку 4-ї гвардійської механізованої дивізії, яка дислокувалася в с. Безбородьки Гельмязевського району Полтавської області, солдатами Несмирним і Костюченком була знайдена написана від руки листівка-заклик від імені Жукова, про що начальник управління контррозвідки МДБ Київського військового округу генерал-майор Покотило повідомив секретаря ЦК КП(б)У Л.Мельникова. Автор листівки закликав радянських військовослужбовців не чинити опір американцям у війні, що мала статися. У листівці, зокрема, ішлося: «...Дорогие украинцы, это к Вам обращается Жуков. ...По всей земле люди живут хорошо... кто проходил войну и был за границами, то тот видел, как живет народ за границей, там все равны. ...В Советской стране на бумаге пишут, что все равны и одни права. ...В Советской стране везде в колхозах бедствуют, с колхозника последние штаны сдирают, когда он не уплатит за то что он живет в СССР. ...Товарищи украинцы, скоро начнется война, придет освободительная армия Америки, здавайте без боя Украину. Афиша с американского самолета до украинцев Украины. Жуков в Америке».

Виявивши листівку, яку було охарактеризовано як «антирадянську українсько-націоналістичну», управління контррозвідки разом з територіальними органами МДБ вжило заходів для розшуку й встановлення її автора. З цією метою перевірялось, чи насправді військовослужбовці знайшли листівку, а не отримали її від кого-небудь для поширення. Також почали виявляти підозрілих осіб з числа військовослужбовців, яких відкомандировували на основі компрометуючих матеріалів з-за кордону і цивільних осіб, які були демобілізовані з лав Радянської армії⁶².

Чутки про війну ширились також і внаслідок смерті Й. Сталіна. Про факти подібних висловлювань 10 березня 1953 р. доповідав вищому керівництву республіки начальник управління охорони МДБ Південно-західної залізниці полковник держбезпеки Перепелиця. Так, було зафіксовано, що дружина тесляра Мостозагону № 2 Т.Ричалова в розмові із сусідами сказала: «Теперь наверное будет война, пусть уже лучше

отдали бы страну, чем придется переживать войну». Робітник щебневого кар'єру станції Пенізевичі Зінченко заявив: «Нет Сталина, тяжело будет нашей стране в теперешней международной обстановке. Война будет скоро, каждый день эшелоны с танками идут на Запад, похоже, что готовится то, что было в 1941 году»⁶³.

Одним із факторів, що впливав на настрої населення і формував суспільну думку, було прослуховування закордонних радіотрансляцій. Певна частина громадян, не вдовольняючись тим, що пропонували радянські засоби масової інформації, шукала можливість діставати її із закордонних джерел. Довіра до цих джерел була набагато вищою, ніж до радянських. Наприклад, після інциденту в 1950 р. з американським літаком студент Львівського політехнічного інституту Я. Кривко (українець) у колі однокурсників висловив недовіру до повідомлень радянської преси: «...Советская пресса сообщает неправду. Я не верю, чтобы американский самолет залетел на территорию СССР, да еще начал стрелять по советским самолетам. Вот послушаю сообщение “Би-би-си”, что оно сообщит. Я ему больше верю, чем советскому сообщению...»⁶⁴. Багато хто із закордонних радіопередач дізнавався про справжню внутрішню ситуацію в Радянському Союзі, зокрема, про політичну боротьбу в зв'язку з хворобою та смертю Й. Сталіна⁶⁵. Так, отриманою із однієї з таких передач інформацією ділилася із колегами по роботі співробітниця 1-го спецвідділу МВС УРСР М. Курмаз⁶⁶.

Населення слухало трансляції таких радіостанцій, як «Бі-бі-сі», «Голос Америки», «Голос Ізраїлю». 31 серпня 1953 р. почала працювати ще одна потужна радіостанція «Вільна Європа», що вела свої програми російською і українською мовами та мовами країн «народної демократії»: болгарською, румунською, угорською, польською, чеською, сербською. Трансляція велась на хвилі 1734 м, на якій працювала московська радіостанція РВ-2, що передавала основні центральні програми. Потужність станції була настільки великою, що, починаючи з восьмої години вечора, у південних і західних областях республіки, а після дев'ятої – у Києві, її було краще чути, ніж московську. Щоб унеможливити передавання програм цієї радіостанції, усім начальникам обласних управлінь зв'язку було дане телеграфне розпорядження про категоричну заборону ретрансляції московських передач на хвилі 1734 м радіовузлам, які працювали в областях. Усі вони почали приймати лише київську радіостанцію РВ-87. Крім республіканських передач вона вела ретрансляцію московської програми, яку цілодобово отримувала по міжміському телефонному кабелю спеціальним каналом⁶⁷.

Повністю перекрити доступ населенню до зарубіжних радіостанцій влада не могла, тому намагалася відстежувати тих, хто займався

прослуховуванням цих станцій. Секретар Київського обкому КПУ Г. Гришко у вересні 1953 р. у своєму повідомленні секретареві ЦК КПУ О. Кириченку зазначав наявність в обкомі партії відомостей про те, що у містах Києві та Білій Церкві, Броварському, Чорнобильському, Іванівському, Васильківському, Білоцерківському, Канівському та інших районах області окремі громадяни, які мали власні радіоприймачі, захоплювалися прослуховуванням закордонних антирадянських передач. У деяких випадках організовувалися навіть колективні слухання цих радіотрансляцій.

Як правило особи, які слухали закордонні радіопередачі, поширювали їх зміст серед населення і цим самим фактично вели ворожу радянській владі агітацію. Спецслужби фіксували також непоодинокі факти, коли прослуховуванням закордонних радіопередач займалися деякі члени КПРС. Так, начальник товарного цеху фабрики мінеральної вовни, член КПРС Й. Шехтман у липні 1953 р. говорив своєму знайомому: «Цими днями я слухав закордонну радіопередачу (він висловився “Зведення басарабського інформбюро”) так виходить, що ще до того, як з’явилося у газеті повідомлення про переговори з державою Ізраїль, у Радянський Союз приїжджала представниця Ізраїлю Голда, вона представила списки на 150 тис. євреїв, які бажають виїхати з СРСР у Палестину. Я вірю, що така кількість євреїв бажає виїхати з СРСР, серед них можуть бути і комуністи». Начальник будівельного цеху 6-го шкіряного заводу, член КПРС І. Елдіні висловився: «Я часто слухаю «Голос Америки». За кордоном більш інформовані про справи в СРСР, ніж ми. Вони яскраво пояснюють існуючу у нас обстановку...»⁶⁸.

Певна частина громадян, зіштовхуючись у повсякденному житті з масою проблем, розраховувала на допомогу різних державних інстанцій, куди зверталася з численними скаргами і заявами. У своїх заявах, листах і скаргах населення фіксувало недоліки та викривало порушників законодавства, розтратників, шахраїв, бюрократів, оскільки не бажало миритися з існуючими негараздами. На особливому рахунку у влади були скарги з питань дотримання соціалістичної законності, при розслідуванні яких часто виявлялись серйозні порушення законодавства та зловживання службовим становищем з боку окремих відповідальних працівників державного і господарського апарату УРСР⁶⁹.

Зокрема, у президію Верховної Ради УРСР за 1951 р. надійшла 252 421 скарга і заява, при чому біля 18 тис. осіб звернулося у президію особисто⁷⁰. Основна маса з вказаних заяв – 209 202 (83%) – стосувалась питань помилування засуджених. Інші розподілялись наступним чином: 16% (7 208) скарг і заяв торкалися проблем нарахування грошових податків і натуральних поставок; 17,9% (7 755) – призначення пенсій і надання матеріальної допомоги; 16,1% (6 976) – з квартирних питань;

8,9% (3 827) – працевлаштування і звільнення з роботи; 7,5% (3 212) – незаконного вилучення худоби, майна і присадибних ділянок; 5,5% (2 410) – дій судово-прокурорських органів; 2,2% (972) – порушення радянського законодавства; 2,1% (944) – порушення уставу сільськогосподарської артлії; 23% (9 915) – з усіх інших питань⁷¹.

У таких великих містах як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ та інших найбільших злободенними питаннями, за якими від громадян надходили скарги, були житлово-квартирні проблеми, прописка і працевлаштування, що свідчило про недостатню увагу міських та райрад до вирішення цих питань. З метою поліпшення ситуації, що склалася, президія Верховної Ради УРСР 31 липня 1951 р. видала постанову «Про стан розгляду заяв і скарг трудящих у виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих Вінницької області». Однак наступна перевірка в регіонах цієї роботи виявила великі недоліки у виконанні постанови. Заяви і скарги громадян, які надходили в обласні організації, часто механічно пересилали в нижчестоячі установи, де значна їх кількість взагалі не вирішувалась або залишалась довгий час без розгляду. Наприклад, у Вінницькому облвиконкомі у 1951 р. з 5102 скарг, що надійшли, лише 442 або 8,6% були вирішені в обласному виконавчому комітеті, усі інші – надіслані на розгляд районних інстанцій без встановлення суворого контролю за їх вирішенням. У Харківському облвиконкомі з 6212 заяв переслали у райони 92%, а в Кіровоградському обласному виконкомі з 5170 скарг розглянули на місці лише 3% (156 скарг)⁷².

Дещо краща ситуація була у Дніпропетровській області. З 3045 листів і заяв, що надійшли в обком КП(б)У за перше півріччя 1952 р., 2688 (88%) розглядалися працівниками обласного комітету партії. Із загальної кількості листів, що надійшли, 520 було без підпису, 478 – надіслано з ЦК ВКП(б) (у тому числі 100 контрольних), 336 – з ЦК КП(б)У (192 контрольних). Основними проблемами, які турбували населення, були питання надання помешкань (343 листа), неправильної поведінки окремих керівників підприємств, голів колгоспів і поганого керівництва (226), працевлаштування (214), незаконного звільнення з роботи і пониження на посаді (213), використання службового стану і розкрадання державної власності (206), поновлення прав членів і кандидатів у члени ВКП(б) (182 листа)⁷³.

Однак не всі листи і заяви громадян, що залишались на розгляд секретарів обкому та завідувачів відділами вирішувались у встановлені законом строки. З 1158 листів і заяв, що були взяті на контроль, на 1 липня 1952 р. не вирішилися 290, у тому числі надісланих з ЦК ВКП(б) – 27, з ЦК КП(б)У – 40. Наприклад, у сільськогосподарському відділі обласного комітету КП(б)У не було розглянуто 38 листів, зокрема, лист без підпису на ім'я секретаря обкому, у якому звинувачувалися в

зловживаннях голова колгоспу «Гвардія Леніна» П'ятихатського району і секретар П'ятихатського райкому КП(б)У Колодієв. Цей лист не був розглянутий із 18 лютого 1952 р. У адміністративному відділі залишалось без розгляду 27 листів, серед яких була заява, переслана з ЦК КП(б)У, з викладом компрометуючих матеріалів на начальника Відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності і його заступника міста Дніпродзержинська. Ця заява не розглядалась з 12 лютого 1952 р.⁷⁴

У 1952 р. у президію Верховної Ради УРСР надійшло 46385 скарг і заяв від громадян, у тому числі 7539 осіб звернулося у президію особисто. Найбільше скаргників було з Києва і Київської області, відповідно 5672 і 4895 скарг та з Полтавської (2485 скарг), Харківської (2449), Житомирської (2336), Сталінської (2262), Чернігівської (2249), Вінницької (2248) областей. За перший квартал 1953 р. таких скарг президія Верховної Ради УРСР отримала 9363. Основна їх кількість надійшла з тих самих областей, що й попереднього року⁷⁵.

У Київській області, з якої надходило найбільше заяв, на початку 1953 р. громадяни стали частіше скаржитись на порушення уставу сільськогосподарської артілі, на дії судово-слідчих органів. Як і раніше, місцеві радянські і господарські органи погано займалися тут розглядом скарг трудящих і допускали серйозні недоліки у своїй роботі, що було, на думку президії Верховної Ради УРСР, головною причиною великої кількості скарг у республіканські організації. З Полтавської області стало більше надходити скарг стосовно питань несвоєчасного нарахування пенсій і неправильних дій окремих працівників місцевих органів влади. З Харківської області збільшилась кількість заяв на порушення соціалістичної законності, неправильний розподіл присадибних ділянок працівниками місцевих рад. Так само, як і в Полтавській та Київській областях, збільшилось надходження скарг на дії судово-слідчих органів і органів соціального забезпечення. На дії цих органів значно більше почало скаржитись і населення Чернігівської області, а також на безгосподарність у колгоспах, неправомірні дії працівників місцевих державних і господарських органів⁷⁶.

Враховуючи існуючий стан речей, секретаріат президії Верховної Ради УРСР посилив контроль роботи виконкомів місцевих рад та інших державних і господарських організацій із розгляду заяв і скарг трудящих. Якщо за 1952 р. секретаріатом було розглянуто 578 скарг, то за неповних три місяці 1953 р. – 234. Крім цього близько 1500 скарг було взято на контроль і за багатьма з них було проведено розслідування за участі представників облвиконкомів, прокуратури та інших органів.

Проблемою для сталінського режиму у післявоєнний період стала молодь, яка в багатьох відношеннях була особливим соціальним феноменом

(Є. Зубкова). Це нове післявоєнне покоління було повністю виховане в умовах сталінської тоталітарної системи, однак воно не знало страху репресій 1930-х рр., у його очах існуючий державний устрій не мав ореолу «святості» і, що найбільш суттєво, воно ще не відчувало розчарування від краху надій, як це було з їх попередниками. Цьому поколінню, що з дитинства пройшло важкі випробування воєнного часу, був властивий запас внутрішньої самостійності та існувала потреба у його реалізації⁷⁷.

Безліч побутових проблем, складна внутрішня ситуація у країні – все це не співпадало з яскравою, обнадійливою радянською пропагандою, а навпаки, кричуще контрастувало із нею. Тому у середовищі молодого покоління знаходились представники, які критично оцінювали існуючий державний устрій.

Наприклад, одна зі студенток Вінницького педагогічного інституту з приводу грошової реформи 1947 р. висловила: «Це новий метод, щоб підняти суспільну думку. Зміст то добрий, але побачимо, які будуть результати. Конституція теж має гарний зміст, але на ділі зовсім інше...»⁷⁸. Під час однієї з бесід на виборчій дільниці Львова студентка держуніверситету О. Теслюченко розповідала виборцям про значення виборів та піклування радянського уряду про народ. Присутня при цьому інша студентка-агітатор, член ВЛКСМ О. Кордуба висміяла її і заявила: «Мне смешно, потому что мы рассказываем о заботе правительства и о хорошей жизни народа, а ведь местные до советской власти жили лучше». Студентка Львівського медичного інституту Л. Малкуш у розмові зі студентами про вибори у Верховну Раду СРСР 1950 р. заявила: «Все это ложь, обманывают и здесь и за границей. Всеравно мы не выбираем, а только голосуем за тех, кого заранее назначили. Говорят, что голосование тайное, но смотрят, чтобы кто не зачеркнул бюллетень»⁷⁹. Із вищих навчальних закладів Львова, зокрема, з 1 грудня 1949 р. до 22 квітня 1950 р. як тих, що не мали політичної довіри та з інших причин було виключено 237 студентів. Із них було арештовано органами МДБ – 32 особи, виселено з міста у східні області України – 26, вислано у різні міста Радянського Союзу – 37 осіб⁸⁰. Таким чином факти політичного інакодумства проявилися у тому середовищі, де правлячий режим найменше міг очікувати – серед молоді, якій була відведена сталінськими ідеологами і пропагандою роль опори режиму.

Проте найбільш небезпечною влада розцінила таку форму суспільно-політичної активності молоді, як створення таємних організацій і гуртків та відкрите висловлювання і демонстрація свого неприйняття існуючого ладу. Як правило, ініціаторами створення таємних гуртків та організацій були студенти ВНЗ, учні технікумів, школярі старших класів віком від 16 до 20 років, траплялись навіть молодші. Вони об'єднувались у групи від 3

до 10 осіб, зрідка більше. Інколи ці організації нагадували напів гру з таємною діяльністю, але й були такі, які прагнули знищити існуючу систему, покращити життя народу, однак, часто у рамках збереження в Україні «соціалістичного ладу», комуністичної ідеології. Влада до уваги сутність таких прагнень не брала, і в більшості випадків карала її носіїв досить жорстоко, розцінюючи діяльність таємних організацій і груп як антирадянську і націоналістичну.

Ще в вересні 1946 р. начальник окружного управління МВС Вінницької області підполковник Ночковський доповідав секретарю обкому КП(б)У М. Стахурському про створення в школі № 4 м. Вінниці з ініціативи учня 10 класу Юрія Ситого «Военно-трудового союзу». Підполковник зробив висновок, що цей «Союз» був «підпільною і законспірованою організацією, що мала тенденцію до подальшого розширення». У місті Шепетівці Кам'янець-Подільської області у середній школі № 1 учні 8-Б класу створили нелегальну організацію з романтичною назвою «Гвардія юних». До її складу входило 14 учнів, які створили свій статут, підписавши його кров'ю, та придумали девіз: «Якщо бути, то бути кращим! Боротися і шукати, знайти і не здаватися. Все дістається знаннями, перемога – теж, вчитись, вчитись і ще раз вчитись». Прізвиська членів «Гвардії юних»: Анка, Чайка, Гаврик, Зет – більше нагадують юнацьку гру, ніж підпільну антирадянську організацію⁸¹.

16 липня 1951 р. секретар Волинського обкому КП(б)У І. Грушецький направив таємну доповідну записку секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову про викриття в перших числах липня органами МДБ у селах Дубова Корчма і Городище Сенкевичівського району «антирадянської, націоналістичної організації» молоді під назвою «За Україну». До складу організації входили: А.В. Тарасюк, 1935 року народження, з сім'ї селян-середняків, член ВЛКСМ, учень 8 класу Сенкевичівської середньої школи, мешканець с. Городище; Б.М. Токарчук, 1932 року народження, безпартійний, освіта 8 класів, з родини селян-середняків, мешканець с. Городище; М.І. Пашко, 1932 року народження, переселенець з Польщі, з родини селян-бідняків, безпартійний, учень 8 класу середньої школи, мешканець с. Дубова Корчма; І.І. Мирончик, псевдонім «Семенюк», 1932 року народження, з родини селян-середняків, учень 8 класу, мешканець с. Дубова Корчма; М.М. Назаровський, псевдонім «Довгий», 1932 року народження, переселенець з Польщі, з родини селян-середняків, освіта 4 класи, працював у колгоспі, мешканець с. Дубова Корчма; Є.Й. Рибай, 1933 року народження, переселенець з Польщі, з родини селян-середняків с. Дубова Корчма, учень Дрогобицького електротехнікума; М.І. Кошель, 1930 року народження, безпартійний, з родини селян-середняків, мешканець с. Угринів, учень Дрогобицького електротехнікума.

Провівши розслідування органи влади встановили, що вказана молодіжна організація була створена з ініціативи Альвіна Тарасюка. Незважаючи на те, що А. Тарасюк був секретарем комсомольської організації школи, він висловлював відкрито антирадянські погляди, що виникли внаслідок репресії радянською владою його двоюрідного брата за участь в ОУН, слухав та поширював серед учнів зміст передач «Голосу Америки». У кінці березня 1950 р. у помешканні М. Пашка відбувся перший організований збір, на якому учасникам організації присвоїли псевдоніми, були прийняті статут і присяга, розроблені А. Тарасюком, розподілено обов'язки. Один із пунктів присяги, зокрема, зобов'язував членів організації проводити активну боротьбу проти органів радянської влади. Також члени організації намагались придбати зброю, однак це їм не вдалось.

Доля до учасників цієї молодіжної групи виявилась прихильною. Як зазначав І. Грушецький, враховуючи відверте визнання своїх «помилкок», молодий вік і походження з «соціально близького радянській владі середовища», учасники організації репресій не зазнали. Серед них було проведено відповідну «профілактичну» роботу й відпущено на поруки власних батьків. На думку І. Грушецького, основною причиною виникнення цієї молодіжної організації була слабка політико-виховна робота серед учнів у школах Сенкевичівського району⁸².

Цей випадок спонукав владу більш ретельно контролювати сферу освіти у Волинській області та зайнятися ідеологічною обробкою молоді. За дорученням секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова Міністерство освіти УРСР направило в область інспектора шкіл Молодченка, який виявив «надзвичайну запущеність» навчально-виховної роботи в школах Сенкевичівського району. Для ідеологічного зміцнення шкіл і органів народної освіти Міносвіти УРСР у 1951 навчальному році направило в Волинську область 1166 учителів.

Рішенням секретаріату ЦК КП(б)У 25 серпня 1951 р. були затверджені заходи ЦК ЛКСМУ з покращення ідеологічної роботи комсомольських організацій серед молоді республіки. 3 серпня був виданий наказ щодо покращення позашкільної роботи серед дітей шкільного віку, а 20 вересня це питання обговорювалося на колегії Міністерства освіти УРСР. Крім цього була прийнята постанова ЦК КП(б)У від 10 жовтня 1951 р. про роботу комсоргів ЦК ЛКСМУ середніх шкіл Західних, Закарпатської і Чернівецької областей. Навчально-виховну роботу в школах Волинської області було взято під безпосередній контроль відділу шкіл ЦК КП(б)У⁸³.

Організатором і керівником підпільної молодіжної групи «Організація вільних козаків» у Рівненській області (Острозький район) був член ВЛКСМ В.Й. Пантюшко. Організація була створена ним восени 1946 р. і на момент викриття налічувала більше 40 членів і помічників. (За два роки до

цього, у 1944 р., за націоналістичну діяльність була засуджена сестра В. Пантюшка – Ганна – на 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і того ж року у віддалені райони СРСР вислані батьки). Члени організації склали програму, у якій ставилось завдання створення на території СРСР нової держави, як її було охарактеризовано – «буржуазного типу». Для досягнення цієї мети виготовлялись і поширювались антирадянські листівки, діставалась зброя, вчинялись терористичні акти над радянськими працівниками. Так, у 1948–1949 рр. члени організації роззброїли дві групи охорони громадського порядку в селах Сіянци і Тесове Острозького району, внаслідок чого здобули дев'ять гвинтівок з бойовими набоями. У березні 1949 р. ними було вбито голову сільради с. Михалківці І.К. Ткачука і поранено дільничного уповноваженого міліції Озимковського. У лютому того ж року з метою захоплення зброї здійснено напад на секретаря сільради Маринчука і підпалено його будинок. У серпні 1950 р. з Оженинського пункту «Заготзерно» викрадено друкарську машинку, на якій планувалось виготовляти антирадянські листівки. Сам В. Пантюшко двічі зустрічався з членами ОУН⁸⁴.

Керівник організації був викритий владою через те, що у червні 1950 р. написав своєму знайомому С.Ю. Ключ, який мешкав у Сталінській області, листа антирадянського змісту. Цього листа, підписаного рукою В. Пантюшка і з його зворотною адресою, 7 липня передав Чистяковському райвідділу МДБ Сталінської області робітник шахти №8 О.В. Агеев. У листі автор викривав радянську дійсність і повідомляв про те, що він був членом підпільної «Організації вільних козаків», яка вела боротьбу проти радянської влади та закликав С.Ключа вести підпільну антирадянську роботу серед шахтарів. У результаті 31 серпня 1950 р. Острозьким райвідділом МДБ Рівненської області В. Пантюшко був арештований. Після п'яти місяців слідства 31 січня 1951 р. на основі статей 54-10 Ч. 2, 54-12 і 196 КК УРСР Рівненський обласний суд засудив його до 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах із позбавленням прав строком на 5 років і конфіскацією майна.

Однак, незважаючи на арешт В. Пантюшка і те, що у своєму листі він повідомляв про існування таємної «Організації вільних козаків», через поверхневе слідство, як відмічав помічник військового прокурора при КВО полковник юстиції Максимов, саму підпільну організацію влада викрила лише у квітні 1951 р., тобто через 8 місяців після арешту її керівника. У результаті за цією справою до кримінальної відповідальності було притягнуто 19 осіб, 8 з яких були членами ЛКСМУ⁸⁵.

21 травня 1953 р. голова Київського обласного суду Глушенко інформував Л. Мельникова, що з 13 по 16 травня цим судом розглядалося три кримінальні справи про «контрреволюційні» злочини молоді, яка

навчалася у київських навчальних закладах: залізничному училищі № 1, автотранспортному технікумі, державному університеті ім. Т. Шевченка та інших. Всього за цими справами було засуджено 13 осіб.

Найбільше засуджених – 7 осіб, було з Київського залізничного училища № 1. Таємну молодіжну організацію тут, яка мала назву «Українська Соціал-Комуністична партія народників» створив І.Н. Гончар, 1935 року народження, член ВЛКСМ, що походив з родини бідняків с. Гаврилівка Димерського району. Ще до вступу в училище він складав вірші антирадянського змісту, а вже в училищі, як встановило слідство, у нього виникла думка створити молодіжну організацію, яка б вела боротьбу проти існуючого ладу з метою покращення життя селян і робітників. Для здійснення цих планів І. Гончар написав програму дій (була вилучена у нього під час обшуку 15 лютого 1953 р.). Він планував ужити заходів щодо полегшення становища селянства, гідної оплати його праці, знищення податків. «Селяни, – писав І. Гончар, – живуть бідно. Абсолютно нічого в них нема! Вони працюють майже безплатно, а в деяких колгоспах зовсім безплатно! Скрізь самовільність, безпорядки, хабарництво! Кріпкого державного контролю нема!» У цих бідах народу обвинувачувалися партія і уряд, які дурили людей: «...КПРС і уряд абсолютно не думають і не хочуть думати про простий народ. Різні начальники тільки й думають, щоб мати набитий великими грошима карман і надіти вищу шляпу, тобто одержати вищий чин...». Висловлювались у програмі також антисемітські погляди, оскільки євреї асоціювались із владою⁸⁶.

Плануючи знищити несправедливий режим, організація, однак, не прагнула знищити існуючий суспільно-політичний устрій та цілісність Радянського Союзу – вона мала боротись за утвердження «правдивого соціалізму». Обґрунтовуючи ідею назви організації І. Гончар зазначав: «...Чому вона називається Українською? Тому, що вона виникла серед волелюбного українського народу. На Україні. Чому ж вона називається Соціал-Комуністичною? Тому, що її девіз: “За правдивий соціалізм”. Вперед до перемоги комунізму. А чому така проста назва – народники. Тому, що вони борються за свободу і правду, яку хоче народ. За щастя народне». Ця боротьба передбачала конкретні дії членів організації, накреслені в першочергових завданнях програми: «1. Організувати велику, єдину партію, з високою і кріпкою дисципліною, з своїми органами керівництва. 2. Агітувати і вести пропаганду між народом, що зараз за життя і як добитися покращення його. Агітувати і вести пропаганду, щоб люди організовували тайні політичні групи і взагалі, щоб боролись за краще життя, за своє світле майбутнє. 3. Розповсюджувати листівки-прививи, які кличуть народ на боротьбу, які кличуть народ до зброї, яку він незабаром повинен узяти, щоб добитись покращення в громадсько-життєвому стані»⁸⁷.

Починаючи з 1952 р. І. Гончар зумів залучити до лав організації інших учнів училища залізничників: О.І. Красноока, 1934 року народження; М.Ф. Гуріна, 1934 року народження; В.П. Земберга, 1936 року народження; П.К. Хіміча, 1934 року народження та учня Димерської школи Є.А. Кузьменка, 1937 року народження. Усі вони були членами ВЛКСМ. Всього в рядах організації нараховувалось більше 20 осіб. За період з другої половини 1952 р. до лютого 1953 р., коли члени організації були викриті й арештовані, вони виготовили і поширили у Києві та інших місцях більше 500 листівок. Їх розкидали в театрах, на вокзалах, залишали у поштових скриньках тощо. З метою конспірації учасники організації були поділені на 4 групи, на чолі котрих стояли керівники, яким були присвоєні патріотичні псевдоніми: «Хмельницький», «Богун», «Дніпренко» та інші. Для таємного листування був придуманий код, також члени організації намагались виготовити друкарський верстат, з метою тиражування листівок. Після викриття семеро найактивніших учасників організації були засуджені на строк від 6 до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах: І. Гончар і О. Красноок до 10 років, М. Гурін і Збанацький до 8 років, В. Земберг і П. Хіміч до 7 років і Є. Кузьменко до 6 років ув'язнення⁸⁸.

За іншою справою Київський обласний суд засудив трьох осіб, а саме: П.С. Черноівана, 1934 року народження, студента другого курсу автотранспортного технікуму, і В.Є. Бойка, 1935 року народження, слюсаря Дарницького військово-ремонтного заводу № 7 – до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах кожного та О.О. Ковалю, 1934 року народження, не працюючого – до 8 років ув'язнення. Вони були засуджені за те, що ставили перед собою мету організувати молодіжну організацію для боротьби з радянською владою та створення самостійної Української держави. Засуджені виготовляли листівки антирадянського змісту (у тому числі й антисемітського), які поширювались у місті Бориспіль та селі Лозанівка⁸⁹.

За третьою справою проходили студенти III курсу філологічного факультету Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка Г.П. Волощук, 1928 року народження, колишній член ВЛКСМ; М.П. Адаменко, 1931 року народження – обидва засуджені до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах кожен та Р.І. Доценко, 1931 року народження, колишній член ВЛКСМ – засуджений до 8 років ув'язнення. Їх звинувачували у тому, що вони вели серед студентів університету впродовж тривалого часу антирадянську націоналістичну агітацію, зводили «наклепи» на керівників Комуністичної партії радянського Союзу і уряду, складали і поширювали антирадянські записки та націоналістичну літературу⁹⁰.

Про подробиці вчинків і причини арешту цих та інших студентів і ситуацію, що склалася у Київському університеті дізнаємось із доповідної записки консультанта відділу природничих і технічних наук та ВНЗ ЦК КПУ Єфименка на ім'я Л. Мельникова. За дорученням секретаря ЦК КПУ І. Назаренка відбулася перевірка університету, в результаті якої було встановлено, що тут мали місце випадки висловлювання «буржуазних» поглядів серед студентів, антирадянських вчинків і антипартійних висловлювань на партзборах. Так, Г. Волощук під час навчання постійно ігнорував усі суспільні міроприємства, не виконував доручення комсомольської організації, проявив себе як «ярий дезорганізатор» більшості комсомольських зборів. Ще у 1951 р. він розірвав у присутності студентів біографію та портрет Й. Сталіна. Ставився недбало до занять з основ марксизму-ленінізму, не конспектував рекомендовану літературу, на семінарах постійно відкрито висловлював свої думки та невдоволення направленістю занять. Зокрема, у лютому 1952 р. він висловився на практичному занятті проти політики колективізації та поставив викладачу Холоповій ряд запитань, направлених на дискредитацію колгоспного ладу в СРСР. Свою ворожість до колгоспної системи господарювання Г. Волощук проявляв і в розмовах із студентами. У квітні 1952 р. на семінарі з української літератури він висловив свої погляди, які були розцінені як «буржуазно-націоналістичні» і разом з М. Адаменком та Р. Доценком, що підтримали його, не з'явився на спеціально призначену щодо даного питання консультацію. Про цей вчинок викладачем Маліною були повідомлені декан філологічного факультету Іщук та секретар парторганізації Шолом. Після цього Г. Волощук написав курсову роботу з української літератури, у якій продовжував відстоювати українські «буржуазно-націоналістичні» погляди.

Незважаючи на те, що керівництво факультету і комсомольська організація були проінформовані про поведінку Г. Волощука, він мав досить високий авторитет і неодноразово обирався головою на комсомольських зборах, які, користуючись своїми правами, зривав. Навіть оголосивши йому догану, бюро комсомольської організації не наважилось винести це рішення на розгляд загальних зборів, оскільки побоювалось, що збори могли підтримати Г. Волощука. Поштовхом до того, щоб органи держбезпеки зайнялись Г. Волощуком, М. Адаменком і Р. Доценком, які поділяли його погляди, стала поява антирадянських написів на бюлетенях до звітно-виборних зборів українського відділу філологічного факультету у листопаді 1952 р. Через місяць ці студенти були вже арештовані.

Окрім них у березні 1953 р. органи держбезпеки арештували студента ІV курсу відділу журналістики філологічного факультету цього університету Ф.Д. Ковалю. У листопаді 1952 р. у гуртожитку на очах в

інших студентів він зірвав зі стіни та розірвав портрет члена президії КПРС. У грудні в присутності свідків він висловив у різкій формі невдоволення політикою партії та заявив, що ця політика породила масове зрадництво селянства у роки війни.

Також антирадянські прояви були зафіксовані на фізичному факультеті. У вересні 1952 р. на партійних зборах цього факультету при обговоренні проекту директив XIX з'їзду КПРС викладач, кандидат фізико-математичних наук Кузьменко, аспіранти Лисиця та Гулак і студент Цехмістренко заявили, що політика Комуністичної партії й уряду стосовно колгоспного селянства була неправильною. Тоді ж про цей випадок було повідомлено секретарів ЦК КПУ Л. Мельникова та І. Назаренка. Однак, як зазначалося у доповідній записці Єфименка, не дивлячись на факти зазначених вище «серйозних сигналів про великі недоліки в ідеологічній роботі серед колективу університету» ні ректорат, ні партійний комітет ВНЗ не здійснили кардинальних заходів щодо «різкого покращення» політико-виховної і масової роботи та термінового виправлення становища в університеті⁹¹. Навпаки, у закладі до арешту студентів мало місце «безпечне, примиренське ставлення до людей, які відкрито ігнорували суспільні організації, висловлювали буржуазно-націоналістичні погляди, виступали з викладом антипартійних поглядів на партійних зборах». Ці факти розглянуло бюро Київського обкому КПУ, яке у рішенні від 6 травня 1953 р. «Про серйозні недоліки ідейно-виховної роботи в Київському державному університеті» намітило заходи з її покращення.

Інформація Київського обласного суду про три згадані кримінальні справи була розглянута і обговорена на нараді завідувачів відділами пропаганди й агітації райкомів КПУ у міськкомі партії. Працівники міськкому особисто побували у Київському держуніверситеті, залізничному училищі № 1, автотранспортному технікумі і ознайомились з організацією ідеологічної роботи та надали «практичну допомогу» парторганізаціям цих навчальних закладів. У залізничному училищі замінили директора, секретаря партійної організації та вихователів, які не забезпечили відповідно ідеологічним настановам КПРС належний рівень роботи, про що було повідомлено у грудні 1953 р. секретаря ЦК КПУ О. Кириченка.

Таким чином одним з визначних факторів, який уплинув на свідомість людей у післявоєнний період і негативні наслідки якого давалися взнаки упродовж багатьох років потому, був голод 1946–1947 рр. Він укотре позначився як на психічному стані, так і на моральному здоров'ї пересічної людини і суспільства в цілому. У свідомості значної частини громадян України вкоренилося переконання, що держава у скрутний час не допоможе, тому позбавлене державної підтримки населення було

змушене використовувати різні способи порятунку, часто переступаючи віковічні моральні норми, не кажучи вже про дотримання букви закону.

Усвідомлюючи та розуміючи причини й небезпечні наслідки своєї скрути, багато громадян писало листи до родичів з проханням про хоч якусь допомогу. Частина населення вважала, що причини голоду лежать у некомпетентності місцевих можновладців, тому зверталася з проханням допомоги в органи Комуністичної партії та особисто до керівників республіки чи держави. Деякі громадяни намагалися звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявлялися після відкриття виборчих урн.

Радянській владі довелося зіткнутися під час хлібозаготівлі з небажанням окремих посадовців, зокрема, керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центрів. Вони розуміли, що через свою «бездіяльність» чи «діяльність навпаки» можуть потрапити за ґрати, однак при цьому врятувати від голодної смерті багатьох людей, тому вишукували різні способи, щоб здати якомога менше зерна державі.

Певна частина населення усвідомлювала, що, сидячи по домівках, урятуватися від нестачі продовольства і голоду вона не зможе, тому стала масово виїздити з посушливих районів у Західну Україну за харчами. Ці люди поширювали у регіоні інформацію про реальне становище в колгоспах та голод, негативно впливаючи на ставлення місцевого населення до радянської влади і заважаючи проведенню агітації тут «переваг» колгоспного ладу. Крім того, тоді, коли згадана частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша, тверезо оцінюючи ситуацію, намагалася врятуватися від голоду поодиночі або цілими сім'ями втечею з села до міста чи у менш постраждалі від посухи райони.

Одним з проявів руйнації моральних норм та ціннісних орієнтацій людини в ситуації голоду, коли існувало постійне напруження, невпевненість у завтрашньому дні, відчай, стало залишення батьками, часто привселюдно, своїх дітей. Проте свідченням ще глибших відхилень у внутрішньому світі людини в умовах голоду від усталених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів. З метою виживання дехто переступав межу людськості та, щоб прогодуватися, вбивав власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих людей.

З початку 1947 р. критичність настроїв, як сільських, так і міських жителів зросла, а реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р. через досвід попереднього року була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися повторення голоду, тому змінюється характер настроїв, посилюється критика дій влади, стає агресивнішою поведінка. Набула поширення така форма спротиву

політиці влади на селі як убивство голів колгоспів та партійно-радянського активу. Основним мотивом убивств та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито й при свідках, або в очі того, кого мали вбити.

Серед населення також лунали відкриті звинувачення у бік влади, перш за все стосовно комуністів та місцевого апарату, що жили за рахунок простих людей. У масовій свідомості починає побутувати переконання, що, хто вкраде, той буде ситим, і крадіжки в колгоспах та радгоспах не є злочином. Крім того влада зіткнулася з проблемою анонімних листів та агітаційних листівок, у яких виражалися протестні настрої людей, що не бажали миритися із своїм важким становищем та політикою, яка домінувала в республіці. В агітаційних листівках, які розвішувались чи залишались у громадських місцях, лунали заклики саботажу, не працювати у колгоспах, красти. Найбільш загрозливими для влади були листівки із закликами до відкритої антирадянської боротьби. Дехто вдавався ще й до прилюдної агітації поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо.

Під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю, ніж попереднього року, виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав «здоровішим», тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись наявним станом речей, більшість населення поверталася до звичного життя, й тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше.

Багато громадян, зіштовхуючись у повсякденному житті з масою проблем, розраховувала на допомогу державних інстанцій, куди зверталася з численними скаргами і заявами. У них населення фіксувало недоліки радянської державної системи та викривало порушників законодавства, розтратників, шахраїв, бюрократів, оскільки не бажало миритися з існуючими негараздами. Однак налагоджена система управління у країні сама себе захищала, тому не всі листи і заяви громадян, що залишались на розгляд можновладців, вирішувались у встановлені законом строки.

Досить небажаним для влади було поширення чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному з США, Англією та Туреччиною), у якій Радянський Союз мав неодмінно зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, де населення потерпало від нестачі продовольства і голоду. Незважаючи на те, що минуло лише кілька років від закінчення війни з фашистською Німеччиною, коли рівень патріотизму був надзвичайно високим, внаслідок несправедливої політики

радянської влади у свідомості багатьох людей визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації. У висловлюваннях людей спецслужбами фіксувалося розчарування владою й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм.

В умовах відновлення тоталітарної системи в країні у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. населення могло висловлювати вільно лише ті думки, які підтримували існуючий політичний лад. Багато хто так і чинив, однак завжди існували люди, які, попри зусилля та протидію влади, виражали критичні міркування й сподівалися на крах радянської системи і покращення після цього умов життя. Одним із факторів, який впливав на настрої населення і сприяв виробленню альтернативних поглядів на радянську реальність, було прослуховування закордонних радіотрансляцій. Певна частина громадян, не вдовольняючись тим, що пропонували офіційні засоби масової інформації, шукала можливість діставати її із закордонних джерел. Довіра до них була набагато вищою, ніж до радянських. Як правило особи, які слухали закордонні радіопередачі, поширювали їх зміст серед населення і цим самим, фактично, шкодили радянській ідеології.

Проблемою для сталінського режиму у повоєнний період стало молоде покоління, яке багато у чому було особливим соціальним феноменом. Через випробування воєнного часу воно мало великий запас внутрішньої самостійності та потребувало його реалізації. Однак безліч побутових проблем та складна внутрішня ситуація у країні не співпадали з яскравою, обнадійливою радянською пропагандою, а навпаки, кричуще контрастували із нею. Тому в середовищі молодішої генерації знаходились представники, які критично оцінювали існуючий державний устрій. Тож у результаті фактичного інакодумства проявилися там, де правлячий режим найменше міг очікувати, – серед молоді, якій сталінськими ідеологами і пропагандою відводилася роль опори режиму.

Найбільш небезпечною з точки зору влади була така форма суспільно-політичної активності молоді, як створення таємних організацій і гуртків та відкрите висловлювання і демонстрація свого неприйняття існуючого ладу. Юнацтво віком від 16 до 20 років об'єднувалося у групи, організації, які інколи нагадували напівгру з таємною діяльністю, але при цьому траплялися й ті, хто прагнув знищити наявну систему, покращити життя народу, однак, часто у рамках збереження в Україні «соціалістичного ладу», комуністичної ідеології. Проте влада на це не зважала і, розцінюючи діяльність таємних організацій і груп як антирадянську і націоналістичну, в більшості випадків досить жорстоко карала їх членів.

Таким чином в основному протести проти дій влади у післявоєнний період виражались у розмовах, листах, скаргах. Багато хто усвідомлював

та розумів сутність радянської державної системи, особливо після досвіду чергового голодомору, однак продовжував покійно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Однак ця категорія громадян при нагоді завжди виражала своє невдоволення владою вчинками та антирадянськими висловлюваннями і, на противагу пасивності та аполітичності більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі.

§ 2. Динаміка соціальної поведінки

Закінчення Великої вітчизняної війни, яка забрала сотні тисяч людських життів, сприяло утвердженню у державі певної суспільної рівноваги. Суспільство очікувало на значні поступки з боку держави, припинення масового терору, ліквідацію колгоспної системи, пом'якшення ідеологічного тиску. Однак, чим впевненіше радянська влада відновлювала свої позиції і сили на колишній окупованій фашистською Німеччиною території України, тим менше сподівань на реформування організації державного устрою у народі залишалось. Поверталась колгоспна система, безжальна заготівельна кампанія в умовах посухи призвела до голоду 1946–1947 рр.; не надто ефективною, як і до війни, була система управління економікою; таким самим суцільно забюрократизованим і часто байдужим до потреб окремої людини залишався державний апарат як у центрі, так і на місцях, про що свідчили численні скарги і заяви громадян у різні владні інстанції.

За цих обставин досить знаковою і показовою соціальною проблемою післявоєнного періоду став високий рівень злочинності у суспільстві, особливо таких її форм, як розтрата і крадіжки державного майна, часто групові, організовані й великих розмірів, посадові злочини, крадіжки індивідуальної власності, спекуляція, хуліганство. Ці злочини кваліфікувались владою як «соціально-небезпечні». Вони яскраво демонструють, як суспільство реагувало на відновлення командно-адміністративної системи у тоталітарній державі, де інтереси окремої людини ніколи не враховувалися.

Суттєво вплинув на криміногенну ситуацію в Україні голод 1946–1947 рр., особливо збільшилась кількість грабунків майна громадян і продовольства. У другій половині 1946 р. та першій половині 1947 р. кримінальні злочини такого характеру в країні становили 70%. Все нагадувало війну за шматок хліба голодних з голодними (В. Зіма), оскільки городяни грабували село, а сільські мешканці – місто. Об'єктами нападів ставали магазини, сховища, бази, а також помешкання і

господарчі будівлі жителів міст і сіл. Йшли грабувати, часто із зброєю в руках, організовуючись у групи, робітники, службовці, колгоспники, військовослужбовці, члени ВКП(б), комсомольці і вчорашні фронтовики, які до цього не вчиняли навіть дрібних крадіжок⁹². Населення з острахом виходило на вулицю. У Вінницькій області, наприклад, було встановлено, що грабунками займались місцеві жителі з Бершадського, Ольгопільського, Чечельницького, Плисківського, Оратівського районів. Зокрема, у Бершадському районі у жовтні 1946 р. була заарештована група з 17 осіб, мешканців Бершаді й села Флорино, які працювали на виробництві. Вони вчинили вісім пограбувань і вбивство⁹³.

Влада досить дієво відреагувала на таку ситуацію з настанням літа 1947 р., коли почались масові крадіжки зернових голодним населенням. Однак знову її метою було не поліпшення продовольчого забезпечення, а чергове посилення покарань людей за їхні спроби врятуватися від голодної смерті. До «закону про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р., яким передбачалося покарання 10-річним ув'язненням того, хто самовільно зрізав чи зібрав на полі десяток колосків, взяв кілограм зерна, додавалися укази президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них мінімальний строк позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна складав від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудових робіт⁹⁴. Розпочалася небувала кампанія боротьби з розкрадачами і в найкоротший термін суди провели сотні й тисячі показових процесів. Тож через пів року, внаслідок того, що населення не припиняло крадіжок зерна навіть попри загрозу довготривалого позбавлення волі, тюрми й табори країни були переповнені. Всього ж за кримінальні злочини у 1947 р. в СРСР покарали більш ніж 1,3 млн. осіб⁹⁵. Найбільш поширеним видом злочинів стали дрібні крадіжки, що стосувалося у першу чергу зерна.

На селі незаконно збирали чи зрізали колоски, крали зерно як прості колгоспники, так і голови колгоспів, сільрад, секретарі партійних чи комсомольських організацій. Чим вища посада, тим більше було можливостей для привласнення зерна, особливо, якщо з цією метою об'єднувалось кілька осіб. Нерідко крадіжки здійснювались із застосуванням зброї. Займались ними, звичайно ж, і голодні жителі міст.

У кінці 1940-х – на початку 1950-х рр., крім власне проблем відбудови і поліпшення економічного сектору, владу також непокоїв стан збереження соціалістичної власності. Матеріали державних організацій і заяви громадян свідчили, що розтрати, крадіжки та нестачі майна в державних і

громадських підприємствах й організаціях набули масового характеру і досягли величезних розмірів. За неповними даними балансів 16 міністерств та їх відомств було виявлено розтрат, крадіжок та нестач на суму 125900800 руб. у 1948 р., 173172700 руб. у 1949 р. і 144970000 руб. у 1950 р. Всього за три роки збитки у цих відомствах від даних злочинів склали 440043000 руб. Наприклад, у Міністерстві торгівлі УРСР в усіх його підприємствах і відомствах великі та дрібні розтрати й крадіжки склали у 1948 р. – 31572000 руб., у 1949 р. – 29058000 руб., у 1950 р. – 25422000 руб. Хоча сума вкраденого зменшувалася, однак проходив цей процес повільно⁹⁶.

Враховуючи те, що не всі розтрати виявлялися в момент їх вчинення і не всім винуватцям вони представлялися одразу після викриття, то вказане зменшення мало суто статистичний характер, а не було результатом протидії керівних органів відомства. При цьому реальне відшкодування завданих збитків за великими розтратами у Міністерстві торгівлі УРСР не перевищувало 12–15% і навіть разом із списанням боргів за безнадійністю ледве сягало 40–45% від загальної суми розтрат. Найбільше розтрат, крадіжок і нестач у даному міністерстві було в наступних областях: Сталінська – 2 150 000 руб. у 1949 р.; 1 740 000 руб. у 1950 р. (залишок нестягнених сум на 1 квітня 1951 р. за розтратами минулих років становив 5 330 000 руб.); Харківська – відповідно 1 464 000 руб. і 749 тис. руб. (залишок – 1 375 000 руб.); Ворошиловградська – 1 372 000 руб. і 1 249 000 руб. (залишок – 3 263 000 руб.); Львівська – 1 204 000 руб. і 460 тис. (залишок – 2 937 000 руб.); Тернопільська – 922 тис. руб. і 588 тис. руб. (залишок – 2 992 000 руб.); м. Київ – 817 тис. руб. і 638 тис. руб. (залишок – 2 660 000 руб.); Дніпропетровська – 782 тис. руб. і 618 тис. руб. (залишок – 2 556 000 руб.); Волинська – 706 тис. руб. і 142 тис. руб. (залишок – 1 260 000 руб.)⁹⁷. Такі великі розміри розтрат і крадіжок та залишки нестягнених боргів з розкрадачів в окремих областях украї негативно відбивалися на фінансово-господарському становищі підприємств торгівлі.

Ще більш загрозливе становище склалося у системі споживчої кооперації, де крадіжки і нестачі були ніби обов'язковим супутником фінансово-господарської діяльності. Так, у 1948 р. вони склали 61 024 000 руб., у 1949 р. – 64 811 000 руб., у 1950 р. – 49 182 000 руб. Найбільше розкрадання спостерігалось у Волинській області – 4 315 000 руб. у 1949 р. і 1 923 000 руб. у 1950 р.; Сталінській – відповідно 3 933 000 руб. і 2 525 000 руб.; Київській – 3 928 000 руб. і 2 445 000 руб.; Львівській – 3 409 000 руб. і 1 817 000 руб.; Кам'янець-Подільській – 2 782 000 руб. і 2 322 000 руб.; Станіславській – 2 156 000 руб. і 2 370 000 руб.; Закарпатській – 2 191 000 руб. і 2 450 000 руб.; Одеській – 2 057 000 руб. і 2 365 000 руб. За три роки – з 1948 до 1950, споживча кооперація мала збитки на суму 185 890 000 руб. Реальне ж відшкодування цих збитків по

відомству сягало ледве 30%. Також за ці три роки ще в п'яти відомствах: Міністерстві лісової промисловості УРСР, Міністерстві комунального господарства УРСР, Укрпромраді, Укркоопінраді, Укрліспромраді – збитки від розтрат і крадіжок становили 134 705 000 руб.⁹⁸

Факти свідчили про те, що великі розтрати і крадіжки вчиняли в переважній більшості групи осіб, які належали до керівного виробничого й облікового апарату відомств та підприємств і вступали між собою у змову навіть щодо низки підприємств. Так, наприклад, на підприємствах взуттєвої промисловості УРСР діяла велика група розкрадачів, що охоплювала Житомирську, Закарпатську, Сталінську, Харківську і Чернівецьку взуттєві фабрики. Ця група впродовж 1948–1950 рр. розікрала 5 тис. кг жорсткого взуття, 140 тис. дм м'якої шкіри та багато готового взуття на суму більше 1,5 млн. руб. У Чернівецькій області викрили велику групу, що займалась крадіжками на підприємствах спиртової промисловості і з 1948 до 1950 рр. нанесла збитків більше 4 млн. руб. Шляхом штучного заниження показників контрольних приладів, недовантажування цистерн, обважування здавачів сировини, завищення втрат виробництва ця група створювала великий надлишок спирту, який потім різними шляхами здавала на ринок.

Але, не дивлячись на такі величезні розміри розтрат і крадіжок, доволі часто траплялися випадки, коли слідчі органи зволікали із розслідуванням злочинів і не вчиняли належних заходів, які б гарантували повне відшкодування нанесених збитків. Також погано була налагоджена справа розшуку злочинців передусім через відсутність оперативності цього розшуку та несвоєчасного реагування на злочинні прояви⁹⁹.

Поряд із цим досить поширеною була практика, коли прокурорсько-слідчі органи впродовж 1947–1950 рр. безпідставно або недостатньо обґрунтовано притягували звичайних громадян до кримінальної відповідальності. Хоча існувала 107 стаття Конституції Української РСР, яка гарантувала недоторканість особи радянського громадянина, її положення до уваги ніколи не брались, тим більше у післявоєнні роки, коли певні ліберальні прояви у суспільстві потрібно було ліквідувати швидкими темпами. Люди при владі, особливо у радянській державі, і чи не найбільше у силових відомствах, завжди відчували свою всесильність і зверхність над тими, хто до цієї влади причетним не був, а таких, звичайно, було більшість, і ця більшість у непоодиноких випадках безвинно зазнавала переслідувань і покарань, особливо, якщо людина була простим селянином або робітником, не партійцем і не посадовцем.

Кількість безпідставно заарештованих прокурорсько-слідчими органами УРСР виявилась настільки великою, що 28 січня 1948 р. ЦК КП(б)У висунуло до них категоричну вимогу, щоб не було жодного

випадку такого арешту, затримання і притягнення до кримінальної відповідальності. Та все ж число затриманих осіб за чотири роки набрало грандіозних розмірів. Лише судові органи припинили слідчі справи і виправдали у судовому порядку 389 913 осіб, або 28,4% до загальної кількості громадян, що були притягнуті до судової відповідальності, тобто майже $\frac{1}{3}$. Таким чином з 1947 до 1950 рр. на кожні 50 осіб дорослого населення республіки – одна була безпідставно обвинувачена. Але це число на практиці було ще більшим, оскільки у процесі слідства прокурори припиняли багато справ чи справедливо відмовляли у наданні дозволу на кримінальне переслідування через дріб'язковість або повну відсутність складу злочину в діях обвинувачених. Існувала й інша крайність: у багатьох випадках суди першої інстанції виносили неправильні виправдальні вироки. Також характерно те, що кількість безпідставно затриманих у 1947–1950 рр. не зменшувалася, а зростала:

Рік	Число осіб відносно яких:		Всього	% до числа усіх засуджених
	справи припинені	винесені виправдальні вироки		
1947	46 325	40 094	86 419	24,3
1948	49 101	37 776	96 883	28,0
1949	58 541	33 059	91 600	28,0
1950	64 620	25 319	89 939	32,2

Такий стан речей свідчив про те, що в органах слідства робота була організована погано і на низькому рівні. Внаслідок слабкої оперативної діяльності органів прокуратури й міліції багато правопорушників залишалися непокараними, у той час як інші громадяни незаслужено притягувались до кримінальної відповідальності. У практиці судово-слідчих органів були непоодинокі випадки, коли внаслідок недостатньо перевічених матеріалів багато громадян затримувались, заарештовувались і довгий час перебували у місцях попереднього ув'язнення¹⁰⁰.

Часто органи суду формально застосовували до засуджених засоби покарання, які не зовсім відповідали вчиненому правопорушенню, а інколи взагалі безпідставно присуджували суворі вироки. Так, народний суд 2 дільниці Коростишівського району Житомирської області 16 липня 1949 р. засудив колгоспника П. Голуба на 8 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна за те, що той украв з колгоспного поля 3 снопа необмолоченого жита. Народний суд 8 дільниці Миколаєва 17 червня 1950 р. засудив робітника Ф. Великого на 12 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах з конфіскацією майна, а його дружину – Є. Велику – на 10 років ув'язнення і 5 років обмеження в правах, оскільки Ф. Великий вкрав 3,5 л рослинної олії. Цей вирок народного суду Миколаївський обласний суд залишив у силі. Народний суд 1 дільниці м. Микитівки

Сталінської області 9 листопада 1947 р. засудив робітника Г. Глебова до 7 років позбавлення волі через те, що він разом із трьома іншими засудженими за цією справою особами нарвав у саду радгоспу 4 кг слив.

Значним недоліком у роботі судів було те, що багато з них, розглядаючи, наприклад, справи про крадіжки і розтрата, не вивчали причин і обставин, за яких ці злочини здійснювались, слабо або взагалі не з'ясовували можливе існування осіб, за попускання і бездіяльності котрих створювались сприятливі умови для вчинення таких злочинів. Іншою суттєвою вадою системи правосуддя цього часу, яка негативно впливала на долю несправедливо чи надто суворо засуджених громадян, була халатність наглядових і касаційних інстанцій, що мало звертали увагу на обґрунтованість вироків суду першої інстанції навіть за наявності в них найсуттєвіших недоліків та механічно штампували затвердження таких вироків¹⁰¹.

Всього ж кількість засуджених з 1947 до 1950 рр. була наступною:

Рік	Загальна кількість	З них до способів покарання:			До інших способів покарання (штраф, гром. осуд)	Кількість осіб відносно яких справи припинені	Кількість виправданих осіб
		позбавлення волі	умовно	виправно-трудова робота			
1947	239 217	176 791	12 873	35 310	14 443	31 006	22 149
1948	210 607	145 424	9 582	36 782	18 881	36 502	20 628
1949	196 095	134 160	7 984	35 708	18 243	31 782	16 601
1950	165 062	103 786	6 849	33 710	20 171	45 184	11 936

У це число засуджених не входили особи, притягнуті до кримінальної відповідальності за самовільне залишення роботи, прогули, невідпрацювання мінімуму трудоднів у колгоспах. Найбільше ж відбувало покарання громадян за крадіжки держмайна та особистої власності:

Рік	Крадіжки державного і суспільного майна	Особистої власності	Всього	% до загальної кількості засуджених за рік
1947	75 702	38 871	114 443	49,5
1948	40 269	20 348	60 617	28,7
1949	38 731	15 347	54 078	27,6
1950	34 150	11 344	45 494	27,5

Хоча порівняно з 1947 р. у загальній кількості засуджених частка розкрадачів державного та особистого майна зменшилась, вона стабілізувалась все ж на досить високому рівні в межах більше 27%. Характерною була також та обставина, що зменшення притягнутих до кримінальної відповідальності осіб за розкрадання суспільного майна проходило значно повільніше, ніж особистого. Однією з причин цього було те, що розтрата і крадіжки державної власності викривалися значно пізніше від моменту здійснення злочину, слідчі дії тягнулись місяцями, особи, винні у вказаних злочинах, у період слідства перебували на волі або взагалі переховувались. Окрім того спостерігалось попускання як з боку судово-слідчих органів, так і неправильне реагування на даний вид злочинності місцевих органів влади¹⁰².

Наприклад, прокурор Краснозаводського району Харкова відмовив у наданні дозволу на притягнення до кримінальної відповідальності учасника групи розкрадачів держвласності Колотова, керуючись тим, що «директивні органи обмежились притягненням Колотова до партійної відповідальності і не погодились на притягнення його до кримінальної». Прокурор Городищенського району Київської області у квітні 1951 р. відмовився притягувати до кримінальної відповідальності бухгалтера райпотребсоюзу Швеця до проведення повторної ревізії. Після першої ж була виявлена нестача 20 тис. руб. Тим часом Швець зумів зникнути.

Факти допущення тяганини при наданні згоди на арешт комуністів, які вчиняли кримінальні злочини, існували і з боку окремих місцевих секретарів партії. Так, секретар Новомосковського міськкому КП(б)У Бородай заборонив прокурору арештовувати колишнього голову артілі «Єднання» Корнієнка, який розтратив разом з іншими особами 54 тис. руб., мотивуючи своє рішення тим, що Корнієнко був членом ВКП(б) з 1931 р. Хоча останнього все ж засудили до 8 років позбавлення волі, однак міськком КП(б)У виніс прокурору догану з занесенням в облікову картку за «необ'єктивне ведення слідства»¹⁰³.

Про деякі факти подібної тяганини доповідав Голинному в грудні 1952 р. начальник Управління міліції Києва, заступник начальника Управління МДБ Київського округу полковник міліції Мазніченко. Він, зокрема, зазначав, що у серпні 1951 р. «ОБХСС» Києва викрив групу розкрадачів державної власності у кількості 5 осіб, які діяли на Київській Державній взуттєвій фабриці і яких очолював комерційний директор фабрики Л. Янкевич. Група займалась розкраданням з фабрики готової продукції під виглядом браку та реалізовувала її через Печерський Райпромкомбінат і роздрібну мережу. Оскільки у справі фігурували два комуністи – Янкевич і Л. Розенман (завідувач складом фабрики), матеріали перевірки були представлені на ознайомлення секретарю

Печерського райкому партії Волковій для отримання її дозволу на арешт розкрадачів. З арештом Розенмана вона погодилася, однак стосовно Янкевича утрималася, мотивуючи своє рішення тим, що питання стосовно останнього потрібно було розглядати на засіданні бюро райкому партії. Після цього протягом місяця ще тричі перед нею ставилося питання щодо арешту Янкевича, однак вона відмовлялася його давати і погодилася лише через місяць, за день до свого від'їзду на курорт, без обговорення питання Янкевича на засіданні бюро райкому партії. За місяць, який тривала тяганина, Янкевич мав можливість переховати усі цінності, отримані ним злочинним шляхом. Усі фігуранти справи все ж були заарештовані.

У жовтні 1951 р. «ОБХСС» Києва викрив групу у кількості 7 осіб, яка займалася розкраданням товарно-матеріальних цінностей в артілях ім. Сталінської Конституції і «Прогрес». Її очолювали голови цих артілей, члени партії Б. Сапожник і Г. Гендельман. Лише у жовтні 1951 р. вони розікрали 200 м тканини зекономленої злочинним шляхом за рахунок випуску недоброякісної продукції. Коли матеріали на Б. Сапожника були повідомлені секретареві Сталінського райкому КПУ Києва Аргалу, останній дав згоду на його затримання, однак наступного дня змінив своє рішення і особисто прибув до прокурора міста Виноградова, заявивши, що згоду на арешт Сапожнікова дав помилково. Прокурор викликав до себе Сапожнікова, у присутності Аргала зробив очну ставку з одним із його співучасників і одразу дав санкцію на арешт. Однак і після цього Аргал особисто звернувся у міськком партії, де доводив, що на арешт Сапожнікова підстав недостатньо, що його ввели в оману працівники «ОБХСС» і домагався повернення даної ним згоди. Своїми діями Аргал сам увів в оману міськком КПУ, внаслідок чого туди був викликаний працівник «ОБХСС», який доповідав про справу Сапожнікова. У кінцевому результаті злочинна діяльність групи була доведена і її члени були засуджені до різних термінів позбавлення волі¹⁰⁴.

У листопаді 1951 р. Управління міліції Києва відкрило кримінальну справу за звинуваченням члена партії А. Розіна. Працюючи начальником пожежно-сторожевої охорони 4-ї Державної взуттєвої фабрики упродовж 2-х років, він зловживав службовим становищем з корисливою метою. Згода на його арешт була отримана від секретаря Подільського райкому партії Києва П. Островської 22 листопада 1951 р. 3 січня 1952 р. розслідування справи було закінчено і її було направлено прокурору Києва. Прокурор обвинувачувальний вирок у справі затвердив і направив її для розгляду у народний суд 8 дільниці Подільського району народному судді Паторжинському, який, однак, повернув справу на дорозслідування. У березні 1952 р. на нараді працівників органів прокуратури, суду і міліції народний суддя Паторжинський на питання, чому не судять Розіна заявив,

що йому судити останнього не дозволяли партійні органи, тому він був змушений повернути справу Розіна на «дорозслідування». 3 травня 1952 р. розслідування справи було закінчено вдруге і її направили прокурору Києва, який відправив справу в обласний суд, а той, у свою чергу, у народний суд 8 дільниці. Оскільки суддя цього суду Кохановська раніше працювала з обвинуваченим Розіним на Державній взуттєвій фабриці, вона прийняла рішення направити справу у народний суд 3-ї дільниці Подільського району, який знову направив справу на «дорозслідування». 15 липня 1952 р. справу Розіна з протестом прокурора направили у Київський обласний суд, який 15 липня надіслав її у суд 8 дільниці, де вона лежала без руху, і лише 15 вересня 1952 р. була розглянута і Розін був засуджений на 7 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Таким чином справа з обвинувачення Розіна упродовж більш ніж 8 місяців тягнулася внаслідок злочинно-халатного ставлення працівників суду та інших органів, а також безпідставного втручання у цю справу секретаря Київського райкому КПУ Корніцького і секретаря райкому КПУ Островської¹⁰⁵.

У січні 1952 р. Управління міліції Києва відкрило кримінальну справу на завідувача фірмовим магазином Пивзаводу № 2 члена КПРС П. Тьотенькіна; директора цього ж заводу, члена КПРС З. Ільченка і головного бухгалтера заводу безпартійного В. Гальчевського. П. Тьотенькін упродовж тривалого часу розкрадав довірені йому товарно-матеріальні цінності. Директор заводу упродовж 1951–1952 рр. кожен суботу отримував хабарі по 50–100 руб. від Тьотенькіна і систематично брав з магазину пиво, за яке не розраховувався. Ільченко спільно з головним бухгалтером підписали перепустки на вивіз сировини з території заводу.

Для отримання згоди на арешт Ільченка усі матеріали були представлені секретарю міськкому партії Ільїну, який згоди на арешт не дав, а запропонував взяти у Ільченка підписку про невиїзд і продовжити розслідування. 23 березня справу з обвинувачення трьох фігурантів направили прокурору Києва. Подальше слідство вела прокуратура Подільського району, прокурор якої, молодший радник юстиції Нестеренко, безпідставно вилучив із справи матеріали з обвинувачення Ільченка і Гальчевського і провадження припинив. 28 і 29 травня 1952 р. народний суд 1 дільниці Подільського району Києва розглянув кримінальну справу з обвинувачення Тьотенькіна і засудив його до 7 років позбавлення волі. 6 червня 1952 р. слідчий відділ Управління міліції Києва дії прокурора Подільського району Нестеренка перед прокурором Києва опротестував, тож вирок народного суду 1 дільниці обласним судом було відмінено і запропоновано притягти до кримінальної відповідальності Тьотенькіна спільно з Ільченком і Гальчевським. У листопаді розслідування справи було закінчено і відправлено у суд. Таким

чином відмова дати згоду на арешт Ільченка з боку секретаря райкому партії Ільїна була безпідставною, що призвело до затягування справи упродовж 10 місяців¹⁰⁶.

Характерною ознакою поведінки населення післявоєнного періоду в умовах відновлення командно-адміністративної системи управління у країні і не враховування особистих інтересів громадян була велика кількість фактів самовільного залишення роботи та прогулів, незважаючи на те, що ще з 26 червня 1940 р. за такі дії передбачалося кримінальне переслідування. Відсоток громадян, які несли за це кримінальну відповідальність, був досить значним у порівнянні з загальною кількістю засуджених у повоєнні роки, до того ж, він невпинно зростав:

Рік	Кількість засуджених по Україні:		% до загальної кількості засуджених
	за залишення роботи	за прогули	
1947	35 976	79 922	32
1948	50 514	84 815	39
1949	64 573	76 756	42
1950	44 824	69 161	48

У 1950 р., зокрема, найбільше було притягнуто до кримінальної відповідальності за цю категорію правопорушень мешканців таких областей: Сталінської – 9 809 осіб за самовільне залишення роботи і 21 031 особу за прогули; Ворошиловградської відповідно – 5 257 і 12 274 особи; Дніпропетровської – 2 803 і 6 671 особу; Харківської – 2 576 і 4 687 осіб; Київської – 2 239 і 3 998 осіб¹⁰⁷.

Показовою особливістю повсякденного життя у післявоєнній період був також такий соціально-негативний прояв поведінки населення, як хуліганство. Воно було одним із найпоширеніших видів порушення громадського порядку того часу. Число засуджених за хуліганські злочини у 1947 р. становило 4 545 осіб (1,8% від загальної кількості засуджених за рік); у 1948 р. – 7 718 осіб (3,6%); у 1949 р. – 9 798 осіб (4,9%); у 1950 р. – 10 757 осіб (6,5%). Хоча щороку спостерігалась загальна тенденція до зменшення кількості засуджених за основними видами злочинів, за хуліганські прояви ця цифра зростала. Найбільше притягалось до кримінальної відповідальності за хуліганство у таких областях:

Область	1947 р.	1948 р.	1949 р.	1950 р.
Сталінська	731	1136	1872	2191
Ворошиловградська	259	502	843	859
Дніпропетровська	237	394	635	921
Київська	374	667	780	639
Харківська	257	556	687	563
Чернігівська	239	334	517	435
Сумська	173	353	464	415

За соціальним станом серед засуджених за хуліганство переважали робітники і селяни. Іншою показовою особливістю було те, що злочини цієї категорії часто вчиняли люди молодого віку, переважно – до 25 років і, як правило, у стані алкогольного сп'яніння. Наприклад, за перше півріччя 1951 р. до кримінальної відповідальності за хуліганство було притягнуто 6154 особи. З них робітників було 3570 (58%), селян – 1140 осіб (23,5%), службовців – 712 осіб (11,5%), інших – 432 особи (7%). Молодь у віці до 25 років становила практично половину – 3059 осіб. Партійців серед цього числа було 80, членів ВЛКСМ – 498. Більшість з тих, хто вчинив подібні злочини – 76%, були самотні громадяни або несімейні. Найчастіше хуліганські прояви траплялися у містах та робітничих поселеннях. Зокрема, у Сталінській області, де злочинність була найвищою, це були міста Сталіно, Жданов, Макіївка. Вчиняли хуліганські прояви переважно в гуртожитках, місцях громадського відпочинку, на вулиці. Так у Сталіно 31,2% таких злочинів відбулося у гуртожитках, 23,2% у їдальнях і буфетах, 12,2% – за місцем роботи; у Миколаєві: 28,9% – у гуртожитках, 17,8% – у клубах і кінотеатрах, 17,8% – на вулиці і в магазинах; у Дніпропетровську: 33% – у гуртожитках, 61,4% – у пивних і на вулиці; у Києві: 50% – у гуртожитках, 23,5% – у клубах і кінотеатрах, 23% – на вулиці¹⁰⁸.

Динаміка судимості за хуліганство свідчила, що в деяких областях зменшувалась кількість притягнених до кримінальної відповідальності за менш серйозні правопорушення цієї категорії злочинів, однак збільшувалась кількість за більш небезпечні, наприклад, за застосування холодної зброї. Представники влади, зокрема, міністр юстиції УРСР Д. Панасюк, вважали, що велика кількість хуліганських проявів була наслідком недостатньої громадсько-масової та політико-виховної роботи серед населення, поганій організації дозвілля, відсутності у місцях відпочинку постів міліції, особливо у вихідні дні. Однак справжньою причиною, була, безсумнівно, інша – це реакція окремих громадян на умови життя та систему управління у країні, що проявлялася в антисоціальній поведінці¹⁰⁹.

Багато простих громадян у країні страждали від свавілля посадових осіб, зокрема, у колгоспах, де населення було особливо безправним. Воно зазнавало несправедливих утисків, траплялись випадки побиття з боку начальства, на що люди могли лише скаржитись. На відміну від тих правопорушень, за які суди масово саджали за ґрати громадян, часто безпідставно, за перевищення влади судові вироки виносились набагато рідше, хоча практика зловживання владою була досить поширеним явищем. Система захищала тих, хто допомагав тримати населення у покорі, та й строки ув'язнення за цей вид злочинів були не надто великі.

Динаміка судимості осіб, що все ж з року в рік потрапляли за ґрати за перевищення влади, особливої тенденції до зниження не мала:

Рік	Кількість засуджених за перевищення влади:	
	за Ч. 1 ст. 98 КК УРСР (строк не менше 6 місяців)	за Ч. 2 ст. КК УРСР (строк не менше 3 років)
1947	182	324
1948	286	617
1949	220	681
1950	221	565

У 1950 р. найчастіше засуджували за перевищення влади у Вінницькій області – 102 особи, Волинській – 64, Тернопільській – 55, Житомирській – 48, Кам'янець-Подільській – 42, Львівській – 40 осіб. Загальний стан речей у справі покарання посадовців за перевищення влади свідчив про надто терпиме, ліберальне ставлення судових органів до вирішення таких злочинів. У багатьох випадках прокуратура допускала несвоєчасне або взагалі неправильне реагування на скарги громадян стосовно фактів перевищення влади і нерідко без достатнього обґрунтування відмовлялась застосовувати карні дії щодо винних осіб¹¹⁰.

Наприклад, колгоспник Дашівського району Вінницької області Захвацький, якому голова колгоспу Онищук і бригадир Панасюк завдали важких побоїв, неодноразово звертався в міліцію і райпрокуратуру, однак останні не надавали його скаргам ніякого значення. Лише після певного втручання у справу вищестоячих органів Онищук і Панасюк були притягнуті до відповідальності. При цьому прокурор області надто м'яко відреагував на факт безпідставного припинення справи районним прокурором, вказавши йому лише на необ'єктивну та поверхову перевірку її матеріалів. Без достатніх підстав Вінницька обласна прокуратура відмовилась розпочинати кримінальну справу проти голови колгоспу ім. Кірова Могилів-Подільського району, який був виключений з партії і знятий з роботи за систематичне побиття колгоспників. Знову ж таки Вінницький обласний суд лише у лютому 1950 р. засудив до 8 років позбавлення волі Тихоненка, який, перебуваючи на посаді голови колгоспу «17-річчя Жовтня» Немирівського району, постійно бив колгоспників. Про факти застосування ним фізичної сили селяни писали районному прокурору ще у травні 1949 р., однак той ніяких заходів не вчинив. У грудні колгоспники були змушені звернутися із скаргою до голови Ради міністрів УРСР Коротченка, і лише після цього відбулось слідство і Тихоненко поніс заслужене покарання. Хоча на Вінниччині найчастіше саджали за ґрати за перевищення влади, кількість засуджених за це могла бути більшою, однак багато фактів зловживання владою залишались безкарними. Крім того суди області стосовно таких засуджених часто обирали занижені терміни покарання й допускали неправильну перекваліфікацію злочинів, що значно

послаблювало ефективність боротьби із свавіллям посадових осіб, які відчували свою безкарність¹¹¹.

Рівень злочинності у суспільстві був значним і на початку 1950-х рр. Високі статистичні показники кількості засуджених були також свідченням посилення боротьби органів прокуратури із кримінальними проявами. За відомостями заступника прокурора УРСР, державного радника юстиції 3 класу В.Смоленського, наданими завідувачу адміністративним відділом ЦК КПУ І.Голинному у 1951 р., слідчі республіки закінчили 70 271 справу, у 1952 р. – 75 985, тобто на 5 714 справ більше. Однак значна кількість із них залишалась не розслідуваною. Так, у 1951 р. їх відсоток становив 36,2% від загального числа усіх справ, за якими проводилось слідство в УРСР, а у 1952 р. – 33,9%. Збільшення числа закінчених справ було наслідком активнішого розкриття таких поширених злочинів, як розкрадання державної власності. У 1951 р. їх загальна кількість становила 18 569 справ (26,4% від усіх закінчених), у 1952 р. – 21 249 (28%)¹¹².

Серед основних категорій злочинів, за які найбільше притягували громадян до кримінальної відповідальності, залишались хуліганство, службові злочини, самогоноваріння, крадіжки особистого майна, спекуляція. Зокрема, за хуліганські прояви у 1951 р. було завершено 6 605 справ, у 1952 р. – 9 115, найбільше у Сталінській області – відповідно 733 і 1 287 справ, Дніпропетровській – 489 і 1 062 справи, Ворошиловградській – 807 і 885 справ, Харківській – 525 і 613 справ, Київській – 355 і 430 справ, Чернігівській – 364 і 425 справ. Посилилась боротьба з поширеними службовими злочинами, що стало наслідком підвищення вимог до посадових осіб на підприємствах, в установах і відомствах. У 1951 р. з цієї категорії злочинів було закінчено 7 576 справ, у 1952 р. – 8 789, найбільше у Сталінській області – відповідно 6 721 і 750 справ, Ворошиловградській – 528 і 664 справи, Вінницькій – 457 і 524 справи, Київській – 344 і 474 справи, Чернігівській – 332 і 417 справ.

Значна кількість справ розпочиналась і за самогоноваріння. У 1951 р. їх було закінчено 10 514, у 1952 р. – 8 530, найбільше у Вінницькій області – відповідно 951 і 914 справ, Київській – 941 і 794 справи, Кам'янець-Подільській – 795 і 807 справ, Сумській – 815 і 685 справ, Чернігівській – 833 і 636 справ. За спекуляцію у 1951 р. було закінчено 3 838 справ, у 1952 р. – 4 643, за крадіжки особистого майна відповідно 3 246 і 3 627 справ¹¹³.

Про особливості та характер антисоціальної поведінки населення республіки в регіонах у 1951–1952 рр. та на початку 1953 р. дізнаємось зі звітів, які надсилались з областей на ім'я завадмінвідділом ЦК КПУ І. Голинного. Найактивніше вона проявлялась у Сталінській області, про це свідчила, зокрема, кожна десята закінчена слідчими органів

прокуратури УРСР справа. Станом на 1 січня 1953 р. на території області сталося 2175 кримінальних проявів, у тому числі у Сталіно – 471, що порівняно з 1951 р. по області було більше на 45,7%. Окремо за видами здійснення і кількістю злочини характеризувалися наступним чином: хуліганських проявів у 1951 р. було 2883, у 1952 р. – 2083, хуліганства з поножівщиною відповідно 50 і 156, крадіжок – 708 і 1122, грабежів – 148 і 267, вбивств – 55 і 82, інших злочинів – 41 і 77 випадків. Лише за особливо небезпечні кримінальні злочини у 1952 р. було арештовано і притягнуто до відповідальності 5038 осіб, з них: 2942 людини, або 58,3% працювало у промисловості; 1511 осіб (30%) – не займались суспільною працею; 297 (5,8%) – працювало у сільському господарстві; 114 (2,2%) – навчалися у ВНЗ, середніх і неповних середніх школах, школах ФЗУ; 174 (3,7%) – інших осіб. Серед числа арештованих величезну кількість – 64%, становили особи до 25 років. З них дітей віком від 12 до 16 років було 90 осіб, молоді від 16 до 25 років – 3141, старших 25 років – 1807 осіб, тих, що раніше притягувалися до кримінальної відповідальності – 624 особи, комсомольців – 264, членів партії і кандидатів – 40¹¹⁴.

За перші три місяці 1953 р. в області сталося 1118 кримінальних злочинів, 547 з яких були особливо небезпечними (грабежі, крадіжки, убивства та ін.). Найбільш криміногенними залишались міста – Макіївка, Сталіно, Жданов, Єнакієво, Горлівка, Константинівка. Так, лише в Макіївці за вказаний період часу було здійснено 204 злочини, що становило 20% від числа тих, які сталися в області. У Сталіно було здійснено 156 злочинів, або 12% від загальної кількості. Всього ж за перший квартал 1953 р. було арештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності 1 435 осіб, найбільше з них – 682, за хуліганство (47,5%). Із загальної кількості арештованих – 364, або 25,4% склали особи, які вже мали судимість за різні кримінальні злочини; 116 осіб, або 8,1% були комсомольцями. За віковою категорією переважала молодь до 25 років – 59,8%, зокрема, дітей віком від 12 до 16 років було 59 (4,1%), осіб від 16 до 25 років – 799 (55,7%); старших 25 років було 577 осіб (40,2%)¹¹⁵.

Багато злочинів здійснювали організовані групи осіб. Наприклад, у січні 1953 р. у Жданові була ліквідована грабіжницька група у кількості 9 осіб, яку очолював раніше судимий за крадіжку І.С. Свиридов, 1930 року народження. У Макіївському районі була ліквідована грабіжницько-злочинська група у кількості 16 учасників, очолювана раніше засуджуваним за кримінальні злочини Б.Г. Ковановим, 1930 року народження. Внаслідок здійснених заходів з боротьби зі злочинністю в області та розшуку осіб, які вчинили 26 грудня 1952 р. в Макіївському районі пограбування каси шахти «Щоглівка–Глибока» і 17 січня 1953 р. каси шахти № 40 «Курахівка» в Семидівському районі, органи міліції

виявили й ліквідували 163 кримінально-злочинних групи із загальною кількістю 448 учасників. Серед них було 22 грабіжницькі групи із загальною кількістю в них 109 осіб, 76 злочинських груп із 182 учасниками і 59 хуліганських груп із 142 учасниками¹¹⁶.

Одним із найвищих в Україні був рівень злочинних проявів і у Харківській області. У 1952 р. і першому кварталі 1953 р. органами міліції тут було ліквідовано більше 200 злочинних груп. Зокрема в серпні–вересні 1952 р. обласне управління міліції знешкодило грабіжницьку групу з 9 осіб, яку очолював злочинець-рецидивіст Ігрушин-Медін, що чотири рази утікав з місць позбавлення волі. У серпні також була ліквідована в Барвенківському районі група крадіїв з 7 осіб, очолювана Торішним. Ця група здійснила на території Харківської і Сталінської областей 21 крадіжку, під час однієї з них з каси колгоспу ім. Фрунзе Барвенківського району були викрадені облігації державного займу на суму 28 тис. руб. При ліквідації злочинних груп у їхніх учасників, а також в окремих злочинців було вилучено 45 одиниць вогнепальної зброї. Також вогнепальну зброю у кількості 226 одиниць органи міліції вилучили у населення.

Поширеним явищем в області були такі кримінальні прояви, як розкрадання державної власності та спекуляція, на розкритті яких зосереджувалася головна увага слідчих органів. Насамперед це стосувалося викриття організованих злочинних груп, які здійснювали значні крадіжки в товаросупровідній мережі, промисловій кооперації й інших важливих об'єктах та ліквідації організованих груп великих спекулянтів. Найбільша кількість випадків розкрадання й розтрат ставалась на підприємствах держторгівлі, споживчої кооперації, міністерств харчової і м'ясомолочної промисловості, заготівлі, радгоспів та в колгоспах. Так, у серпні–вересні 1952 р. була виявлена й арештована група розкрадачів держвласності, що діяла на Харківській торговій базі «Головтекстильзбут», базах і магазинах «Харпромторгу» і «Укртекстильшвейторгу». До неї входили Поляков, Теплицький, Цукерник, Каплан та інші. У них було вилучено цінностей і описано майна на суму близько 3 млн. руб. Всього ж, як встановило слідство, ця група розкрадачів нанесла матеріальну шкоду державі більш ніж на 8 млн. руб.

У травні–серпні 1952 р. обласне управління міліції викрило 6 організовано діючих груп спекулянтів і пов'язаних із ними працівників системи «Заготживсировина», які займалися скуповуванням та забоєм великої рогатої худоби і реалізацією м'яса за спекулятивними цінами на базарах міста й у приміських районах Харкова. За цією справою було притягнуто до відповідальності 41 особу, з них заарештовано – 31. Сума їхнього описаного майна становила більш ніж 230 тис. руб. У серпні 1952 р. Держуправління міліції викрило й арештувало групу осіб, які

працювали в системі торгу «Харківодяг» і на базі «Головшвейзбут». Слідство встановило, що до складу групи входили керуючий базою «Головшвейзбут» Базилевич, його заступник Палер, завідувач секцією бази Шапіро і комерційний директор торгу «Харківодягу» Милих. Змовившись із завідувачами окремих магазинів, упродовж 1951–1952 рр. за хабарі за заздальгідь встановленими таксами за рахунок фондів інших торгів вони відпускали їм дефіцитні товари, а завідувачі магазинів продавали їх у магазинах за спекулятивними цінами. За цією справою до кримінальної відповідальності притягнули 23 особи¹¹⁷.

Для підтримання громадського порядку і зменшення правопорушень у містах і населених пунктах області органи міліції вживали заходів щодо більш широкого залучення до цієї роботи бригад сприяння міліції, посилення зв'язку міліції з населенням. З цією метою практикувались виступи працівників міліції перед громадськістю, члени бригад сприяння міліції залучались до проведення сторожової варти, нічних обходів у населених пунктах, чергування у клубах і кінотеатрах.

Також для боротьби з кримінальною злочинністю використовувалась паспортна система. Працівників паспортних столів зобов'язували бути відповідальнішими і більш уважніше ставитись до видачі паспортів. Внаслідок цього у Харкові й області при зверненні за пропискою й обміном паспортів було виявлено 11 значних кримінальних злочинців, що переховувались від влади, а через адресні бюро паспортного відділу – 1 249 осіб, які мешкали у Харкові й районах області і також перебували у розшуку. Крім того з Харкова були вивезені 183 особи, що підпадали під паспортні обмеження. Також внаслідок перевірок паспортного режиму було зафіксовано 9 280 різних порушників паспортного закону. З них було притягнуто до кримінальної відповідальності тих, що не мали постійного місця проживання і не займалися суспільною працею, – 239 осіб. Інших порушників паспортного закону притягнули до адміністративної відповідальності, у тому числі 354 людини з осіб, що в силу обійнятих посад несли відповідальність за режим дотримання паспортного закону на підприємствах, в установах і домоволодіннях¹¹⁸.

У Миколаївській області, як і у двох вищезгаданих, досить поширеним явищем було розкрадання державної власності. Хоча кількість кримінальних справ заведених за цей вид злочинів з роками дещо знижувалась, однак все ж залишалась на високому рівні. У 1948 р. вона складала 32,7% (1 231 справа) від усіх справ, направлених у суди, у 1951 р. ця частка становила 28,5% (776 справ), у 1952 р. – 22,7% (738 справ). У 1952 р. кількість випадків розкрадання і розтрат порівняно з 1951 р. скоротилась на 15%, а сума матеріальної шкоди, завданої державі, зменшилась з 2,5 млн. руб. у 1951 р. до 1,1 млн. руб. у 1952 р. Масштаби

цих злочинів змушували вище партійне керівництво республіки приймати відповідні рішення для протидії їм. Зокрема, 28 січня 1948 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи зі зміцнення соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР», а грудневий 1952 р. пленум ЦК КПУ прийняв ухвалу «Про посилення боротьби за збереження державної і суспільної власності та покращення справи підбору, висування й виховання кадрів у торгових, кооперативних та інших організаціях».

У 1952 р. органи міліції області провели активну роботу з ліквідації організованих груп розкрадачів та спекулянтів. Так, були виявлені факти значного групового розкрадання в державній і кооперативній торгівлі: Миколаївському відділі «Головунівермагу», на обласній базі «Головлегзбуту», у деяких артілях промислової кооперації й кооперації інвалідів. Зокрема, відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності управління міліції МВС викрив групу розкрадачів на об'єктах державної торгівлі Миколаєва, яка очолювалась колишнім керівництвом Миколаївського відділу «Головунівермагом» Косим, Нахімовичем та іншими. За вказаною справою колишніх працівників цього відділу за вчинені ними злочинні дії було притягнуто до кримінальної відповідальності 36 осіб, які, за матеріалами слідства й висновком експертизи, нанесли збитків державі на суму близько 2 млн. руб. Всього ж обласні й народні суди області у 1952 р. розглянули 738 кримінальних справ на розкрадачів державного й суспільного майна, за якими було притягнуто до кримінальної відповідальності 820 осіб. У першому кварталі 1953 р. у суди надійшло 198 справ на розкрадачів держвласності, внаслідок чого до судової відповідальності було притягнуто 249 осіб¹¹⁹.

Для боротьби із спекуляцією органи міліції області створили оперативні групи, які діяли на базарах Миколаєва й біля магазинів під час продажу товарів підвищеного попиту та виявляли «спекулятивні елементи». Внаслідок посилення такої боротьби і проведення оперативних заходів упродовж 1952 р. було викрито 32 спекулятивні групи та притягнуто до кримінальної відповідальності 172 спекулянта. Найбільш поширеним методом спекуляції була закупівля ходових промислових товарів у магазинах і реалізація їх місцевим мешканцям по квартирам; реалізація товарів спекулянтам через підставних осіб; придбання товарів підвищеного попиту спекулянтами через працівників держторгівлі, які вступали із ними у корисливу домовленість.

За хуліганські прояви у 1952 р. суди області розглянули 380 кримінальних справ, за якими було притягнуто до відповідальності 396 осіб. У першому кварталі 1953 р. розглядалась 121 справа, внаслідок чого було засуджено 157 осіб. Як і скрізь в Україні, хуліганські

правопорушення в області здійснювала молодь, особливо та, що мешкала у гуртожитках. Намагаючись боротись з агресивною поведінкою молодого покоління, бюро Миколаївського обкому партії 16 червня 1952 р. прийняло постанову «Про випадки хуліганських вчинків, що допускались з боку окремої частини молоді». В області були проведені партактиви, а в первинних партійних і комсомольських організаціях – збори з питань поліпшення ідейно-виховної роботи серед молоді, організації навчання й покращення її побутового обслуговування.

Всього в Миколаївській області в 1952 р. сталося 738 кримінальних злочинів, з яких було розкрито 649, або 88%. За цей період органи міліції ліквідували в області 99 кримінально-злочинних груп з кількістю учасників у них – 271 особу. Крім того, був розслідуваний 41 злочин, здійснений у попередні роки, попереджено – 15 злочинів. У першому кварталі 1953 р. було вчинено 247 кримінальних злочинів, з них розкрито 213, або 86,8%¹²⁰.

У Чернігівській області у 1952 р. було ліквідовано 102 злочинні групи у кількості 276 осіб, у тому числі 20 розбійницьких та 32 нелегалів, які переховувались внаслідок вчинених раніше злочинів. У злочинців вилучили 208 екземплярів вогнепальної нарізної зброї і 200 штук – у населення. Також розшукали й затримали 614 злочинців, серед яких було 194 особи, що втекли з місць позбавлення волі й переховувались від слідства і суду, а також 500 осіб, які ухилялись від сплати аліментів. Здійснювались також профілактичні заходи, внаслідок чого було попереджено й припинено 241 злочин, у тому числі 4 вбивства й 2 грабежі та попереджено формування 18 злочинських груп, до складу яких входили неповнолітні.

Цього ж року в області було викрито низку злочинних груп розкрадачів, які діяли у торговій мережі, заготзерно і на промислових підприємствах. Так, наприклад, група розкрадачів у кількості 33 осіб, яку очолювали колишній директор Чернігівської бази «Південзаготзерно» – Мазур і директор Чернігівського державного млина № 1 Павловський, впродовж 1949–1952 рр. розікрали 42 т зерна й борошна. Група розкрадачів з 10 осіб, очолювана колишнім директором Менської бази «Укрконсервтресту» Вельковичем, впродовж 1950–1952 рр. розкратала фрукти й завдала збитки державі на суму 250 тис. руб. Ці особи були викриті й засуджені до великих строків покарання. Всього матеріальна шкода заподіяна державі у 1952 р. розкрадачами й розтратниками державного і суспільного майна у Чернігівській області становила 3 880 244 руб., а сума стягнених коштів із затриманих осіб становила лише 535 241 руб., тобто всього 13,8%. Це було наслідком того, що при розслідуванні та розгляді справ про розтрати й крадіжки органи МВС, суду і прокуратури не проявляли необхідної оперативності, що давало

можливість злочинцям уникати кримінальної відповідальності й приховувати розкрадені матеріальні цінності й гроші. Загальне ж розкриття усіх видів кримінальних проявів в області у 1951 р. становило 73,8%, у 1952 р. – 79,2%¹²¹.

У Полтавській області органи прокуратури й міліції у 1952 р. притягнули до кримінальної відповідальності за особливо соціально-небезпечні злочини 2 450 осіб, у тому числі за розкрадання державного і суспільного майна 1 548 осіб (63,2%). Зокрема по організаціям їх кількість розподілялась наступним чином: колгоспи – 637 осіб, споживча кооперація – 200, заготзерно – 66, харчова промисловість – 47, державна торгівля – 34, заготхудоба – 32, промислова кооперація – 28, фінансово-банківські органи – 28, легка промисловість – 12, інші організації – 464 особи. Сума завданих збитків державі розтратниками й розкрадачами області у 1951 р. становила 1 798 400 руб., у 1952 р. – 1 481 500 руб. З них було відшкодовано у 1951 р. 671 тис. руб., або 37,3%, у 1952 р. – 865 400 руб., або 58,4%.

Загальний рівень злочинності в області особливо не знижувався. У 1952 р. за різні хуліганські прояви було притягнуто до кримінальної відповідальності 470 осіб, за крадіжки особистого майна – 329, за бандитизм і убивства – 75, за згвалтування – 28 осіб. Всього ж 1952 р. у Полтавській області був зареєстрований 631 випадок кримінальних проявів, що перевищувало на 44 випадки, або 7,5%, показник 1951 р. Найбільш поширеними були такі злочини: крадіжки майна громадян – 293 випадки, крадіжки в державному секторі – 133, розбій – 59, убивства – 34, крадіжки худоби – 30, незаконні аборти – 26, згвалтування – 13, бандитизм – 2, інших злочинів був 41 випадок. Показник розкриття злочинів у 1952 р. порівняно з 1951 р. знизився на 6,7%. Найгірше розслідувались такі злочини, як крадіжки худоби – 40%, розбійницькі напади – 62%, крадіжки особистого майна – 77%, вбивства – 79%.

Слабко велась робота органами міліції з попередження особливо небезпечних кримінальних проявів. Так, якщо у 1951 р. було попереджено 32% злочинів від загальної кількості усіх зареєстрованих, то 1952 р. цей показник становив лише 10%. Також деякі факти злочинних дій громадян, незважаючи на їх фіксацію, залишались без належної уваги до них правоохоронних структур. Наприклад, у Полтаві довгий час злочинною діяльністю займалась молодіжна група у кількості 12 осіб, однак органи прокуратури й міліції жодних кроків до її викриття й покарання не здійснювали. Питання хуліганських і бандитських проявів у Полтаві 30 березня 1953 р. стало предметом обговорення бюро обласного комітету КПУ. На ньому було відмічено незадовільну роботу органів прокуратури й міліції області з боротьби із злочинністю і накреслено низку практичних заходів, які мали підвищити її ефективність¹²².

У Львівській області у 1952 р. органи міліції, прокуратури й суду притягнули до кримінальної відповідальності 5 803 особи, що складало 128% до числа тих, хто був засуджений у 1951 р. Основними категоріями злочинів, за якими найбільше засуджували громадян, були крадіжки державної власності – 1 689 осіб засуджених у 1951 р. і 2 220 у 1952 р.; службові злочини – відповідно 441 і 508 осіб; хуліганство – 378 і 507; крадіжки особистого майна громадян – 381 і 473; спекуляція – 297 і 394; обмірювання й обважування – 29 і 39; згвалтування – 13 і 25 осіб. Одним із факторів збільшення притягнутих до кримінальної відповідальності стало посилення боротьби відповідних структур з найпоширенішими видами правопорушень, а також засудження осіб, які здійснили злочини впродовж 1947–1950 рр., переховувалися й були затримані у 1952 р. Зокрема, були викриті й заарештовані великі організовані групи розкрадачів державного майна: на Буському пивному заводі – 16 осіб, які завдали матеріальної шкоди державі на суму більше 500 тис. руб.; у системі промислової й інвалідної кооперації та інших організаціях – 36 осіб, які розікрали близько 2 млн. руб. Крім цього у 1952 р. були розслідувані 166 справ, у тому числі 33 з розкрадання, які призупинили внаслідок розшуку злочинців, що втекли від правоохоронних органів у 1947–1950 рр. Найбільш масштабним розкраданням й розтратою державної власності у Львівській області було в ряді відомчих організацій: облспоживраді – 2 400 000 руб. у 1951 р. і 1 895 000 руб. у 1952 р.; держторгівлі – відповідно 421 тис. руб. і 441 тис. руб.; облпромраді – 494 тис. руб. і 352 тис. руб.; легпромі – 133 тис. руб. і 67 тис. руб.; облхарчпромі – 38 тис. руб. і 19 тис. руб. Органи прокуратури й міліції у ці роки дещо посилили боротьбу з особами, які сприяли й створювали умови для розкрадачів державного майна. Якщо у 1951 р. за попускання й покровительство розкрадачам було притягнуто до кримінальної відповідальності 32 особи, то у 1952 р. – 65, у I кварталі 1953 р. – 22.

Всього у 1952 р. прокуратура й міліція розслідувала 4657 справ, однак якість слідчих дій була на низькому рівні, внаслідок чого народні суди області повернули на дорозслідування 234 справи. Поширеним явищем залишалась тяганина у процесі слідства. Мала вади й робота народних судів. Через погану якість їх роботи у 1952 р. відмінили 11,5% оскаржених вироків, що були визнані неправильними. Лише за протестами органів прокуратури було відмінено судові призначення й вирoki стосовно 189 осіб. Окрім цього великим недоліком роботи органів міліції, прокуратури і суду було те, що в окремих випадках замість того, щоб боротись за укріплення законності й правопорядку в області, їх співробітники самі допускали порушення закону. Так, у 1952 р. міліція й прокуратура

незаконно притягнули до кримінальної відповідальності 127 осіб, яких суд виправдав, і безпідставно було заарештовано 115 осіб¹²³.

Значні суми розкрадання державної власності спостерігалися у 1951–1952 рр. у Чернівецькій і Станіславській областях. Так, у Чернівецькій області за цей період часу розкрадачі, які діяли на промислових підприємствах і в торгових організаціях, завдали матеріальної шкоди державі на суму близько 13 млн. руб. Наприклад, по спиротресту ця сума становила приблизно 6 млн. руб., у трикотажній промисловості – 562 149 руб., взуттєвій – 495 600 руб. У Станіславській області у 1951 р. із загальної кількості 3290 кримінальних справ 955 випадків, або 29% було розслідувано за фактами розкрадання державного і суспільного майна, у 1952 р. з 3642 справ – 1 173 випадки (32%). Збитки, завдані державі, становили відповідно у 1951 р. 7 826 093 руб. (з них було відшкодовано 2 285 093 руб., або 29,2%), у 1952 р. – 6 099 338 руб. (відшкодовано 3 510 977 руб., або 57,6%). За попускання й пособництво розтратникам органи прокуратури у 1952 р. притягли до кримінальної відповідальності 46 службових осіб. Усього ж у 1951 р. в області було засуджено за різні види злочинів 3986 осіб, у 1952 р. – 4 620. Зростання йшло за рахунок притягнутих до відповідальності розкрадачів державного й особистого майна, спекулянтів, хуліганів.

В Ізмаїльській області у 1952 р. особи, які притягувались до кримінальної відповідальності за розкрадання соціалістичного й суспільного майна становили 40% усіх, стосовно кого велось слідство. Якщо у 1950 р. органи прокуратури порушили 655 справ, за якими притягли 978 розкрадачів державної власності, то у 1951 р. таких справ було 497 стосовно 713 осіб розкрадачів, у 1952 р. – 451 справа стосовно 688 осіб. Для області було характерним те, що злочини за справами про випадки значного розкрадання держвласності здійснювались упродовж років, однак, через слабку оперативно-агентурну роботу органів слідства своєчасно не виявлялись. Так, працівники Болградської райспоживради на чолі з Грінбергом і Мар'яновським два роки розкрадали кошти кооперативу й завдали йому матеріальної шкоди на суму 150 тис. руб. Також слідчі органи не завжди скеровували свою роботу на розслідування фактів значного розкрадання, що мали місце в області, а займались незначними й неактуальними правопорушеннями. Не припинились у роботі слідчих випадки безпідставного порушення кримінальних справ, неякісного ведення слідства, його затягування. Лише у 1952 р. 4,1% справ, порушених органами прокуратури, були припинені внаслідок бездоказовості обвинувачень¹²⁴.

Доля багатьох засуджених у країні змінилася на краще після 27 березня 1953 р., коли вийшла постанова президії Верховної Ради СРСР про

амністію. На території України звільнення з місць позбавлення волі тривало два місяці – до 25 травня. Всього у республіці було амністовано 69 920 осіб, з них 64 930 – з таборів і колоній і 4 990 – з дитячих виправно-трудоxих колоній (7%). У першу чергу звільнялися неповнолітні; вагітні і жінки, котрі мали малолітніх дітей; особи поxилого віку; інваліди й місцеві мешканці. Їм видавалися довідки про звільнення й документи на право проживання у тій місцевості, яку вони обрали. Також для амністованих був проведений розрахунок із заробітної платні, видані особисті гроші, речі й документи. За рахунок таборів і колоній звільнених забезпечували проїзними квитками залізницею чи водним шляхом до місця проживання й подорожніми грошима на весь період слідування. Для придбання квитків і надання допомоги при посадці у потяги й водний транспорт виділялись спеціальні працівники, які були зобов'язані спільно з адміністрацією залізниці й органами міліції МВС УРСР не допускати скупчення звільнених за амністією громадян на залізничних станціях і водних пристанях.

Окрім тих, що звільнялися з місць позбавлення волі в Україні, на територію республіки прибувало багато амністованих з інших регіонів СРСР. Усього ж звільнених за амністією в УРСР на 25 травня 1953 р. було вже 93 263 особи. Основна частина зазначених осіб осіла у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Київській, Запорізькій областях, тобто там, де у повоєнний період спостерігався стабільно високий рівень злочинності. Серед них було найбільше громадян, які притягувалися до кримінальної відповідальності за розкрадання державної власності (27%), за хуліганські прояви (14%), за крадіжки (13%), за спекуляцію (8%), за розбійні напади (2%), за зґвалтування (0,4%).

Органи влади стежили, щоб амністовані громадяни на місцях свого перебування обов'язково влаштувалися на роботу. За тим, як цей процес проходив і для ефективності його організації у Харківську, Дніпропетровську, Київську, Запорізьку, Ворошиловградську, Одеську і Сталінську області адміністративним відділом ЦК КПУ 20 травня 1953 р. були направлені працівники цього відділу, а також управління внутрішніх справ і Міністерства юстиції УРСР, які перебували в областях до 3 червня 1953 р.¹²⁵

Громадяни, звільнені згідно постанови про амністію, продовжували прибувати на територію республіки і в наступні місяці. На 1 червня в УРСР їх було зареєстровано 103 533 особи, на 11 червня – 128 190 осіб. Постійне занепокоєння у керівництва країни викликало те, що не всі амністовані займалися суспільно корисною працею, тобто не ставали на шлях «виправлення». Так, з числа прибулих в Україну влаштувалось на роботу лише 92 902 особи, або 72,5%. Щоправда серед непрацюючих, за даними органів міліції, нараховувалось 9 508 громадян (7,4%), які були на утриманні родичів, домогосподарками, пенсіонерами і хворими, тому

працевлаштування не потребували. Однак залишалось ще 26 380 осіб, або 20,6%, для яких це необхідно було зробити у найкоротший термін. Щодо регіонів, то найкраще процес працевлаштування звільнених за амністією проходив у Чернівецькій (99,7%), Станіславській (99,4%), Волинській (93,2%), Кіровоградській (92,3%) областях, багато гірше у промислових районах УРСР, особливо у містах. Так, у Сталінській області не було працевлаштовано 5 699 осіб, з них у м. Сталіно – 822; у Київській області – 1975 осіб, з них у Києві – 1 707, або 47,9% від числа прибулих громадян. У Дніпропетровську не працювало 750 амністованих (30,3%), Одесі – 913 (23,9%), Харкові – 1 039 (26,7% від прибулих)¹²⁶.

Незважаючи на важливість для центральних органів влади питання працевлаштування звільнених громадян, регіональне керівництво почало ним серйозно займатися лише після відповідної постанови Ради міністрів СРСР від 30 травня 1953 р. Ситуація ускладнювалась тим, що деякі керівники установ та підприємств відмовлялись приймати на роботу цю категорію осіб. Були як безпідставні відмови, так і цілком виправдані, оскільки деякі звільнені громадяни намагались поновитися на старих місцях роботи, особливо в торгівельних організаціях Київської, Харківської, Дніпропетровської, Волинської областей. Однак існувала й така категорія осіб, які взагалі відмовлялись виконувати будь-яку роботу, зокрема, у Запорізькій і Сталінській областях. Дехто, відмовляючись влаштовуватись на роботу, мотивував свої рішення тим, що мав гроші, зароблені у таборах, тож хотів 2–3 місяці відпочити. Але були й такі, як, наприклад, двічі засуджений і звільнений за амністією Триманов, котрий у розмові з начальником 3-го відділу міліції Запоріжжя категорично заявив: «Що хочу, то буду робити, крав і буду красти, а піймаєте – будете судити».

Всього, за даними Республіканського управління міліції, з 27 березня до 1 жовтня 1953 р. на територію УРСР прибуло і було прописано 176 024 амністованих громадянина, зокрема, у Київ – 4 872 особи, в обласні центри республіки – 36 015, у інші міста областей – 50 504, у решту населених пунктів – 84 633 особи. Із загального числа прописаних працевлаштувалося 159 225 громадян (91%), з них у Києві – 3 831 особа, в обласних центрах – 30 311, в інших містах – 45 262, у решті населених пунктів – 79 821 особа. Непрацюючих було 16 799 осіб, у тому числі утриманців і хворих – 13 427. Найбільша кількість громадян, які звільнились з місць ув'язнення за амністією і прибули на територію України розмістилась у таких областях і містах республіки¹²⁷:

Область	Прописано	Працевлаштовано	Не працевлаштовано	У т.ч. не працевл. утриманців і хворих
Сталінська	17953	16238	1715	1180

м. Сталіно	4228	3696	532	453
Ворошиловградська	10487	9290	1197	1096
Дніпропетровська	9553	8990	563	498
м. Дніпропетровськ	3476	3117	359	324
Вінницька	7881	7201	680	572
Київська	7236	6969	267	160
м. Київ	4872	3831	1041	956
Полтавська	7766	7402	364	341
Харківська	6877	6106	771	449
м. Харків	5136	4195	941	744
Запорізька	6722	6124	598	560
Чернігівська	6593	6112	481	338
К.-Подільська	6361	5848	513	416
Сумська	6348	5528	820	531
м. Одеса	5360	4683	677	606
Херсонська	4953	4539	414	304

Досить проблематичною у післявоєнний час у республіці була ситуація й у середовищі співробітників та військовослужбовців МВС і МДБ УРСР, серед яких спостерігалася велика кількість порушень законодавства та дисципліни, що у свою чергу позначалося на загальному стані дотримання законодавства в УРСР та повільному зростанні темпів боротьби зі злочинністю.

З особливою силою сваволя службовців силових структур проявилася на заході республіки, де йшла боротьба радянської влади із рухом опору військ УПА, і де місцеве населення в ході знищення формувань повстанців зіштовхнулося із проявами незаконних дій людей у погонах. Часто, прикриваючись боротьбою з «бандформуваннями», вони принижували, грабували та убивали безвинних громадян. Влада намагалася певним чином боротися з такими проявами поведінки особового складу силових структур, але часто порушники залишалися безкарними або несли за свої злочинні дії надто слабке покарання. Хоча інколи убивці й каралися смертною карою, але загальна політика партійного керівництва країни не примушувала «силовиків» особливо задумуватися над наслідками своїх дій.

Наведені нижче випадки свідчать про це досить красномовно. Так, оперуповноважений Комарновського районного відділу МВС Дрогобицької області Григор'єв 27 січня 1946 р. у нетверезому стані при допиті громадян села Вірлі А. Михайлишина, А. Карась і П. Дуда вимагав необхідні йому свідчення, нецензурно висловлювався, застосовував фізичну силу. Того ж дня, не отримавши свідчень, з особистої зброї застрелив мешканця села Бірги Комарновського району Ф. Заваринського. 20 березня 1946 р. Військовий трибунал військ МВС Дрогобицької області на закритому засіданні у присутності особового складу засудив Григор'єва до розстрілу. Дільничний уповноважений Отинійського РВ МВС Станіславської області

М.Л. Єрмінов 22 серпня 1945 р. був направлений старшим на чолі оперативної групи для боротьби з формуваннями УПА. Під час операції були затримані 16-річний підліток Романюк та 12-річний хлопчик Совчак. Особисто, у присутності бійців, Єрмінов безпідставно застрілив обох дітей. Військовий трибунал Станіславської області в березні 1946 р. у клубі м. Отинь за присутності особового складу працівників міліції засудив його до розстрілу. Помічник оперуповноваженого Костопільського райвідділу МВС Рівненської області К.А. Процук 1 листопада 1944 р. під час допиту бив затриману Мельник, після допиту, супроводжуючи у КПЗ, скинув її зі сходів другого поверху, потім вивів за будинок і розстріляв. 17 січня 1946 р. Військовий трибунал Рівненської області засудив Процука до 10 років позбавлення волі.

16–17 березня 1946 р. у Луцьку Військовий трибунал Волинської області у місці розташування 277 полку військ МВС за участі особового складу розглядав справу з обвинувачення сержанта згаданої частини Бомбіна та ще восьми осіб військовослужбовців цієї частини. Слідство встановило, що Бомбін з військовослужбовців полку створив озброєну банду. Здійснюючи самовільні відлучення з розташування частини, вони виїздили на автомобілях у прилеглі до міста райони, де здійснювали озброєні напади на господарства селян. Видаючи себе за бійців УПА, бандити забирали у селян одяг, цінності, продукти харчування, худобу, били їх, погрожували вбивством. Грабували навіть удень на дорогах. Загальна вартість пограбованого становила 131 тис. руб. Бомбін, як організатор, брав участь у 12 озброєних нападах, не рахуючи денних грабунків на дорогах. За обвинуваченням у бандитизмі він був засуджений до розстрілу, 5 інших осіб – до 10 років позбавлення волі, 3 особи – 8 років¹²⁸.

Бувший старший інспектор відділу спецгрупи табору військовополонених № 275 МВС гвардії старший лейтенант В.А. Чугут 15 січня 1945 р., будучи командиром роти військ МВС, з групою підлеглих бійців прибув у село Нові Криводулі Станіславської області з метою ліквідації формувань УПА. Під час проведення операції було затримано місцевого жителя І.Зінчука, продавця сільпо, безпідставно запідозреного у причетності до УПА, якого вивели на окраїну села і розстріляли. Крім цього упродовж 1945 р., зловживаючи службовим становищем, Чугут розкрадав приналежні табору продукти, обмундирування та продавав їх на базарі. Військовий трибунал Львівської області засудив Чугута до 10 років ув'язнення.

Ці та інші аналогічні справи за своїм характером були дуже серйозними злочинами, однак вони виникали перш за все внаслідок політики радянського керівництва стосовно західних регіонів України. Для голів Військових трибуналів військ МВС Українського округу вони становили надзвичайно велику соціальну небезпеку не за своєю показовою

тенденцією до всездозволеності службовців МВС–МДБ, а тим, що в умовах Західної України «контрреволюційні організації українсько-німецьких націоналістів ще продовжували свою ворожу роботу проти Радянської влади», тому могли налаштувати велику кількість людей проти ще не вкоріненої у цьому регіоні України влади комуністів. Тому лінія судових репресій щодо справ даного виду злочинів у середовищі органів МВС-МДБ і військ МВС мала проводитися «зі всією суворістю», що, однак, не завжди вдавалося, тому і не спонукало потенційних порушників закону відмовлятися від своїх протиправних дій.

Можна назвати типові прояви ліберального ставлення Військових трибуналів до злочинців у формі. Так, Військовий трибунал Волинської області засудив до 4 років позбавлення волі умовно колишнього уповноваженого Горохівського райвідділу МВС Чернишова. Він був визнаний винним у тому, що, будучи старшим групи у боротьбі з формуваннями УПА, не здійснював контролю за підлеглими, внаслідок чого вони привласнювали речі, вилучені при обшуках, вчиняли побиття і розстріли громадян. Окрім того, за розпорядженням Чернишова, був розстріляний громадянин Барило. Цей же трибунал у кінці 1945 р. виніс два подібні вироки. 2 грудня 1945 р. до 5 років ув'язнення було засуджено колишнього лейтенанта 169 полку військ МВС Павлова, який розстріляв громадянку Данилюк після того, як під час допиту не отримав від неї доказів щодо її причетності до УПА. Того ж числа до 5 років умовно було засуджено командира комендантського взводу 169 полку військ МВС Кагана за хуліганські прояви, знущання над громадянами, спробу зґвалтування 12-літньої дівчинки, втрату зброї. За усіма трьома справами головував член Військового трибуналу Ортяков. Вказані вироки були опротестовані і відмінені Військовим трибуналом округу, справи повторно розглянуті, Ортяков з посади звільнений, однак переведений на роботу секретаря у тому ж Військовому трибуналі.

19 грудня 1945 р. Військовий трибунал військ МВС Тернопільської області під головуванням члена Військового трибуналу Гоячова засудив на 5 років умовно старшого лейтенанта 223 бригади військ МВС Риженкова. Під час допиту він намагався вибити зізнання у громадянки Григорчук (1927 року народження), яку запідозрили у зв'язках з УПА; у нетверезому стані гвалтував її. Знаковим у цій справі є те, що вона переглядалася двічі, хоча протиправність і зухвалість учиненого очевидна. Військовий трибунал округу постановою від 4 січня 1946 р. вирок відмінив через м'якість покарання. Удруге той самий Військовий трибунал під головуванням майора юстиції Летягіна 13 лютого 1946 р. знову засудив Риженкова на 5 років умовно. Вирок ще раз опротестували

та відмінили. Питання стосовно майора Летягіна було розглянуто на парткомі, і за проявлений лібералізм на нього наклали партійне стягнення.

Заступник начальника Вашківського райвідділу МВС Чернівецької області Лазарєв, перебуваючи 6 травня 1945 р. у районі села Костинці Вашківського району на операції з ліквідації формувань УПА, затримав у будинку двох місцевих мешканців – Штефанюк і Драфта. На шляху через ліс внаслідок небажання вести із собою у райцентр затриманих громадян розстріляв їх. Військовий трибунал під головуванням капітана юстиції Шувалова засудив Лазарєва лише до 3 років позбавлення волі, після чого, на підставі указу від 7 липня 1945 р. про амністію – звільнив.

Строки розгляду подібних справ були досить повільними, що не сприяло зменшенню кількості порушень законодавства, а лише утверджувало порушників у думці, що представники влади на місцях закриють очі на їхні злочинні дії. Понад 50% справ розглядалися у термін більше 10 днів (за виключенням Військового трибуналу Волинської області), у Станіславській, Чернівецькій, Львівській областях – більше 20 днів. Основна причина цього – несвоєчасне етапування, невчасна явка свідків, великий обсяг роботи у трибуналах. Інший показовий чинник – безвідповідальність і неоперативність окремих працівників трибуналу. Терміни від моменту здійснення злочину і до того, як справа дійде до Військового трибуналу, залишалися надто тривалими. Голови й оперативні працівники Військових трибуналів на ці факти не реагували, вищі інстанції не інформували, а, відповідно, не вели боротьби за скорочення термінів попереднього слідства і своєчасного викриття здійснених злочинів¹²⁹.

За другий квартал 1946 р. всіма військовими трибуналами військ МВС західних областей України і трибуналами з'єднаних військ МДБ, розміщених на території західних областей, було розглянуто 133 справи, за якими засудили 187 осіб. По відомствам вони розподілялися наступним чином: МВС – 92 особи, війська МВС – 86, МДБ – 9. З них засуджених осіб офіцерського складу було 58, сержантів – 18, рядових – 111. За партійною приналежністю розподіл був наступним: членів ВКП(б) – 40 осіб, комсомольців – 37, безпартійних – 110. Серед поширених злочинів у цей період часу можна відмітити погрози зброєю та убивства/побиття мирних мешканців, вимагання у них спиртних напоїв та харчів; безчинства у сільських населених пунктах; гвалтування жінок; незаконні допити та арешти; вибивання свідчень щодо загонів УПА та багато інших. Усього ж за видами злочинів найбільше було грабежів, розбійних нападів та насильницьких дій – 72 випадки, самочинних розстрілів і поранень – 44, хабарництва – 43, незаконних затримань і обшуків – 15, незаконного вилучення майна – 10 випадків¹³⁰.

Голова Військового трибуналу військ МВС Українського округу полковник юстиції Ситенко, який доповідав секретарю ЦК КП(б)У про порушення військовослужбовцями військ МВС і працівниками органів МВС і МДБ законодавства, відмічав, що за окремими справами трибунали виносили недостатньо суворі покарання, що не відповідало особливій жорстокості здійснених правопорушень. Так, старший уповноважений Мукачівського оперативного відділу Бородайчук 16 березня 1946 р. викликав до себе у кабінет затриману М. Бодолму, яку згвалтував. За свій злочин він був засуджений Військовим трибуналом Закарпатської області лише до 2 років позбавлення волі. Військовослужбовці панцерника військ МВС Сотніков і Проскурін у нетверезому стані 27 лютого 1946 р. напали на стрілочницю залізничної будки Городнюк. Намагаючись згвалтувати, Сотніков поранив її з пістолета і, побоюючись відповідальності, убив двома пострілами. За вчинене Військовий трибунал 32 дивізії засудив Сотнікова до 10 років позбавлення волі, Проскуріна – 5. Лейтенант 330 полку військ МВС Нікітін незаконно затримав громадянина Пай, якого відвів у поле і розстріляв. Військовий трибунал 32 дивізії засудив його до 7 років ув'язнення. Однак жорсткі заходи щодо недопущення винесення й надалі подібних м'яких вироків головою вжиті не були. Трибуналам округу він зробив лише загальні вказівки.

У лютому 1947 р. вищезгаданий полковник юстиції Ситенко доповідав секретареві ЦК КП(б)У Коротченку про факти порушень законодавства військовослужбовцями військ МВС і працівниками органів МВС і МДБ за четвертий квартал 1946 р. Відмічалось, що усіма підвідомчими трибуналами Українського округу було розглянуто 133 справи, за якими засудили 156 осіб, з них співробітників МВС – 91 особу, МДБ – 15, військовослужбовців військ МВС – 50 осіб. Серед злочинних проявів найбільш характерними залишалися грабежі, розбій, насильство – 33 справи, незаконні розстріли і поранення – 32 справи, незаконне затримання і обшуки – 29 справ. За здійснені злочини на строк 5–9 років позбавлення волі було засуджено 71 особу (45,5%), більше 10 років – 40 осіб (25%), 5 осіб були засуджені до розстрілу¹³¹.

З виписки огляду судової практики Військових трибуналів військ МВС Українського округу у справах стосовно працівників міліції дізнаємося, що у першому півріччі 1947 р. підвідомчими трибуналами військ МВС було розглянуто 420 справ щодо співробітників органів міліції, у яких фігурувало 476 осіб, тоді як у другому півріччі 1946 р. було розглянуто 334 справи стосовно 388 осіб (без Військових трибуналів Харківської, Чернігівської, Тернопільської, Миколаївської і Волинської областей). З числа засуджених 374 особи (78,6%) належали до рядового складу та не мали звань, до офіцерського складу належало 82 особи (17,2%).

Найбільша кількість порушників закону серед офіцерів була в Одеській області – 29,4%, Дніпропетровській – 25%, Київській – 17,2%. Судимість серед працівників міліції за місцем роботи в основному припадала на міські органи міліції. Вони склали 51% усіх засуджених. Основна маса засуджених припадала на працівників міліції з досвідом служби до 3 років – 77,3%, з них зі стажем до 1 року було 36,1% осіб, інші 22,7% становили особи зі стажем від 5 років і більше. Членів, кандидатів у члени ВКП(б) та комсомольців було 34,8% щодо усієї кількості засуджених працівників міліції у першому півріччі 1947 р.

Найбільш поширеними злочинами були: порушення законодавства – 127 засуджених (26,7%), хабарництво – 67 (14,1%), дезертирство – 48 (10%), убивство – 20 (4,2%). Найбільша кількість порушень законодавства спостерігалася у Київській, Тернопільській, Сталінській областях; хабарництва – Сталінській, Дніпропетровській, Запорізькій областях. Покарань на строк від 5 років і більше було 46,8%, від 3 до 5 років – 25,8%.

Серед дисциплінарних проступків найбільше було випадків пияцтва – 423, порушень законодавства – 129, зловживань службовим становищем – 124, невиконань наказів – 123; всього дисциплінарних порушень серед співробітників міліції у першому півріччі 1947 р. було – 1993. Відмічалось, що дисциплінарні порушення часто вчиняв офіцерський склад – 51,2%, сержантський – 4,5%. Найбільша кількість дисциплінарних порушень спостерігалася у Київській області – 430, Харківській – 248, Дніпропетровській – 223, Житомирській – 132. Причиною злочинності та частих дисциплінарних порушень у середовищі працівників міліції була відсутність контролю за роботою підлеглих, що відмічалось у багатьох областях – Київській, Харківській, Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Сталінській, Вінницькій, Чернігівській, Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській і Волинській.

Серед особового складу військ МВС і МДБ упродовж першого півріччя 1947 р. стався 1091 злочин, за яким було засуджено 1301 особу. (У першому кварталі 1946 р. сталося 1514 злочинів, засуджено – 1631 особу, у другому – відповідно 1304 і 1515 осіб). Серед злочинних проявів найбільше було крадіжок державного майна і особистої власності громадян (214), службових зловживань (185), самовільних відлучок (116), дезертирства, убивств і поранень, бандитизму, грабежів. Основними причинами такої ситуації у військах МВС і МДБ була відсутність належного військового порядку. Догани, які оголошувалися особовому складу, всерйоз не сприймалися, була поширена практика «попустительства», а інколи й прямого заохочення до злочинних проявів з боку офіцерського складу і начальників гарнізонів¹³².

Зокрема, командуючий військами Львівського округу генерал-полковник Попов доповідав секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про випадок обстрілу 9 січня 1946 р. по дорозі у Рівне в Тучинський табір двох авто 100 і 38 полків 10 механізованої дивізії та ситуацію, яка склалася у ході його розслідування. З метою виявлення формувань УПА, які запідозрили у вчиненому, у сусіднє село В.-Житень було направлено дві групи військовослужбовців. Оскільки попередньої домовленості про одночасні дії двох груп не було, вони обстріляли одна одну, що внесло дезорганізацію у ряди військовослужбовців. Усім цим та недостатнім контролем офіцерського складу скористалася частина бійців, які розійшлися по селу, здійснюючи грабежі і гвалтування. У них брали участь старший лейтенант Морозов і молодший лейтенант Посеніцький. У результаті безчинств військовослужбовців було убито 6 осіб, з них трое дітей, спалено 6 помешкань та 18 підсобних будівель. За фактом злочинних дій були заарештовані і засуджені старший лейтенант Морозов, лейтенант Бобильков, молодший лейтенант Посеніцький і 6 рядових.

Заступник начальника інспекції окружного комітету МВС УРСР підполковник Петров 10 вересня 1946 р. відмічав, що 12 червня 1946 р. оперуповноважений Дублянського райвідділу МВС Дрогобицької області молодший лейтенант С. Полтусов спільно з помічником оперуповноваженого того ж райвідділу МВС Д. Яновським і бійцями винищувального батальйону для виконання оперативного завдання відправилися у село Колонія. Прибувши туди, відрекомендували себе бійцями УПА. Полтусов без будь-яких підстав розстріляв місцевого жителя О. Решетаря (1929 року народження). Яновський побив Р. Юрковську і її чоловіка Стрілецького. За вчинені дії Полтусов і Яновський були заарештовані.

Відповідальний організатор оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У Степанов доповідав 24 жовтня 1946 р. завідувачу цього відділу Зленку у справі бандитсько-грабіжницької групи військовослужбовців 656 полку 116 стрілецької дивізії. За цією справою 17 травня 1946 р. Військовий трибунал 52 армії засудив капітана Варавка і сержанта Семенова до розстрілу, сержанта Акулова – до 20 років каторжних робіт, старшого сержанта Євсівлєєва – до 8 років виправно-трудових таборів, рядового Трушина – до 10 років позбавлення волі.

Заступник начальника УМВС Рівненської області майор Гаврилов 11 листопада 1946 р. повідомляв про те, що в ніч на 15 вересня 1946 р. у Вербський райвідділ МВС надійшла інформація про убивство 62-річного жителя села Стовбець Т. Котульського і 3-місячної дитини, поранення і пограбування 3-х мешканців села. У результаті оперативних слідчих дій були виявлені військовослужбовці взводу зв'язку 88 КААТП: старший сержант Д. Кушнірук (1922 року народження, українець, уродженець

Волинської області, перебував у лавах збройних сил з 1944 р.) і ефрейтор О. Дождев (1922 року народження, росіянин, уродженець Горьківської області). 29 вересня 1946 р. у приміщенні районного клубу міста Верба відбулося відкрите судове засідання Військового трибуналу 14 повітряної армії, на якому були присутні близько тисячі мешканців районного центру і близько ста мешканців села Стовбець. Указаних військовослужбовців було засуджено до розстрілу¹³³.

Серйозні порушення законодавства допускали також працівники органів прокуратури та суду, про що завідувач відділом Управління кадрів ЦК КП(б)У Стеценко доповідав 2 грудня 1947 р. секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку. У доповідній записці Стеценка відмічалось, що у представленому ЦК КП(б)У звіті «Про заходи з укріплення соціалістичної законності і радянського правопорядку в Україні» Прокурор УРСР Руденко і міністр юстиції Панасюк правильно вказали на вади роботи партійних і радянських органів та господарських організацій у справі боротьби з кримінальною злочинністю. Однак при цьому вони недостатньо і не самокритично показували роботу органів власне Прокуратури і суду, не аналізували серйозних недоліків у роботі як самої Прокуратури УРСР та Міністерства юстиції, так і їх органів на місцях, хоча, про що наголосив Стеценко, вказані органи працювали вкрай незадовільно і у їх роботі спостерігалися серйозні недоліки та помилки.

Через слабкий контроль роботи органів прокуратури та суду в окремих областях і, зокрема, у Західній Україні, багато прокурорів і народних суддів допускали грубі відхилення, слабо вели боротьбу з кримінально-злочинними елементами і своєю неприциповістю сприяли порушенням й нерідко самі допускали їх. Прокурор УРСР і міністр юстиції особливо незадовільно керували судово-прокурорськими органами західних областей, які не враховували специфіки роботи у цьому регіоні, внаслідок чого прокурори виносили політично неправильні, тобто невігідні для центральної влади постанови та судові вироки і рішення. Багато міських і районних прокурорів не виступали на судових засіданнях у якості державних обвинувачів з викриття кримінально-злочинних елементів. Погано здійснювався нагляд за роботою органів міліції, МВС УРСР і проявлявся лібералізм щодо працівників міліції, які порушували закони¹³⁴.

Наприклад, за перше півріччя 1947 р. органи міліції МВС безпідставно затримали більше 18 тис. громадян та звільнили у процесі слідства внаслідок припинення справ і за виправдальними вироками 2354 особи. Прокурори, які несли відповідальність за кожний незаконний арешт поряд з працівниками МВС, як правило, залишалися безкарними. Так, у Кам'янці-Подільському упродовж тривалого часу (з 1944 до 1947 рр.) начальник відділу МВС Стасюк грубо порушував законодавство,

безпідставно затримував і тримав під слідством багатьох громадян, однак прокурор міста Мосунов, знаючи про це, не вживав заходів щодо припинення беззаконня, більш того, нерідко сам санкціонував такі протиправні дії. Окрім того Мосунов скомпрометував себе злочинними зв'язками з корисливою метою із підслідними особами, з якими систематично розпивав спиртні напої. Однак до втручання Управління кадрів ЦК КП(б)У ні обласна прокуратура, ні прокуратура УРСР не ставила питання щодо звільнення Мосунова з роботи і притягнення його до кримінальної відповідальності.

Внаслідок безвідповідального ставлення до добору кадрів на роботу в органи суду і прокуратури зараховували осіб, які «не викликали політичної довіри»: засуджених, морально «розкладених», хабарників і раніше відрахованих з цих органів за компрометуючими матеріалами. Внаслідок цього на окремих важливих ділянках прокурорської і судової роботи виявлялися випадкові та неперевірені люди, а часом і державні злочинці, які прагнули працювати у правоохоронних органах, щоб використовувати їх із корисливою метою.

Матеріали перевірок показували, що серед судово-прокурорських органів УРСР усе поширенішим ставав такий вид злочинів, як хабарництво. Упродовж 1946 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено за хабарі 22 працівника судів і 23 працівника органів прокуратури. За цей час було знято з роботи і притягнуто до відповідальності за грубі порушення законодавства 84 судових і 67 прокурорських працівників. Указані відомості про факти хабарництва були неповними, оскільки Міністерство юстиції і Прокуратура УРСР не мали інформації про кількість точно встановлених випадків хабарництва. У центральних органах цих відомств не надавалась необхідна увага ні сигналам щодо хабарів, ні самим фактам хабарництва у середовищі судово-прокурорських працівників, оскільки хабарництво не розглядалося їх керівництвом як негативні події надзвичайної важливості¹³⁵.

Упродовж 1947 р. були виявлені факти групового і систематичного отримання хабарів судово-прокурорськими працівниками Києва. Так, багаточисельна група співробітників київської міської прокуратури – Лозин, Таскаєв, Шевченко, Левченко та ін. – тривалий час незаконно припиняла кримінальні справи, звільняла з-під варті знаних кримінальних злочинців, за що отримувала великі хабарі. Наприклад, лише Таскаєв за такі злочинні дії отримав 135 тис. руб. На початку 1947 р. усі вказані злочинці були засуджені. У серпні 1947 р. за фальсифікацію справи засудженої спекулянтки було спіймано на отриманні хабара на суму 30 тис. руб. члена Вінницького обласного суду Кошину. Народний суддя з дільниці Ворошиловграда

Кошевой за звільнення з-під варті розтратника Мознева отримав хабар на суму 3500 руб. та 2 відрізи тканини, за що був арештований.

Показовим є приклад з колишнім прокурором Одеси Фірябовим, який упродовж тривалого часу здійснював злочини при розгляді справ з житлових питань. Налагодивши стосунки з рецидивістом Козловським, що працював юристом «Особгастронома», він почав здійснювати незаконні операції, за які брав хабарі. У кінці 1945 р. на прохання Козловського Фірябов припинив справу з виселення Блехмана, за що отримав хабар на суму 4 тис. руб. Улітку 1946 р. за відміну постанови райпрокуратури щодо вилучення однієї кімнати у Дудченко отримав хабар на 6 тис. руб. і 2 золотих годинника; тоді ж, за звільнення з-під варті Горосевич і Чичко – 13 тис. руб.; у грудні 1946 р., за припинення справи з обвинувачення Вакса – 12 тис. руб. Така кількість злочинів високою посадовою особою могла статися лише внаслідок безконтрольності обласної і республіканської прокуратури, які не перевіряли роботу Фірябова з часу звільнення Одеси від німецько-фашистських окупантів. Лише у вересні 1947 р. Фірябов був засуджений до 8 років позбавлення волі.

ЦК КП(б)У постановою від 28 листопада 1946 р. зобов'язав Прокуратуру УРСР здійснити необхідні заходи щодо припинення явищ хабарництва, які підривали авторитет органів прокуратури. Однак прокурор УРСР Р.Руденко і його заступник Ф.Глух особливого значення цій постанові не надали і відчутних практичних заходів із налагодження рішучої боротьби з порушниками закону і хабарниками серед прокурорських працівників не провадили. Факти хабарів судово-прокурорськими працівниками й надалі не розглядалися у Прокуратурі та Міністерстві юстиції УРСР як надзвичайно негативні явища, на засіданнях колегії Міністерства юстиції і оперативних нарадах при Прокуратурі УРСР дане питання також не обговорювалося і не ставилося питання щодо відповідальності керівників судових органів. Як зазначав завідувач відділом Управління кадрів ЦК КП(б)У Стеценко, ситуація була схожа на небажання «виносити сміття з хати».

Окрім того Міністерство юстиції УРСР мало відомості про те, що деякі судді надто ліберально ставилися до випадків хабарництва. Зокрема, народний суд Ольчинського району Волинської області засудив Ткачука, який брав хабарі, до примусових робіт, мотивуючи таке легке покарання тим, що він брав їх уперше. Відповідальність за існуючий стан речей Стеценко покладав на відсутність контролю роботи органів суду і прокуратури з боку Прокурора УРСР Руденка і міністра юстиції УРСР Панасюка¹³⁶.

В органах міліції МВС УРСР надто повільно знижувалися порушення різних видів та аморальні прояви. Щодо політико-морального стану і

партійно-політичної роботи у середовищі правоохоронних органів начальник політвідділу Управління міліції МВС УРСР Максимов 28 березня 1949 р. направив доповідь завідувачу адміністративним відділом ЦК КП(б)У Г. Дроздову. Було зазначено, що до областей, де відсоток порушень був вищим за середній у республіці, належали Житомирська, Київська, Харківська, Чернігівська області і Київ. Серед працівників міліції кількість осіб, які допустили аморальні прояви і порушення у 1947 р. було 6270 осіб, що складало 16,6% особового складу, у 1948 р. – 5244 особи (14%).

Серед правопорушень найбільш поширеними були пияцтво (у 1947 р. – 1498 осіб і у 1948 р. – 1380 осіб), невиконання наказів (410 і 355 осіб), зловживання службовим становищем (349 і 235 осіб), порушення законодавства (316 і 185 осіб), хабарництво (132 і 76 осіб), самогубства і спроби їх вчинення (42 і 46 осіб), морально-побутове розкладання (відповідно 16 і 38 осіб). За 1948 р. з 19150 осіб керівного складу порушень і аморальних вчинків здійснило 2976 осіб (16%), з 1674 осіб молодшого керівного складу – 237 осіб (14%), з 16509 осіб рядового складу – 2031 особа (12,2%). За здійснені проступки і злочини у 1948 р. дисциплінарні стягнення отримало 4986 працівників міліції (13,4%), у 1947 р. – 6048 осіб (16,3%). Особливу увагу звертає на себе той факт, що більшість проступків і злочинів здійснювали працівники керівної ланки (56,7%) і значна кількість комуністів (36,1%).

Постанови ЦК КП(б)У, зокрема, від 28 січня 1948 р. щодо заходів із зміцнення соціалістичної законності і правопорядку в УРСР існуючий стан речей у середовищі співробітників міліції особливо не поліпшили, оскільки окремі керівники обласних управлінь МВС і міліції, керівники органів міліції на місцях їх ігнорували. Особливо багато порушень допускали у 1948 р. і на початку 1949 р. окремі працівники міліції Ворошиловградської, Волинської, Дніпропетровської, Львівської, Станіславської, Сумської, Чернігівської областей. Окремі факти мали надзвичайно серйозний характер. Так, колишній працівник паспортного відділу Управління міліції МВС Львівської області член ВКП(б) капітан міліції Колпаков 30 жовтня 1948 р., перебуваючи у Львові, у нетверезому стані зустрів працівників обкому Хільченка і Тешенка, по яким відкрив стрільбу, нанісши важкі поранення, внаслідок чого Хільченко помер. Колпаков був засуджений до 25 років позбавлення волі. Всього у 1948 р. за вчинені злочини і порушення було засуджено військовими трибуналами 240 осіб, заарештовані у дисциплінарному порядку – 2845 осіб, оголошено доган – 824, накладено інших стягнень на 1012 осіб¹³⁷.

За дев'ять місяців 1951 р. в органах міліції УРСР за матеріалами розслідувань особливих інспекцій було притягнуто до кримінальної відповідальності 183 особи (за останні дев'ять місяців 1950 р. – 286 осіб),

до дисциплінарної – 1965 осіб (у 1950 р. – 2439 осіб). З числа дисциплінарних правопорушень у 1951 р. було арештовано у дисциплінарному порядку 1105 осіб, звільнено – 387. Серед 1965 випадків дисциплінарних порушень за порушення законодавства було притягнуто до кримінальної відповідальності 63 особи, до дисциплінарної – 273 особи, за зловживання службовим становищем – відповідно 14 і 391 особу, за халатність – 5 і 412 осіб, за пияцтво, моральне розкладання, хуліганство – 15 і 582 особи¹³⁸. Таким чином, не дивлячись на деяке зниження числа порушень і злочинів, у 1951 р. серед особового складу органів міліції продовжувала існувати велика кількість випадків недотримання законодавства під час виконання службових обов'язків, а також пияцтво і морально-побутове розкладання.

Відповідно до службового становища упродовж 1951 р. до кримінальної та дисциплінарної відповідальності було притягнуто: керівників до кримінальної – 8 осіб, до дисциплінарної – 241, працівників оперативного складу відповідно – 11 і 453 особи, дільничних уповноважених – 90 і 587 осіб, рядового складу – 50 і 366 осіб. Серед них членів і кандидатів у члени ВКП(б) до кримінальної відповідальності було притягнуто – 34 особи, до дисциплінарної – 351 особу; членів ЛКСМУ відповідно – 51 і 300 осіб; безпартійних – 98 і 714 осіб. Тож, як бачимо, із загальної кількості притягнутих до кримінальної відповідальності 90 осіб, або 49% були дільничними уповноваженими і 85 осіб – партійними і комсомольцями, що складало 46,6% від усіх засуджених.

Наявність великої кількості порушень серед особового складу органів МДБ і міліції УРСР керівництво відомства пояснювало незадовільною партійно-політичною і виховною роботою, низькою вимогливістю з боку керівного складу, відсутністю необхідного контролю роботи і поведінки підлеглих та ліберальним ставленням деяких керівників облуправлінь МДБ до порушників службової дисципліни. Наприклад, колишній начальник управління МДБ Рівненської області полковник Михальчук та його заступники – полковник Судов, підполковник Журавльов і заступник начальника кадрів Нирко не контролювали виконання службових обов'язків підлеглими. В УМДБ області були виявлені серйозні порушення законодавства, внаслідок чого до кримінальної відповідальності були притягнуті начальник 5 відділу управління МДБ майор Котляров, начальник відділення того ж відділу майор Моторкін, начальник Заріччанського райвідділу МДБ майор Циганов і старші оперуповноважені – капітан Сільченко і капітан Дрига, полковника Михальчука було знято з посади. В 9 райвідділах МДБ з 30 у цій області 50% оперативних працівників мали адміністративні стягнення, накладені на них упродовж 1950–1951 рр. (Березовський, Демидівський, Здолбунівський, Деражнянський,

Межирічський, Мизогський, Острозький, Острожецький, Сарненський райони). Декотрі начальники райвідділів МДБ, як, наприклад, Владимирецького району – Лубянський, Костопільського – Новиков та інші замість виховання підлеглих самі своїм систематичним пияцтвом і негідною поведінкою негативно впливали на них¹³⁹.

Керівництво управління МДБ, знаючи про вказані факти, мирилося з ними, «ліберальничало» і рішучих заходів до припинення подібних дій не вчиняло. Зокрема 29 жовтня 1951 р. УМДБ Тернопільської області надіслало в обласний комітет МДБ УРСР матеріали щодо звільнення з посади начальника Лановецького райвідділу МДБ підполковника Риндюка. З наданих матеріалів було видно, що Риндюк і майже весь оперативний склад упродовж двох років систематично розпивав спиртні напої з агентурою і особами, які були на обліку. У цьому райвідділі 7 оперативних працівників з 11 мали адміністративні і партійні стягнення. Керівництво Управління МДБ таким чином допустило розкладання майже цілого чекістського органу, тож МДБ УРСР 15 листопада 1951 р. поставило перед начальником УМДБ Коломійцем вимогу пояснити причини виникнення вказаної ситуації у Лановецькому районі.

Характерною рисою роботи вищих посадових осіб МДБ і міліції, як місцевого рангу, так і республіканського, було явище зверхнього ставлення до підлеглих. Велика кількість керівних працівників не бажали вислуховувати інших, особливо підлеглих їм співробітників. Такі керівники не терпіли людей, які висловлювали їм свої поради і пропозиції, оскільки вони самі все знали і не потребували порад знизу. Натомість практично всі вони самі любили багато говорити, повчати і давати постійні настанови¹⁴⁰.

Значна кількість порушень законодавства та дисципліни співробітниками органів міліції змушувала громадян хоч якось реагувати на такі факти, що вилилося у тисячі скарг, заяв і сигналів, та змусило керівництво КП(б)У 27 грудня 1951 р. прийняти постанову щодо їхньої перевірки. У січні 1952 р. вона була проведена МДБ і обласними управліннями МДБ за участі партійних органів у всіх обласних, міських і районних органах міліції, про що міністр Держбезпеки УРСР М. Ковальчук 31 січня 1952 р. доповідав секретарю ЦК КПУ Л. Мельникову. Для забезпечення виконання цієї роботи в обласні управління були направлені працівники МДБ УРСР, а з УМДБ областей направлені працівники в районні органи міліції. Перевіркою було встановлено, що за 1951 р. в органи міліції надійшло 7346 скарг, заяв і сигналів на співробітників міліції, у тому числі щодо неналежної поведінки працівників міліції – 2547, зловживання службовим становищем – 1191; грубого ставлення до скажників – 357; порушення

законодавства працівниками міліції – 1290; зв'язків працівників міліції із злочинцями – 341; інших сигналів – 1593.

Упродовж 1951 р. було розглянуто 6755 скарг і заяв, при перевірці яких підтвердилося 4033. Внаслідок цього було притягнуто до відповідальності працівників міліції: засуджено Військовими трибуналами – 68 осіб; звільнено з органів міліції – 792; знято з роботи і знижено на посадах – 222; накладено партійних і комсомольських стягнень – 175; накладено адміністративних стягнень – 2151; інші заходи впливу було застосовано до 708 осіб. Заяв скаржників було розглянуто у строки до 10 днів – 3124; до 20 днів – 1536; до 30 днів – 1182; більше місяця – 913. Заяви розглядалися начальниками органів міліції і їх заступниками. У процесі перевірки було встановлено, що в окремих органах міліції був відсутній належний облік скарг і заяв, які надходили, внаслідок чого розгляд їх затягувався і не здійснювався дієвий контроль за виконанням прийнятих рішень. Особливо погано ситуація з цього питання складалася у деяких райорганах і міських відділах міліції Дніпропетровської, Станіславської, Волинської, Чернівецької, Закарпатської, Полтавської, Вінницької і Київської областей.

Були зафіксовані факти, коли в окремих органах міліції Дніпропетровської, Житомирської, Станіславської областей скарги і заяви не реєструвалися взагалі, у результаті чого мали місце факти їх утрати. Так, в Овруцькому РВ міліції Житомирської області не змогли розшукати 93 заяви скаржників, у Потієвському РВ міліції цієї ж області було загублено 5 заяв. Були також виявлені випадки, коли в деяких органах міліції заяви і скарги взагалі передавалися на розгляд та прийняття по ним відповідних рішень працівникам міліції, на яких дані скарги надходили. Зокрема, 18 червня 1951 р. в Управління міліції від прокурора Ізмаїльської області надійшла скарга Тупікіної на неправильні дії начальника відділу ВБРСВ («ОБХСС») управління міліції Дардалана, учинені із нею під час допиту. Скарга за розпорядженням заступника начальника управління міліції Шевченка була передана на розгляд Дардалану. За скаргою, природно, ніяких заходів прийнято не було¹⁴¹.

У результаті формально-бюрократичного ставлення до розгляду скарг і заяв у республіці мали місце випадки, коли заяви громадян без розгляду підшивалися у справи. Серйозним недоліком було також те, що у багатьох органах міліції заявників не повідомляли про прийняті заходи за їхніми скаргами і заявами. Особливо такі факти мали місце в органах міліції Дніпропетровської, Миколаївської і Кам'янець-Подільської областей¹⁴².

Перевірка скарг громадян на працівників міліції показала, що окремі керівники органів міліції незадовільно контролювали роботу підлеглих, не проводили серед них обов'язкової для того часу виховної роботи, тому в багатьох органах міліції допускалися порушення законодавства. Подібні

факти не аналізувалися, а стосовно винних не застосовувалися суворі заходи покарання. Так, 20 грудня 1951 р. громадянка Демушкіна подала скаргу в друге відділення міліції Львова щодо проведеного незаконного обшуку її квартири. Його провів дільничний уповноважений цього відділення Галочкін, який під час обшуку погрожував арештом її матері. Факти незаконного обшуку в квартирі Демушкіної і грубості Галочкіна у ставленні до її матері підтвердилися. Однак начальник відділення міліції Кулиба замість прийняття заходів стосовно Галочкіна, навпаки, оштрафував скаржницю на 25 руб., не маючи на це жодних підстав.

3 грудня 1951 р. дільничний уповноважений Підгаєцького райвідділу міліції Тернопільської області Туркін, перебуваючи у селі Новосілка, зайшов у квартиру Манзіна 1887 року народження, ударив його по обличчю, після чого у квартирі пролунав постріл з пістолета. За вказане порушення обмежилися обговоренням Туркіна на нараді працівників міліції без покарання за здійснене. Про даний випадок начальник райвідділу міліції в управлінні міліції не доповів і про нього стало відомо лише під час перевірки райвідділу Особливою інспекцією Управління міліції.

29 вересня 1951 р. міліціонер полку регулювання дорожнього руху Управління міліції Києва Овчаренко проявив хуліганські дії, наніс побиття і образи та порвав одяг техніку трамвайного парку Панібратській, яка виконувала свої службові обов'язки. В ході розслідування цей факт підтвердився, однак, перевіряючи скаргу Панібратської, заступник командира дивізіону полку регулювання дорожнього руху Генералов у своєму висновку оцінив грубий приклад порушення законодавства як жарт з боку Овчаренка, який Панібратська не зрозуміла. Неправильно оцінивши цей випадок, командування полку обмежилося накладанням дисциплінарного стягнення на Овчаренка – догани. У ході перевірки матеріали справи були передані в Особливу інспекцію Управління міліції Києва для більш детального розслідування¹⁴³.

Встановлювалися також окремі факти, коли працівники міліції, перебуваючи поза контролем керівництва, вступали у зв'язок з кримінально-злочинними елементами. У вересні 1951 р. у Скадовському районі Херсонської області сталося убивство громадянина Бойка. Його розслідування було доручено оперуповноваженому Скадовського райвідділу міліції Ткаченку. У ході слідства він заприятелював із злочинцем-убивцею Долгорученком і не відкривав проти нього справу упродовж трьох місяців. Дружина убитого Бойка написала скаргу в редакцію журналу «Надніпрянська Правда» і прокурору Скадовського району, в якій йшлося про те, що Ткаченко не розкривав справу Долгорученка, а розпивав разом із ним спиртні напої. Лише після цієї скарги 15 листопада 1951 р. проти Долгорученка було розпочато кримінальне провадження, у результаті якого

його було заарештовано та засуджено до 5 років виправно-трудових таборів. Однак факти зв'язку Ткаченка із злочинцем розслідувані не були і відповідальності він за це не поніс.

2 січня 1951 р. у Харцизький райвідділ міліції Сталінської області надійшла заява від Кара-Огли стосовно того, що громадянин Роговий тероризував його сім'ю і погрожував убивством. Факти, наведені Кара-Огли, підтвердилися, однак старший уповноважений райвідділу міліції Щербина став на шлях захисту порушника і не відібрав у Рогового рушницю, з якої останній здійснивав обстріл квартири Кара-Огли. Під час розслідування Щербина всіляко вигороджував Рогового, оскільки, як було встановлено, розпивав із останнім спиртні напої.

Замість рішучої боротьби з пияцтвом і аморальною поведінкою співробітників міліції окремі начальники органів правопорядку залишали їх учинки без покарань. Так, 15 квітня 1951 р. міліціонер Дунаєвського райвідділу міліції МДБ Кам'янець-Подільської області Данилюк у нетверезому стані здійснив хуліганські дії, за що був заарештований на 3 доби. 9 вересня той же Данилюк, перебуваючи у селі Голозубенцях, у нетверезому стані учинив у сільській раді дебош, ображав учителів і наніс побої голові сільради Сидоріну. За допомоги дільничного міліціонера Данилюк був зв'язаний і доставлений у райвідділ міліції. Керівництво райвідділу МДБ і міліції двічі ставили питання перед Управлінням міліції області про звільнення Данилюка як невинуватого п'яницю, який своїми діями дискредитував органи правопорядку, однак він залишався непокараним. На час проведення інспекції Данилюка все ж з органів міліції звільнили¹⁴⁴.

Заступник заведміністративним відділом ЦК КП(б)У Голинний та інструктор адмінвідділу ЦК КП(б)У Кузьменко відмічали у звіті секретарю ЦК КП(б)У Мельникову, що незадовільна робота з вивчення справ і політичних якостей співробітників міліції, слабке налагодження політико-виховної роботи та відсутність належної кадрової роботи вплинули на значну зміну кадрів. Так, у 1951 р. в органи міліції було прийнято 10 157 осіб, а звільнено – 7 279. Міністерство держбезпеки УРСР було змушене вжити заходів з поповнення органів міліції кадрами керівного складу, в результаті чого на роботу в органи міліції було направлено 642 працівника органів МДБ. Також керівними кадрами було поповнено республіканське управління міліції, управління міліції Ізмаїльської, Станіславської, Сталінської областей і Львова. Крім того у відповідності з постановою ЦК КП(б)У від 14 грудня 1951 р. було направлено на керівну роботу в органи міліції 40 осіб з числа партійно-радянських працівників¹⁴⁵.

Однак проблема добору кадрів і поведінки особового складу органів міліції залишалася актуальною й надалі. Для прикладу можна навести

ситуацію, яка склалася у Вінницькій області, де рівень боротьби зі злочинністю на початку 1950-х рр. був одним з найнижчих у республіці, що не в останню чергу було спричинено «кадровим питанням».

2 липня 1952 р. начальник управління міліції УМДБ у Вінницькій області полковник Калесников надіслав заступнику адмінвідділом Голинному відповідь з питання аморальних проявів, які мали місце серед особового складу органів міліції Вінницької області. Зазначалося, що за штатом в області мало бути 1505 працівників міліції, однак на липень 1952 р. їх було 1 417 (у тому числі керівного складу – 115 осіб). З 1 січня 1951 р. до 1 липня 1952 р. серед особового складу органів міліції сталося 148 випадків аморальних проявів і порушень дисципліни (у 1951 р. було 94 випадки, у 1952 р. – 54). З них у 1951 р. було 12 випадків порушення законодавства, 41 – пияцтва, 15 – халатності. Порушення скоїли 53 особи комуністи, 18 – комсомольців, 23 – безпартійних, 52 особи належали до керівного складу органів міліції. З 54 випадків аморальних проявів за 1952 р. до керівного складу належало 35 осіб порушників. За вчинені правопорушення 16 осіб звільнили з органів міліції, 4 – понизили на посадах, 24 – арештували у дисциплінарному порядку, 5 – оголосили догани.

Указувалося, що за перше півріччя сталися дуже серйозні випадки порушення дисципліни та аморальних проявів. Головною причиною, яка призводила до цього, називався низький політичний і загальноосвітній рівень багатьох начальників органів міліції. З усіх 48 начальників райвідділів міліції лише 8 осіб мали середню освіту. Як зазначав Калесников, вони не брали участі у партійно-політичному житті колективів, тому не могли «правильно виховувати» та керувати особовим складом і бути прикладом у службовій діяльності, побуті та дисципліні. Ці начальники «бездушно і неухважно ставилися до потреб і запитів підлеглих». До числа таких начальників належали Потапов – Самгородокське районне відділення міліції (РВМ), Терешко – Плисківське РВМ, Мекушко – Ситківцецьке РВМ, Костенюк – Шпиківське РВМ, Севостьянов – Погребищенське РВМ, Вознюк – Вінницьке РВМ та інші¹⁴⁶.

Низький рівень розвитку, повна бездіяльність керівної ланки місцевих органів міліції призводили до розвалу агентурно-оперативної роботи і зводили нанівець роботу з налагодження громадського порядку, організацію боротьби з кримінально-злочинними елементами і розкрадачами державної й особистої власності. Такі начальники ставали на шлях «пиятик і розкладання»: Чечельницьке районне відділення міліції – Ярошенко, Турбівське – Лещенко, Бершадське – Вихованець, Літинське – Касьянов, Чернівцецьке – Андріященко та інші. Деякі начальники міських райорганів МДБ не контролювали роботу органів міліції, у результаті чого у деяких з них процвітало пияцтво, бездіяльність, порушувалася

дисципліна серед особового складу міліції і не велася боротьба із злочинцями. До таких райвідділів належали Хмельницьке – начальник Носенко, Вінницьке – Вокалюк, Шпиківське – Рог, Іллінецьке – Романов, Жмеринське – Александров.

Керівництво Управління міліції області не завжди своєчасно приймало рішення і застосовувало заходи щодо п'яниць і нероб, сподіваючись, що вони самі виправляться і будуть «чесно працювати». Звільнити з органів міліції цю категорію осіб було важко, оскільки відділ кадрів Управління міліції не мав належного резерву для їх заміни, що гальмувало дії з очищення органів міліції від п'яниць та інших «шкідливих людей» (Маликов – Хмельницький районний відділ міліції, Андріященко – Чернівецький, Вихованець – Бершадський, Потапов – Самгородокський). Окрім того працівники Особливої інспекції неглибоко, поверхово проводили розслідування справ, заведених на співробітників міліції, що у свою чергу не дозволяло до кінця вивчити причини аморальних проявів. Працівники політчастини погано знали дійсний стан справ у райвідділах. Не протидіяли аморальним проявам і партійні організації. У деяких з них не регулярно проводилися засідання бюро, рідко скликалися партзбори, до того ж на них майже не піднімалися питання дисципліни і службові питання, партійні доручення не виконувалися, або члени партії їх взагалі не мали¹⁴⁷.

Відповідно до довідки заступника начальника відділу кадрів МДБ УРСР підполковника Сінцова можна простежити динаміку кількості працівників, звільнених і виключених із списків особового складу органів МДБ УРСР з 1 січня 1949 р. до 1 березня 1952 р. Зокрема, у зв'язку з переходом на іншу роботу було звільнено всього 117 осіб (у 1949 р. – 22 особи, 1950 р. – 50, 1951 р. – 44, за два місяці 1952 р. – 1); як таких, що не впоралися з роботою, звільнили 637 осіб (у 1949 р. – 221 особу, 1950 р. – 207, 1951 р. – 169, за два місяці 1952 р. – 40 осіб); за матеріалами спеціальної перевірки звільнили 953 особи (у 1949 р. – 272 особи, 1950 р. – 403, 1951 р. – 253, за два місяці 1952 р. – 25); за морально-побутове розкладання – 216 осіб (у 1949 р. – 97 осіб, 1950 р. – 62, 1951 р. – 54, за два місяці 1952 р. – 3); за службові злочини – 444 особи (у 1949 р. – 86 осіб, 1950 р. – 160, 1951 р. – 171, за два місяці 1952 р. – 27); за кримінальні злочини – 282 особи (у 1949 р. – 47 осіб, 1950 р. – 79, 1951 р. – 126, за два місяці 1952 р. – 30). Всього за вказаний період було звільнено 5403 особи (у 1949 р. – 1442 особи, 1950 р. – 1853, 1951 р. – 1899, за два місяці 1952 р. – 209)¹⁴⁸.

Згаданий вище Голинний, вже як завідувач адміністративного відділу ЦК КПУ, 27 березня 1953 р. доповідав секретарю ЦК КП УРСР Л.Мельникову про хід виконання постанови ЦК КПУ від 19 червня 1952 р. «Про роботу політвідділу Головного Управління міліції МДБ СРСР». Зазначалося, що коли у другому кварталі 1952 р. по лінії ВБРСВ

(«ОБХСС») було відкрито 6761 кримінальну справу і за ними було притягнуто до кримінальної відповідальності у республіці 8493 особи, то в третьому кварталі відкрито 9025 кримінальних справ, за якими було притягнуто 12064 особи, а у четвертому кварталі відкрито 7993 справи і притягнуто 10540 осіб. Розкриття кримінальних проявів у другому кварталі склало 77,4%, третьому – 81,3%, четвертому – 90,6%.

Була проведена значна робота зі звільнення з органів міліції осіб, які «морально розклалися» і «не викликали політичної довіри». Зокрема, за третій і четвертий квартали 1952 р. звільнили 4227 осіб, за той же час було направлено на службу в органи міліції 965 працівників органів МДБ і 75 осіб з числа партійно-радянських працівників.

Однак діяльність, що проводилася, на результати службово-оперативної роботи органів міліції відчутно не впливала, оскільки у третьому і четвертому кварталах кримінальна злочинність у республіці продовжувала зростати. Якщо у другому кварталі було зареєстровано 4432 кримінальних прояви, то у третьому їх стало 5060, а у четвертому – 5342. Відмічалось збільшення таких особливо небезпечних кримінальних злочинів, як розбої, звалтування, крадіжки державного і особистого майна громадян. Особливо погано боротьба із злочинністю велася у Вінницькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Сумській, Харківській і Чернігівській областях¹⁴⁹.

Причиною серйозних недоліків в оперативно-службовій роботі органів міліції республіки був, як вважали Голинний та інструктор адміністративного відділу ЦК КП(б)У Кузьменко, поганий підбір і виховання у радянському дусі кадрів оперативних працівників. Відділи кадрів республіканського та багатьох обласних управлінь міліції цією роботою не займалися, обмежуючись лише виконанням технічних функцій, а відділ кадрів МДБ УРСР належним чином не контролював їх роботу. Залишалася високою і неукомплектованість кадрами органів міліції, становлячи 2813 осіб, або 5,7% від штатного розпису.

Політчастини і партійні організації погано контролювали поведінку і спосіб повсякденного життя особового складу, тож у третьому і четвертому кварталах 1952 р. збільшилася кількість зафіксованих порушень дисципліни й аморальних проявів. Якщо у другому кварталі порушення дисципліни допустили 1499 працівників міліції, то у третьому – 1874 і у четвертому – 1774. Комуністи і комсомольці складали серед них 2281 особу. Не зменшувалися, а в окремих випадках збільшувалися прояви пияцтва, хабарництва, порушення законодавства і зловживання службовим становищем. 2218 порушень було здійснено офіцерським складом, або 60,8% від їх загальної кількості.

Не викорінювалися факти бюрократизму, тяганини і безвідповідального ставлення деяких працівників міліції до виконання їхніх службових обов'язків. Не припинялися серйозні недоліки у роботі з прийому відвідувачів і розгляду заяв та скарг громадян. Багато начальників обласних, міських і районних органів МДБ продовжували поверхово керувати роботою органів міліції і не вчиняли необхідних заходів щодо наведення необхідного порядку в системі правоохоронних органів¹⁵⁰.

Такий стан речей призводив зрештою до серйозних зловживань навіть з боку високопоставлених співробітників міліції, зокрема, у столиці республіки. Так, 16 лютого 1953 р. секретар Київського обкому КПУ Г.Гришко доповідав адміністративному відділу ЦК КПУ щодо викриття нестач у великих розмірах і зловживань у роботі відділу боротьби з розкраданням державної власності Управління міліції Києва. Відмічалось, що у 1952 р. у місті були виявлені великі групові крадіжки, факти хабарництва, зловживання на обласній текстильній базі Головлегзбуту, в Управлінні місцевими торгами, Укркурортторзі та інших кооперативних організаціях. Деякі працівники організацій торгівельного збуту промислових підприємств Києва впродовж низки років займалися розкраданням державного і кооперативного майна, чим завдали величезних збитків державі. Це було наслідком не в останню чергу того, що Управління міліції Києва і особливо його відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності не розгорнули наполегливої оперативної роботи на великих базах гуртового збуту, які, як виявилось, були головними вогнищами розкрадання і організації спекулятивних операцій. Деякі керівні працівники міліції злочинно ставилися до виконання своїх службових обов'язків, не проявляли принциповості у своїй практичній роботі, не реагували на сигнали громадян щодо фактів розкрадання державної власності, приховували серйозні оперативні слідчі справи, неправильно інформували партійні органи, а в окремих випадках допускали прямий обман партійних і державних органів.

Про зловживання і хабарництво в Управлінні місцевих торгів відділ «ОБХСС» мав відомості ще у 1948 р. Про це надходили повідомлення громадян, анонімні листи та інші серйозні сигнали і в наступні роки. Однак керівництво Управління міліції і «ОБХСС» такі матеріали не узагальнювали, не аналізували, необхідних заходів з розкриття і припинення злочинної діяльності груп не вчиняли. У 1948–1949 рр. в «ОБХСС» неодноразово надходили відомості про те, що група працівників місцевих торгів Гінсбург, Брехман, Решетников та інші, підтримані начальником Управління Чуенком і його заступником Орлом, систематично займалися розкраданням. Офіційна перевірка, проведена працівниками «ОБХСС», цю інформацію підтвердила, але злочинці до відповідальності

притягнуті не були, а в партійні та інші органи було надано неправдиву інформацію, що «факти у процесі розслідування не підтвердилися».

Працівники «ОБХСС» замість організації оперативної перевірки фактів злочинної діяльності направляли деякі листи громадян «для перевірки» самим злочинцям. Оперативна робота підмінялася заходами попереднього затримання, проведенням обшуків, бухгалтерських ревізій, що не давало необхідного ефекту. Робота з оперативним апаратом «ОБХСС» була занедбана, деякі його працівники безконтрольно витрачали кошти, які виділялися на оперативну роботу та допускали зловживання. Внаслідок цього переважна більшість слідчих справ виникала не за результатом оперативної роботи, а за офіційними матеріалами. Половина слідчих справ ініціювалася міськими відділами міліції і, головним чином, на окремих громадян, які вчинили незначні злочини¹⁵¹.

Колишній начальник Управління міліції Києва В.Комаров, який займав цю посаду з 1943 до 1952 рр., по-панському, зневажливо ставився до керівництва відділом «ОБХСС», не заглиблювався у роботу оперативного і допоміжного апарату відділу, не контролював хід оперативних розслідувань щодо осіб, які підривали економіку держави. Він не виконав прямої вказівки бувшого начальника Управління міліції МДБ М. Бондаренка від 20 лютого 1951 р. про форсування оперативного розслідування щодо групи злочинців, яка діяла у системі місцевих торгів і за наявності достатніх підстав не давав санкції на арешт її керівників.

Член КПРС М. Мацейко, який очолював «ОБХСС» з 1943 до жовтня 1951 рр. ігнорував багаточисленні матеріали, що надходили у відділ і сигналізували про зловживання, розкрадання у великих розмірах, хабарництво у кооперативних і торгівельних організаціях, обманював партійні і державні органи, неправдиво повідомляв, що відомості про злочини Чуєнка, Перса, Орла, Брехмана та інших, яких пізніше викрили, при розслідуванні не підтвердилися. У 1949 р. він ніби через відсутність будь-якої судової перспективи припинив викриття керівника групи, що діяла в Подільському райхарчторзі, – Рабіновича. 10 квітня 1950 р. він направив Чуєнку для перевірки анонімний лист, у якому йшлося про значні зловживання колишніх працівників Подільського райхарчторгу Нахшина, Квята та інших, щодо яких були відомості, що вони давали великі хабарі тому ж Чуєнку. Зловживаючи службовим становищем, Мацейко особисто допускав порушення правил торгівлі, незаконно брав на базі в магазині Головлегзбуту товари, користувався грішми, які були вилучені у заарештованих, допускав незаконне використання коштів, відведених на оперативні потреби.

Заступником начальника «ОБХСС» з 1943 до червня 1951 рр. працював П. Авраменко, який не лише не керував оперативним складом, який

займався об'єктами, де тривалий час діяли групи розкрадачів, а й навіть за особисто прийнятими заявами не вчиняв конкретних заходів щодо викриття злочинців. Не дивлячись на те, що в «ОБХСС» було достатньо матеріалів стосовно злочинної діяльності Чуенка, Орла та інших, Авраменко хибно повідомляв у міський комітет партії, що при перевірці факти зловживань цих осіб не підтвердилися.

Не приділяли належної уваги боротьбі із розкрадачами державної власності і спекулянтами К. Мазніченко, А. Лобаєв, Л. Миргородський та інші працівники Управління міліції і прокуратури Києва. Київський міськком партії та адмінвідділ обкому партії належним чином не цікавилися змістом роботи органів міліції і не здійснювали необхідного контролю. Лише після прямої вказівки ЦК КПУ органи Управління міліції МДБ в Київській області у 1952 р. реалізували матеріали стосовно великих розкрадань, які тривалий час лежали без розгляду, чим завдали першого відчутного удару групам розкрадачів державного майна. Бюро обкому КПУ вважало, що, незважаючи на деяке посилення роботи «ОБХСС», Управління міліції Києва повільно перебудовувало свою роботу і слабо вело боротьбу з розкрадачами державної власності. Бюро обкому КПУ постановило В. Комарову, члену партії з 1930 р., колишньому начальнику Управління міліції Києва, оголосити сувору догану; М. Мацейка, члена партії з 1940 р., колишнього начальника Управління міліції Києва, виключити з партії за зловживання службовим становищем, потурання розкрадачам державної власності та обман партії і державних органів¹⁵².

У грудні 1952 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, де піднімалося питання стосовно кадрів оперативних відділів органів міліції МВС УРСР. Керівництво Управління міліції МВС УРСР, виконуючи рішення пленуму щодо «зміцнення» кадрів відділів боротьби з розкраданням державної власності і спекуляцією, слідчих відділів Управління міліції УРСР і периферійних органів міліції за період з січня до травня 1953 р. здійснило низку практичних заходів. Усім обласним і міськуправлінням міліції були дані указівки про повне укомплектування штатів відділів «ОБХСС» і слідчих органів, а також заміну «неякісних» працівників.

Для надання допомоги у проведенні даної роботи у регіони було відряджено оперативний склад відділу кадрів Управління МВС УРСР у 14 управлінь міліції областей: Київської, Одеської, Чернігівської, Миколаївської, Ізмаїльської, Вінницької, Дніпропетровської, Львівської і міських управлінь міст Львова й Одеси. За період з січня до червня 1953 р. в органах міліції республіки було укомплектовано по лінії «ОБХСС» і слідчих органів 168 посад і замінено 220 працівників, з них у відділах «ОБХСС» – 166 працівників, у слідчих відділах – 54. Всього на 1 червня 1953 р. у відділах «ОБХСС» за списком нараховувалося 2097 працівників, з яких неповну

середню освіту мало 1413 осіб, середню – 375, вищу і незакінчену вищу – 31; за партійною приналежністю членів і кандидатів у члени ВКП(б) було 1635 осіб, комсомольців – 282, безпартійних – 180. У слідчих відділах за списком нараховувалося 1001 працівників, з яких членами і кандидатами у члени ВКП(б) були 743 особи, комсомольцями – 135, безпартійними – 123; з вищою освітою була 31 особа, незакінченою вищою – 16, середньою – 244, неповною середньою – 595, нижчою – 115 осіб¹⁵³.

Начальник політвідділу Управління міліції МВС УРСР М. Скирда 23 листопада 1953 р. звернувся з листом до секретаря ЦК КПУ М. Підгорного з проханням скликання у грудні 1953 р. наради секретарів первинних партійних організацій областей і міських управлінь міліції у кількості 31 голови з порядком денним: «Про роботу партійних організацій Управлінь міліції з укріплення політико-морального стану і покращення службово-оперативної роботи особового складу». Необхідність такої наради викликала тим, що внаслідок проведеної політвідділом Управління міліції МДБ УРСР перевірки діяльності партійних організацій управлінь міліції Тернопільської, Ворошиловградської, Запорізької, Кам'янець-Подільської областей були виявлені серйозні недоліки у роботі цих парторганізацій щодо забезпечення службово-оперативної діяльності особового складу та виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 27 серпня 1953 р. «Про заходи щодо посилення боротьби з кримінальною злочинністю і порушенням громадського порядку». Було встановлено, що партійні організації рідко обговорювали питання службової роботи, слабо розумілися в роботі комуністів на керівних посадах, недостатньо впливали на підвищення відповідальності комуністів за доручені ділянки роботи. Тому відділ адміністративних і фінансових органів ЦК КПУ пропозицію М. Скирди розглянув та підтримав, і нарада була проведена¹⁵⁴.

Таким чином для українського суспільства післявоєнного періоду була характерна значна кількість порушень законодавства. Велика їх кількість кваліфікувалась владою «соціально-небезпечними». Суттєво вплинув на криміногенну ситуацію в Україні голод 1946–1947 рр., через який особливо збільшилась кількість грабунків особистого майна громадян і запасів продовольства. Під час голоду кримінальні злочини такого характеру в країні становили переважну більшість. Йшли грабувати, часто із зброєю в руках, організовуючись у групи, громадяни всіх соціальних прошарків, як партійні, так і безпартійні, які до того не вчиняли навіть дрібних крадіжок. Щоб прохарчуватися, були змушені вдаватися до них як мешканці села, так і голодні жителі міст.

Досить серйозно у повоєнний час перед владою постала також проблема збереження державної власності. Розтрати, крадіжки та нестачі

майна державних і громадських підприємств й організацій набули масового характеру і досягли величезних розмірів, що вкрай негативно відбивалося на фінансовому становищі підприємств, особливо у системі споживчої кооперації, де крадіжки і нестачі були ніби обов'язковим супутником господарської діяльності. Великі розтрати і крадіжки вчиняли переважно особи, які належали до керівного апарату відомств та підприємств і вступали між собою у зговір. Але, не дивлячись на значні розміри розтрат і крадіжок, часто траплялося, що органи слідства гальмували розслідування подібних злочинів і не намагалися повністю відшкодувати нанесені державі збитки.

Особливістю поведінки населення в умовах відновлення командно-адміністративної системи управління у країні була велика кількість фактів самовільного залишення роботи та прогулів. Відсоток громадян, які несли за це кримінальну відповідальність був досить значним у порівнянні із загальною кількістю засуджених у післявоєнні роки, до того ж, він невпинно зростав. Ще однією характерною ознакою повсякденного життя у післявоєнній період був такий соціально-негативний прояв поведінки населення як хуліганство.

Не належним чином була організована у республіці справа розшуку порушників правопорядку, в основному через відсутність оперативності розшуку та несвоєчасне реагування на злочинні прояви. Допускалася тяганина при наданні згоди на арешт комуністів, які вчиняли кримінальні злочини. Поряд із цим була поширеною практика безпідставного або недостатньо обґрунтованого притягування простих громадян прокурорсько-слідчими органами до кримінальної відповідальності. Число затриманих осіб набрало у республіці грандіозних розмірів. Лише судові органи припинили слідчі справи і виправдали у судовому порядку кілька сотень тисяч громадян, що становило майже третину від загальної кількості осіб, які були притягнуті до судової відповідальності.

Існувала й інша крайність, коли суди виносили неправильні виправдальні вироки. Часто органи суду формально застосовували до засуджених засоби покарання, які не відповідали вчиненому правопорушенню, а інколи взагалі безпідставно присуджували громадянам суворі вироки. Багато громадян потерпало від свавілля та утисків посадових осіб, зокрема, у колгоспах, однак у багатьох випадках прокуратура на це своєчасно не реагувала або взагалі ігнорувала скарги громадян стосовно фактів перевищення влади і нерідко відмовлялась застосовувати карні дії щодо винних осіб.

Працівники органів прокуратури та суду погано здійснювали нагляд за роботою органів міліції, МВС УРСР і проявляли лібералізм щодо працівників міліції, які порушували закони. На роботу в органи суду і

прокуратури зараховували осіб із судимістю, хабарників і раніше відрахованих з цих органів за компрометуючими матеріалами. Серед судово-прокурорських органів УРСР усе поширенішим ставало хабарництво, однак центральні органи цих відомств йому не надавали необхідної уваги, оскільки хабарництво не розглядалося ними як надзвичайно негативне явище.

Багато тисяч засуджених було звільнено після 27 березня 1953 р., коли вийшла постанова президії Верховної Ради СРСР про амністію. Окрім звільнених з місць позбавлення волі в Україні, у республіку прибувало багато амністованих з інших регіонів СРСР. Більшість з них осіла у областях, де у повоєнний період спостерігався високий рівень злочинності, тобто у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Київській, Запорізькій. Серед них було найбільше громадян, які відбували покарання за розкрадання державної власності, хуліганські прояви, крадіжки, спекуляцію, розбійні напади, зґвалтування. Постійне занепокоєння у влади викликало те, що не всі амністовані влаштувалися на роботу, тобто не ставали на шлях «виправлення».

На заході республіки у післявоєнний період йшла боротьба радянської влади із рухом опору військ УПА. У ході знищення формувань повстанців місцеве населення зіштовхнулося із сваволею та беззаконням внутрішніх військ. Часто, прикриваючись боротьбою з «бандформуваннями», особовий склад МВС та МДБ УРСР принижував, грабував та убивав безвинних громадян. Влада певним чином боролася з такими проявами поведінки особового складу силових структур, але часто порушники залишалися безкарними, або несли за свої злочинні дії надто слабке покарання, що не відповідало особливій жорстокості здійснених правопорушень і не спонукало потенційних порушників закону відмовлятися від своїх протиправних дій. Утверджувало порушників у думці, що представники влади на місцях закривають очі на їхні злочинні дії, те, що терміни розгляду подібних справ були досить повільними.

Всього ж серед злочинних проявів у середовищі особового складу військ МВС і МДБ найбільше було крадіжок державного майна і особистої власності громадян, службових зловживань, самовільних відлучень, дезертирства, убивств і поранень, бандитизму, грабежів. Основними причинами такої ситуації у військах МВС і МДБ була відсутність належного військового порядку. Догани, які оголошувалися особовому складу, серйозно ним не сприймалися, була поширена практика попускання, а інколи й прямого заохочення до злочинних проявів з боку офіцерського складу і начальників гарнізонів.

Досить проблематичною у перші повоєнні роки була ситуація і у середовищі працівників органів міліції. Серед них спостерігалася велика

кількість дисциплінарних та правопорушень. Найбільш поширеними злочинами були порушення законодавства, дезертирство, хабарництво, убивство. Серед дисциплінарних проступків найчастіше траплялися випадки пияцтва, зловживань службовим становищем, невиконань наказів, морально-побутового розкладання. Основна маса засуджених припадала на міліціонерів з досвідом служби у кілька років. Низька вимогливість керівного складу, відсутність контролю роботи і поведінки підлеглих, ліберальне ставлення деяких керівників облуправлінь МДБ до порушників службової дисципліни, незадовільна партійно-політична і виховна робота – такі фактори керівництво відомства вважало причиною великої кількості порушень серед особового складу органів МДБ і міліції УРСР.

Значна кількість порушень законодавства та дисципліни співробітниками органів міліції змушувала громадян хоч якось реагувати на подібні факти, що вилилося у тисячі скарг, заяв і сигналів. Головним чином населення висловлювало своє невдоволення неналежною поведінкою працівників міліції, зловживанням ними службовим становищем, грубим ставленням до скаргників, порушенням законодавства, їхніми зв'язками із злочинцями тощо. Перевірка скарг показувала, що окремі керівники органів міліції незадовільно контролювали роботу підлеглих, не аналізували негативні факти, а стосовно винних не застосовували суворі заходи покарання. Причиною недоліків в оперативно-службовій роботі органів міліції республіки вважався поганий підбір і виховання у радянському дусі кадрів оперативних працівників, крім того негативно впливав на роботу органів міліції високий рівень неукомплектованості їх кадрами. Однак часто до розгляду скарг і заяв на працівників міліції ставлення було формально-бюрократичним, у результаті чого багато заяв громадян залишалися без розгляду, заявників не повідомляли про прийняті заходи за їхніми скаргами тощо.

Політчастини і партійні організації недостатньо впливали на поведінку і спосіб повсякденного життя особового складу правоохоронних органів і на початку 1950-х рр., тож кількість порушень дисципліни й аморальних проявів продовжувала зростати. Не викорінювалися факти тяганини і безвідповідального ставлення працівників міліції до виконання їхніх службових обов'язків, не ліквідовувалися серйозні недоліки у роботі з прийому відвідувачів і розгляду заяв та скарг громадян, поверхово проходило керівництво роботою органів міліції і не наводився необхідний порядок у системі правоохоронних органів. Такий стан речей призводив зрештою до серйозних зловживань навіть з боку високопоставлених співробітників міліції, зокрема, у столиці республіки.

¹ Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 10–11.

-
- ² Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 18.
- ³ Там само. – С. 21.
- ⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940. – Арк. 1.
- ⁵ Маковійчук І. Вказ. праця. – С. 22–23.
- ⁶ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П. 136. – Оп. 13. – Спр. 94. – Арк. 75.
- ⁷ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 132.
- ⁸ Там само. – С. 302–305.
- ⁹ Там само. – С. 303.
- ¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3669. – Арк. 1–6.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4560. – Арк. 2.
- ¹² Голод в Україні 1946–1947. – С. 26.
- ¹³ Там само. – С. 82.
- ¹⁴ Хандрос Б. Голод – 47. За матеріалами військової цензури та спогадів очевидців // Вінниччина. – 1996. – 26 серпня. – С. 6.
- ¹⁵ Голод в Україні 1946–1947. – С. 112, 139.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940. – Арк. 40.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 3496. – Арк. 4.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 4575. – Арк. 6, 42.
- ¹⁹ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 169.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3940. – Арк. 42.
- ²¹ ДАВО. – Ф. П. 136. – Оп. 13. – Спр. 129. – Арк. 145–147, 182.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2842. – Арк. 5, 7.
- ²³ Маковійчук І., Пилявець Ю. Вказ. праця. – С. 27.
- ²⁴ Там само. – С. 28.
- ²⁵ ДАВО. – Ф. П. 136. – Оп. 13. – Спр. 129. – Арк. 21, 90.
- ²⁶ Хандрос Б. Голодомор – 47 // Вінниччина. – 1996. – 3 серпня. – С. 3.
- ²⁷ Голод в Україні 1946–1947. – С. 173–174, 181, 185, 205, 213, 215, 217, 229–231, 248.
- ²⁸ Радянська Україна. – 1947. – 12 лютого.
- ²⁹ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 121–122.
- ³⁰ Єрмак О. Трагічна сторінка історії Полтавщини: Голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). Матеріали і документи. – Полтава, 1996. – С. 21.
- ³¹ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 121.
- ³² Єрмак О. Вказ. праця. – С. 21.
- ³³ Білас І. Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 339.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4557. – Арк. 61.
- ³⁵ Там само. – Спр. 4562. – Арк. 3.
- ³⁶ Там само. – Спр. 4557. – Арк. 34.
- ³⁷ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 2.
- ³⁸ Там само. – Спр. 4978. – Арк. 2–3.
- ³⁹ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 11.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 4557. – Арк. 11.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 4557. – Арк. 15, 26, 42.
- ⁴² Там само. – Арк. 36, 44.

-
- ⁴³ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 168.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4561. – Арк. 11; Спр. 4978. – Арк. 25–74; Спр. 4557. – Арк. 28, 33, 39, 64.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 2; Спр. 4557. – Арк. 38, 65–66, 74.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 1–2.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 4978. – Арк. 27.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 4561. – Арк. 3.
- ⁴⁹ Матушак К. «Забрали хліб і вигнали з хати» // Молодь України. – 2003. – 13 лютого. – С. 2.
- ⁵⁰ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 168.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4978. – Арк. 4.
- ⁵² Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 2. Серія: Історія: 36. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С. 178–182.
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4557. – Арк. 34, 41, 52.
- ⁵⁴ Матушак К. Про що не писали газети... // Молодь України. – 2003. – 30 лютого. – С. 2.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4557. – Арк. 64; Спр. 4978. – Арк. 2.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 313. – Арк. 5.
- ⁵⁷ Там само. – Спр. 15. – Арк. 15–18.
- ⁵⁸ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 88.
- ⁵⁹ Зубкова Е. Указ. соч. – С. 225.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 786. – Арк. 11.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 12.
- ⁶² Там само. – Спр. 819. – Арк. 15–17.
- ⁶³ Там само. – Спр. 2743. – Арк. 6–7.
- ⁶⁴ Там само. – Спр. 313. – Арк. 5.
- ⁶⁵ Там само. – Спр. 2743. – Арк. 7.
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 2997. – Арк. 3.
- ⁶⁷ Там само. – Спр. 2736. – Арк. 146–147.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 149–150.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 198.
- ⁷⁰ Там само. – Оп. 24. – Спр. 1880. – Арк. 109.
- ⁷¹ Там само. – Арк. 110.
- ⁷² Там само. – Арк. 127.
- ⁷³ Там само. – Спр. 2656. – Арк. 72–73.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 74.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 2924. – Арк. 192–193.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 195–196.
- ⁷⁷ Зубкова Е. Указ. соч. – С. 137.
- ⁷⁸ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 85.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 15. – Арк. 10–11.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 1.
- ⁸¹ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої... – С. 85.
- ⁸² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 819. – Арк. 1–4.
- ⁸³ Там само. – Арк. 14.
- ⁸⁴ Там само. – Спр. 1143. – Арк. 2.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 3–4.
- ⁸⁶ Там само. – Спр. 2736. – Арк. 53–56, 67, 135.
- ⁸⁷ Там само. – Арк. 57, 61.

-
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 136–137.
⁸⁹ Там само. – Арк. 139.
⁹⁰ Там само. – Арк. 138.
⁹¹ Там само. – Арк. 116–119, 134.
⁹² Зима В. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социологические исследования. – 1999. – № 2. – С. 92.
⁹³ ДАВО. – Ф. П. 136. – Оп. 13. – Спр. 99. – Арк. 149–150.
⁹⁴ Зима В. Указ. соч. – С. 88–89.
⁹⁵ Там само. – С. 97.
⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 875. – Арк. 108–110.
⁹⁷ Там само. – Арк. 109–110.
⁹⁸ Там само. – Арк. 110–118.
⁹⁹ Там само. – Арк. 111–117.
¹⁰⁰ Там само. – Арк. 120–126.
¹⁰¹ Там само. – Арк. 135–137.
¹⁰² Там само. – Арк. 121–130.
¹⁰³ Там само. – Арк. 121–128, 134.
¹⁰⁴ Там само. – Спр. 2091. – Арк. 148–149.
¹⁰⁵ Там само. – Спр. 2091. – Арк. 150–151.
¹⁰⁶ Там само. – Спр. 2091. – Арк. 151–153.
¹⁰⁷ Там само. – Арк. 141–149.
¹⁰⁸ Там само. – Арк. 134–137.
¹⁰⁹ Там само. – Арк. 141–144, 235–237.
¹¹⁰ Там само. – Арк. 140–149.
¹¹¹ Там само. – Арк. 146–149.
¹¹² Там само. – Спр. 3101. – Арк. 164–174.
¹¹³ Там само. – Арк. 160–174.
¹¹⁴ Там само. – Арк. 161–175.
¹¹⁵ Там само. – Арк. 163–174.
¹¹⁶ Там само. – Арк. 175–182.
¹¹⁷ Там само. – Арк. 75–77.
¹¹⁸ Там само. – Арк. 78.
¹¹⁹ Там само. – Арк. 158–159.
¹²⁰ Там само. – Арк. 159–162.
¹²¹ Там само. – Арк. 80–82.
¹²² Там само. – Арк. 115–117.
¹²³ Там само. – Арк. 123–125.
¹²⁴ Там само. – Арк. 118–122, 129–130, 142–145.
¹²⁵ Там само. – Спр. 2834. – Арк. 4–9, 55–56.
¹²⁶ Там само. – Арк. 5–8, 55–56.
¹²⁷ Там само. – Арк. 50–53, 109–110.
¹²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3645. – Арк. 13–17.
¹²⁹ Там само. – Спр. 3645. – Арк. 17–22.
¹³⁰ Там само. – Спр. 3645. – Арк. 2–8.
¹³¹ Там само. – Спр. 4937. – Арк. 21–25.
¹³² Там само. – Спр. 4937. – Арк. 172–188, 290–293.
¹³³ Там само. – Спр. 3955. – Арк. 17–24, 51–63.
¹³⁴ Там само. – Спр. 4936. – Арк. 1–5.
¹³⁵ Там само. – Спр. 4936. – Арк. 5–6.

-
- ¹³⁶ Там само. – Спр. 4936. – Арк. 6–7.
¹³⁷ Там само. – Спр. 6306. – Арк. 4–10.
¹³⁸ Там само. – Оп. 24. – Спр. 876. – Арк. 494, 378–422.
¹³⁹ Там само. – Арк. 423–424.
¹⁴⁰ Там само. – Арк. 425–428.
¹⁴¹ Там само. – Спр. 1735. – Арк. 83–85.
¹⁴² Там само. – Арк. 86–88.
¹⁴³ Там само. – Арк. 88–90.
¹⁴⁴ Там само. – Арк. 90–91.
¹⁴⁵ Там само. – Спр. 1735. – Арк. 159.
¹⁴⁶ Там само. – Спр. 2091. – Арк. 50–58.
¹⁴⁷ Там само. – Спр. 2091. – Арк. 58–60.
¹⁴⁸ Там само. – Спр. 1735. – Арк. 159.
¹⁴⁹ Там само. – Спр. 2822. – Арк. 11–12.
¹⁵⁰ Там само. – Спр. 2822. – Арк. 12–13.
¹⁵¹ Там само. – Спр. 3103. – Арк. 33–34.
¹⁵² Там само. – Спр. 3103. – Арк. 35–36.
¹⁵³ Там само. – Арк. 66–68.
¹⁵⁴ Там само. – Спр. 2822. – Арк. 51–53.

Розділ 9.
СОЦІОРЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ
В СЕРЕДИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

Однією з царин соціальної історії є соціорелігійна. Значну популярність вона отримала в результаті наукової діяльності західноєвропейських істориків, особливо представників французької історичної школи «Анналів». Соціорелігійна історія включає в себе такі предметні поля: організація та релігійне дисциплінування суспільства, форми та прояви побожності, переломлення церковного віровчення в уявленнях віруючих тощо. В цьому дослідженні основна увага зосереджена на становищі релігійних конфесій та віруючих у радянській державі в післявоєнний період й обрядовій активності мирян. Автор висвітлює радянську релігійну політику, внутрішню конфесійну ситуацію, зупиняється на розгляді мережі релігійних організацій, чисельності віруючих, відвідуванні віруючими храмів, відзначенні релігійних свят, здійсненні обрядів тощо.

Дослідження історії Церкви та релігії дозволяють проаналізувати не лише соціокультурні впливи, особливості, динаміку та тенденції змін релігійності, а й застосувати їх дані ширше – до всіх суспільних процесів. Щоб зрозуміти чіткіше останню тезу, звернімося до деяких аспектів впливу релігійної віри. Як правило, глибоко віруюча людина у своїй діяльності (в широкому значенні цього слова), у повсякденному житті керується релігійними постулатами. Вони значною мірою обумовлюють її буття. Зміна цих чинників призводить до радикальних процесів у трансформації світогляду й самої ментальності людини, її поведінки в суспільстві. До того ж, якщо врахувати добре відому концепцію видатного американського політолога С. Гантінгтона щодо тієї вагомості ролі, яку відіграватиме основана на релігії культура у майбутньому порядку цивілізацій та міжцивілізаційних зіткненнях¹⁵⁵, то очевидно, що історик не може лишити поза увагою релігійних процесів, які залишають глибокий слід у світовій історії.

Позаяк ми розглядатимемо релігійність населення України, важливо конкретизувати значення цього терміна, адже нерідко окремі вчені вкладають у нього різний зміст. Автор розуміє релігійність насамперед «як конкретизацію зв'язку із трансцендентним, надприродним»¹⁵⁶. Релігійність поєднує внутрішньопсихологічний та зовнішньосимволічний вияви релігії. До перших зараховуємо релігійні ідеї, погляди, уявлення, почуття, настрої, досвід; до других – обряди та інші види дій. Сукупність перших визначається як релігійна свідомість, а других – як релігійна поведінка. Якщо точніше характеризувати останню, то це – сукупність

релігійних дій особи чи групи людей, обумовлених релігійною вірою. До неї відносяться як культові, так і позакультові дії. Відтак релігійність постає як певний специфічний стан свідомості й поведінки індивідуума та спільноти. Вона формується не лише під впливом релігії (хоча він основний), а й під впливом соціальних чинників – суспільного буття, знань, світогляду, виховання тощо.

Саме ці аспекти релігійності віруючих і є основним предметом нашого дослідження. Також ми зупинимось на соціокультурних впливах, зумовлених державною релігійною політикою, внутрішньоцерковним життям, народною культурною традицією, соціально-демографічними чинниками та іншими реаліями періоду середини 1940–1980-х років. Попри те, що автор порушує широке коло проблем, головним об'єктом дослідження є пересічні віруючі, а не церковні інституції чи релігійні діячі. У поле дослідження потрапили віруючі, які належали до релігійних (легальних та нелегальних) громад, що діяли в УРСР на той час. Відтак релігійність вірян окремих конфесій, поширених у сучасній Україні, зокрема мусульман, релігійних громад яких тоді не було, не розглядається.

§ 1. Релігійна ситуація в УРСР

У роки війни державне керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним значною мірою переглянуло свої позиції щодо Церкви та релігії. Становище релігії і Церкви, на боротьбу з якими у передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно поліпшується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії і примиренському ставленню до існування церковних інституцій та духовенства.

Кардинальні зміни курсу в церковній політиці зумовлювалися низкою важливих обставин, які мали місце під час Другої світової війни. Серед них – зростання релігійності населення. Воєнні лихоліття сприяли цьому процесові. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. У тих місцевостях, де таких церковних споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Оскільки окупаційна німецька влада не чинила перешкод відродженню релігійного життя, то з релігією мусила рахуватися і радянська влада, яка представляла державу, що вела боротьбу з німецьким агресором. В очах широких мас вона повинна була зберігати певний позитивний імідж. Тому в нових умовах методи войовничого періоду 1920–30-х рр. не були прийнятні.

Важливим фактором було те, що влада розуміла, що вона може використати Церкву у своїх цілях. На той час церковна ієрархія РПЦ та

низки протестантських конфесій відмовилася від конфронтації з радянським режимом і, щоб зберегти свої Церкви, намагалася пристосуватись до нових умов. Влада, скориставшись поступливістю церковних ієрархів, зуміла використати релігійний чинник для консолідації суспільства в роки війни.

Державне керівництво також вважало, що РПЦ може служити важливим фактором посилення радянських впливів у світі, зокрема в тих регіонах, де православ'я було пануючою релігією. М.Калінін у 1945 р. сказав новообраному Патріарху Московському і всієї Русі Алексію: «Наш уряд з повагою ставиться і віддає належне великій громадській діяльності Вашої Святості. Але люди чекають більшого від Вашої Святості. Москва вже стала світовим центром міжнародної політики. Вона повинна стати ще й духовним ядром»¹⁵⁷. У «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії», надісланому у 1945 р. парторганізаціям УРСР, вказувалося, що партія і держава не змінювали свого ставлення до релігії і Церкви, а лише остання в ході війни змінила своє ставлення до радянської держави. Й оскільки Церква у своїй діяльності ставить метою допомогти радянському уряду в боротьбі з гітлерівською Німеччиною, то радянська держава цінує цю діяльність Церкви¹⁵⁸. В листі відзначалося, що мільйони слов'ян Європи знаходяться під сильним впливом Православної церкви і якщо цей вплив спрямований на мобілізацію всіх сил і об'єднання для загальної боротьби з німецьким милітаризмом, то така діяльність Церкви заслуговує схвалення¹⁵⁹.

Лібералізацію релігійної політики в СРСР до певної міри також можна вважати поступкою союзникам, які не схвалювали жорстких антирелігійних дій радянської влади. На цьому моменті акцентували увагу й окремі лектори, які пояснювали населенню причини і характер змін радянської влади щодо Церкви і релігії. Зокрема, на Харківщині лектор відповів: «... Це вирішено зараз, під час війни, тому що союзники нам запропонували...»¹⁶⁰. Такі відповіді, як правило, не були власними умовиводами лекторів, а «спускались» їм зверху.

Варто відзначити, що намагання замінити релігію державною ідеологією належить у самій природі тоталітарної держави. Видатний швейцарський психолог К.-Г. Юнг писав: «Щоб дати повну владу маніпулюючим нею (державою – П.Б.) вождям, усі соціально-політичні течії, які притримуються цього напрямку, незмінно намагаються вибити ґрунт з-під ніг релігії. Адже для того, щоб перетворити індивіда в осередок держави, необхідно досягнути основного – змусити його розраховувати лише на державу і ні на що інше»¹⁶¹. Тому поступки у релігійній сфері можна трактувати як тимчасовий захід.

У період війни та після неї владою було здійснено ряд зусиль для уніфікації та централізації близьких релігійних течій з метою кращого контролю над

ними, зокрема це стосується переходу обновленських православних громад в лоно РПЦ. У доповіді голови Ради в справах РПЦ Г. Карпова (12 жовтня 1943 р.) зазначалося, що очолювана ним Рада, «виходячи з того, що обновленська течія зіграла свою позитивну роль на відомому етапі і в останні роки не має того значення і бази, і приймаючи до уваги патріотичні традиції Сергіївської церкви, вважає доцільним не перешкоджати розпаду обновленської церкви і переходу обновленського духовенства і парафій в патріаршу Сергіївську церкву»¹⁶². Радянське керівництво вирішило, що обновленство відіграло свою роль в ослабленні РПЦ, а на той період, маючи «слухняну» Церкву, варто знову розпочати уніфікацію і централізацію релігійного життя для інтенсифікації контролю над ним.

До складу РПЦ ввійшли й громади УАПЦ. Після звільнення УРСР від німецьких військ частина священнослужителів відродженої в роки війни УАПЦ залишила Батьківщину. Багато було заарештовано. Так, у Волинсько-Ровенській єпархії впродовж 1944–1950 рр. було заарештовано, засуджено та заслано на північ 42 священники і диякони¹⁶³. Частина священників, щоб уникнути переслідувань, покаялася і через пересвяту влилася в РПЦ¹⁶⁴. В останню ввійшли також громади Автономної православної церкви, що виникла в 1941 р. внаслідок розколу в УАПЦ та визнавала зверхність Московської патріархії.

Російський дослідник М. Шкаровський зауважує, що вибір Й. Сталіна на користь РПЦ був зумовлений, насамперед, міркуваннями прагматичного характеру. Обновленство не користувалося в СРСР підтримкою віруючих. Його не визнавала і більшість помісних Православних церков. До того ж німецьке командування закрило майже всі обновленські храми на окупованій території, натомість там вирости тисячі патріарших. Московська патріархія також в більшій мірі була носієм національних традицій, що було важливим у воєнний період¹⁶⁵. На наш погляд, вагомим фактором на користь розпаду обновленства було те, що влада в той період слідувала політиці централізації в церковній сфері, намагалась об'єднати окремі релігійні течії (зокрема, баптистів, п'ятидесятників та ін.) для кращого контролю над ними. Таким чином, тим релігійним течіям, які довели свою прихильність до влади, судилося стати релігійним абсорбентом, який би поглинув догматично близькі до них релігійні течії, спростивши для радянського режиму контроль над релігійним життям країни.

Зміни у сфері державної політики щодо церковних інституцій не означали, що влада відмовляється від усталених ідеологічних засад щодо релігії і Церкви. Останній факт, зокрема, відобразився вже у постанові ЦК КПРС (вересень 1944 р.), яка закликала «до посилення антирелігійної

пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду»¹⁶⁶ і в пізніших державних та компартійних рішеннях та постановах.

У вересні 1943 р. в Москві відбувся Архиєрейський собор єпископів Православної церкви, який був скликаний для виборів Патріарха Московського і всієї Русі й утворення Священного Синоду. У Соборі взяло участь 19 архиєреїв (тоді як кілька десятків архиєреїв перебували у в'язницях і на засланні). За чотири дні, що минули з часу зустрічі Й. Сталіна з митрополитом Сергієм (Страгородським), обраним на Соборі Патріархом, окремих з них неможливо було звільнити і доставити на Собор. Дехто, можливо, залишався б в опозиції до політики Сергія (Страгородського)¹⁶⁷. Було замінено назву цієї Церкви. Замість слова «російська» в традиційній назві «Російська православна церква» було замінено словом «руська», що означало, що дана Церква об'єднує не лише жителів Росії.

Для «опікунського нагляду» за релігійними течіями були створені відповідні державні органи. 14 вересня 1943 р. вийшла постанова РНК СРСР про організацію Ради в справах РПЦ (далі – РС РПЦ), а 7 жовтня 1943 р. Й. Сталін підписав постанову «Про утвердження Положення про Раду в справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР». У числі обов'язків Ради в справах РПЦ були: попередній розгляд питань, які ставились патріархом і вимагали вирішення союзним урядом; розробка проектів законодавчих актів і постанов, що торкалися РПЦ, інструкцій та інших вказівок для їх застосування і винесення на розгляд РНК СРСР; нагляд за втіленням урядових законів і постанов, що стосувалися РПЦ; подання до РНК СРСР висновків з питань діяльності РПЦ; інформування уряду про стан РПЦ у СРСР, її становище та діяльність в окремих регіонах; облік храмів і складання статистичних зведень за даними місцевих органів¹⁶⁸. При Раднаркомах союзних й автономних республік, обл(край)виконкомах Рада в справах РПЦ мала своїх уповноважених¹⁶⁹. Власне кажучи, РС РПЦ фактично мала не лише контролювати РПЦ, а й скеровувати її діяльність.

19 травня 1944 р. вийшла постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Про організацію Ради в справах релігійних культів» (далі – РСРК). На неї покладалося завдання здійснювати зв'язок між урядом і керівниками релігійних об'єднань, які належали до різних конфесій, крім РПЦ, тобто фактично контролювати ці релігійні організації за допомогою чиновників¹⁷⁰.

Існував й інститут уповноважених. Основними завданнями уповноважених Ради в справах РПЦ та уповноважених Ради в справах релігійних культів було систематичне стеження за здійсненням законодавства в релігійній сфері, інформування органів влади про випадки його порушення, вживання заходів по зупиненню даних порушень, а при неодноразовому порушенні законів постановка питань про зняття з

реєстрації духовенства чи релігійного об'єднання, сприяння релігійним організаціям у вирішенні питань, які вони ставили перед державними установами. Уповноважені контактували з релігійними громадами та їх духовними центрами з питань, які потребували дозволу з боку органів вищої та місцевої влади, приймали та розглядали заяви і скарги з питань, що стосувалися релігійних об'єднань. Формально вони не повинні були втручатись у внутрішнє життя релігійних організацій (канонічну і догматичну діяльність)¹⁷¹. Проте на практиці таке втручання мало місце.

Український історик І. Андрухів з приводу органів, що контролювали Церкву зазначав: «... Сталін зробив з РПЦ фактично те ж саме, що Петро Перший у 1721 р., коли ліквідував Московську патріархію і створив Святійший Синод на чолі з підпорядкованим йому обер-прокурором, який здійснював нагляд і контроль над Церквою. Сталін, навпаки, відродив Синод, але обов'язки обер-прокурора поклав на Голову Ради в справах РПЦ та його помічників – уповноважених у республіках та областях, перетворивши РПЦ у державну структуру»¹⁷². З цими словами, очевидно, можна погодитись, якщо подивитися на цю проблему ширше.

31 січня – 2 лютого 1945 р. в зв'язку зі смертю Патріарха Сергія й необхідністю обрання нового Патріарха й вирішення ряду важливих питань відбувся Помісний собор РПЦ. На нього були запрошені Патріархи помісних православних церков та зарубіжні ієрархи РПЦ. На Соборі було прийнято «Положення про управління Руською православною церквою». Документ закріплював домінуючу роль кліриків у церковному житті. Раніше парафію очолював церковний актив – «двадцятка» (група віруючих, кількістю не менше 20 осіб, підписи яких знаходилися на заяві про реєстрацію релігійної громади¹⁷³) та її виконавчі органи; згідно нового «Положення» на чолі парафіяльної громади стояли настоятелі храму, які призначались архиєреями¹⁷⁴. Роль церковного активу у житті релігійної громади відсувалася на другий план. Владі значно легше було контролювати одного священика, роль якого після прийняття «Положення» ставала більш ваговою, ніж церковний актив, що складався з багатьох осіб.

Учасники Собору, звертаючись до уряду СРСР, наголошували: «Наша Церква, дякувати Богові, живе повним життям, згідно з нашими канонами та церковними звичаями. У всій життєдіяльності наша Церква зустрічає повне сприяння у своїх потребах з боку Уряду і найближчим способом – з боку Ради у справах Руської Православної Церкви при РНК СРСР». Представник уряду, голова Ради в справах РПЦ Г. Карпов у своєму виступі висловив вдячність церкві за внесок у боротьбу з фашизмом¹⁷⁵.

Лібералізація радянської релігійної політики щодо РПЦ у післявоєнний період дорого коштувала самій Церкві. Священик-дисидент Г. Якунін зазначав: «... Московська Патріархія постійно низько поклонялася,

плазувала і духовно солідаризувалася з громадянською владою»¹⁷⁶. Часто це низькопоклонство доходило до відкритого блюзнірства – месіанських сподівань прив'язаних до особистості Й. Сталіна. Так, Патріарх Алексій говорив: «Церква вчить, що благословенного миру, міцного благополуччя і істинного спокою для праці, можна досягнути не інакше, як шляхом правди; що із справами правди народів невидимим, але дієвим союзом поєднані справи Правди Божої, що таким чином з Правдою Божою поєднано й прагнення сучасних миролюбивих народів жити в мирі і справедливості. Ми щасливі, що цю правду здійснює наш народ під твердим проводом всім світом визнаного Вождя і натхненника миролюбних народів Йосипа Віссаріоновича Сталіна». Не менш блюзнірський образ створив митрополит Миколай (Ярушевич), який на конференції всіх Церков і релігійних об'єднань в СРСР у 1952 р. промовляв: «Неприступною цитаделлю миру піднімається Радянський Союз над каламутними хвилями неспокійного океану. Наша цитадель вище Монбланів і Еверестів. На вартовій вежі її беззмінно стоїть перша людина світу. Зіркі очі його, міцна рука, яка вказує людям дорогу життя, розмірено б'ється його всеохоплююче серце, яке ввібрало в себе весь біль страждених, наповнене спокійним, але невтомним гнівом до катів і великою любов'ю до людей. Він не дасть приректи на нові муки людство, ним недавно врятоване... Слава Великому Сталіну»¹⁷⁷. Очевидно, що ці слова явно були протилежні істині.

Подібними словами Й. Сталіна йменувало не лише духовенство РПЦ, а й інших конфесій. Так, у телеграмі-співчутті з приводу смерті Й. Сталіна на ім'я уповноваженого РСРК по УРСР П.Вільхового від старообрядців (РСПЦ Білокриницької згоди) диктатора називали «великим вождем всього радянського народу»¹⁷⁸, в телеграмі євангельських християн-баптистів він йменувався як «найвизначніший прапорonoсець світу, вождь всього прогресивного людства, творець великої Сталінської Конституції, наш рідний і любимий»¹⁷⁹.

Російський історик В. Якунін пояснює хвалу Сталіну і радянській владі тим, що РПЦ намагалася використати сприятливий момент для зміцнення церковних позицій і боялася повтору ситуацій 1920–30-х років¹⁸⁰. Німецький дослідник Г. Зімон зазначав, що після безуспішних спроб опозиції патріарша Церква бачила в покірній терпимості єдину надію спротиву¹⁸¹. Таким чином «одержавлення» РПЦ і жорстка підпорядкованість православних ієрархів радянським чиновникам дозволяла Церкві офіційно функціонувати в досить ліберальній обстановці порівняно з 1930-ми рр.

Хоча РПЦ й отримала дозвіл на те, щоб легально існувати й мати достатньо велику порівняно з довоєнним періодом мережу, проте це не означало, що це надовго і не вимагає вагомих послуг з боку РПЦ. Загалом

тодішнє ставлення радянської влади до Церкви та релігії чітко відображено в «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» (1945 р.), де наголошувалося, що комуністи не повинні забувати, що ідеологія Церкви суперечить марксистсько-ленінському світогляду, що вона реакційна і зрештою повинна бути подолана. Тому комуністи у своїй повсякденній діяльності повинні постійно вести боротьбу проти ідеалістичної та містичної ідеології Церкви, її реакційної діяльності¹⁸². Як бачимо з цього документу, зміна ставлення влади до Церкви не означала зміну у ставленні до релігійної ідеології, а існувало бажання використати Церкву для реалізації своїх цілей.

Після війни було послаблено жорстку антирелігійну пропаганду, притаманну для довоєнного періоду. Союз воєвничих безбожників Української РСР фактично припинив своє функціонування на початку війни, проте формально зберігав своє існування¹⁸³, а постановою РМ СРСР від 29 квітня 1947 р. його функції були передані новоутвореному Всесоюзному товариству по розповсюдженню політичних і наукових знань, а його існуванню було покладено край¹⁸⁴. Влада відмовляється від гострої, невваженої, а часто й псевдонаукової критики релігії, що негативно сприймалася. Хоча, починаючи з кінця 1940-х рр. і робляться кроки активізувати антирелігійну пропаганду.

Зміна пріоритетів політики щодо Церкви не вимагала істотної зміни законодавчо-нормативних актів, які регулювали взаємовідносини держави і Церкви. Сформовані у 1920–30-і рр., вони в своїй основі функціонували і після війни. Загального законодавства про релігійні культу не було, а кроків створити його в добу пізнього сталінізму не робилося.

Нормативно-правові акти прийняті в 1940-ві рр., які регулювали правове життя, необхідною умовою функціонування релігійних громад вважали їх реєстрацію. Одним з таких документів була постанова РНК СРСР «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 р., в якій відображався механізм цієї процедури, обґрунтовувались основні напрями діяльності православних релігійних організацій, за які можна було виходити, а також були внесені дані про актив громади, склад її виконавчих органів і священослужителів. Процедури і механізми, які, однак, стосувалися діяльності інших релігійних течій, були відображені в постанові РНК СРСР «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 р.¹⁸⁵

Механізм реєстрації релігійних громад створював значні перепони для зростання їх кількості; до того ж контрольні органи ретельно перевіряли позиції їхньої лояльності до радянської влади та їхньої діяльності в період окупації. Багато громад не пройшли реєстрацію. До того ж ряд приміщень, які в період окупації використовувались як культові, були відібрані, якщо

у довоєнний період вони використовувалися для господарських, культосвітніх, медичних та інших цілей, хоча багато з них були збудовані як храми, а в період боротьби з релігією переобладнані.

Наведемо кілька прикладів аргументації причин закриття храмів. У заключенні додатку до листа місцевого уповноваженого РСРПЦ Ф. Репи до Чернігівського облвиконкому вказувалося, що молитовний будинок в с. Красне Батуринського району відвідує всього 15–20 осіб¹⁸⁶. Даний факт виправдовував рішення про передачу будівлі у відання завідувача відділом культосвітньої роботи.

У листі уповноваженого РСРПЦ по Херсонській області К. Плахотного від 22 червня 1948 р. під грифом «секретно» до уповноваженого РСРПЦ по УРСР вказувалося, що релігійність населення с. Білозерка (райцентр), за винятком членів «двадцятки», незначна, проте відвідуваність церкви особливо в дні великих свят, велика – 300–400 осіб. Дану цифру місцева влада пояснювала тим, що всередині церковної огорожі стояв пам'ятник загиблим воїнам, який був об'єктом паломництва родичів. Однак, незважаючи на високу релігійну активність громадян, місцева обласна влада з релігійних питань вважали за доцільне передати храм під клуб¹⁸⁷. Такі випадки в даний період мали місце неодноразово.

Інколи місцева влада, забираючи у віруючих храм, обіцяла, що це тимчасовий акт, що приміщення церкви потрібно використати для господарських потреб впродовж незначного періоду, а потім віруючі знову будуть ним користуватися. Зокрема, подібна ситуація мала місце в с. Вербки Чечельницького району Вінницької області, де у 1950 р., як зазначається у скарзі віруючих, громада «віддала на два місяці храм свій під зсипку хліба, щоб зберегти урожай. З нами було вчинено несправедливо і без нашого відома храм закрили назавжди»¹⁸⁸. Нестача приміщень для здійснення релігійних культів спонукала віруючих звертатись у державні інстанції із заявами та скаргами.

Відроджена в роки війни РПЦ мала значну мережу (перед війною в Центральній і Східній Україні за даними, що наводилися в листі голови РСРПЦ Г. Карпова до ЦК КП(б)У від 20 січня 1949 р., діяло 66 церков, з них 20 – в Кам'янець-Подільській області¹⁸⁹), хоча до рівня 1917 р. їй було дуже далеко у кількісному відношенні. На 1 січня 1948 р. в УРСР діяло 8931 церква та молитовні будинки. Представників духовенства налічувалося понад 9 тис. осіб. Понад 300 тис. осіб склали члени зареєстрованого церковного активу (двадцятки, ревізійних комісії) та того, що не підлягав реєстрації – сестринства і т.д.¹⁹⁰ Інституційний ріст закінчився в 1949 р., коли на 1 квітня в УРСР налічувалося 9094 церкви та молитовні будинки¹⁹¹, з подальшим незначним скороченням. На 1 січня 1952 р. в УРСР діяло 8765 церков та молитовних будинків. Найбільше їх

було у Тернопільській (819), Вінницькій (666), Дрогобицькій (649), Львівській (611), Станіславській (606), Закарпатській (542) та Київській (503) областях. Найменше їх було в південних областях, таких як Миколаївська (67), Херсонська (101), Запорізька (114) та Ізмаїльська (115)¹⁹². У південних та східних областях була і найбільша середня відстань між церквами – 15 км у Сталінській, 15,4 км у Херсонській та 16,7 км у Миколаївській областях (в 1948 р.)¹⁹³. Як бачимо, в окремих областях внаслідок значної віддаленості храмів більшість віруючих не могла задовольнити свої релігійні потреби.

У післявоєнний період частка віруючих щодо загальної кількості населення продовжувала бути високою, хоча і знизилася за останню чверть століття. Якщо до революції за тодішніми офіційними даними віруючі складали понад 90% населення Російської імперії, то вже в кінці 1920-х рр. А. Луначарський (на основі статистичних і соціологічних досліджень) повідомляв про те, що кількість віруючих у СРСР складає 80%¹⁹⁴. Очевидно, що в 1930-і рр. ця цифра значно знизилася, але навряд чи це зниження, навіть за умов наявності сильної антирелігійної боротьби, за десятиліття (до 1941 р.) могло становити половину від цієї цифри. Хоча звичайно дослідники називали цифру до 50% (1/3 віруючих серед міського населення і 2/3 – серед сільського) на середину 1930-х рр. і 1/4 міського населення і близько половини сільського на кінець 1930-х рр.¹⁹⁵ Однак останні цифри швидше свідчать про бажання влади, а не наявну реальність. Таким чином, ми можемо говорити про те, що перед війною в СРСР віруючі становили не менше половини населення. В роки війни горе і важкі особисті втрати повернули лицем до релігії ще певну частку людей, що в попередні роки відійшла від неї. В Україні частка віруючих була вищою ніж в Росії за рахунок західноукраїнських областей та Бессарабії, що ввійшли до складу УРСР перед війною та після неї; релігійність населення, що проживала тут, не була підірвана антирелігійною боротьбою.

У цей період храми не лише відкривалися, мало місце й відбирання приміщень, що використовувалися як церковні, в релігійних громад. Так, лише у 1949–1950 рр. було вилучено 229 приміщень¹⁹⁶. До того ж лише в частині діючих храмів богослужіння проводилися щотижня. Так, у Волинській області в 1951 р. в 392 діючих храмах кількість богослужінь була наступною: в 190 служби проводилися щонеділі і в святкові дні, в 173 – один-два рази на місяць, у 13 – тільки у великі релігійні свята¹⁹⁷. Подібна ситуація була типовою для всієї України.

Російський дослідник М. Шкаровський відзначає, що перші ознаки охолодження державно-церковних стосунків припадають на 1947 р., коли стало зрозуміло, що використання Московської патріархії на міжнародній арені має обмежені можливості. Наслідком стало зменшення майже вдвічі

числа відкритих храмів порівняно з попереднім роком. Згідно вказівок з Ради міністрів Патріарх дав доручення припинити внесення мільйонних коштів на суспільно-політичні цілі, оскільки це піднімало авторитет Церкви. Натомість духовенство було зобов'язане підписуватися на позики відновлення народного господарства. Для нього також було посилено податки¹⁹⁸. Піку свого кількісного розвитку в післявоєнний період Московська патріархія досягає в 1948 р., тобто трохи раніше, ніж був пік інституційного розвитку РПЦ в УРСР.

У другій половині 1948 р. відбувається перелом в державно-церковних стосунках. Влада намагається скувати випущені в роки війни духовні сили. В серпні 1948 р. під тиском РС РПЦ Синод приймає рішення про заборону хресних ходів з села в село, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, заборону молебнів на полях, друкування в єпархіях без дозволу Синоду акафістів і тощо. З серпня 1948 р. до смерті Й. Сталіна не було відкрито офіційно жодного православного храму. Навпаки починається відбирання церковних споруд і переобладнання їх під клуби. Ліквідовувалися нелегальні молитовні будинки¹⁹⁹. За спротив слідувати вказівкам влади священнослужителі знімалися з реєстрації.

Одна з проблем, які були актуальними для РПЦ, – це нестача священнослужителів. У роки війни ці посади займали багато людей, які не мали відповідної освіти та підготовки. Запроваджена державними органами обов'язкова реєстрація духовенства відсіювала таких²⁰⁰, зменшуючи таким чином кількість кліриків. У духовних закладах навчалася невелика кількість студентів. Діяльність Київської духовної семінарії була відновлена лише в 1947 р.²⁰¹ і в той період до неї було прийнято 12 осіб²⁰², а на квітень 1956 р. там навчалася 72 особи²⁰³ і працювало 14 викладачів²⁰⁴. Число випускників Волинської семінарії у 1948 р. становило 9 осіб, 1949 р. – 14, 1950 р. – 16, 1951 р. – 11, 1952 р. планувалося випустити 7 осіб²⁰⁵. З 1945 р. до 1 січня 1958 р. духовну академію закінчило лише 12 осіб, духовні семінарії – 137 священників та дияконів, які працювали в УРСР. У храми окремих областей на цей період не було розподілено жодного випускника духовної академії та семінарії. Серед них – Закарпатська, Запорізька, Тернопільська, Харківська і Чернівецька області²⁰⁶. Як свідчать ці цифри, кількість випускників духовних навчальних закладів була мізерна для обслуговування потреб майже 9 тис. православних парафій. Перепони на шляху отримання спеціальної духовної освіти призвели до того, що священиками ставали люди з низьким загальноосвітнім рівнем і неглибокими релігійними знаннями. Це сприяло відповідному ставленню населення до Церкви. Таким чином, влада не поборюючи прямо Церкву, створювала вагомі перешкоди її нормальному функціонуванню.

Неодноразовими були випадки відмови священнослужителів від сану. В інформаційному звіті за січень–травень 1949 р. уповноваженого в справах РПЦ по УРСР П. Ходченка вказувалося, що випадки залишення духовенством церковної діяльності не лише не зменшилися, а й збільшилися. Чимало представників духовенства не лише залишали церковну службу, а й взагалі відмовлялися від сану²⁰⁷.

Доповідаючи керівництву РС РПЦ в Москві, уповноважений П. Ходченко давав таку характеристику стану справ з кадровим забезпеченням Церкви на червень 1949 р.: «Поza сумнівом, церковні організації в Україні будуть не спроможні впоратися із завданням ліквідації розриву між кількістю діючих молитовних будинків і наявністю в них духовенства навіть при збільшенні скорочення церков і молитовних будинків». Митрополит Київський і Галицький Іоан в розмові з уповноваженим зазначив: «У нас в Церкві з кадрами катастрофічне становище. Священиків немає і взяти їх ніде»²⁰⁸. Штучні перепони щодо обмеження числа студентів духовних навчальних закладів з боку держави мали метою не дозволити Церкві утвердитися в суспільстві як впливовій силі.

Влада намагалася тримати духовенство на «короткому повідку». На тісну співпрацю українських архиєреїв, виконання ними указів РС РПЦ чітко вказують слова митрополита Київського і Галицького Іоана. На своїй першій зустрічі з уповноваженим РС РПЦ П. Ходченком у присутності підполковника держбезпеки Каріна 6 квітня 1944 р., на третій день після приїзду в Київ, митрополит Іоан заявив: «Якихось особливих інструкцій з питань управління православною церквою в Україні патріархією дано не було. Це питання загального порядку і я прошу допомагати мені в цьому порадами. На Україні я не був, за місцем народження – москвич, специфіки українських умов не знаю. Моя тактична лінія – це повна лояльність. Я старий. Мені 67 років. Ваші поради мені будуть корисні»²⁰⁹. За цими словами прихований підтекст – «готовий виконувати ваші вказівки».

Слід відзначити, що незважаючи на відносно лояльну політику керівництва СРСР щодо РПЦ, в останні воєнні та післявоєнні роки для місцевих посадових осіб часто були характерні свавільні дії щодо священнослужителів та віруючих. Зокрема, у вересні 1944 р. голова колгоспу ім. Леніна Ново-Санжарського району Полтавської області, залізнивши через вибите ним вікно в молитовний будинок, відкрив двері і розпочав засипати туди хліб. Голова сільради с.Олексіївка Гребінківського району в цьому ж році заборонив священникові здійснювати богослужіння, коли той відмовився дати йому ключ від храму²¹⁰.

Подібна ситуація мала місце і після закінчення війни. Зокрема, в 1946 р. в містах Києві, Смілі, Фастові та інших населених пунктах траплялися

випадки насильного вилучення в священників продовольчих карток чи відмова у їх видачі²¹¹. Мало місце, коли місцеві чиновники примушували духовнослужителів залишати парафії. Так, 7 квітня 1951 р. під час богослужіння заступник голови колгоспу в с. Дмитрівка Новоіванівського району Ізмаїльської області, викликавши священника, запропонував йому залишити село – «поки цілий», а голова сільради вигнав віруючих з церкви²¹². У с. Козлиничі Маневицького району Волинської області голова сільської ради викрикував образливі слова священнику і погрожував вкинути у його квартиру гранату. В с. Нова-Руда цієї ж області голова сільради вимагав призначити в це село священника Барановського, в іншому випадку він погрожував використати церкву для інших нерелігійних цілей²¹³.

Здійснювалися утиски проти віруючих та членів їхніх сімей. Мали місце випадки, коли членів зареєстрованих релігійних громад, зокрема ЄХБ, лектори у своїх лекціях називали «агентами американського імперіалізму»²¹⁴. У с. Покровському (нова назва – Покровка) Веселинівського району Миколаївської області була звільнена з роботи вчителька К. Капсиз за те, що її чоловік був похований за участю священника. До то ж запрошення священника було здійснено не нею, а її свекрухою Д. Іванченко²¹⁵. Таких випадків утисків віруючих, в тому числі прибічників РПЦ, було чимало.

З числа православних течій, крім РПЦ, що існували в УРСР, найбільшою за чисельністю громад була Руська православна старообрядницька церква (РПСЦ) (Білокриницької згоди). Окрім неї існували старообрядницькі громади безпопівців. У 1951 р. РПСЦ (Білокриницької згоди) налічувала 52 громади, а безпопівці – 16. Найбільше громад РПСЦ (Білокриницької згоди) було в Ізмаїльській (13) та Вінницькій (11) областях; громад безпопівців – у Житомирській області (14)²¹⁶. Старообрядцями були в основному етнічні росіяни.

Серед представників інших православних течій були прибічники Істинно-православної церкви (ІПЦ) та істинно-православні християни (ІПХ) (окремі дослідники вважають їх рухами). Хоча окремі радянські науковці їх ототожнювали, зокрема, вважаючи, що це назви опозиційних до влади організацій православних віруючих в різні періоди (до і після війни) чи відносили ІПХ до тих громад ІПЦ, що не мали духовенства і т.п., однак між ними насправді існували відмінності. На них ми пізніше детальніше зупинимось, враховуючи суперечливість цього питання.

Прибічники ІПЦ діяли в Харківській²¹⁷, Ворошиловградській²¹⁸ та інших областях і навіть на Тернопільщині. В останньому регіоні вони вели мандрівний спосіб життя, збиралися в Почаївській лаврі і там проводили пропаганду своїх ідей. Більшість з них були мешканцями Ровенської області. З інших областей теж приїжджали прибічники ІПЦ і в околицях

Почаєва облаштовували собі землянки і вели місіонерську діяльність. Ченці Почаївської лаври були налаштовані антагоністично щодо прихильників ППЦ²¹⁹. Для прибічників ППЦ була притаманна виражена опозиційна поведінка щодо радянської влади.

Істинно-православні християни проживали в основному на Сумщині, Чернігівщині, Вінниччині, Ровенщині²²⁰, Полтавщині²²¹. Їхні групи діяли в глибокому підпіллі. В Остерському районі Чернігівської області, зокрема, був поширеним такий напрям ППХ як краснодраконовці (червоним драконом для них виступала радянська влада). Вони проживали, зокрема, в селах Євминка та Красулька²²². В Остерському районі місцеве населення називало ППХ білосорочечниками, тому що вони, очікуючи кінця світу, носили білі сорочки²²³. В своєму негативному ставленні до радянської влади істинно-православні християни заходили ще далі, ніж прибічники ППЦ. Інколи це виражалось і у вияві соціальних аномалій у їхній поведінці.

Зупинимося більш детально на характеристиці ППЦ та ППХ та їх відмінностях. Термін «Істинно-православна церква» вперше був використаний у 1928 р. в одному з листів митрополита Ленінградського Іосифа (Петрових). Основою руху послужили прибічники митрополита Іосифа – іосифляни (одна з груп «незгадуючих» громадянської влади і митрополита Сергія (Страгородського); виникла в 1927 р.)²²⁴, які до 1928 р. швидко розповсюдили свій вплив за межі області в сусідні – Центрально-Черноземний район, Південь Росії та інші регіони, в тому числі Сибіру. В регіонах Центрального Чорнозем'я і Півдня десятки іосифлянських парафій очолював єпископ Алексій (Буй), тому їх називали буївськими²²⁵.

Іосифлянський рух, можливо, найбільше відбивав ті протиріччя, які були характерні для релігійного життя як України, так і СРСР загалом. Це виявилось, зокрема, у різкій відмінності релігійної свідомості та поведінки членів багатьох громад, що приєдналися до цього руху. Дуже сильно відрізнялися громади, в яких представники інтелігенції та особи з високим рівнем освіти та культури становили вагомую частку (дуже цікава в цьому відношенні історія громади, описана в книжці С. Білоконя²²⁶) порівняно з тими, що функціонували в сільській глибинці, де низька освіченість разом із специфічним сприйняттям релігійного віровчення (часто дуже далеким від церковного), народними віруваннями, релігійним фанатизмом на фоні сильних антирадянських настроїв створювали незвичайні релігійні світоглядні амальгами, які важко не назвати єретичними щодо РПЦ.

Рух істинно-православних християн (ППХ), на думку М. Шкаровського, остаточно сформувався в 1927–1928 рр. Початковим етапом його було виникнення після Жовтневої революції таємних, опозиційних до влади, різного роду напівсектантських груп віруючих. Деякі з останніх навіть обожнювали своїх лідерів²²⁷. До руху ППХ приєдналися з часом і низка

груп ПЦ. В силу своєї неоднорідності для віруючих різних груп притаманні відмінні в багатьох речах погляди і релігійна поведінка. Проте було і багато спільного.

Репресії проти іосифлянського духовенства призвели до того, що вже у другій половині 1940-х рр. (незважаючи на деяку релігійну активність воєнного періоду) їхні громади залишилися з відносно невеликою кількістю священників і майже без ієрархів. Храмів, де ще служили представники духовенства, незгадуючі радянську владу і митрополита Сергія (Страгородського) і куди ходила частина іосифлян, на кінець війни не залишилося. «Повне припинення легальної діяльності, – як зазначає М. Шкаровський, – сприяло відмові не тільки від державної реєстрації громад віруючих і духовенства, а й від виконання ряду інших радянських законів: участі у виборах, різних громадських заходах, святкуванні революційних свят, підписці на позики і т.п.»²²⁸. Поступово впродовж досліджуваного періоду межі між ПЦ та ПХ стиралися і багато дослідників класифікували їх як єдину релігійну течію.

Тут варто відзначити один момент. На початку розколу (1920-ті рр.) рушійною силою ПЦ було священство та представники вищих і середніх верств населення, досить освічені, тоді як поява ПХ була в основному зумовлена протестом малоосвіченого селянства проти антирелігійної політики радянської влади і виявом тієї дестабілізації в інституалізованому православ'ї, що мала місце в 1920-ті рр., зокрема, існування одночасно кількох Православних церков, у т.ч. обновленської, тощо. Ведучи розмову про ПХ, варто відзначити, що ми не говоримо про їхні громади як стабільні релігійні організації з чітко визначеною догматикою, а про певний тип культової практики. Історія ПХ нагадувала історію різного роду народних релігійних рухів, які на початку свого існування були маловиокреслені з лона тієї чи іншої конфесії. Впродовж тривалого часу частина таких рухів поверталася до «материнської» конфесії, а частина отримувала нове забарвлення і проголошувала себе (чи їх називали) новою релігійною течією. Що стосується ПЦ, то тут мова не йде навіть про певний тип культової практики відмінний від РПЦ (він в частині громад певний час залишався незмінним), скільки про позицію до радянської влади різко відмінну від РПЦ, керівництво якої було лояльне до радянського режиму, починаючи з другої половини 1920-х рр. Проте, будучи позбавленими в ході репресій священства, громади ПЦ, пристосовуючись до існуючої ситуації, теж змінювали культову практику. Частина з них ставала невіддільною від ПХ.

Слід відзначити, що поділ істинно православних на прибічників ПЦ та ПХ до певної міри умовний. Ряд віруючих ПЦ називали себе істинно-православними християнами, в той же час частина останніх могли не

вживати цей термін. У радянських документах до ІПЦ та ІПХ нерідко відносили катакомбників. Вищезгаданий М.Шкаровський виділяв останніх окремо. Проте застосування поділу на ІПЦ та ІПХ дозволяє виокремити дві основні групи істинно-православних – ті, які менш були відірвані від РПЦ у культово-віронавчальному відношенні (ІПЦ) і ті, які були більше (ІПХ), хоча тут не все було однозначно. Однак, оскільки в даному розділі значна увага приділяється ставленню віруючих до церковного віровчення, то такий поділ дозволяє краще оперувати матеріалом.

Жорстку позицію порівняно з РПЦ влада зайняла й щодо інших релігійних об'єднань, що існували на території УРСР, в яких бачила супротивників. Зокрема, на перешкоді зміцненню радянських впливів у Західній Україні стояла Католицька церква. Історик С.Горбач наголошує: «Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована католицька церква були дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків»²²⁹. Католики в Україні були досить численними і ділилися на два відгалуження: римо-католики та греко-католики.

Найбільш трагічною в даному контексті виявилась доля греко-католиків, існування яких перешкоджало подальшій радянизації Галичини та Закарпаття. Щоб краще зрозуміти вплив і масштаби греко-католицької церкви в Україні, звернемося до статистики. В 1939 р. Українська греко-католицька церква за даними архієпископа І. Бучка налічувала 4400 храмів, 2950 священиків, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн. віруючих²³⁰. Загальна кількість греко-католиків згідно даних А.Шептицького на середину 1944 р. становила 5 млн. осіб. (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР від 17 серпня 1944 р.). У польській пресі за 1938 р. наводилася цифра близько 3 млн.²³¹

На кінець 1945 – початок 1946 р. на обліку за даними архівних документів перебувало 2290 греко-католицьких храмів УГКЦ, з них 568 – у Дрогобицькій, 567 – у Станіславській, 522 – у Львівській, 539 – у Тернопільській, по 2 – у Чернівецькій та Волинській областях. На той період було обліковано 1294 представники греко-католицького духовенства²³². З цих священиків 859 (66%) приєдналося до ініціативної групи²³³. Як бачимо, ця мережа греко-католицьких храмів стосувалася в основному Галичини. Існувала значна кількість греко-католицьких парафій в Закарпатті. На середину 1947 р. в Закарпатській області за даними архівів функціонувало 330 церков, в яких працювали 260 священнослужителів²³⁴. Зарубіжний дослідник Б. Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 р. Мукачівська єпархія нараховувала 461555 вірних, 281 парафію з 459 храмами і каплицями, 8 (5 чоловічих, 3 жіночих)

монастирів²³⁵. Відповідно така значна релігійна мережа підпорядкована зарубіжному центру, антирадянськи налаштованому, становила загрозу радянським впливам у Західній Україні і її потрібно було ліквідувати.

Із звільненням західноукраїнських областей радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації Греко-католицької церкви. В квітні 1945 р. органами НКВС були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський²³⁶. Радянське керівництво вважало, що позбавивши УГКЦ її проводирів, легше буде здійснити ліквідацію Греко-католицької церкви.

Для агітації віруючих греко-католиків у напрямку переходу їх в лоно РПЦ у західні регіони направлялися численні відозви, листівки й послання. Так, 10 тис. примірників звернення Патріарха Московського і всієї Русі Алексія «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, мешканцям західних областей Української РСР» було направлено в розпорядження нещодавно призначеного єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксіюка). Текст звернення було узгоджено з В. Молотовим 19 березня 1945 р. У зверненні Патріарх Алексій висловлював жаль з приводу одірваності греко-католиків від православ'я, критикував діяльність Греко-католицької церкви та її керівництва і закликав їх розірвати узи з Ватиканом, «який веде вас у темряву, духовну загибель, завдяки своїм релігійним помилкам» і повернутися в «обійми вашої рідної неньки – Руської Православної Церкви»²³⁷.

Одне з таких звернень, що належало єпископу Львівському і Тернопільському Макарію, було опубліковано 24 червня 1945 р. в день П'ятидесятниці. В ньому єпископ закликав греко-католиків повернутися до віри своїх дідів і батьків, а православних – до молитви за повернення греко-католиків у лоно православ'я²³⁸. Використовуючи православне духовенство у справі ліквідації Греко-католицької церкви, радянська влада намагалася зміцнити свій вплив у Західній Україні.

Після публікації у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і в республіканській «Радянська Україна» статті В. Росовича «З хрестом чи з ножем»²³⁹ серед греко-католицького духовенства виник рух за возз'єднання Греко-католицької церкви з Православною. Він також був інспірований радянською владою. Окремі представники греко-католицького духовенства підтримали його частково через тиск з боку радянських органів, а також розуміючи, що згода на добровільне приєднання – це надія щодо існування християнства в західних областях.

Була створена ініціативна група в місті Львові, до складу якої ввійшли представники єпархії від західних областей України. На чолі її став настоятель Преображенської церкви в м. Львові Г. Костельник, який був одночасно представником Львівської єпархії. Серед інших членів

ініціативної групи – М. Мельник, парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишльської єпархії; А. Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії²⁴⁰. Більшість представників ініціативної групи були примушені примкнути до неї внаслідок тиску, який чинили на них радянські органи.

Про це неодноразово вказували й самі священнослужителі. Декан УГКЦ В. Лиско згадував розмову в органах МДБ, в якій йому було сказано: «... Коли не підете за Костельником, то згниєте ось тут, – і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)»²⁴¹. Подібні погрози були застосовані і до самого Костельника, шантажуючи його попередньою антирадянською діяльністю та майбутньою долею його синів, які добровільно вступили в дивізію СС «Галичина». Вони перебували в британському полоні і про те, що вони живі, як і те, що їх не збираються видавати, він не знав²⁴².

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою утвердити її склад та санкціонувати право керувати возз'єднанням Греко-католицької церкви з РПЦ²⁴³. Дана заява і відповідь уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР були опубліковані в львівській обласній газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 р. У цій газеті також була поміщена стаття старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистого «З історії боротьби українського народу проти церковної унії»²⁴⁴. За ними хлинули інші антиуніатські публікації.

Інформація, що стосувалася діяльності греко-католиків, жорстко фільтрувалася. Навіть брошура Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи чи догматичні основи папства», видана у Львові 1945 р.²⁴⁵ і спрямована проти унії, окремими радянськими функціонерами сприймалась як реакційна. Так, у рецензії А. Лихолата, присвяченій виданню цієї книги, поданій заступнику начальника управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) М. Іовчука вказувалося, що автор не «є переконаним противником римської церкви, навпаки, він за переконаннями римлянин»²⁴⁶. Лихолат зазначив, що книга може завдати лише шкоди політичній просвіті населення західноукраїнських областей і внести ще більшу плутанину в питання взаємин православних і греко-католиків²⁴⁷.

По-своєму зреагувала на радянську політику спрямовану проти Греко-католицької церкви ОУН. В її інструкції «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 р. зазначалося: «Бойкотувати всіх священників, що перейшли на православ'я чи підписали заяву про входження до ініціативної групи Костельника. Батьшок, що приїхали зі Сходу, із села виганяти. Якщо більшовики замикають церкви, хай народ силою розмикає і молиться. Викрити перед населенням священників, що

перейшли до ініціативної групи. Якщо вони конспіруються – вислати стрільців, переодягнених в енкаведистський однострій, щоб ті підмовляли цього священика до переходу в православ'я. Тоді він буде оправдуватись і покаже документ переходу. Потім спокійно стрільці відходять, а через кілька днів на зібранні населення його розконспірують»²⁴⁸. Бійці УПА не вдовольнялися лише даною інструкцією, використовуючи різноманітні методи для захисту греко-католицизму.

8–10 березня 1946 р. відбувся Собор Греко-католицької церкви у м. Львові. На ньому були присутні 216 делегатів-священиків і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священиків і 22 делегатів-мирян) з трьох єпархій – Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської²⁴⁹. У постанові Собору зазначалося, що він «постановив відкинути постанови Берестейського собору з 1596 р., зліквідувати унію, відірватись від Ватикана і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви»²⁵⁰. Таким чином, офіційне існування УГКЦ в Україні було заперечено як владою, так і частиною власного духовенства.

У Закарпатті влада діяла подібним чином, як і в Галичині. Декретом Закарпатської Народної Ради від 24 березня 1945 р. було спрощено перехід греко-католицьких парафій у православ'я, що дало початок відбиранню храмів у греко-католиків. У книзі Ю. Коссея зазначається: «Робилося це все цинічно і брутально. Сільські Ради скликали збори, на яких один-другий із залу викрикував про перехід на православ'я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу»²⁵¹.

На Закарпатті влада теж намагалася створити ініціативну групу, яка б ініціювала повернення у православ'я. Однак єпископ Теодор Ромжа перешкоджав цим планам. Тоді радянська влада вирішує ліквідувати його. Вважаємо за необхідне детальніше спинитися на цій брутальній акції. У листі до секретаря ЦК КП(б)У за підписом православних єпископів Станіславського Антонія, Дрогобицького Михаїла, Мукачівського Нестора (січень 1948 р.) відзначалося, що восени 1947 р. обласний орган МДБ Закарпатської області спланував напад на греко-католицького єпископа Теодора Ромжу. Коли від побоїв єпископ залишився живий, то співробітники цього органу подали цей випадок у такій версії: «Повідомили міську лікарню про випадок, що мовляв, автомашина наїхала на повозку, де їхав єпископ і 6 чоловік духовництва». Коли в лікарні єпископові стало легше, органи МДБ, боячись компрометації, дали наказ отруїти єпископа. Цей акт здійснила медсестра із східних областей. Місцеві медики не були допущені до нього. Православні єпископи зазначали, що даний факт наповнив обуренням все населення, в тому числі православне і шкодить православ'ю»²⁵². Такі випадки очевидно не

призводили до формування лояльності місцевого населення щодо православ'я, а швидше залякували людей.

Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духовенства на Закарпатті зовсім не означала, що остання не готова була співпрацювати з радянською владою. Єпископ Т. Ромжа після звільнення Закарпаття радянськими військами відвідав Народну Раду й заявив про лояльність Греко-католицької церкви до влади і закликав священнослужителів до участі в суспільному житті²⁵³. Проте владі не потрібна була лояльність греко-католиків, підпорядкованих зарубіжному, антирадянськи налаштованому центрові, вони наполягали на їх переході у православ'я.

Після вбивства Ромжі, у квітні 1948 р. греко-католицькі священники та голови церковних рад були викликані в Ужгород уповноваженим РСРК по Закарпатській області Распутьком. Їм було заявлено, що вони повинні приєднатися до РПЦ, оскільки їхні громади реєструватися не будуть. Після того, як всі священники відмовилися, на початку 1949 р. почалися масові відкриті репресії²⁵⁴. Багато священників, не встоявши перед тиском і залякуваннями, приєднувалися до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися в лоно тепер вже катокомбної Греко-католицької церкви.

До числа заходів, які здійснювалися радянською владою проти греко-католиків, входило й створення в уніатських парафіях православних «двадцятки», які потім зверталися з клопотанням передати їм греко-католицькі храми²⁵⁵. Практично Греко-католицька церква в Закарпатті була «возз'єднана» з РПЦ у серпні 1949 р. Таким чином, Ужгородська унія 1646 р. була ліквідована.

За 1945–1951 рр. в Україні за даними, наведеними в праці Н. Сердюк, було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. За період 1948–1950 рр. було закрито 48 монастирів, у яких перебувало понад 1000 монахів²⁵⁶. Інші дослідники, зокрема І. Андрухів і П. Кам'янський, наводять інші, значно менші цифри²⁵⁷. Лише у Львівській області органами МДБ у 1950 р. було заарештовано 35 священників²⁵⁸. Під тиском влади священники мусили підписувати возз'єднання з православ'ям.

Окремі автори, зокрема П. Панченко, розглядали ліквідацію УГКЦ як акцію русифікації західноукраїнських областей²⁵⁹. Автор зауважує, що в справі русифікації краю РПЦ відводилася «особлива, далеко не другорядна роль»²⁶⁰. Власне кажучи і сама русифікація не була виключно метою, а швидше інструментом радянизації краю.

Проте ліквідація унії не означала, що влада поборолла греко-католицизм. Уповноважений Ради в справах РПЦ по УРСР Г. Корчовий у своїй доповідній записці (від 6 березня 1952 р.) до завідувача відділом пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Я. Пашка відзначав, що в західноукраїнських областях, особливо у Станіславській, є села, віруючі

яких фактично не з'єдналися і не прийняли православних священників²⁶¹. Таких населених пунктів на початку 1950-х налічувалося сотні.

Не відмовлялися від чернечого життя і ченці ліквідованих монастирів. Так, у с. Ясень Рожнятівського району 3 черниці ордену василіянок у 1948 р. відновили покинутий дім і поселилися там, ведучи чернечий спосіб життя. Їм надавали матеріальну допомогу деякі місцеві жителі²⁶². Пізніше греко-католицькі ченці стали вагомим фактором збереження греко-католицизму в Україні.

До того ж багато колишніх греко-католиків, що перейшли в православ'я, виявилися не готові розпрощатися зі своїми звичаями і традиціями. В посланні новопризначеного єпископа Мукачевського і Ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 р. до православних віруючих Закарпаття відзначалося, що не всі греко-католики, які навернулися в лоно Православної церкви, розпрощалися з нав'язаними Заходом звичками. Тому об'єднання з православ'ям для них виявилось неповним²⁶³. У викреслених рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичаї та обряди Західної Римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилась обережність в спілкуванні з возз'єднаними уніатами, що доходить у багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін»²⁶⁴. Кожна із сторін сприймала іншу як еретичну, невірну з огляду на сповідання віровчення й виконання обрядових дій.

Чимало греко-католицьких священників, що «возз'єдналися» з РПЦ, не поспішали оправалявати свою духовну практику. Їхній настрій відображає, зокрема, заява благочинного Чинодіївського округу Дюрка на параді благочинних Мукачівсько-Ужгородської єпархії (жовтень 1950 р.): «Викорінення латинських нововведень, які суперечать догматам і духу православної церкви, не є сьогодні головним... Народ звик до існуючих обрядів, і ми маємо бути задоволеними, що він до нас ходить, а не змінювати обряд і цим відштовхувати його від церкви». Інколи «возз'єднані» священники проявляли відкрито ворожі настрої щодо РПЦ. Так, тимчасово виконуючий обов'язки благочинного Рахівського округу на Закарпатті заявив священнику Соколовичу: «Ти слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузнюєшся батюхам-кацапам, яким не місце в Закарпатті. У мене серце болить, що їх в недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажаю напитися їх крові»²⁶⁵.

Ліквідація греко-католицизму в усіх регіонах відбувалася неоднаково. Відповідальний редактор «Журнала Московской патриархии» Шішкін після поїздки Станіславською областю відзначив, що оправавлення церков там відбувається повільніше, ніж у Львівській області²⁶⁶. На

Станіславщині (пізніше – Івано-Франківщині) греко-католицизм зберігав найміцніше свої позиції аж до початку перебудови.

Значно суворішим, порівняно з РПЦ, було ставлення влади і до Римо-католицької церкви, центр якої знаходився у Ватикані. Останній був антагоністично налаштований щодо радянської влади і відповідно РКЦ сприймалася керівництвом СРСР як вагома перешкода на шляху поширення радянської ідеології у свідомості широких мас. На 1 січня 1950 р. на обліку перебувало 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів²⁶⁷. Найбільше їх було в Закарпатській (62 парафії, 28 священників), Кам'янець-Подільській (29 парафій, 2 священники), Житомирській (28 парафій, 1 священник), Вінницькій (27 парафій, 1 священник), Чернівецькій (15 парафій, 2 священника), Дрогобицькій (14 парафій, 15 священників), Львівській (11 парафій, 6 священників), Тернопільській (8 парафій, 6 священників) областях²⁶⁸. Чиновники РСРК оцінювали приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб²⁶⁹. Однак ця цифра означала лише осіб, що відвідували храми. Число віруючих, що вважали себе римо-католиками було значно більше.

У другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. частину діючих костьолів на Поділлі було передано різним радянським установам. На відміну від 30-х років закриття костьолів тепер мотивувалось передусім різними технічними причинами – аварійним станом будівлі та неспроможністю громади здійснити її ремонт тощо²⁷⁰. Ось як описували закриття костьолу римо-католики із с. Красне Тиврівського району Вінницької області в своїй заяві (1954 р.) на ім'я голови Ради міністрів СРСР Г. Маленкова: «...Користуючись Сталінською Конституцією УРСР наші парафіяни почали ремонтувати костьол... Однак 2 березня 1946 р.... закрили костьол; він був засипаний зерном, доки буря не зірвала жерстяний дах... Нам замість костьолу відвели для молитви дві кімнати з коридором в будинку священника»²⁷¹.

Сильно владу турбувало існування низки гуртків та груп віруючих («ружанців», «терціаріїв»), що було традиційним для римо-католицизму. Подібні об'єднання обумовлювали особливу причетність і відповідальність віруючих за справи релігійної громади, служили важливою підпорою духовенству (оформлення костьолу, підготовка дітей до першого причастя та помічників ксьондза, які допомагали йому під час богослужінь тощо). Ці об'єднання не передбачалися радянським релігійним законодавством. У листі П.Вільхового, уповноваженого РСРК по УРСР від 16 березня 1949 р. до уповноважених по областях республіки ставилися завдання вжити заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, а священників та виконавчі церковні органи за порушення радянського законодавства знімати з реєстрації і розпускати громади²⁷².

Так, осередку «ружанців» у с. Слобідці-Красилівській (Хмельницької області) було категорично заборонено збиратися на групові молитви. Релігійні обряди дозволялось здійснювати віруючим лише в костьолі чи каплиці²⁷³. Подібні заборони обмежували діяльність й інших римо-католицьких організацій. Внаслідок заборони функціонування різного роду релігійних товариств, які були широко поширені серед римо-католиків і були вагомою опорою РКЦ, їй було завдано значної шкоди.

У 1940-х рр. влада планувала і створення автокефальної римо-католицької церкви в Україні, незалежної від Ватикану, щоб краще контролювати вітчизняних римо-католиків. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР по УРСР за IV квартал 1947 р. через важливих завдань визначалося «визначення ксьондзів римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви в Україні (з метою відриву її від Ватикана) ...»²⁷⁴. Пізніше від цієї мети відмовилися.

Позицію тиску влада зайняла й до протестантських релігійних об'єднань, що існували на території УРСР. Перед війною вони перебували в підпіллі, а період окупації став періодом відновлення їхньої діяльності. Тим з них, що зайняли стосовно влади лояльну позицію (баптистам, частині п'ятидесятників та адвентистів й ін.), було дозволено легально функціонувати (хоч були і зроблені кроки для об'єднання окремих з них, що дозволяло краще контролювати та регулювати їх діяльність). Проте заходи щодо скорочення їхньої мережі таки здійснювалися, а релігійним об'єднанням (частині п'ятидесятницьких громад, свідкам Єгови та ін.), які займали антирадянську позицію, не було надано права на реєстрацію, а відтак і на легальне існування. Більш виваженим було ставлення до Реформатської церкви в Закарпатті, що об'єднувала угорців, зокрема вона єдина серед протестантських громад уникла принизливої назви «секта».

Реформати-кальвіністи в Закарпатті на початок 1948 р. мали 91 церкву, 76 пасторів та близько 40 тис. віруючих²⁷⁵. У післявоєнний період були спроби приєднати Реформатську церкву до Союзу євангельських християн-баптистів (ЄХБ). У Закарпаття був посланий член Всесоюзної Ради ЄХБ І.Іванов. Керівний орган ЄХБ вважав, що співпраця з реформатами можлива за умови їх юридичної підпорядкованості ВР ЄХБ. Серед реформатських священників не було єдності: група з Ж. Шимоном виступала за об'єднання; група з Барі Дьюла була противником. Успішному завершенню переговорів сприяла позиція А. Генчі, який переконав більшість пасторів підписати угоду з ВР ЄХБ про співпрацю. Переговорний процес певною мірою вийшов з під контроль апарату РСРК по УРСР. До того ж прибічниками об'єднання виступали «фанатики». Радянський режим відмовляється від об'єднання

Реформатської церкви з Союзом ЄХБ. Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий зазначав: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви свідчать про те, що дану церкву необхідно тримати, так би мовити, під «скляним ковпаком», а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів»²⁷⁶. На нашу думку, об'єднання реформатів з євангельськими християнами-баптистами не відбулося і тому, що перші в Україні були в основному етнічні угорці, які проживали компактними групами на Закарпатті.

Низці інших легальних протестантських об'єднань судилося пройти через процедуру уніфікації та централізації, що виразилося в їх об'єднанні. У 1944 р. об'єдналися баптисти і євангелісти СРСР (було утворено Союз євангельських християн-баптистів²⁷⁷), а в серпні 1945 р. до них приєдналися християни віри євангельської (п'ятидесятники). Проте не всі їхні громади об'єдналися з баптистами та євангелістами²⁷⁸. Очолила об'єднання Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ), яка мала бути лояльною до радянської влади.

У 1947 р. на основі Серпневої угоди з ЄХБ також об'єдналися євангельські християни в дусі апостольським (єдинственники). Роком раніше на конференції в Ужгороді до Союзу ЄХБ приєдналися 25 громад і груп вільних християн (дарбистів). Пізніше до Союзу ЄХБ влилося близько 70 громад «Союзу церков Христових», що знаходилися на території Західної України та Західної Білорусії²⁷⁹, а в 1963 р. – братські меноніти²⁸⁰. Таке об'єднання (інколи різноманітних за своїм віровченням конфесій) дозволяло, на думку владних органів, краще контролювати ці релігійні організації.

Слід відзначити, що ці об'єднання були здійснені під тиском радянської влади. П'ятидесятницький пастор В. Франчук вказує, що за об'єднанням євангельських християн і баптистів стояв «жорсткий тиск Ради у справах релігій (тут неправильно названо орган – П.Б.), як на одну, так і на іншу сторону, тому що ні ті, ні інші не відчували дуже великого бажання до такого роду об'єднань, оскільки віронавчальна база не була однаковою»²⁸¹. Рада в справах культів при РМ СРСР відмовила в затвердженні відновленого у 1942 році Союзу християн віри євангельської²⁸², не залишаючи п'ятидесятникам можливостей легального функціонування їхніх громад поза Союзом євангельських християн-баптистів.

Входження в склад Союзу ЄХБ п'ятидесятників, які довгий час конкурували з баптистами та євангелістами, не сприяло єдності в новоутвореному об'єднанні. В Серпневій згоді (1945 р.) («Згода про об'єднання ХВС і ЄХБ в один союз»), яка повинна регулювати процес об'єднання, було записано, що незнайома мова без тлумачення є безплідним даром, а тому від говоріння на незнайомих мовах варто

утримуватися в суспільних зібраннях. Рядові п'ятидесятники сприйняли даний факт болюче і тому вони, прийняті в громади ЄХБ, часто створювали конфліктні ситуації²⁸³. Це злиття досить різних течій виявилось не життєво здатним і могло функціонувати лише за умов радянської дійсності. В кінці 1980-х рр., коли почалися сильні децентралізаційні течії, п'ятидесятники масово виходили з цього штучно створеного Союзу, хоча такі випадки також притаманні були для досліджуваного періоду.

Загалом на кінець 1946 р. в УРСР було зареєстровано 1866 громад ЄХБ²⁸⁴, а на 1 січня 1950 р. в УРСР функціонувало 1491 зареєстрована громада євангельських християн-баптистів, які нараховували 91395 віруючих²⁸⁵ (на початок 1948 р. їх число становило 94640²⁸⁶). Остання цифра із відносно невеликими змінами (близько 10%) в бік збільшення протрималася до другої половини 1980-х рр.

У 334 громадах ЄХБ (11941 особа), обстежених радянськими органами, віковий склад членів був наступним: до 25 років – 944 осіб, від 25 до 40 років – 1455, від 40 до 55 років – 3386, старші 55 років – 6156²⁸⁷. Як бачимо, особи старші 55 років становили більшість складу громади. Освітній рівень членів обстежених громад був такий: неписьменних налічувалося 4308 осіб, тих, що мали початкову освіту – 7239, середню – 384, вищу – 10²⁸⁸. Тобто особи без освіти становили більше, ніж третину членів громад, а ті, що мали початкову – понад 60%. Такий низький освітній рівень давав можливість радянській пропаганді розвивати тезу, що релігійність значною мірою пов'язана з неписьменністю або малописьменністю, а великий відсоток людей похилого віку серед віруючих – стверджувати, що релігійність швидко буде подолана.

Втручання влади в релігійну сферу призвело до першого серйозного розколу в лавах ЄХБ у післявоєнний період. У середині 1940-х в Донбасі виникає рух «совершенців» або чистих баптистів. Останні виступали проти об'єднання баптистів з євангельськими християнами і п'ятидесятниками, вважали за необхідне, щоб віруючих з інших конфесій приймали лише через покаяння і покладання рук, виступали за проповідницьку діяльність усіх рядових членів громади, не визнавали військової служби та державної реєстрації, вважали, що діючий порядок хрещення не відповідає канонам їхньої течії²⁸⁹.

Серед інших протестантських конфесій були п'ятидесятницькі, яких ми згадували в зв'язку із створення Союзу ЄХБ. В УРСР діяли такі напрямки п'ятидесятників: християни євангельської віри (ХЄВ), їх ще називали воронаєвці (за псевдонімом засновника течії); християни віри євангельської (ХВЕ); євангельські християни у дусі апостольським (ЄХДА, інша назва – смородинці, що походить від прізвища їхнього

лідера); євангельські християни п'ятидесятники–сіоністи (ЄХПС), євангельські християни святі сіоністи (ЄХСС); суботствующі п'ятидесятники (СП). Найбільш впливовими і чисельними серед них були ХСВ і ХВС. Вплив інших напрямків був незначний.

У 1945 р. керівникам п'ятидесятників-воронаєвців радянськими органами було запропоновано влитися в Союз із ВР ЄХБ на основі Серпневої угоди. Проте до ВР ЄХБ ввійшла лише частина п'ятидесятників. Багато з них перебували там до 1989 р. Чимало членів п'ятидесятницьких громад були незадоволені об'єднанням з баптистами та євангелістами у складі ВР ЄХБ. У кінці 1940-х і 1950-х рр. і пізніше спостерігався їх певний відтік з легальних громад ЄХБ до нелегальних п'ятидесятницьких.

У 1948 р. у Дніпродзержинську Дніпропетровської області відбувся нелегальний з'їзд п'ятидесятників. З'їзд прийняв рішення про порушення клопотання перед радянським урядом про дозвіл відновлення Союзу п'ятидесятників. Учасники цього з'їзду були заарештовані й засуджені²⁹⁰. Влада, таким чином, демонструвала, що на ідеї втілення в життя союзу п'ятидесятників поставлено крапку.

За офіційними даними, зазначає дослідник п'ятидесятництва Т. Грушова, лише в 1945 р. до громад ЄХБ приєдналося 15 тис. п'ятидесятників²⁹¹. В 1946–1949 рр. згідно ВР ЄХБ – 18078 осіб (366 громад). Проте дані РСРК і ВР ЄХБ суперечливі. На 1 січня 1947 р. кількість груп п'ятидесятників, що влилися до ЄХБ, згідно ВР ЄХБ – 300, а за даними уповноваженого РСРК – лише 191²⁹². Суперечливість даних свідчить, що РСРК не володіла повною інформацією щодо чисельності п'ятидесятницьких груп.

Мережа нелегальних п'ятидесятницьких громад за офіційними даними становила в 1950 р. 151 громаду (4886 осіб)²⁹³. Слід відзначити, що вказана кількість груп віруючих християн віри євангельської (п'ятидесятників) неповна, тому що віруючі, що належали до цих груп, вели себе замкнуто, конспірувались і не повідомляли про себе²⁹⁴. Тому дані, що подавали різні органи, значно різнилися. За даними ВР ЄХБ на 1951 р. поза Союзом ЄХБ діяло 222 п'ятидесятницькі громади (7244 особи)²⁹⁵. Ці дані, на нашу думку, більш точно відображають реальне становище.

Серед легальних протестантських об'єднань, що діяли в УРСР в цей період, були адвентисти сьомого дня (АСД). На 1946 р. течія АСД нараховувала в Україні 13257 осіб, які входили до більш ніж 300 громад. Загальна чисельність різних категорій священнослужителів до кінця 1946 р. складала 75 чол.²⁹⁶ Об'єднання АСД в СРСР зазнавало більш сильного тиску влади, ніж ЄХБ, і було більш замкнуте²⁹⁷. До 1979 р. (з

1911 р.) течія АСД в СРСР була відірвана від всесвітнього керівництва адвентистів сьомого дня – Генеральної Конференції.

В Україні діяли також нелегальні громади адвентистів-реформістів. Вони знаходилися в різних регіонах. Лише на Закарпатті їх нараховувалося близько десятка²⁹⁸.

До течій пізнього протестантизму, що існували в УРСР в досліджуваній період, належать свідки Єгови. Їх нелегальні групи на кінець 1940-х – початок 1950-х рр. були розкидані по всій Україні, проте найбільші знаходилися в західноукраїнських областях та Ізмаїльській області²⁹⁹. Внаслідок глибокої конспірації, фігурування під іншими назвами точне число цих віруючих на кінець 1940-х рр. важко встановити. В Закарпатті, зокрема, свідки Єгови приховувалися під назвою «вільних християн» (рутерфордівців)³⁰⁰. За даними наведеними в книзі К. Бережка, до 1951 р., коли відбулося масове виселення свідків Єгови до Сибіру, їх в Україні нараховувалося близько 15 тис.³⁰¹ Лише у Волинській області на 1 січня 1951 р. було «вчислено» 23 групи свідків Єгови (743 особи)³⁰². Глибока законспірованість цих організацій робила дії радянського контролю малодосяжними щодо них, а відтак радянський режим вважав їх небезпечними для себе.

Близькими до свідків Єгови були групи руселітів (русселітів), які діяли на Закарпатті, Волині, Ровенщині. Спочатку вони називалися Згромадженнями дослідників Біблії, потім Згромадженнями вільних дослідників Біблії³⁰³. Зокрема, на Львівщині на 1 листопада 1939 р. діяли 3 таких групи (близько 100 осіб)³⁰⁴. У роки радянської влади вони не мали чіткої організаційної структури. Тут слід відзначити, що за часів керівництва організацією Ч.Рассела, який був прихильником демократизму, всі організаційні ланки мали певну автономію, а за керівництва Дж. Рутерфорда (за його керівництва відбувся розкол в лавах організації і руселіти вийшли з неї) виникла строго контрольована, керована зверху донизу теократична організація³⁰⁵. Ця традиція продовжувалася й за керування об'єднання свідків Єгови інших президентів.

Для обмеження діяльності протестантських організацій закритого типу здійснювалися різноманітні заходи. Місцева влада вдавалася до закриття, а інколи навіть до знищення їхніх молитовних будинків. Так, у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області у ніч з 12 на 13 березня 1952 р. було спалено діючий молитовний будинок адвентистів сьомого дня. Хоча наявні факти свідчили, що до цієї справи були причетні представники місцевої влади, однак зловмисників підпалення так і «не знайшли»³⁰⁶. Пізніше, в кінці 1950-х – першій половині 1960-х рр. акти підпалів церков і молитовних будинків стали ледве не традицією для місцевих чиновників.

Пресвітерів багатьох громад у західноукраїнських областях, на відміну від православних священників, примушували виконувати трудові повинності на користь держави. За їх невиконання вони засуджувалися до багаторічних примусових робіт³⁰⁷. Звернімо увагу на те, що такі примуси не застосовувалися щодо православного духовенства.

У боротьбі з нелегальними релігійними об'єднаннями влада вдавалася до депортації їх членів. У 1944–1953 рр. із регіону Західного Білоруського і Українського Полісся в глибину СРСР було вислано 10 тис. баптистів і п'ятидесятників із сім'ями³⁰⁸.

Найбільше від таких депортацій постраждали свідки Єгови. У 1951 р. відбулася операція «Північ» – примусова депортація свідків Єгови в Сибір³⁰⁹. У записці МДБ СРСР до Й. Сталіна зазначалося: «З метою покласти край подальшій антирадянській діяльності єговістського підпілля, МДБ СРСР вважає необхідним, поряд з арештом керівних учасників єговістської секти, вислати за межі України та ін. республік виявлених єговістів в Іркутську та Томську області. Всього виселенню підлягало 8576 осіб (3048 сімей)». Виселення передбачалося здійснити навечно; при здійсненні цього акту конфісковували майно віруючих³¹⁰. Дозволялося брати тільки 30 кг на чоловіка³¹¹. Лише із Західної України в Сибір вивезли понад 2 тис. сімей свідків Єгови³¹². Виселення можна було уникнути повним відреченням від віри, на що погодилися одиниці³¹³. Таким чином, належність до окремих релігійних груп в даний період тягнула за собою депортацію, позбавлення майна і багатьох громадянських прав.

Більшість заарештованих свідків Єгови у період 1947–1953 рр. були засуджені на 25 років виправно-трудова таборів з позбавленням у правах на 5 років і конфіскацією майна³¹⁴. Належність до свідків Єгови була достатньою підставою ув'язнення. В документах окремих ув'язнених свідків Єгови під причиною ув'язнення вказувалося лише «член секти «Свідки Єгови»»³¹⁵. Віруючим, що належали до цієї конфесії в роки пізнього сталінізму, судилося зазнати найважчих випробувань.

Серед протестантських об'єднань, які зникли з релігійної карти України в післявоєнний період, були лютерани. В 1948 р. функціонували 3 молитовних будинки, що належали їм³¹⁶. Їх чекала така ж доля, як і окремі інші конфесії.

Після війни утисків зазнавали й інші релігійні групи. На 1948 р. в УРСР діяло 76 іудейських громад. Найбільша кількість була в Чернівецькій (12) та Закарпатській (1 зареєстрована, 19 незареєстрованих) областях³¹⁷. Крім зареєстрованих громад, діяли дрібні групи віруючих, які збиралися у приватних будинках (мін'яни). На найбільших мін'янах було присутньо близько 30–60 осіб³¹⁸. Характеризуючи становище іудеїв у цей період,

О.Вишиванюк відзначає: «Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни і у перші повоєнні роки не стосувалася юдейського культу. Для режиму юдейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності... Нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, які відбувалися у той час в СРСР, і було спрямоване на викорінення усього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації»³¹⁹.

Інколи чиновники щодо іудеїв вдавалися навіть до дріб'язкових перешкод, щоб показати свою владу. В низці населених пунктів іудеям, зокрема в м.Кременчуку, на початку 1950-х рр. не дозволяли випічку маци в домашніх умовах для власних потреб. Щоб усунути цю перепону, потрібно було втручання уповноваженого РСРК при РМ СРСР по УРСР П. Вільхового³²⁰. Практикувалися й інші міри для реалізації намірів щодо пониження релігійних почуттів віруючих.

У релігійну мережу в УРСР входили і дрібні релігійні об'єднання, чисельність яких на досліджуваній період часто не перевищувала кількох сотень чоловік. З них легально діяли лише молокани. В 1949 р. було зареєстровано 8 молоканських громад: 5 – в Запорізькій області, 2 – в Ізмаїльській і 1 – в Сталінській. Однак уже в 1950 р. їх було лише 6: громади в Ізмаїльській області перестали фігурувати в числі зареєстрованих³²¹.

Апокаліпсисти проживали у Вінницькій, Житомирській і Київській областях³²². Діяли в УРСР також групи іоанітів³²³, підгорнівців³²⁴, інокентіївців³²⁵, вільних християн (що не приєдналися до ЄХБ, Закарпаття)³²⁶, єговістів-ільїнців³²⁷, мальованців³²⁸, дівственників³²⁹, христовірів (хлистів)³³⁰, богомолів, карпівців, духоборів, постників, дациків (в основному Волинська область)³³¹, осташів (рух в православ'ї, Чернівецька область)³³², скопців³³³ та ін. Влада в силу їх малочисельності і розуміння того, що вони швидко зникнуть, не реагувала різко на їх діяльність. Репресій зазнавали в основному ті, в діяльності яких виявлялися виражені антирадянські елементи (іоаніти) чи антисоціальні вияви (інокентіївці) та ін. Зокрема, така доля в 1951 р. спіткала мальованців із с. Чорногородки, с. Неграші і с. Жорнівки Київської області³³⁴.

Отже, можемо констатувати, що у період війни радянське керівництво радикально змінює політику щодо Церкви. Подібна лібералізація була зумовлена зовнішніми та внутрішніми обставинами. Можна говорити, що це був черговий тактичний крок влади. До релігійних течій, які опинились в найбільш сприятливій ситуації після війни, належить, насамперед, Руська православна церква. Державне керівництво на чолі з Й. Сталіним, послабивши тиск на РПЦ, використовує її у своїх власних цілях – для посилення своїх впливів у інших країнах, формування суспільної думки в СРСР. «Право на існування» також отримали такі конфесії, як Римо-

католицька церква, Реформатська церква (в Закарпатті), більшість баптистських і адвентистських громад, частина п'ятидесятницьких (які ввійшли в Союз ЄХБ) та ін. Влада здійснила низку кроків спрямованих на об'єднання окремих конфесій з метою кращого нагляду за ними.

Проте «примиренство» з боку влади не стосувалося тих релігійних течій, які були в опозиції до радянської держави та її законів – свідків Єгови, частини п'ятидесятницьких громад, що відмовилися від входу в союз ЄХБ, прибічників ІПЦ, істинно-православних християн та інших. Проти цих релігійних течій проводиться жорстка політика, спрямована на їх зникнення з релігійної карти. Греко-католицькій церкві судилось стати формально ліквідованою (такою, віруючі і частина духовенства якої «добровільно возз'єдналися» з РПЦ), хоча частина її парафіян продовжувала бути вірна своїм релігійним переконанням.

§ 2. Релігійна поведінка віруючих

Важливим аспектом розуміння релігійності віруючих є виконання ними релігійних обрядів. Приступаючи до розгляду обрядової активності, хотілося б коротко зупинитися на розумінні обряду і його значенні для людини. Це дасть змогу краще зрозуміти матеріал, який стосується власне досліджуваного періоду. Звернемося до думки фахівців, у науковій діяльності яких релігійна проблематика займала важливе місце. Відомий французький соціолог Е. Дюркгайм писав: «В усіх випадках основним елементом релігії вважалися уявлення й вірування. Тоді як з цього погляду самі обряди видавалися лише зовнішнім, несуттєвим і матеріальним проявом й вважалися посутньо вартісними... Але віруючі люди, які живучи релігійним життям, мають безпосереднє відчуття того, що його становить, заперечують такий спосіб бачення, кажучи, що він не відповідає їхньому щоденному досвідові»³³⁵. Дюркгайм вважав, що дії, обряди не менш важливі, ніж уявлення в релігійному житті.

Основоположник школи аналітичної психології К.-Г. Юнг, наголошуючи на важливій ролі обряду в житті віруючої людини, відзначав: «Релігійні обряди у всіх формах грають роль посудини, здатної вмістити весь зміст неусвідомленого. В результаті спрощень, внесених пуританством, з протестантизму виявилися вилученими засоби впливу на неусвідомлене; в усякому випадку, пастор був позбавлений звичайних для священика посередницьких функцій (яких так потребує душа). Замість цього індивід сам став відповідати за власні вчинки і поодиноці спілкуватися зі своїм Богом. В цьому заключається як перевага, так і небезпека протестантизму. Звідси походить його внутрішній неспокій, який виразився в створенні понад чотирьохсот самостійних церков і сект всього за яких-небудь кілька

століть, що звичайно ж вказує на переважання в ньому індивідуалізму»³³⁶. Враховуючи думки фахівців, які високо оцінюють роль обряду в житті віруючих, зупинимось детально на обрядовій поведінці віруючих в досліджуваній період.

Воєнні лихоліття сприяли зростанню релігійності населення. Під час війни на окупованих територіях спостерігалось відновлення діяльності храмів, закритих у передвоєнні роки. В тих місцевостях, де таких споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Активне релігійне життя спостерігалось у багатьох регіонах і після війни. В окремих областях (хоча не у всіх) значною була кількість осіб, які брали участь в богослужіннях. В інформаційній доповіді уповноваженого Ради в справах РПЦ за I квартал 1945 р. зазначалося, що в Сталінській області у звичайні, святкові та недільні дні у містах православні храми відвідують 300–800 осіб, у селищах – 200–600, у селах – 20–50. Серед відвідувачів переважали люди середнього віку обох статей. Молодь і діти складали 8–10%³³⁷. Під час великих свят у цьому регіоні окремі храми відвідували навіть десятки тисяч людей. Згідно документа, складеного на основі матеріалів уповноважених в справах РПЦ при облвиконкомах (травень 1948 р.), в окремих храмах Києва у святкові дні бувало від 3 до 10 тис. молільників, у храмах Львова – до 15–20 тис. У м. Мукачеві під час свята Успіння Пресвятої Богородиці до монастиря на Чернечій горі, який раніше був греко-католицьким, збиралося до 30 тис. віруючих³³⁸. Особливо багато відвідувачів храмів було в такі свята, як Пасха, Різдво, Трійця.

В інформації з питань проведення віруючими свята Пасхи 2 травня 1948 р., поданій в управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У уповноваженим Ради в справах РПЦ по УРСР П. Ходченком зазначалося, що в цей день усі церкви були переповнені людьми. Храми не могли вмістити у своїх стінах віруючих, що бажали туди потрапити³³⁹. Серед відвідувачів храмів був значний відсоток підлітків – дітей шкільного віку, а також військових. Згідно свідчень уповноваженого в справах РПЦ по Дніпропетровській області Бабасова, у день Пасхи серед відвідувачів Троїцького собору в м. Дніпропетровську молодь і діти складали 20–25%, а загальна кількість відвідувачів собору в цей день сягала до 6 тис. осіб. У Миколаївській церкві діти не лише приходили як відвідувачі, а й приносили паски для освячення³⁴⁰.

Уповноважений в справах РПЦ по Харківській області Снежко відзначав, що пасхальні служби в православних церквах у 1948 р. були багатолюдніші, ніж у минулому році. Він зазначив, що в храмах Харкова багато молоді. Серед відвідувачів були окремі групи військових – не лише солдати, а й офіцери. Вони хрестились і ставили свічки³⁴¹. Про збільшення кількості осіб, які відвідали пасхальні служби в 1948 р., повідомляв і

уповноважений Ради в справах РПЦ по Сталінській області. Він зазначав, що у церквах регіону тоді побувало понад 500 тис. осіб³⁴². Число 300–400 тисяч відвідувачів пасхальних служб у тому році назвав уповноважений по Чернігівській області³⁴³. Уповноважений по Житомирській області повідомляв, що в деяких міських храмах підлітків налічувалося до 30–40%³⁴⁴. Слід відзначити, що хоча активізація релігійності була притаманна загалом в Україні, однак мали місце і винятки. У деяких населених пунктах змін не відбувалось або, навпаки, спостерігалось зниження динаміки виявів релігійності.

Співвідношення між участю в богослужіннях віруючих у свята та звичайні дні показує статистика по Сталінській області (див. таблицю 1)³⁴⁵.

Таблиця 1

Населені пункти	Кількість людей, що приймала участь у богослужіннях в окремих храмах		
	У великі свята	У недільні дні та малі свята	У буденні дні і в піст
Міста	300–2000	60–700	30–100
Селища	100–1000	50–500	20–80
Села	80–500	10–150	10–40

Як показує таблиця 1? найбільша диспропорція між відвідуванням храмів у великі свята та звичайні дні спостерігалася в містах; в селах та селищах розрив був менший. Слід відзначити, що ця статистика не враховувала дані щодо окремих великих храмів цієї області, де у святкові дні їх відвідувало більше 10 тис. осіб.

В окремих регіонах відвідування храмів у будні впродовж 1940-х рр. зменшувалося. Так, у м. Дзержинську відвідування церкви 1947 р. порівняно з 1946 р. зменшилося близько на 70%; якщо у 1946 р. у недільні дні церкву відвідували по 100–150 осіб, то в 1947 р. – не більше 20–50 осіб, більшість з них – люди похилого віку³⁴⁶. Уповноважений в справах РПЦ по Харківській області теж зазначав, що відвідування церков не зростало, а в деяких випадках зменшувалося, особливо у другій половині 1946 р. і на початку 1947 р.; тоді як виконання релігійних обрядів – хрещень, похорон, вінчань – не лише не знижувалося, а й у багатьох випадках зростало³⁴⁷. Подібна ситуація мала місце і в низці населених пунктів інших регіонів, зокрема Херсонської області³⁴⁸.

Слід відзначити, що часте відвідування храмів православними в центральних, південних та східних регіонах не було притаманне і раніше, особливо в період, коли проводилися польові роботи. В «Києвських єпархиальних ведомостях» (1882, № 6) священник з Радомишльського повіту писав: «Зайдіть у храм сільський у недільні чи святкові дні з 29 червня по 1 жовтня. Крім десятка хлопчаків та дівчаток та п'яти–восьми

старших селян нікого більше не побачите. І це в парафії, яка налічує 700–800 парафіян, а в малолюдних парафіях і тих не буває. Мовчимо вже про дні високоповажні, коли відбувається молитва за государя... коли також дуже рідко збирається народ, за виключенням сільських ярмарків». Багато селян замість відвідування церков у недільні та святкові дні їхали на ярмарок, були зайняті в польових роботах. У кінці ХІХ ст. у с. Паволоч Сквирського повіту на Київщині, де була зразкова у багатьох відношеннях православна громада, за словами священика, люди «віддані церкві і православ'ю» на свято Преображення та Успіння Божої матері замість відвідування храму «таскали снопи»³⁴⁹.

В одній публікації у «Церковно-общественном вестнике» (1913 р.) писалося: «Помічено повсюди, що з кожним роком відвідування храму Божого стає все слабше. Храм, повний молільниками, тепер ми бачимо порівняно рідко, хіба в річні свята і такі дні, як Св. Миколая Чудотв., Св.Пр.Іллі, і то думається, по свідомості народу: не прогнівати б шанованих молитовників! Служби Недільних днів, інших шанованих Св., здійснюються майже в пустих стінах храму. Вірно сказав один публіцист, що якимось сумно спостерігав, в храмах співають «Хваліте ім'я Господне, хваліте раби Господа», а рабів то і нема! Якщо ви спитаєте не відвідуючих храму Божого про причину, то вони завжди цю причину знайдуть: немає часу, самотність, вкажуть на бідність, тобто нема пристойної одежі, а в чому-небудь совісно. І в цей же час ці «раби Господні» ніколи не пропустять якого-небудь «бенкету» і бесіди у своїх рідних і знайомих. Для цього завжди знайдеться час, дістануть одежу, нікого не бентежать часто далекість відстані і погода, хоча б найнесприятливіша»³⁵⁰. Боротьба радянської влади з релігією значно поглибила ті секуляризаційні процеси, які спостерігалися раніше і надала їм більш активної ходи.

1950-ті рр. позначилися деяким послабленням релігійної активності мас. Лихоліття війни відсувались у часі від людей, відповідно, той страх, який вони викликали, переставав впливати на активізацію віри. Одночасно антирелігійна агітація досягала своєї мети. Проте рівень відвідуваності храмів ще продовжував залишатися достатньо високим. Так, у 1954 р. напередодні Пасхи у Володимирському соборі (м. Київ) та біля нього за офіційними даними одночасно знаходилося до 7 тис. осіб, у Благовіщенському соборі (м. Харків) – понад 4 тис. Ще більша чисельність їх припадала на Пасху в південно-східних областях, де було мало храмів. Так, у м. Сталіно молитовний будинок у селищі Ларинка за ніч (напередодні Пасхи) відвідали в 1953 р. до 25 тис. осіб, а в 1954 р. – до 60 тис.; молитовний будинок у селищі станції Сталіно в 1953 р. – до 20 тис. осіб, а в 1954 р. – до 50 тис., церкву в селищі Калинівка в 1953 р. – до 15 тис. чол., а в 1954 р. – до 30 тис. осіб. У м. Макіївці в Троїцькому

молитовному будинку в 1953 р. напередодні Пасхи було до 20 тис., а в 1954 р. – до 40 тис. осіб³⁵¹. Під час святкування Пасхи у 1957 р. храми м.Сталіно відвідали понад 150 тис. осіб, храми м.Макіївки понад 50 тис.³⁵² Молодь серед відвідувачів храмів складала 10–20%, в окремих випадках – до 30%, у м.Сімферополі з 7 тис. відвідувачів кафедрального собору молоді було до 40%³⁵³. На Хрещення Господнє у цьому ж році п'ять храмів м.Сталіно відвідали 28 тис. осіб, кафедральний собор м.Сімферополя – 2,5 тис.³⁵⁴ Жінки складали 70–80% числа відвідувачів церковних служб, у багатьох випадках близько половини з них – середнього віку³⁵⁵. Чоловіки переважно похилого віку в багатьох церквах Києва, Харкова, Сталіно складали 20–30%. Лише в західних областях у храмах було багато осіб різного віку³⁵⁶. Загалом в 1950-ті рр. рівень відвідуваності православних храмів був дещо нижчим від другої половини 1940-х, з тенденцією знижуватися впродовж десятиріччя, хоча ми не можемо говорити про досить різке зниження показників. Більшість храмів у святкові дні продовжували бути наповнені людьми.

Про значну кількість осіб, які побували в храмах у святкові дні, повідомляли представники вищого духовенства. У вітальній промові на честь перебування в Києві голови Коптської церкви (серпень 1957 р.) патріарший екзарх всієї України митрополит Київський і Галицький Іоан, вітаючи гостей, відзначав: «Наш народ, як і в колишні часи, горить вірою і бажанням благочестя. Цим і пояснюється, що в святкові дні храми бувають переповнені народом. Наш народ дуже охоче жертвує на утримання в гарному стані та в чистоті і на ремонт храмів, крім того наші віруючі забезпечують духовенство і в матеріальному плані»³⁵⁷. Як бачимо, митрополит давав високу оцінку релігійності населення.

Однак його слова швидше стосувалися зовнішніх виявів релігійності, а не її змісту. Про зниження рівня релігійності в післявоєнний період неодноразово заявляли священники. В інформаційному звіті уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР за січень–травень 1949 р. зазначалося, що духовенство жаліється, що останнім часом віруючі, якщо і відвідують храм, то здійснюють це за незрозумілими для Церкви мотивами³⁵⁸. Священик Сахаров (с. Гола Пристань Херсонської обл.) заявляв: «Дивне якесь-то ставлення стало у людей до церкви, заскочила в церкву, перехрестилася, поставила свічку і побігла на базар. Церква пуста, а на базарі тисячі людей»³⁵⁹. В іншому документі уповноваженого РС РПЦ за 1947 р. вказувалося, що у великі свята храми відвідують не лише молільники, а й інші громадяни, в т.ч. молодь, тому що їй нікуди піти розважитися³⁶⁰. В «Журнале Московской патриархии» (№ 10 за 1959 р.) констатувалося послаблення інтересів до богослужіння. Зазначалося, що нерідко особа, яка знаходиться в храмі, «хреститься і кланяється як-

небудь, а не як належить по ходу здійснюваного богослужіння, часто роблячи це без належної уваги, недбало, стає на коліна, похитає головою, помахав рукою, зображуючи якусь фігуру, але тільки не знамення хреста творить, встане з колін і знову хитання головою і махання рукою, причому думки її далеко перебувають від здійснюваного богослужіння і його внутрішнього змісту»³⁶¹. Священнослужителям не подобалося формальне ставлення до богослужіння, яке порівняно з довоєнним періодом значно частіше простежувалося з боку віруючих.

Загалом, орієнтуючись на дані, що фігурують стосовно окремих населених пунктів, можна вважати, що на Пасху в другій половині 1940-х – середині 1950-х рр. православні храми щорічно відвідували близько 7–9 млн. віруючих усіх конфесій. Деяко менше їх було в такі свята як Різдво, Трійця, коли їх чисельність сягала 6–7 млн. осіб і до 1,5–2 млн., а то й менше, в звичайні недільні дні.

Щоб краще зрозуміти результати, яких досягнула радянська влада в подоланні релігійності, звернемося до статистичних даних 1920–1930-х рр. Суттєва інформація, що стосувалась кількості населення, яке виконувало релігійні обряди та святкувало релігійні свята, була опублікована в збірнику «СССР – страна социализма» (див. таб. 2)³⁶².

Таблиця 2.

Вік	Відсоток осіб, які дотримувалися релігійних свят і виконували обряди			
	Чоловіків		Жінок	
	Селяни-одно-осібники 1922–1923 рр.	Колгоспники 1934 р.	Селяни до вступу в колгосп 1922–1923 рр.	Колгоспники 1934 р.
До 24 років	62,6	1,0	71,4	12,2
24–39 років	71,4	3,2	100	26,5
40–59 років	100	14,5	100	47,9

Слід відзначити, що сприйняття самої статистики у відірваності від ситуації, яка мала місце в релігійній сфері, дає спотворену інформацію. Низька кількість обрядових дій в 1934 р. порівняно з 1922–1923 рр. означала не стільки падіння релігійності, скільки те, що в силу закриття храмів і відсутність священників (в зв'язку з їх арештами, відмовами від сану через боязнь репресій) багато віруючих не мали змоги здійснювати обряди. Однак останній момент сприяв тому, що в них вкорінювалася звичка не здійснювати їх, що стало вагомою опорою подальшим секуляризаційним процесам.

Із великим пієтетом до святкових богослужінь ставилися старообрядці. Старообрядка М. Полякова так згадувала святкування Вербної неділі в

своєму дитинстві в кінці 1940-х рр.: «До Вербної неділі готувалися за місяць. Вербочка повинна бути сама красива, “котики” – самі пухнасті, квіти потрібно виготовити самому, а де взяти фольгу, щоб прикрасити свічку? І все це потрібно було зберегти в таємниці. До Пасхи готувався новий наряд: білизна, панчохи, ситцеве плаття, хустина, нова стрічка в косу. В накрохмалену ситцеву хустину клалися для освячення паска і яйця, і статечно, не спішучи, йшли до храму. Під час читань “Діяння апостолів”, діти в більшості своїй засипали, а просипалися коли заспівувався ірмос “Волною морскою...” (далі йшов опис служби – П.Б.). Коли виходили на хресний хід, то молільники оточували весь храм і це живе кільце з живими вогниками в руках могло зворушити кого завгодно, лише не можновладців. Вчителі стояли збоку і виглядали учнів, районні представники – не затесався чи хто в хресний хід з місцевої інтелігенції»³⁶³. Старообрядці загалом значно частіше відвідували свої храми, ніж прибічники РПЦ, окрім тих місцевостей, де їхні діючі церкви були відсутні. Хоча тут слід відзначити, що в окремих місцевостях, де старообрядців проживало мало, в післявоєнний період спостерігався занепад релігійного життя. Так, у с. Слобода Леніна Розважівського району Київської області старообрядницьку церкву переважно відвідували 6–8 чол., в релігійні свята – 15, в зимовий час майже ніхто не відвідував³⁶⁴. Такі факти щодо старообрядців, однак, не були масовими.

Істинно-православні християни, на відміну від парафіян РПЦ, які часто працювали в святкові дні, більш ревно ставилися до їх відзначення. Богослужіння в них здійснювалося по-різному. В тих групах, де були особи, посвячені в чернечий чи інший сан тихонівськими ієреями, літургія виконувалася повністю, крім тих місць, які читав священник. У деяких групах літургію здійснювали й непосвячені особи³⁶⁵. В середовищі ПХ були поширені сповіді різних форм. Вони могли сповідатись у священників, які порвали з офіційною РПЦ, очно чи заочно. В останньому випадку людина інформацію про свої гріхи подавала у письмовій формі через зв’язківців, які передавали ці записки священнику, а той вже у письмовій формі відпускав їх чи накладав епітимію. Існували також публічні покаєння, де віруючі ставали по черзі перед іконами і розкаювалися. Були випадки, коли «гріхи відпускали» лідери громад. Існувало також колективне негласне покаєння, коли віруючі пошепки просили прощення³⁶⁶.

Продовжували відвідувати свої богослужіння в цей період і греко-католики, хоча вони і наштотувалися при цьому на значні труднощі, обумовленими ліквідацією УГКЦ в УРСР. Так, після ліквідації греко-католицьких громад та монастирів після Львівського собору, до 1950 р. Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об’єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих³⁶⁷. Однак

це не означало, що вірні УГКЦ припинили брати участь в богослужіннях, останні просто приймали дещо інші форми.

Поширеними стали підпільні богослужіння. Діяли греко-католицькі священники, які їх здійснювали. В той же час вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їх присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В.Кишки вказується, що уніати збираються на приватних квартирах у цих селах (мається на увазі с. Солотвина та сусідні) і агітують народ не відвідувати православну церкву, оскільки вона є «єретична» і «язичницька»³⁶⁸.

Ось як відбувалися підпільні служби в греко-католиків після ліквідації УГКЦ за описом історика Я. Стоцького: «Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали в основному жінки... Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися... Не всі священники з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священники вже тільки давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 1960-х років, набула процесу безперервного і щораз ширшого»³⁶⁹. Греко-католицькі священники, не маючи змоги охопити духовною діяльністю населення, радили відвідувати костьоли, де в закутках вони таємно сповідали та причащали віруючих. Передавана радіо Ватикана літургія поступово входила в життя греко-католиків і ставала «чи не обов'язковою щоденною і щосвяточною літургією»³⁷⁰.

Уповноважений РС РПЦ по Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 р. повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (мова йде про священників, що приєдналися до РПЦ. – П.Б.), православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення...»³⁷¹. В с.Клювинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призначений у 1948 р. на парафію священник Фесюк прослужив лише 2 місяці і перейшов в інше село, оскільки віруючі бойкотували його: «... В церкву не ходили, називали “московським попом” і навіть ходили під вікнами підслуховувати чи не розмовляє він російською мовою...»³⁷². Як бачимо з наведених вище прикладів багато греко-католиків не бажали відмовлятися від греко-католицизму, незважаючи на ліквідацію УГКЦ.

Слід відзначити, що й низка священників продовжували зберігати вірність своїй колишній вірі, формально вважаючись православними. Благочинний Миколаївського району Дрогобицької області Драч у кінці 1950-х рр. заявляв, що близько 50% духовенства благочиння не ставляться щиро до православ'я³⁷³.

Активність у відвідуваннях богослужінь демонстрували римо-католики. В діючій каплиці с. Гречаного (Хмельницька область) на богослужіннях у звичайні дні було присутньо від 150 до 250 осіб, а в день Пасхи (18 квітня 1954 р.) зібралось близько 5 тис. осіб. Більшість з них були жителями інших районів³⁷⁴. У костьолі м. Житомира на перший день Пасхи у цей рік було присутньо 2 тис. осіб, з них до 40% становила молодь³⁷⁵. У римо-католицькій громаді м. Вінниці, в якій нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалося 2,8 тис. осіб, а на богослужінні у костьолі було присутньо до 3 тис.³⁷⁶ У костьолі с. Жданового Шаргородського району Вінницької області в перший день Пасхи (1954 р.) було присутньо до 3,5 тис. осіб, з них 15% – молоді, на другий день – 2 тис. Священик сповідав 3,5 тис. віруючих³⁷⁷. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше, відвідувачів пасхальних богослужінь в окремих костьолах сповідалися перед Пасхою.

Значний рівень відвідуваності костьолів був притаманний і для інших свят. У кафедральному костьолі м. Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 р. було понад 2,5 тис. осіб, а 25 грудня вдень до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що 25 грудня було робочим днем³⁷⁸. У костьолі в м. Ужгороді в кінці 1940-х – початку 1950-х років на ранкових недільних службах було присутньо 50–100 осіб, на денних – до 400, вечірніх – від 100 до 150³⁷⁹. Враховуючи невелику кількість римо-католиків, це були досить непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь римо-католиками в тих місцевостях, де вони проживали компактно і діяли їх храми, була вищою ніж православними за тих самих умов.

Наскільки високий у відсотковому відношенні був рівень відвідуваності костьолів щодо кількості віруючих свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР по УРСР П. Вільхового щодо діяльності Римо-католицької церкви. Так, в с. Жданове Шаргородського району Вінницької області на богослужіннях у найбільші свята в 1952 р. було присутньо близько 5 тис. осіб (близько 6260 парафіян), у м. Бар – 4 тис. (близько 2560 парафіян), с. Копіївка Тульчинського району – 3 тис. (близько 700 парафіян), с. Красне Тиврівського району – 3 тис. (близько 1,3 тис. парафіян)³⁸⁰. Значно більша цифра кількості учасників богослужіння стосовно кількості віруючих окремих населених пунктів означала, що в богослужіннях брали участь й жителі сусідніх населених пунктів.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костьолів залишалася на рівні попередніх років. Отже, в 1940-х рр. щодо відвідуваності богослужінь ми маємо ті ж самі, якщо не більші цифри. Проте в римо-католиків, як і прибічників РПЦ, число тих, хто сповідався, було значно менше, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костьоли окремих населених пунктів, то кількість осіб, що сповідалися в 1952 р. була в 10–15 раз менша, ніж тих осіб, що відвідували богослужіння³⁸¹. Звичайно, що така ситуація мала місце не в усіх громадах. Як ми зазначали раніше, в окремих костьолах сповідалося до 80–90% учасників богослужінь.

Найбільш активна поведінка щодо відвідування богослужінь притаманна в цей період для протестантів. Зокрема, в Берегівському районі Закарпатської області в найбільших громадах реформаторів відвідуваність молитовних будинків в дні релігійних свят у середині 1950-х рр. була наступною: у м. Берегове (кількість віруючих за офіційними даними – до 1,5 тис. осіб) відвідували молитовні будинки від 1 тис. до 1,2 тис; у с. Гать (чисельність віруючих – до тисячі осіб) – від 250 до 350 осіб; у с. Гараздівка (300 віруючих) – від 200 до 250 осіб³⁸². У с. Береги Берегівського району в дні релігійних свят причастя приймали в 1952 р. 150–200 реформаторів, в 1953 р. – 200–250, в 1954 р. – 300–350³⁸³. Така ж ситуація мала місце і в інших громадах.

Багато нелегальних релігійних протестантських течій проводили молитовні зібрання вночі. Так, у 1949 р. група п'ятидесятників із с. Олександрівка Бородінського району Ізмаїльської області проводила нелегальні зібрання в різних будинках майже щоночі. На них були і проповідники з інших регіонів. Почалося навіть формування нелегальної недільної школи для дітей і гуртків для юнацтва³⁸⁴. Таку тактику вибирали й інші нелегальні протестантські організації.

Слід відзначити, що релігійні зібрання не всіх релігійних організацій мали метою молитися та слухати проповідь священника чи пастора. У свідків Єгови зібрання були значною мірою семінарськими заняттями, на які віруючі приходили для того, щоб вивчати релігійну літературу³⁸⁵. Достатньо специфічними були релігійні зібрання й ряду інших невеликих конфесій.

Певну активність у відвідуванні синагог у святкові дні демонстрували іудеї. Так, у м. Києві синагогу за офіційними даними у перший день Пасхи (Песах) у 1953 р. відвідало до 2 тис. осіб, а в 1954 р. – 3,5 тис.; у м. Житомирі, відповідно – 350 і 500; у м. Львові – 2 тис. і 2 тис.; у Жмеринці – 400 і 950; м. Бершаді – 300 і 600; м. Чернівцях – 180 і 550³⁸⁶. Таке різке розходження в цифрах в 1953 і 1954 роках можна пояснити, зокрема, і тим, що зі зміною керівництва держави багато іудеїв перестали боятися можливих звинувачень в сіонізмі, космополітизмі і т.п., що мали широке розповсюдження в останні роки перебування Й. Сталіна при владі.

Вагома кількість віруючих була присутня в синагогах у період осінніх релігійних свят. Так, в Йом–Кипур (Судний день) синагоги м. Києва у 1954 р. відвідало до 3 тис. осіб, а в 1956 р. – до 3,5 тис.; м. Львова відвідало 3 і 4 тис.; м. Херсона в 1953 р. – 4 тис., а в 1956 р. – понад 5 тис.; м. Жмеринки – до 700 чол. і 1200 чол.; м. Дрогобича – 180 чол. і 550 осіб³⁸⁷. У м. Одесі синагогу в найбільші осінні свята в 1949 р. відвідало до 10 тис. осіб³⁸⁸. Багато віруючих не поміщалося у синагогах і знаходилося у дворі або на вулиці³⁸⁹. Різке зниження відвідуваності синагоги пояснювалося «широкою політмасовою роботою» серед населення, проведеною партійними організаціями м. Одеси³⁹⁰.

Слід відзначити, що велика кількість відвідувачів синагоги припадала лише на великі свята, в суботи та малі свята їх могло бути в кількадесять раз менше. Зокрема, на середину 1950-х рр. у м. Києві в такі святкові дні, як іудейський Новий рік, Куші, Судний день, синагогу відвідувало від 10 тис. до 25 тис. євреїв. У звичайні суботи та невеликі релігійні свята відвідуваність синагоги становила від 150 до 2 тис. осіб³⁹¹.

Ось як описує відвідуваність синагоги в м. Львові під час осінніх єврейських релігійних свят у 1949 р. уповноважений РСРК по Львівській області П. Кучерявий: «... 3 жовтня в 2 години дня зайшов в будівлю синагоги, в якій було до 450 осіб, тобто приміщення і двір синагоги були переповнені єврейським населенням, навіть проїзний провулок Вугляна напроти синагоги був заповнений євреями і єврейками»³⁹². Проте, що стосується відвідувань синагог віруючими в дні звичайних богослужінь, то тут відвідуваність була досить низькою, порівняно із святковими.

Багато іудеїв не мали змоги відвідувати синагогу з причин, які від них не залежали. Ось як характеризує релігійне життя іудеїв у м. Харкові Є. Котляр: «Всі наступні 40 років (після 1949 р., коли єврейська громада була знята з реєстрації. – П.Б.) впритул до офіційної реєстрації Харківської іудейської релігійної громади в 1989 р. легітимного релігійного життя в місті не існувало. Підпільна громада десятки разів змінювала дислокацію»³⁹³. Про підпільні зібрання харківської іудейської громади на приватних квартирах повідомляють й документи державних органів³⁹⁴. Така ситуація мала місце і в інших населених пунктах.

Звичайно, що такий стан речей не влаштовував багатьох віруючих. В інформації про проведення у 1956 р. осінніх релігійних свят іудеїв за підписом П. Вільхового вказується, що віруючі-євреї неодноразово зверталися з проханням дозволити відкрити синагоги та організувати міньяни (тобто дозволити здійснювати молитовні зібрання на приватних квартирах віруючих)³⁹⁵. Проте відповіді з боку владних органів, що контролювали релігійну сферу, переважно були негативними.

У післявоєнний період діяльність релігійних іудейських громад часто виходила за суто релігійні рамки і торкалася широких проблем суспільного життя. Так, громада м. Львова у другій половині 1940-х рр. надавала матеріальну допомогу, працевлаштовувала, надавала студентам стипендії, потребуючим – посилене харчування та медикаменти, юридичну та медичну допомогу тощо³⁹⁶. Подібна специфіка діяльності громади відбивалась і на проведенні її зібрань. Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий повідомляв: «Якби посторонній спостерігач попав на зібрання релігійної громади, він би подумав, що знаходиться на зібранні суспільної організації, яка повністю не має ніякого органічного зв'язку із задоволенням релігійних почуттів і потреб єврейського населення. Зібрання було обставлено великою помпезністю, заздоровницями і криками “Ура” в честь Йосипа Віссаріоновича Сталіна»³⁹⁷. В документі зазначалося, що були прийняті міри, щоб «замкнути релігійне життя в стінах синагоги, позбавити ритуал від всього, не пов'язаного з релігією»³⁹⁸.

Згадуваний раніше факт можна пояснити наступним. Іудейська громада мала риси специфічно національної організації. У даний період в УРСР не існувало єврейських клубів, театрів, шкіл, засобів масової інформації. Національна ідентифікація, як зазначає В. Єленський, «офіційно могла здійснюватися тільки через синагогу... Синагога через свою унікальність, як єдиний єврейський інститут, виконувала найрізноманітніші функції: тут обговорювалися специфічно етнічні проблеми, намічались шлюби, зав'язувалися знайомства, відбувався обмін літературою і т.д.»³⁹⁹. Таким чином, національні інтереси, намагання зберегти свою національну ідентичність спонукали багатьох євреїв відвідувати синагогу, яка ставала для них центром не лише духовного, а й національно-культурного життя. Ця тенденція зберігалася впродовж усього досліджуваного періоду.

Значну увагу релігійні конфесії, насамперед РПЦ, РПСЦ, РКЦ та УГКЦ, приділяли обрядовим діям, які супроводжували найбільш важливі моменти людського життя. Це, насамперед, хрещення, вінчання та поховання за релігійним обрядом. Першим і найбільш значним серед семи таїнств православ'я і католицизму є обряд (таїнство) хрещення. В основі його лежить вчення про загальну гріховність, яка присутня в кожній людині від народження. Народившись, людина несе на собі відбиток першорідного гріха, який спричиняє її страждання і робить відкритим злу. Хрещення звільняє людину від влади зла, нечистот і відкриває можливість спасіння, вічного життя в раю. Людина, за християнським віровченням, при хрещенні з'єднується з Богом, отримує благодать і вмирає для тілесного, гріховного життя. Одночасно хрещення є символічним актом прийняття дитини чи неофіта в релігійну громаду⁴⁰⁰. Зважаючи на таке його значення, цей обряд був поширеним у виконанні з боку віруючих. У

громадах РПЦ одночасно з цим обрядом виконувалося таїнство миропомазання, в римо-католиків воно здійснювалося пізніше.

Іншим важливим та поширеним обрядом був похоронний обряд. Похоронні обрядові дії, зокрема, включали відспівування та поминальні треби, які здійснювалися на третій, дев'ятий, сороковий день і в річницю смерті⁴⁰¹. Заупокійні богослужіння та похоронні обрядові дії повинні були полегшити померлій людині шлях до Царства небесного, відмолити гріхи та відігнати «нечисту силу»⁴⁰². Оскільки обряди хрещення та похорон за релігійним віровченням визначали багато в чому життя людини і посмертне існування людської душі, то їх виконання було важливим для віруючого.

Менш поширеним було виконання обряду (таїнства) вінчання. Виконання даного акту за церковним віровченням означало освячення шлюбу Богом.

Впродовж 1930-х рр. у зв'язку з жорстокою боротьбою з Церквою та релігією, закриттям храмів кількість виконання обрядів значно зменшилася. Під час війни, коли відбувалося відновлення діяльності храмів і функціонування релігійних громад, спостерігається пошкваллення у цій діяльності. У післявоєнний період продовжує зберігатися тенденція часів війни – значна кількість здійснених релігійних обрядів. Так, у 1946 р. на Волині за офіційними даними (цифри яких були нижчі від реальних) православними священиками було охрещено 70,7% новонароджених дітей, здійснено 52% вінчань від загальної кількості зареєстрованих шлюбів і поховано за релігійним обрядом 78% померлих⁴⁰³. У Жмеринському районі Вінницької області у 1947 р. було здійснено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо)⁴⁰⁴. Навіть у 1957 р. на Полтавщині за офіційними даними із 24800 зареєстрованих новонароджених дітей 70% було охрещено. За церковним обрядом відбулося понад 40% поховань померлих⁴⁰⁵. Вагомий рівень обрядової активності також спостерігався в промислових регіонах, де релігійність населення була найнижчою. Зокрема, у м. Новомосковську Дніпропетровської області у 1949 р. з 633 народжених дітей було охрещено в церкві 569 чол., у 1951 р. з 639 – 545⁴⁰⁶. У Синельниківському районі м.Кривого Рогу в 1946 р. було охрещено 45% новонароджених, вінчано – 3,6% пошлюблених, поховано за церковним обрядом 36% померлих; у Васильківському районі цього міста охрещено і поховано, відповідно: 45,4% і 73%⁴⁰⁷. У низці регіонів, особливо західноукраїнських областях, були ще вищі показники виконання релігійних обрядів.

Зупинимося детальніше на ситуації в окремих населених пунктах. Уповноважений Ради в справах РПЦ Федотов після своєї поїздки по Києво-Святошинському району відзначав: «В с. Михайлівська Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка. – П.Б.) всі церковні обряди жителі цього села акуратно виконують, всі хрестять дітей, жодного похорону без священика

не буває. Немає жодного випадку в селі, щоб ті, що беруть шлюб не вінчалися у церкві. В 1946 р. хрещень було 63, вінчань – 43, похорон – 27»⁴⁰⁸. Тут до виконання релігійних обрядів були причетні і члени партії. Так, комуніст Ковтун (39 р.) вінчався в церкві, комуніст Дудник – хрестив дитину, дочка голови колгоспу вінчалася у церкві⁴⁰⁹. Уповноважений РСРК по Волинській області М. Діденко у звіті за січень 1949 р., характеризуючи релігійне життя с. Пожарки Рожищенського району, писав: «У селі до цих пір немає ні одного народженого, над яким не здійснюють хрещення, немає жодного шлюбу поза церковним вінчанням..., навіть голова сільради не зміг цього уникнути і хрестив дитину, тому, як він заявив, що якщо залишити дитину не хрещеною, то тоді жити у селі неможливо – засміють»⁴¹⁰.

Розповсюдження виконання цих обрядів в Україні мало свою специфіку. Обряди хрещення та поховання за церковним обрядом були значно поширенішими, ніж вінчання. У відсотковому відношенні щодо виконаних обрядів над віруючими домінували західні області УРСР, тоді як ряд південних, східних та центральних займали місце позаду. Жителі сільської місцевості загалом були більш ревними у виконанні обрядів хрещення, вінчання та поховання, ніж мешканці міст.

У досліджуваний період, як відзначалося раніше, також спостерігається виконання релігійних обрядів над членами сімей комуністів та за участю останніх. Лише в Жмеринському районі Вінницької області в 1947 р. 140 членів ВКП(б) звинувачувалися у причетності до виконання релігійних обрядів⁴¹¹. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова в Україні вказується, що у 1948 р. порівняно з 1947 р. значно збільшилася кількість випадків, коли члени ВКП(б) чи кандидати в члени ВКП(б) були причетні до вінчання в церкві, хрещення дітей і дорослих, похорон за участю священика і відвідування церкви як молільники. За 1947–1948 рр. обкоми КП(б)У розглянули 980 справ на членів і кандидатів ВКП(б), що мали відношення до здійснення релігійних обрядів, з них 349 припадає на 1947 р., тоді як на 1948 р. – 629. Найбільше членів і кандидатів у члени ВКП(б) причетні до виконання обрядів у Житомирській області (191), Кам'янець–Подільській (129) та Чернігівській (144)⁴¹². Так, Ф. Доманський, член ВКП(б) з 1944 р., пасічник у радгоспі (Бердичівський район Житомирської області), запросив до себе на квартиру священика, який охрестив вісім молодших дітей, двоє старших відмовилися⁴¹³. І. Гурін, 1919 р. народження, член ВКП(б) з 1944 р., працював рахівником у колгоспі с. Бобровиця Чернігівської області, одночасно був секретарем первинної парторганізації. Своє вінчання в церкві в кінці 1947 р. пояснював тим, що в іншому випадку його дружина вийшла б заміж за іншого⁴¹⁴. Інший комуніст, 1919 р. народження, який з 1943 р. працював ланковим у колгоспі

Згурівського району Полтавської області, дозволив охрестити свою дружину в церкві, мотивуючи тим, що від нехрещеної може народитися виродок⁴¹⁵.

У березні 1947 р. Торчинський райком КП(б)У Волинської області розглядав хрещення дітей комуністів Захарченка і Томашевича (обряд хрещення над дитиною першого виконувався в церкві, а другого – вдома із священником). Згодом з'ясувалося, що діти колишнього голови райвиконкому Г. Дубинця і чинного Г. Павлюка теж охрещені в цей період⁴¹⁶. Як бачимо, членство в компартії не перешкоджало багатьом людям зберігати залишки релігійної віри.

Незважаючи на велику кількість людей, причетних до виконання цих обрядів, частину православного духовенства, в основному із старих кадрів, турбували обставини, що релігійні обряди виконувалися без належного усвідомлення змістовного наповнення цих актів віруючими. Низку прикладів наведено у звіті (за січень–травень) 1949 р. уповноваженого Ради в справах РПЦ по УРСР П. Ходченка. Так, наприклад, священник Пашков з Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі здійснювали релігійні обряди в силу звичаю, традиції, він хотів, щоб вони виконували їх з почуттям віри. Священник Слесарев (с. Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, що принесли хрестити дитину, знання напам'ять «Символа віри», якщо ж вони не знали його, то він відмовлявся здійснювати обряд⁴¹⁷. Слід відзначити, що традиція неналежного усвідомлення обрядів не була лише наслідком антирелігійної боротьби, вона сягала корінням глибше, корінилася традиціями в самому православ'ї, яке в історичному минулому ніколи не акцентувало уваги на знанні пересічними віруючими основ віровчення чи змісту обрядів, а більше поширеною була практика неусвідомленого обрядовір'я.

Серед істинно-православних християн (за окремими винятками) через відсутність священників не виконувалися обряди (таїнства) миропомазання, священства, маслосвяття (єлеопомазання). Обряд хрещення здійснювали повивальні бабки чи лідери та проповідники, які знали церемонії цього обряду. За церковними правилами повивальна бабка могла охрестити дитину, якщо остання була слабка і могла померти неохрещеною. Істинно-православні християни скористалися цим правилом⁴¹⁸. Хоча в їх середовищі було відсутнє виконання обрядів миропомазання та маслосвяття (єлеопомазання), проте окремі їх елементи могли виконуватися⁴¹⁹.

Не відмовлялися від виконання релігійних обрядів у цей період і загнані в підпілля греко-католики, які не перейшли в православ'я. Священник І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скріті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька

Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань»⁴²⁰. Дана характеристика була притаманна як для Галичини, так і Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму після ліквідації УГКЦ, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священики. У 1948 р. священик Погорецький з Тернопільської області заявляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священика. Хрестити новонароджених дітей, чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священики не признаються, що вони визнали православ'я...»⁴²¹. Таким чином, на долю греко-католицького духовенства припадала чимала частка виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Активними у виконанні обрядів у післявоєнний період були римо-католики. Виконання релігійних обрядів життєвого циклу католицьким духовенством над віруючими можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу в м. Львові. У 1950 р. там було охрещено 134 особи, в 1951 р. – 145, 1952 р. – 126, 1953 р. – 125. Кількість вінчань в ці роки становила відповідно: 47, 51, 63, 61⁴²², тобто у 2–3 рази менше. Дані цифри можуть сказати дуже мало, якщо не врахувати той факт, що більшість римо-католиків польського походження було переселено після війни в Польщу, а число римо-католиків, що залишилися, було незначним. Можна також стверджувати, що ситуація щодо виконання обрядів у ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень у 1953 р. у кафедральному костьолі м. Львова було здійснено дещо менше порівняно з 1950 р., то вінчань – більше. В даному випадку ми можемо говорити не про зменшення релігійності, а лише про вплив природних факторів – народжуваності тощо.

Достатньо активними у виконанні обрядів були протестанти, хоча тут слід зауважити, що вони не виконували ряд обрядів, які здійснювали православні та католики й самі обряди мали дещо інше значення. Так, баптисти крім хрещення здійснювали обряди вінчань та похорон, які зберегли зовнішню церковну оболонку. Вони включали проповіді, молитви, співання гімнів⁴²³. Вищезгадані обряди в них не є таїнством. Виконання обрядів членами протестантських релігійних організацій закритого типу в досліджуваний період часто відбувалося таємно.

Ось як відбувалося хрещення в післявоєнний період в громаді АСД у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області за словами очевидця подій: «Акт хрещення проводився таємно, скромно на річечці Лютиця поблизу села Пожарки. Присутніми були 5 осіб – ті, хто приймав хрещення, і

ще 5 осіб, які його обслуговували». Інший член громади АСД повідомляв наступне: «Весь акт хрещення проходив таємно. Сільські начальники, дізнавшись про намір хрещення, вартували біля дороги з метою перешкодити проведенню обряду»⁴²⁴. Наведені вище приклади були типовими для протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних.

Особливістю післявоєнного релігійного життя був сильний зв'язок з воєнними лихоліттями. Відгомони їх у цей період були досить сильними. Зокрема, це стосувалося релігійних вшанувань загиблих у роки війни. Одним з проблемних моментів було здійснення панахид на братських могилах. Ініціаторами подібних актів були представники духовенства та віруючі люди, хоча здійснення таких актів владою переважно заборонялося. Так, у листі Ради в справах РПЦ при РМ СРСР від 11 травня 1948 р. до уповноваженого Ради в справах РПЦ по Миколаївській області Плахотного вказувалося, що здійснення панахид на братській могилі не дозволяється. Вказувалося, щоб священику тактовно пояснили, що в братських могилах можуть бути поховані не лише православні віруючі (а й навіть невіруючі), і можуть виникнути непорозуміння між різними віруючими і служителями різних культур⁴²⁵.

Вагомими складниками релігійного життя були молитви та пости. Виконання їх вказує на дійсну, а не формальну релігійність. Ці акти здійснювали, як правило, віруючі люди, тоді як відвідувати богослужіння, брати участь в обрядах хрещення, вінчання могли й невіруючі особи. Серед релігійних дій також були паломництва, обітничі, читання Біблії й іншої релігійної літератури, місіонерська діяльність тощо.

Слід відзначити, що послаблення виконання багатьох постів, молитов припадає ще на дореволюційний період, про що неодноразово писали сучасники. Спочатку така релігійна індиферентність захопила найбільш освічені кола населення царської Росії ще у XVIII ст. Так, серед придворної знаті значне послаблення релігійності виявилось під впливом протестантських звичаїв у байдужому ставленні до обрядів, постів⁴²⁶, індиферентному ставленні до ікон⁴²⁷. Більш релігійними залишалися простолюдини. Дослідниця І. Кремльова відзначає, що сучасному досліднику релігійного світогляду важко уявити атмосферу, в якій православ'я пронизувало всі сфери народного життя. Постійне звернення до Бога, Богородиці і святих було нормою для віруючих людей. Повсякденне життя релігійного селянина починалося ранком із молитви і прохання до Бога благословити на трудовий день⁴²⁸.

Встановлення радянської влади змінило ситуацію. Боротьба з релігією і Церквою, атеїстична пропаганда, атеїстичне виховання отримане в результаті освітнього процесу спричинили з боку віруючих послаблення до виконання молитов і постів (особливо останніх) ще в довоєнний період,

хоча більшість віруючих не відмовлялася від виконання індивідуальних молитов. Проте уже в 1940–1950-і рр. для частини віруючих молитовна практика переставала бути невід’ємною частиною їх життя. Митрополит Миколай (Ярушевич) писав: «Люди приходять у храм божий, але за звичкою. Такі люди беруть участь і в молитві у храмі божому, але без уваги і ретельності. Вони моляться лише зовні, а не душею»⁴²⁹.

Змін зазнавало в досліджуваній період і ставлення до посту, який був центральним елементом вчення Православної церкви про аскезу. Сучасний російський історик Б. Міронов, аналізуючи статистичні дані щодо народжуваності в Росії в окремі місяці, прийшов до висновку, що неповне виконання постів більшість віруючих в Росії практикували ще до революції⁴³⁰.

У 1920-ті роки, коли в селах створювалися клуби, сільбуду, частина молоді, хоч і не поділяла церковні заборони, проте боялась їх порушити. Під час великого посту зупинялися гулянки, не було звичайних веселощів та шуму. Населення дотримувалося церковних обрядів, принаймні зовнішньо. У післявоєнні роки відхилення від традиції відбувались постійно. Не лише молодь, але навіть і частина людей похилого віку не вважали за потрібне дотримуватись церковних принципів щодо посту⁴³¹. У післявоєнний період ці тенденції посилювалися. Хоча піст вважався вагомою релігійною дією, значна частина віруючих не практикували його.

Для 1940-х – початку 1950-х рр. притаманне подальше зникнення релігійних дій, пов’язаних з релігійним календарем, природними умовами, зокрема такими, як здійснення колективних молитов із проханням послати дощ тощо. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми повинні одночасно переписувати всі кодекси нашого життя»⁴³², – писав американський соціолог та футуролог Е. Тоффлер. У даний період такі процеси продовжували мати місце. У працях окремих радянських науковців зазначалося, що свідченням послаблення віри є виключення так званих релігійних обрядів, пов’язаних з трудовою діяльністю (молебні пов’язані з посухою, початком певної трудової практики, зокрема, вигін худоби на пасовище тощо)⁴³³. Проте, на нашу думку, ці обряди продовжували існувати, хоча й втратили своє колишнє поширення.

Практикувався в досліджуваній період серед окремих конфесій і екзорцизм («вигнання бісів»). Дані дії мали місце рідше серед православних⁴³⁴ (радянська влада до подібних дій ставилась вороже і керівництво РПЦ забороняло священникам здійснювати їх), католиків і частіше серед п’ятидесятників.

Про один з актів екзорцизму, що мав місце в 1946 р. в с. Галайківцях Муровано-Куриловецького району Вінницької області, повідомляв уповноважений у справах РПЦ. У цьому селі православним священником Шумлянським було організовано монастир. Сюди в храм в день свята

святих Петра і Павла з села Котюжан привезли 30-літню жінку з приступом епілепсії. Священик визначив, що в ній сидить демон і вирішив вигнати його за допомогою молитви. Він відзначав: «Коли я почав читати молитву проти злих духів, так з цієї людини почав говорити внутрішній голос, тобто голос злого духа. Я спитав його “хто ти такий?” і отримав відповідь “Я Іцко”. – “Хто тебе послав?” – “Перля з Марією”. Далі йшло питання: “Коли ти в неї вселився” – “Уже 20 років”. – “Чи довго ти будеш сидіти в рабі божій?” – “Ще три роки”. – “Чого ти поселився в неї? Я пропоную тобі негайно забиратися на моря і океани, на дно морське. Там твоє місце”». Отримано відповідь від цього злого духа, що він вийде, якщо хвора перестане ходити до клубу, а буде ходити до церкви. Тоді священик відповів злему духу: «Якщо ти не залишиш рабу божу, то я стану співати херувимську». Потім він набрав у свій рот святої води, влив у рот хворої й окропив її цією водою. Потім за словами священика злий дух зашумів та залишив хвору, «яка вже стала здоровою після процедури». Через кілька днів жінка знову відчула себе хворою і звернулася до священика. Проте оскільки погослос поширився про це чудо в навколишніх районах, то в село на храмове свято зібралося близько 7 тис. чоловік. Було запрошено з навколишніх сіл представників духовенства. Знову відбувся «сеанс зілнення». Слід відзначити, що мав місце і курйоз. Благодійний спочатку виступив з метою викриття цього заходу, а потім розплакався і сказав, що його прислали, щоб він це зробив⁴³⁵.

Висновки уповноваженого РС РПЦ по УРСР по цьому факту були наступні: «Правда, це одинокі факти, але вони характерні тим, що в середовищі священнослужителів деяких епархій правобережної України є ще певні послідовники “Калинівських чудес”, що мали місце в перші роки революції»⁴³⁶. Пізніше здійснення актів екзорцизму з боку духовенства РПЦ жорстко зупинялося як владою, так і під її тиском ієрархами, хоча окремі представники духовенства і виконували їх.

Одним з різновидів прояву релігійності віруючих були масові паломництва до різних місць, відомих своїми надприродними явищами. Місця паломництва були в різних регіонах. Так, у Ворошиловградській області уповноважений РС РПЦ М.Гладаревський згадував лісову рощу в Киселівській балці Станично-Луганського району, колодязь у балці Розсипна поблизу с. Мала Іванівка Ворошиловградського району, колодязь у каплиці с. Новопавлівка Краснолуцького району⁴³⁷. У 1954 р. до джерела балки Разсипної почався рух хворих людей, які бажали зцілитися. Легенда про чудодійне джерело розповсюдилася далеко за межі регіону. Сюди приїжджали набрати воду люди з різних областей. Навіть виступ священика, в якому заперечувалися лікувальні якості води, не зміг розвіяти віру людей у неї⁴³⁸. До середини 1960-х рр. здійснювалося

паломництво до джерела поблизу с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської області⁴³⁹. В період хрущовської боротьби з релігією влада доклала чимало зусиль, щоб зупинити паломництва в ці місця.

Ще більш масові паломництва віруючих мали місце в західній Україні. Зокрема, таким місцем було с.Зарваниця Тереховлянського району на Тернопільщині. Там були каплиця з криничкою. В 1957 р. ключі від каплички було забрано у віруючих⁴⁴⁰.

У досліджуваній період продовжували мати місце певні дії з боку віруючих, пов'язані з іншими «виявами чудес». Так, на початку літа 1949 р. у м. Станіславі та області на вікнах церковних та світських будівель мали місце «чудні явлення» Богоматері. Місцевий уповноважений зазначав, що в кожному великому населеному пункті групи (віруючих) головним чином сільські жінки, ходили, придивляючись до вікон на церквах, установах, приватних будинках і навіть виробничих приміщеннях, шукаючи райдуги на склі, очікуючи «явлінь» на них⁴⁴¹. Віруючі появу Богоматері пояснювали тим, що скоро буде війна, що Богоматір, Ісуса Христа позбавили церков, а віруючих позаганяли в колгоспи, що Ісус Христос, Богоматір та святі благословляють річницю самостійності України (30 червня тощо). Уповноважений пояснював ці «явління» як природні катаклізми та вияви бандитської пропаганди⁴⁴².

Спостерігалось в народі вшанування різного роду «святих», «ясновидців», «прозорливців», серед яких були і психічно хворі люди. Про один з активних виявів такої релігійності розкажує у своєму листі до єпископа від 15 лютого 1948 р. протоієрей з Мелітополя Георгій Константиновський. У листі зазначається, що 9 лютого в житті місцевого сектанства відбулась нова сенсаційна подія. (Раніше він писав про хворобливого Митю (Карлева Дмитра Георгійовича). Тепер Митя проголосив себе священиком, причому рукоположення за його словами він отримав не від єпископа, а від архимандрита Нафанаїла (на той час покійного). В будинку Миті в 1948 р. проживала Поліна, яка видавала себе, як Митя, за пророчицю та блаженну. 9 лютого Поліна в білому вінчальному платті, прикрашеному квітами, їхала по Мелітополю на ослі, якого вели молоді соратниці Миті, і була супроводжена великим натовпом людей. При цьому Поліна бурмотіла якісь незв'язні слова пророцтва про майбутню страшну біду, закликаючи народ до молитви та покаяння. Наблизившись до приміщення фотоательє, Поліна попросила фотографа сфотографувати її, сидячу на ослі. Її оточив тисячний натовп, люди сміялися, свистіли, шуміли. Був зупинений вуличний транспорт. Дії Поліни були зупинені міліцією, яка склавши акт, арештувала Поліну як порушницю громадського спокою і порядку. Мав місце й арешт соратників Миті⁴⁴³.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що чисельність відвідувань храмів в Україні впродовж періоду другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. дещо знизилася. Найчастіше богослужіння відвідували члени протестантських громад як легальних, так і нелегальних. Нижчу активність у відвідуванні богослужінь демонстрували римо-католики. Ще рідше храми у відсотковому відношенні відвідували православні та іудеї. Незважаючи на закриття храмів, не припиняли брати участь у богослужіннях, які відбувалися нелегально, а то й підпільно, греко-католики.

Кількість учасників богослужінь залежала також від того, чи це був святковий день чи звичайний недільний. У дні найбільших свят – Пасхи, Різдва – церкви та молитовні будинки як правило були переповнені, чого не можна сказати про звичайні недільні дні. У протестантських громадах закритого типу була значно менша диспропорція щодо кількості учасників святкових та звичайних богослужінь. Серед відвідувачів храмів переважали в основному літні жінки. Чоловіки брали участь в богослужіннях значно рідше, не кажучи вже про молодь і дітей. Найбільший відсоток учасників богослужінь з числа молоді мав місце в протестантських громадах закритого типу.

Ще меншим, ніж кількість відвідувачів храмів, було число осіб, що сповідалися та причащалися. До того ж серед учасників богослужінь з часом все більшим ставав відсоток людей, які відвідували храми головним чином у силу традиції, а не духовних потреб. Значна частина віруючих знаходилася в храмі недовго, заходячи в нього, коли богослужіння вже відбувалося і виходячи з храму задовго до його закінчення. Були й такі особи, участь яких в богослужіннях обмежувалася короткотривалим моментом – часом достатнім для поставлення свічки.

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу притаманна для західних областей України, найменша для південних та східних. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на Півдні та Сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. Впливала на активність віруючих щодо виконання певних обрядів й конфесійна приналежність. У деяких конфесіях окремі обряди не виконувалися. Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало духовенство до спрощення нових обрядів, внесення в них нових елементів. Це було притаманно не лише для православних, а й римо-католиків та інших релігійних об'єднань. Все частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не в силу релігійної віри, а внаслідок впливу суспільної думки, традиції. Незважаючи на зменшення загального числа їх виконання, вони, порівняно з іншими релігійними обрядами, відрізнялися відносною стійкістю, оскільки Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найбільш важливі моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

Впродовж досліджуваного періоду низка важливих релігійних дій, зокрема молитви, пости, втрачала свою значущість в житті віруючих. Частина віруючих молилася лише час від часу, були й ті, для яких молитва не відігравала жодної ролі в житті. В той же момент мінявся і зміст молитв. Багато віруючих просило Бога не про власне духовні потреби – послання Святого Духа, спасіння душі тощо, а матеріальні – добробут, здоров'я. Поступово скорочувалося і число тих осіб, які постили. Багато з них відмову постити пояснювали слабким здоров'ям, важкою працею. Частина віруючих, які належали до конфесій, де піст був важливою релігійною практикою, не вважали за необхідне його виконувати в силу того, що піст сприяв набуттю духовних благ, а для них головними в їхньому житті були матеріальні. Більшість православних і католиків дуже рідко, або й взагалі, не читала Біблію та релігійну літературу. Це пояснювалося не стільки небажанням самих віруючих, скільки її відсутністю. Значно більшу увагу релігійній літературі, особливо Біблії, приділяли протестанти.

Дуже рідкісними випадками в даний період є виконання обрядів, пов'язаних з трудовою діяльністю – молебнів щоб зупинити засуху, почати певну трудову діяльність, зокрема, вигін худоби на пасовище. Через заборони владою рідкісною стає практика духовних зцілень, екзорцизм (вигнання бісів). Проте в силу психологічних причин зберігається достатньо сильною віра в чудеса. Віруючі продовжували здійснювати паломництва у місця, відомі в народі своїми надприродними явищами, явліннями Богоматері тощо.

Впродовж 1940-х – початку 1950-х рр. також зменшувалася частка виконаних релігійних обрядів життєвого циклу, зокрема хрещень, вінчань та поховань. Найбільше знизилася частка вінчань пошлюблених. Більш живучим виявився релігійний обряд поховання. Мали неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, в т.ч. комуністів, керівників радянських установ та організацій, не говорячи вже про комсомольців. Фактично в свідомості окремих осіб поєднувалися дві протилежні ідеології – релігійна й комуністична (атеїстична).

¹⁵⁵ Див.: Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2005.

¹⁵⁶ Академічне релігієзнавство / За наук. ред. А. Колодного. – К., 2000. – С. 521.

¹⁵⁷ Сленський В. Церква України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 39.

¹⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 28–29.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 29.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 24–25.

¹⁶¹ Юнг К.-Г. Психика: структура и динамика. – М., Минск, 2005. – С. 302.

- ¹⁶² Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). – Изд. 3-е, доп. – М., 2005. – С. 191.
- ¹⁶³ Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – С. 9–10.
- ¹⁶⁴ Там само. – С. 10.
- ¹⁶⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 191–192.
- ¹⁶⁶ Поспеловський Д. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995. – С. 256.
- ¹⁶⁷ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – Полтава, 1997. – С. 104–105.
- ¹⁶⁸ Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1997. – С. 58.
- ¹⁶⁹ Там само. – С. 59.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 61–62.
- ¹⁷¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 2–3.
- ¹⁷² Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 16.
- ¹⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 5.
- ¹⁷⁴ Лисенко О. Вказ. праця. – С. 180–181.
- ¹⁷⁵ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років. – Полтава, 2005. – С. 37–38; Його ж. Православ'я в новітній історії України. – Ч. I. – С. 116.
- ¹⁷⁶ Якунин Г. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина) // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 201.
- ¹⁷⁷ Там само. – С. 197–198.
- ¹⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 15а.
- ¹⁷⁹ Там само. – Арк. 15б.
- ¹⁸⁰ Якунин В. Укрепление положения Русской православной церкви и структура ее управления в 1941–1945 годы // Отечественная история. – 2003. – № 4. – С. 91.
- ¹⁸¹ Simon G. Church, state and opposition in the USSR. – London, 1974. – P. 72.
- ¹⁸² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 30.
- ¹⁸³ Там само. – Оп. 30. – Спр. 647. – Арк. 1.
- ¹⁸⁴ Там само. – Арк. 2.
- ¹⁸⁵ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політичний дискурс. – К., 2005. – С. 104–105.
- ¹⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 318.
- ¹⁸⁷ Там само. – Арк. 253.
- ¹⁸⁸ Там само. – Спр. 146. – Арк. 108.
- ¹⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 31.
- ¹⁹⁰ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 6.
- ¹⁹¹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 8.
- ¹⁹² Там само. – Оп. 24. – Спр. 1950. – Арк. 7.
- ¹⁹³ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5377. – Арк. 19.
- ¹⁹⁴ Ануфриев Л., Кобецкий В. Религиозность и атеизм. – Одесса, 1974. – С. 16; Кобецкий В. Социологическое изучение истории и атеизма. – Л., 1978. – С. 21.
- ¹⁹⁵ Див.: Кобецкий В. Указ. соч. – С. 21.
- ¹⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 76.
- ¹⁹⁷ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 250.
- ¹⁹⁸ Шкаровський М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 340–341.
- ¹⁹⁹ Там само. – С. 342–343.
- ²⁰⁰ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 90–91.
- ²⁰¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 2, 8.

-
- ²⁰² Там само. – Арк. 3, 8зв.
- ²⁰³ Там само. – Арк. 3, 9.
- ²⁰⁴ Там само. – Арк. 5, 9зв.
- ²⁰⁵ Милуш В. Волинська духовна семінарія в м. Луцьку (1946–1964 рр.). – Луцьк, 2001. – С. 19.
- ²⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 7.
- ²⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 9.
- ²⁰⁸ Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х років. – С. 227.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 216.
- ²¹⁰ Волошин Ю. До питання про діяльність православної церкви на Полтавщині у повоєнний період (1943–1953 рр.) // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С. 21–22.
- ²¹¹ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 228.
- ²¹² Там само. – С. 242.
- ²¹³ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000. – С. 181.
- ²¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 7.
- ²¹⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 83.
- ²¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1572. – Арк. 191.
- ²¹⁷ Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 20; Машенко С. Характеристика еволюції секти «істинно-православные християне» // Вопросы атеизма. – Вып. 17. – К., 1981. – С. 145.
- ²¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1641. – Арк. 11.
- ²¹⁹ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – Тернопіль, 2003. – С. 178.
- ²²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 253.
- ²²¹ Там само. – Спр. 4038. – Арк. 112.
- ²²² Там само. – Спр. 12. – Арк. 17.
- ²²³ Машенко С. Указ. соч. – С. 146.
- ²²⁴ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве). – С. 217–218; Див. також: Його ж. Йосифляństwo: течение в Русской Православной Церкви. – СПб, 1999. – С. 10–34.
- ²²⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 220; Див. також: Його ж. Йосифляństwo: течение в Русской Православной Церкви. – С. 38–48.
- ²²⁶ Білокінь С. Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Док. досл. – К., 2008.
- ²²⁷ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 242–245.
- ²²⁸ Там само. – С. 237–238.
- ²²⁹ Горбач С. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 71.
- ²³⁰ Літопис нескоренної України: Документи, матеріали, спогади. – Кн. 1. – Львів, 1993. – С. 309; Баран В. Влада і церква: З історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 113; Його ж. Україна: Новітня історія (1945–1991). – Львів, 2003. – С. 64.
- ²³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 156.
- ²³² Там само.
- ²³³ Там само. – Арк. 157.
- ²³⁴ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 306.
- ²³⁵ Боцюрків Б. Українська греко-католицька Церква і радянська держава (1939–1950). – Львів, 2005. – С. 189.

- ²³⁶ Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. – Львів, 2001. – С. 366.
- ²³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 35.
- ²³⁸ Божою Милістю Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. – Львів, 1945.
- ²³⁹ Під псевдонімом В.Росович ховався невідомий автор; існували думки, що це міг бути Я.Галан або Г.Костельник. Детальніше див.: Андрухів І. Кам'янський П. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 287.
- ²⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638. – Арк. 105.
- ²⁴¹ Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска. – Львів, 1999. – С. 73.
- ²⁴² Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 108.
- ²⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1638 – Арк. 105.
- ²⁴⁴ Там само.
- ²⁴⁵ Див.: Костельник Г. Вибрані твори. – К., 1987. – С. 3, 23–70.
- ²⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 217. – Арк. 3.
- ²⁴⁷ Там само. – Арк. 5.
- ²⁴⁸ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002. – С. 273.
- ²⁴⁹ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946. – Львів, 1946. – С. 53; Львівський Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. – Б.м., 1984. – С. 62.
- ²⁵⁰ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові. – С.128; Див. також: Львівський Церковний Собор... – С. 94.
- ²⁵¹ Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 20.
- ²⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 83, 85, 87.
- ²⁵³ Волошин Ю. Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946–1949 роках // Сучасність. – 1996. – № 6. – С. 78.
- ²⁵⁴ Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. – 2000. – Ч. 2. – С. 296.
- ²⁵⁵ Пашенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – С. 120.
- ²⁵⁶ Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). – К., 2003. – С. 69.
- ²⁵⁷ Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. – С. 322.
- ²⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 783. – Арк. 49.
- ²⁵⁹ Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С. 104–107.
- ²⁶⁰ Там само. – С. 106.
- ²⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1950. – Арк. 4.
- ²⁶² Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – С. 381.
- ²⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 9.
- ²⁶⁴ Там само. – Арк. 9–10.
- ²⁶⁵ Пашенко В. Греко-католики в Україні ... – С. 138.

- ²⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 70.
- ²⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 74.
- ²⁶⁸ Там само.
- ²⁶⁹ Там само. – Спр. 4038. – Арк. 125.
- ²⁷⁰ Сторчовий В., Нестеренко В. Римсько-католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст.: Історико-релігієзнавче дослідження. – Коломия, 2001. – С. 40.
- ²⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 174. – Арк. 10.
- ²⁷² Войналович В. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 157–158.
- ²⁷³ Сторчовий В., Нестеренко В. Вказ. праця. – С. 42.
- ²⁷⁴ Войналович В. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). – С. 153.
- ²⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 29; Спр. 34. – Арк. 33.
- ²⁷⁶ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років. – С. 654–655; Його ж. Реформатська церква на Закарпатті у пошуках шляхів самозбереження (друга половина 40-х – 60-і роки ХХ ст.) // Наукові записки: Зб. – Вип. 21. – К., 2002. – С. 309–310.
- ²⁷⁷ Еришев А. Евангельские христиане-баптисты (Их идеалы и мораль). – К., 1960. – С. 9.
- ²⁷⁸ Там само. – С. 10.
- ²⁷⁹ Савинский С. История русско-украинского баптизма. – Одесса, 1995. – С. 119; Див. також: Домашовець В. Український євангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей. 1852–2002. – Морріс Плейне; Луцьк, 2002. – С. 59–60.
- ²⁸⁰ Антонов А., Соломка А. Под прикрытием веры. – Донецк, 1985. – С. 23.
- ²⁸¹ Франчук В. Просила Россия дождя у Господа. – Мариуполь, 1999. – С. 294.
- ²⁸² Савинский С. Указ. соч. – С. 119.
- ²⁸³ Там само.
- ²⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 45.
- ²⁸⁵ Там само. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 52.
- ²⁸⁶ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 7.
- ²⁸⁷ Там само. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 182.
- ²⁸⁸ Там само.
- ²⁸⁹ Год Б., Вільховий Ю. Громади ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – Вип. 18. – К.; Донецьк, 2001. – С. 293–294.
- ²⁹⁰ Церква християн віри євангельської-п'ятидесятників // Релігійна панорама. – 2001. – № 7. – С. 66–67.
- ²⁹¹ Грушова Т. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – Арк. 124.
- ²⁹² Там само. – Арк. 127.
- ²⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 16.
- ²⁹⁴ Там само.
- ²⁹⁵ Грушова Т. Вказ. праця. – Арк. 127.
- ²⁹⁶ Парасей А., Жукалюк Н. Бедная, бросаемая бурей: исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви АСД в Украине. – К., 1997. – С. 52.
- ²⁹⁷ Вільховий Ю.В. Протестантські церкви в Україні у середині 40-х – 50-х років ХХ ст. (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) // Історична пам'ять: Наук. зб. – № 1–2. – Полтава, 2000. – С. 138.
- ²⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 17–18.

-
- ²⁹⁹ Там само. – Арк. 17.
- ³⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 38.
- ³⁰¹ Бережко К. Історія Свідків Єгови на Житомирщині. – Житомир, 2005. – С. 39.
- ³⁰² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 783. – Арк. 195.
- ³⁰³ Історія релігії в Україні / За ред. А.М.Колодного та П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С. 406–407.
- ³⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 438. – Арк. 3.
- ³⁰⁵ Історія релігії в Україні. – С. 407.
- ³⁰⁶ Гаврилук О. Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після Другої світової війни // Науковий вісник ВДУ. – 2000. – № 10. – С. 105; Гаврилук О., Григоренко С. Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Вип. 4. – Луцьк, 1999. – С. 78.
- ³⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 7.
- ³⁰⁸ Грушова Т. Вказ. праця. – С. 88.
- ³⁰⁹ Голько О. Сибирський маршрут. Рассказы, воспоминания, архивные документы, собранные ученым архивистом, очевидцем описанных событий. – Львов, 2005. – С. 21.
- ³¹⁰ Там само. – С. 23–24.
- ³¹¹ Там само. – С. 36.
- ³¹² Там само. – С. 34.
- ³¹³ Бережко К. Вказ. праця. – С. 39.
- ³¹⁴ Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єговистів у 1947–1953 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 426.
- ³¹⁵ Бережко К. Вказ. праця. – С. 42.
- ³¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 2.
- ³¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 783. – Арк. 90.
- ³¹⁸ Там само. – Спр. 3531. – Арк. 189.
- ³¹⁹ Вишиванюк О. Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // Наукові записки / НАН України. Ін-т політ і етнонац. досл. – Вип. 28. – К., 2005. – С. 241.
- ³²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 2.
- ³²¹ Там само. – Спр. 99. – Арк. 1.
- ³²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 19.
- ³²³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 56. – Арк. 16–17; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 69.
- ³²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4748. – Оп. 7. – Спр. 56. – Арк. 16–17; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 18.
- ³²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 5. – Арк. 26–27; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 253; Спр. 5205. – Арк. 69.
- ³²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4038. – Арк. 112; Спр. 5205. – Арк. 69; Спр. 12. – Арк. 19; Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 19.
- ³²⁹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 69; Спр. 12. – Арк. 19; Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³³⁰ Там само. – Оп. 24. – Спр. 5205. – Арк. 69; Спр. 12. – Арк. 19; Оп. 23. – Спр. 1639. – Арк. 15; Спр. 1640. – Арк. 20.
- ³³¹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 4038. – Арк. 112.
- ³³² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 20.

-
- ³³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 18.
- ³³⁴ Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації. – Рівне, 2007. – С. 317–318 (дод. № 24).
- ³³⁵ Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії. – К., 2002. – С. 388.
- ³³⁶ Юнг К.-Г. Бог и бессознательное. – М., 1998. – С. 78.
- ³³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1640. – Арк. 72.
- ³³⁸ Там само. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 6.
- ³³⁹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5317. – Арк. 15.
- ³⁴⁰ Там само. – Арк. 16.
- ³⁴¹ Там само.
- ³⁴² Там само.
- ³⁴³ Там само. – Арк. 17.
- ³⁴⁴ Там само.
- ³⁴⁵ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 103.
- ³⁴⁶ Там само. – Спр. 4556. – Арк. 15.
- ³⁴⁷ Там само. – Спр. 4555. – Арк. 102, 105.
- ³⁴⁸ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 244–245.
- ³⁴⁹ Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1997. – С. 228–229.
- ³⁵⁰ Тульській. Новогодні думи сільського пастыря // Церковно-общественный вестник. – 1913. – № 1. – 3 января. – С. 2.
- ³⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3532. – Арк. 37.
- ³⁵² Там само. – Оп. 30. – Спр. 666. – Арк. 94.
- ³⁵³ Там само. – Арк. 95.
- ³⁵⁴ Там само. – Арк. 96, 39; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1.
- ³⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 96; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1–2.
- ³⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 2.
- ³⁵⁷ Там само. – Спр. 161. – Арк. 41–42.
- ³⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 13.
- ³⁵⁹ Там само.
- ³⁶⁰ Там само. – Спр. 4556. – Арк. 63–64.
- ³⁶¹ Павлюк В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание (социально-психологическое исследование). – Львов, 1976. – С. 120–121.
- ³⁶² СССР – страна социализма. – М., 1936. – С. 65.
- ³⁶³ Воспоминания старообрядки Марии Ивановны Поляковой // Таранец С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – С. 279–280.
- ³⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 137.
- ³⁶⁵ Демьянов А. Истинно-православное христианство: Критика идеологии и деятельности. – Воронеж, 1977. – С. 114.
- ³⁶⁶ Там само. – С. 116–117.
- ³⁶⁷ Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. // Україна соборна. Зб. наук. ст. – Вип. 2. – К., 2005. – С. 375.
- ³⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 89.
- ³⁶⁹ Стоцький Я. Вказ. праця. – С. 131–132.
- ³⁷⁰ Там само. – С. 132.
- ³⁷¹ Там само. – С. 116–117.
- ³⁷² Там само. – С. 121.
- ³⁷³ Сергійчук В. Нескорена церква. – С. 309.

-
- ³⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3531. – Арк. 111–112.
- ³⁷⁵ Там само. – Арк. 112.
- ³⁷⁶ Там само. – Арк. 113.
- ³⁷⁷ Там само.
- ³⁷⁸ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неситні. – К., 2001. – С. 93–94.
- ³⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 8.
- ³⁸⁰ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... – С. 92–93.
- ³⁸¹ Там само. – С. 92–93.
- ³⁸² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 195. – Арк. 19.
- ³⁸³ Там само. – Арк. 21.
- ³⁸⁴ Грушова Т. Вказ. праця. – Арк. 113.
- ³⁸⁵ Яроцкий П. Кризис иеговизма (Критический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания). – К., 1979. – С. 244.
- ³⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3531. – Арк. 109.
- ³⁸⁷ Там само. – Спр. 4263. – Арк. 259.
- ³⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 43.
- ³⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 260.
- ³⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 88. – Арк. 44.
- ³⁹¹ Там само. – Спр. 196. – Арк. 15.
- ³⁹² Там само. – Спр. 65. – Арк. 12.
- ³⁹³ Котляр Е. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті: Зб. наук. праць: Матеріали конф. 28–30 серпня 2001. – К., 2002. – С. 322.
- ³⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 409. – Арк. 15.
- ³⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 258.
- ³⁹⁶ Крайзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції. Київ, 8–9 грудня 1994 р. – К., 1995. – С. 96.
- ³⁹⁷ Там само. – С. 97.
- ³⁹⁸ Там само.
- ³⁹⁹ Єленський В. Відновлюючи втрачені цінності: іудаїзм в контексті політичної історії України післяжовтневого періоду // Політика і час. – 1991. – № 16. – С. 72.
- ⁴⁰⁰ Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки / Под общ. ред. А.С.Онищенко. – К., 1988. – С. 35–36.
- ⁴⁰¹ Там само. – С. 76.
- ⁴⁰² Там само. – С. 71.
- ⁴⁰³ Милуш В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки XX ст. Дис... канд. іст. наук. – Луцьк, 2002. – Арк. 146.
- ⁴⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.
- ⁴⁰⁵ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Упоряд. В.А.Войналович, О.О.Нестуля. – Полтава, 2002. – С. 98.
- ⁴⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 77.
- ⁴⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 104.
- ⁴⁰⁸ Там само. – Арк. 68.
- ⁴⁰⁹ Там само.
- ⁴¹⁰ Гаврилук О. Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після другої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі України. – Філософські науки. – 1998. – № 10. – С. 103.
- ⁴¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 1.

-
- ⁴¹² Там само. – Оп. 23. – Спр. 5668. – Арк. 1.
- ⁴¹³ Там само. – Арк. 2.
- ⁴¹⁴ Там само. – Арк. 3.
- ⁴¹⁵ Там само.
- ⁴¹⁶ Милуш В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-і роки ХХ ст. – Арк. 137.
- ⁴¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5928. – Арк. 11.
- ⁴¹⁸ Демьянов А. Истинно-православное христианство: критика идеологии и деятельности. – Воронеж, 1977. – С. 116.
- ⁴¹⁹ Там само. – С. 118.
- ⁴²⁰ Цит. за: Войналович В. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 19. – К.; Донецьк, 2001. – С. 348.
- ⁴²¹ Стоцький Я. Вказ. праця. – С. 121.
- ⁴²² Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні. – С. 93.
- ⁴²³ Митрохин Л. Баптизм. – Изд. 2-е. – М., 1974. – С. 241.
- ⁴²⁴ Гаврилук О., Григоренко С. Вказ. праця. – С. 80.
- ⁴²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 8.
- ⁴²⁶ Трегубов С. Религиозный бытъ русскихъ и состояніе духовенства въ XVIII в. по мемуаремъ иностранцевъ. – К., 1884. – С. 62.
- ⁴²⁷ Там само. – С. 48.
- ⁴²⁸ Кремлева И. Мирской обет // Православная жизнь русских крестьян XIX–XX веков: Итоги этнографических исследований. – М., 2001. – С. 229.
- ⁴²⁹ Цит. за: Головей В. Йди до сонця людино! (Про характер релігійних поглядів сучасних віруючих-колгоспників). – К., 1971. – С. 31.
- ⁴³⁰ Миронов Б. Социальная история России периода империи (XXVIII – начала XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб., 2003. – С. 329.
- ⁴³¹ Носова Г. Язычество в православии. Истоки православного язычества. Форма его проявления в прошлом и настоящем. Отмирание религиозных верований. – М., 1975. – С. 123.
- ⁴³² Тоффлер Э. Третья волна. – М., 2004. – С. 396.
- ⁴³³ Андрианов Н., Лопаткин Р., Павлюк В. Особенности современного религиозного сознания. – М., 1966. – С. 18.
- ⁴³⁴ Див. зокрема: Яковлев М. Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схиархимандрита Феофила (1929–1996). – 2-е изд., доп. – К., 1998. – С. 75.
- ⁴³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 611. – Арк. 2–3.
- ⁴³⁶ Там само. – Арк. 3.
- ⁴³⁷ Там само. – Спр. 2476. – Арк. 90.
- ⁴³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 17.
- ⁴³⁹ Там само. – Оп. 5. – Спр. 133. – Арк. 32.
- ⁴⁴⁰ Андрушків Б. Зарванія – святиня землі української. – Тернопіль, 2000. – С. 36–37.
- ⁴⁴¹ Андрухів І. Переведення у православну віру греко-католицьких релігійних громад на теренах Станіславщини в 1946–1949 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 188.
- ⁴⁴² Там само.
- ⁴⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5070. – Арк. 3.

Розділ 10. ДЕВІАНТНІ ПРОЯВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОВОЄННОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Світовий історичний досвід засвідчує, що становлення і розвиток суспільства завжди супроводжувався існуванням різнотипної поведінки його громадян. Її наявність була демонстрацією незгоди, спротивом індивіда чи групи проти усталених у суспільстві, але неприйнятних для них норм чи правил, реакцією на пограння прав і свобод особистості, виявом самоідентифікації, оригінальною формою самореалізації чи самодемонстрації. Згідно усталених правових і моральних норм суспільства це трактувалося як антисоціальна, осудна більшістю поведінка.

Розгляд закономірних історичних явищ, фактів, подій не був би повним без вивчення таких антисоціальних проявів як природного складника громадянського устрою будь-якого суспільства. Радянський варіант соціального укладу також не був забезпечений від наявності та розвою різноманітних девіаційних проявів. У центрі уваги нашого розділу опинилися найбільш характерні вияви аномальної поведінки в українському соціумі повоєнного періоду другої половини 1940-х – першої половини 1950-х років.

Відповідно до міри протиставлення громадської моралі та правил міжособистісної поведінки виявам соціальних аномалій останні розмежовуються за рівнем впливу, загрози щодо діючих соціально усталених норм. Зокрема, виокремлюються такі типи девіантних проявів: власне девіантна (незначні соціально терпимі відхилення від морально-етичних норм, наприклад, побутове хамство, товариська зрада, прояви егоїзму, подружня невірність), делінквентивна (незначні порушення норм права, наприклад, бродяжництво й жебрацтво, політичні чи соціально неприйнятні висловлювання, посадові зловживання) і злочинна (прояв якої передбачає кримінальну відповідальність, наприклад, вбивство, розбій, крадіжка, зґвалтування) поведінка.

Виклад матеріалу в нашому дослідженні має на меті змодельовати реальну картину повоєнного українського соціуму та характерних для нього девіацій. На основі архівних джерел ми намагалися виокремити й структурувати найбільш типові прояви, розкрити їх природу та впливи на розвиток соціальних відносин в Україні другої половини 1940-х – початку 1950-х років. У деяких випадках ми аналізуємо також реакцію окремих соціальних груп, пересічних громадян на факти антисуспільних дій.

У даному дослідженні для наукової розробки ми виокремлюємо лише ті девіантні прояви, які, на нашу думку, набули особливої соціальної гостроти й політичного значення в історії саме післявоєнної України. Спочатку ми спробуємо дати загальну характеристику девіаційних процесів у тогочасному суспільстві, проаналізувати основні економічні, політичні, соціальні фактори, що вплинули на динаміку та параметри антисоціальних проявів, визначити форми вияву девіацій, концентруючись саме на ненасильницьких їх варіантах.

Основну увагу і за обсягом, і за значенням у нашому дослідженні ми звернули на виокремлення різних соціальних агентів девіантної поведінки. Перевагою цього способу є те, що він дозволяє проаналізувати не лише реальні антисуспільні вияви, а й визначити межі їх потенційної реалізації.

Методологічним принципом у цьому випадку є диференційний підхід до вивчення соціальних груп радянського соціуму. Згідно нашої гіпотези всі соціальні групи можна поділити на групи реальних девіантів та групи потенційних девіантів. Належність, формальне приписування певної особи до групи реальних девіантів автоматично робило її порушником суспільних норм, незважаючи на усвідомлення особою чи відсутність такого протиправності своєї поведінки, наявність чи відсутність певних дій з її боку. Належність до таких девіантних груп, виокремлення їх із соціального простору українського соціуму часто носило декретивний характер, тобто встановлювалося і регулювалося державою. Наприклад, до соціальних груп реальних девіантів у радянському суспільстві можемо віднести безпритульних, жебраків, засуджених до позбавлення волі, куркулів тощо.

Всі інші групи радянського соціуму можна трактувати як потенційних девіантів, адже протиправний вчинок міг зробити кожен громадянин. Проте належність особи до таких груп – структуруючих для радянського суспільства: партфункціонери, робітники, селяни, інтелігенція, та дрібніших: пенсіонери, і службовці силових відомств, колишні військовослужбовці, інваліди тощо, – ще не робила особу девіантом, проте визначала той потенційний рівень, так би мовити ступінь ризику, характер та особливість чинників, що були каталізатором перетворення потенційного на реальні соціальні відхилення.

Аналізуючи у нашому дослідженні перші групи реальних девіантів, ми даємо характеристику існуючим у радянському суспільстві девіаціям. Завдяки ж дослідженню інших соціальних груп, унормованих для соціуму, маємо можливість чіткіше означити причини антисоціальних проявів, динаміку трансформації соціальних норм, фактори впливу на зміни у суспільній свідомості. Така методологія дає можливість здійснити комплексний аналіз девіаційних проявів в українському соціумі й у структурному, і в еволюційному зрізах.

§ 1. Загальна характеристика криміногенної ситуації в українському суспільстві

Наслідки руйнації соціальних стереотипів, правовий нігілізм, який визначався правом сильнішого, – все це у перші повоєнні роки утримувало високий рівень криміналізації суспільства. Аби при подальшому викладі матеріалу показати кількісну відносність кримінальних злочинів та протиправних дій, наприклад, з боку військовиків, ми використаємо статистично-порівняльний метод. Поданий за цією схемою матеріал дає можливість охопити значні хронологічні відтинки та побачити загальну картину криміналізації саме в історичному контексті, що є достатнім для обраного нами рівня наповненості фактографічним матеріалом. Натомість скрупульозний аналіз, застосування спеціальних методів дослідження та узагальнень лежить у полі наукових інтересів не лише історії, а також соціології девіантності й окремих гуманітарних міждисциплінарних і історико-юридичних дисциплін. Окрім того, ми наполягаємо на тому, що обрані нами для оприлюднення дані дозволяють змоделювати саме усереднену картину загальної криміногенної ситуації в Україні. Для ознайомлення зі статистичними даними, ми відсилаємо до деяких опублікованих спеціальних досліджень⁴⁴⁴.

Про загальний стан злочинності свідчать такі цифри: у першому півріччі 1947 р. в суди УРСР надійшло 265 874 кримінальні справи. Для порівняння, у другому півріччі 1946 р. їх було 274 036 і 218 тис. у першому півріччі 1946 р., що свідчить про непослідовність роботи слідчо-розшукових служб. Характер найбільш ідеологічно небезпечних і поширених видів злочинів у 1946 і 1947 рр. відображено у наступній таблиці:

Характер злочинів	I півріччя 1946 р.	II півріччя 1946 р.	I півріччя 1947 р.
Посадові злочини	8.869	11.555	15.544
Крадіжки держвласності	14.944	25.381	29.766
Крадіжки особистої власності	9.191	11.588	19.791
Пограбування й розбої	1.418	2.035	4.453
Спекуляція	1.761	2.277	3.198
Хабарництво	263	410	512
Порушення указу від 26 червня 1940 р. ⁴⁴⁵	79.596	97.705	111.297
Хуліганство	7.545	5.325	3.479
Дрібні крадіжки на виробництві	3.874	5.359	7.112

Як бачимо, крадіжки соціалістичної власності, а також особистої власності в першому півріччі 1947 р. у порівнянні з цим же періодом 1946 р. збільшилися більш ніж удвічі; більше, ніж у три рази зросла кількість справ про пограбування та розбійні напади на громадян, майже вдвоє збільшилася кількість випадків спекуляцій і хабарництва. На 65% зросла кількість порушень, що кваліфікувалися за указом від 26 червня 1940 р. «Про відповідальність за прогули й самовільне залишення роботи», майже вдвічі – справ про дрібні крадіжки на виробництві. Проте спостерігалось постійне зниження хуліганських правопорушень, що пов'язується з поступовою стабілізацією суспільного життя. За своєю питомою вагою серед усіх кримінальних справ переважають порушення указу від 26 червня 1940 р. (43%), далі йдуть справи про розкрадання соціалістичної власності (більше 11%), крадіжки особистої власності (7,5%) та посадові злочини (більше 6%). Найбільша кількість кримінальних справ надходила в суди Сталінської області – 33 759, Київської – 26 348, Харківської – 22 155, Ворошиловградської – 22 068, Дніпропетровської – 21 490 справ⁴⁴⁶.

Виховою подією, яка сприяла викриттю девіаційних проявів у структурах силових відомств, став вихід постанови ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. «Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР», а конкретним втіленням її виконання стали накази прокурора УРСР Романа Руденка за № 4-сс від 12 лютого 1948 р. «Про виконання постанови ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. “Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР”», міністра внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача за № 0054 від 25 лютого 1948 р. та міністра юстиції УРСР Дениса Панасюка за № 0294 від 15 лютого 1948 р. з такою ж назвою. Зокрема, вони не лише активізували боротьбу зі зловживаннями серед службовців і партійних керівників, а й дисциплінували їхню діяльність. У звіті щодо виконання постанови за I квартал 1948 р. прокуратура УРСР звітувала про зниження кількості побиттів, незаконних арештів, поборів, мобілізацій тощо. Зокрема, у Львівській області їх було зафіксовано у січні – 102, лютому – 60, березні – 16; у Волинській області у січні – 6, лютому – 17, березні – 12; у Тернопільській області у січні – 72, лютому – 36, березні – 31 правопорушення⁴⁴⁷.

Знизилися і кримінальні прояви проти особистості. За злочини, передбачені указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. про кримінальну відповідальність за крадіжку суспільного майна, за розбій, пограбування в I кварталі 1948 р. було засуджено 12 тис. 35 винних – проти 14 тис. 840 осіб у IV кварталі 1947 р. За крадіжки суспільного майна в IV кварталі 1947 р. засуджено 8 тис. 34 особи, а в I кварталі 1948 р. лише 4 тис.

176 осіб. У IV кварталі 1947 р. вбивств зафіксовано 326, то в I кварталі 1948 р. – 200, розбоїв з убивством відповідно – 46 і 24, пограбувань – 717 і 401, крадіжок – 5 тис. 450 і 4 тис. 979⁴⁴⁸.

Як бачимо, заходи щодо виконання постанови ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. дещо знизили рівень антигромадських проявів. Так, кримінальна злочинність в УРСР у першому півріччі 1948 р. у порівнянні з цим же періодом 1947 р., знизилася на 68,6%, а порівняно із другим півріччям 1947 р. – на 25%. А незаконні затримання громадян скоротилися з 11,3% на 1 січня 1948 р. до 6,5% у першому кварталі й до 1,8% у другому⁴⁴⁹.

Зменшилася кількість злочинів і на селі: коли в IV кварталі 1947 р. за крадіжки колгоспного майна було засуджено 7 тис. 104 селян, то в I кварталі 1948 р. – 2 тис. 676 осіб⁴⁵⁰.

Враховуючи політичну специфіку новоприєднаних територій, у другій половині 1940-х рр. особлива увага надавалася стану злочинності в західних областях УРСР: Рівненській, Закарпатській, Станіславській, Львівській та Тернопільській. Прокуратура готувала не лише щомісячні звіти про перебіг тамтешніх подій, окремо виділялися незаконні прояви з боку посадовців. Зокрема, лише в листопаді 1947 р. було розкрито 204 злочини відносно порушення прав громадян. Щодо їх характеру, то тут переважали: незаконні арешти громадян – 58 випадків, вбивства, побой – 30, незаконні побори – 19 випадків⁴⁵¹.

Узагальнюючи статистичні дані, ми стверджуємо, що прояви антисоціальної, а часто й кримінальної поведінки ставали менш інтенсивними. Проте, як побачимо далі, це була лише тимчасова тенденція, їх коливання у бік збільшення прослідковуються протягом усього досліджуваного періоду. Тому можемо констатувати, що показово знаковою соціальною проблемою післявоєнного періоду залишався високий рівень злочинності у суспільстві, особливо таких її форм, як розбазарювання та крадіжки державного майна (часто групові, організовані й у великих обсягах), посадові злочини, крадіжки особистої власності, спекуляція, хуліганство. На думку Олега Рабенчука, це була своєрідна реакція суспільства на відновлення командно-адміністративної системи у тоталітарній державі, де інтереси окремої людини ніколи не враховувалися⁴⁵². Носіями цих та інших протиправних дій були численні, сформовані у специфічних радянських реаліях девіантні групи. У досліджуваний період найбільш значимою за рівнем небезпеки для українського суспільства була, на нашу думку, група девіантів з колишніх військовиків, на докладнішій характеристиці яких зупинимося нижче.

З тогочасного повсякденного життя українського соціуму звернемо увагу на деякі виїмкові та дразливі девіаційні прояви, які саме у повоєнний період набули свого особливого колориту. Передусім,

очевидною є незначна фіксованість девіантних проявів у сфері статевих відносин, що потребує окремого пояснення, адже припущення про відсутність статевих порушень як типового явища є доволі сумнівним. На нашу думку, у досліджуваний період у своєму абсолюті перебувала їх табуйованість. Як і деякі побутові девіації (наприклад, пияцтво), вони були чи не єдиними суспільно прийнятними виявами людської свободи, її природності, формою демонстрації своїх проблем. Зважаючи на це, радянська ідеологія свідомо не акцентувала уваги на їх наявності в українському соціумі. Більше того, ми вважаємо, що навіть їх формальна фіксація у міліцейській чи партійній статистиці не віталася, а в подібних справах, за можливості, не дозволяли провадити подальший розгляд (а надто, коли це стосувалося представника влади).

Проте навіть існуюча мізерність зафіксованих девіацій у сфері статевих відносин дозволяє нам зробити деякі узагальнюючі висновки. Ці прояви можна систематизувати у три блоки. По-перше, не дивлячись «на відсутність соціальних умов» у радянській Україні проституція все ж існувала. Про її організований характер можна говорити в кількох випадках. Наприклад, органи держбезпеки залучали завербованих жриць кохання для обслуговування партійців під час їхнього дозвілля. Причому, кожен рівень владників (союзний, республіканський, обласний) дозволяв собі цю розкіш, знаючи про її існування у відпочинкових практиках вищих за посадою колег. При тотальному контролі держави за життям і дозвіллям не лише пересічних громадян, а й партійної еліти, ці послуги часто організовувалися органами держбезпеки, а повії-співробітниці ставали цінними інформаторами й умілими провокаторами. При їхній участі обраний для «обробки» функціонер міг обмовитися про приховуване, що згодом використовували як компромат проти нього. Творча богема також ні при жодних соціальних зламах не відмовляла собі в можливості утримувати в своїх закритих для більшості товариствах гетер.

Особливістю функціонування цих послуг для вищої партійної і творчої еліти було те, що ці послуги не оплачувалися якимись грошовими вимірами. Владники себе також продавали через так званий бартер, надаючи послуги щодо протезування, залагодження певних труднощів на роботі, покращенням житлових умов, матеріального статку тощо. Відомо і про залишки такої довоєнної відпочинкової сфери послуг, як приватне утримання проститутток і кімнат для їхніх побачень з клієнтами. Найнижчою ланкою, проте найпоширенішою і сталою, було надання сексуальних послуг повіями при вокзалах, готелях, будинках колгоспників, питних закладах нижчого ґатунку тощо.

Особливо виокремимо функціонування цього виду послуг у так званих комерційних ресторанах. Взагалі, після війни діяльність останніх

спричинилася до концентрації на цих локальних територіях найрізноманітніших девіаційних проявів як-то спекуляція, наркоторгівля, а також пропонування сексуальних послуг. Зазвичай, це організовувалося за посередництва офіціантів, працівників гардеробу чи швейцарів. Практикувався також пошук клієнтів безпосередньо самими проститутками. В окреслений період ми можемо говорити і про надання таких послуг на непрофесійній основі, коли голодові обставини примушували деяку частину нужденних жінок у такий спосіб заробляти на харчі для дітей.

По-друге, негативні прояви людської природи часто спричинялися до згвалтування жінок. Навіть суспільна тяжкість злочину, імідж злочинця серед подільників не могли зупинити виявів цієї девіації протягом усіх історичних періодів розвитку радянської України. В означений час вона обтяжувалася значним та одночасним поповненням українського соціуму громадянами чоловічої статі, що значно активізувало її прояв.

Третім блоком ми виокремлюємо проявлення статевого проступків у виробничих умовах, цими фактами рясніють і деякі документи внутрішньо партійного вжитку. Відповідно до рівня, так би мовити, добровільності, йдеться про два їх різновиди. Розголосу зазнавали факти публічного виявлення статевого стосунку між колегами по (і на) роботі, не примусових зносин між начальниками й підлеглими⁴⁵³, подружньої невірності⁴⁵⁴. Особливо, коли їх факт обтяжувався оперативною документалізацією проступків – письмовою заявою чи витягом із засідання місцевих партзборів. Предметом партійного розгляду ставала також інформація, що оприявнювалася шляхом доповідних записок, заяв без приховування їх авторів та анонімних записок. Особливого ідеологічного забарвлення надавалося повідомленням, у яких зазначалося про політичну неблагонадійність одного з партнерів (наприклад, співробітництво з окупантами чи навіть проживання на окупованій території, судимість). Часто саме ці супроводжуючі обставини була приводом для розголосу й головним аргументом звинувачення, особливо стосовно проступків відповідальних працівників⁴⁵⁵. Осудним вважалося також звичайне задоволення статевого бажання навіть одиноких людей, якщо виявлялася значна різниця у віці партнерів⁴⁵⁶. Через оприлюднення інформації щодо порушень, здійснених відповідальними працівниками, нам також відомо про існування таких аморальних проступків, як «шлюбні афери»⁴⁵⁷.

Інший різновид відрізняється відверто насильницьким характером статевого відносин. Про це свідчать групові й індивідуальні заяви щодо фактів примушення керівниками своїх підлеглих до статевого зносу⁴⁵⁸. Зазвичай, у колективах подібні стосунки не були таємницею, однак лише за неможливості їх подальшого приховування або через крайній відчай постраждалих вони ставали відомими громадськості та вищому

керівництву⁴⁵⁹. Також їх розкриттю «допомагали» суперники в боротьбі за кар'єрні призначення на шляху партійного, військового, творчого просування тощо. Поодинокі, проте відомі факти примушування співробітниками до статевого співжиття малолітніх утриманців з дитячих будинків⁴⁶⁰.

Для окресленого нами періоду розгляд ситуації навколо статевої відносин можна доповнити міркуваннями про впливи такого визначального соціального складника як військовослужбовці. Останні, передусім ті з них, які перебували під час війни поза межами СРСР (близько 7 млн.), мали відомості, деякі навіть з власного досвіду, щодо існування сфери статевої послуг. І все ж привнесена ними в радянський соціум інформація ніяким чином не вплинула на розвиток цієї форми чоловічого дозвілля. Тому що виховані моральні цноти не дозволяли навіть активному носієві цих знань втілювати їх на практиці. Адже легальний сексуальний дискурс, художній чи науковий, було практично загнано в підпілля. І за бажанням нових ідеологів він перетворився з важливої осі повноцінного людського існування у німий, біологічний секс. Поступово несумісність природної сексуальної активності та радянської ідеології стали очевидними, що перетворювало кожен сексуальний дію громадянина СРСР спочатку в неусвідомлений, а згодом відвертий антирадянський акт.

Поряд з сексуальними девіаціями у повоєнному українському соціумі загострилися проблеми пияцтва, алкоголізму та пов'язаних з ними побутовим хуліганством і спекуляцією міцними напоями. Вживання алкоголю є традицією, притаманною багатьом світовим культурам. Проте існування цього ритуалу можна вважати допустимим і терпимим для соціуму, коли міра наслідків не викликає спротиву переважної більшості його громадян. На побутовому рівні міра терпимості була завжди відносною, і, навіть не зважаючи на часті негативні наслідки, подібна народна традиція ніколи не зазнавала аж надто категоричного осуду з боку співгромадян. Проте зовсім в інший спосіб реагувала громада, керівні та партійні органи, коли в п'ятиці або її наслідках звинувачували відповідальних працівників. Формально порушник зазнавав остракізму, але головним обтяжливим аргументом було те, що попався! І лише у випадках антизаконних вчинків, здійснених у стані сп'яніння чи обтяжених зловживанням перевагами займаної посади (наприклад, застосування зброї)⁴⁶¹, а також які завдали суттєвої шкоди оточуючим чи престижу займаної посади, винуватець зазнавав значних покарань і жорсткого громадського осуду.

Зокрема, у постійних дебошах і п'ятиці звинувачувалися начальник районного відділу МВС Шишецького району Полтавської області О. Мартинов (грудень 1949 р.)⁴⁶², начальник Сумського навчального центру ДТСАФ полковник Золочевський (березень 1950 р.)⁴⁶³, секретар

Колківського райкому КП(б)У Волинської області О. Кушніров (грудень 1950 р.)⁴⁶⁴, відомо про тисячі подібних фактів⁴⁶⁵. Особливо подібні девіації проявлялися у поведінці працівників, надісланих для допомоги чи контролю з інших територій чи відповідних органів республіки (наприклад, уповноважені міністерства заготівель УРСР, оперативні працівники МВС і МДБ, військові, партійні інструктори тощо). Як відомо, постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1950 р. «Про надання допомоги західним областям в організаційно-господарському укріпленню колгоспів, проведенні весняно-польових робіт і догляді за посівами» зі східних областей була направлена велика кількість інструкторів, які своєю зверхністю створювали чимало конфліктних ситуацій з місцевими керівниками й жителями. Існує значна кількість рішень місцевих органів влади, з яких очевидно стає поведінка новоприбулих, наприклад, постанова Заболотівського райкому КП(б)У Станіславської області від 26 травня 1950 р. «Про непартійну поведінку комуніста Є. М. Донченка»⁴⁶⁶. Останній, відряджений Миколаївський обкомом КП(б)У на Західну Україну, звинувачувався у дебоші та пиятиці. Документи свідчать, що вище партійне керівництво мало повну картину про ситуацію, адже регулярно отримувало розгорнуту інформацію, як-то доповідна записка від 2 травня 1950 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка «Про негідну поведінку деяких працівників, які були відряджені ЦК КП(б)У до західних областей з метою надання допомоги місцевим партійним організаціям»⁴⁶⁷. Але негайну реакцію викликали лише випадки завдання значної матеріальної шкоди, а надто, коли була зганьблена комуністична мораль.

Наявність різновидів статевих правопорушень, пиятики, їх динамічність впливали на рівень соціального спокою. Адже саме через ці утаємничені задоволення радянська людина могла вгамувати, задовольнити своє еґо і не виносити в громадське життя свої природні руйнівні бажання. Підтвердженням цього також може слугувати хоча б той факт, що серед архівного зібрання звітних, офіційно розглянутих документів до ЦК КП(б)У, які містяться у ЦДАГО України, питома кількість розглянутих інформацій, повідомлень про табуйовані сексуальні відносини, пияцтво, побутові конфлікти чи навіть злочинну поведінку серед членів сімей партпрацівників є незрівнянно меншою порівняно з констатацією інших девіаційних проявів (наприклад зловживання посадовим становищем). Разом з тим, зібрання листів від громадян до партійних органів засвідчує наявність вияву обурення недостойною поведінкою партійних зверхників, проте все та ж табуйованість цих аморальних проступків, небажання їх розголошувати залишали значну їх частину без розглядів.

Загалом, динаміка кримінальних злочинів мала неоднонаправлений характер, проте загальний рівень злочинності все ж мав тенденцію до

зростання. Намагання держави партійно-правовими рішеннями покращити становище насправді виливалося у показушну активізацію роботи силових органів у рамках дії виконання конкретних указів. На практиці це приводило не до реальної суспільної стабільності, а лише до досягнення прийнятної статистики. Подібні кампанії зазвичай закінчувалися офіційними звітуваннями силових керівників перед партійними зверхниками, проте інерція від проведеної роботи низовими ланками ще певний час допомагала дещо підтримувати громадський спокій. Характер ситуації на новоприєднаних територіях визначався особливими проблемами у порозумінні чужорідних керівників з місцевими жителями. Підсилені не співпадинням морально-етичних, культурно-історичних переконань, вони спричиняли значні багаторічні конфлікти та взаємні протидії.

§ 2. Суспільно-політичні фактори активізації антисоціальних проявів у повоєнному українському суспільстві

Повоєнна розруха. Причиною, яка сприяла вищеозначеним фактам, а також динаміці протиправних дій з боку громадян, була побутова й матеріально-фінансова невлаштованість, що панувала у суспільстві, яке щойно вийшло з війни. Катастрофічно не вистачало найелементарніших речей – їжі, одягу, житла, ліків, – що для пересічної людини ставило передусім проблему виживання. Такі загострено екстремальні умови, в яких опинився повоєнний соціум, часто провокували нівелювання, розмивання соціальних норм, послаблений контроль за їх виконанням, що полегшувало у психологічному плані здійснення різноманітних порушень.

Післявоєнна скрута торкнулася усіх без винятку верств населення України. Проте чи не найскладніша ситуація складалася у вирішенні питання матеріально-побутового облаштування демобілізованих і членів їхніх родин. Чоловіки, ще вчорашні воїни, були налаштовані більш рішуче у ставленні до проблеми, ініціювали розголос свого незадоволення, підбурювали до загального вияву незгоди тощо. Задля запобігання масштабних виявів громадської непокори було прийнято ряд владних рішень. Зокрема, постанови ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР від 10 травня та 29 вересня 1945 р. «Про працевлаштування, матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни». На 15 квітня 1946 р. Військовим відділом ЦК КП(б)У були опрацьовані деякі обласні звіти, зокрема «Про факти бездумно-бюрократичного ставлення до скрути офіцерів, інвалідів Вітчизняної війни та демобілізованих із Червоної армії у місті Чернівці»⁴⁶⁸. Наведемо характерні приклади зі звіту. У ньому, окрім іншого, повідомлялося, що інвалід Вітчизняної війни полковник Лебедев прибув до Чернівців ще навесні 1945 р. із сім'єю з шістьох осіб, проте лише в 1946 р.

йому надали необлаштовану квартиру без води та електропостачання; у кімнаті інваліда майора Бушуєва було сиро, стеля й стіни обвалювалися, були відсутні меблі. Головним же тривожним сигналом було те, що голова міськради Грицай ніяк не реагував на всі негаразди.

Окрім того, було виявлено зловживання на міській пошті. Адже часто рівень пенсійного забезпечення ставав визначальним у належності громадян до антисоціальних груп, подальшої криміналізації шляхів їхнього життєзабезпечення. Отже, з січня по березень 1946 р. у Чернівцях було зафіксовано неоплачених грошових переказів у 1 тис. 303 випадках на суму 436 тис. 601 крб. та пенсійних (!) грошових переказів у 533 випадках на суму 309 тис. 91 крб.⁴⁶⁹. Все це змушувало нужденних шукати додаткові шляхи порятунку від голоду та скрути, стимулювало крадіжки, розбій, спекуляцію, бродяжництво й жебрацтво тощо.

Особлива ситуація склалася у західних областях України. Програма щодо вживлення у західноукраїнський соціум ментально чужих, проте перевірених війною партійців, кадрових військових набула там особливого значення. Так, станом на 25 січня 1948 р. до Закарпатської області прибуло на постійне проживання 9 тис. 722 особи (9 тис. 311 чоловіків і 411 жінок), з них офіцерського складу – 2 тис. 381, зокрема, 1 генерал, 24 полковника, інших офіцерів – 2 тис. 357; Героїв Радянського Союзу – 8, членів ВКП(б) – 1 тис. 628, кандидатів – 398, усього комуністів – 2 тис. 26, комсомольців – 510. Переважно вони прибували зі своїми сім'ями⁴⁷⁰. Матеріальні проблеми всіх цих осіб теж потрібно було вирішувати.

Аналіз звернень, а особливо терміновість реакції відповідних державних структур щодо їх задоволення, на нашу думку, пояснюється тим, що в колишніх військових влада вбачала (і цілком виправдано) вже підготовлених і рішучих до дії при певних несприятливих обставинах українських небезпечних осіб. Саме вони могли бути найбільш боєздатними членами різноманітних бандитських угруповань, а інколи разом з криміналізованими елементами були мозковими центрами щодо планування протиправних дій. Тому частину проблем, які виникали навколо життєдіяльності колишніх військовиків, влада намагалася оперативно вирішити.

Під тиском несприятливих обставин члени сімей військовослужбовців часто ставали на стезю антисоціальної поведінки. Воєнні роки для багатьох з них стали неймовірним випробуванням, часом втрат і страждань, вони були морально надломлені, а відтак більш чутливими до негараздів, від яких потерпали вже в мирний час. У жінок не вистачало життєвих сил їх подолати, а діти, яким і так бракувало батьківської уваги, вислизали з-під сімейної опіки й намагалися самотійно змінювати, з надією на краще, своє життя. Однією із причин, яка посилювала це, були нестерпні побутові умови проживання сімей. Адже в післявоєнний період

сім'ї змушені були змінювали місце постійного проживання й уже не витримували тяжких обставин нового життя. Так, у листі до військовослужбовця Т.С. Крижанівського дружина скаржилася на стан життя сім'ї у Миколаєві (березень 1946 р.): «Я вже не прошу в них [керівників міста, райкому, військкомату – *В.Ш.*] окрему квартиру, хоча б якийсь теплий закуток, де можна було б зігріти малюків. Якщо так і буде далі продовжуватися, то я піду з цього проклятого світу, аби не бачити цих мук, не страждати як зараз!»⁴⁷¹. На жаль, часто це були не пусті слова, зафіксованими є десятки прикладів неадекватної реакції нужденних на нестерпні умови життя.

«Квартирне питання» не раз виступало головним чинником негараздів у сім'ях військовиків. Переміщення людей, спричинені війною, порушили усталену систему квартирної розподілу й покращення житлових умов багатьох українців. Виконання постанови Ради Міністрів УРСР за № 1492/87 від 21 серпня 1946 р. «Про заходи направлені на поліпшення роботи щодо виконання постанови РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. за № 1991 та про боротьбу з порушеннями житлового законодавства в м. Києві» мало виправити ситуацію хоча б у столиці. Проте звіт міністерства державного контролю УРСР 8 квітня 1947 р. щодо її виконання констатував значні недоопрацювання, відверті зловживання та порушення у цій сфері. Передусім це стосувалося порушення житлових прав членів сімей військовослужбовців. Сотні зафіксованих прикладів свідчили, що житлова необлаштованість безпосередньо сприяла поповненню лав девіантів у повоєнному суспільстві⁴⁷². Рішення виконкому київської міської Ради депутатів трудящих за № 891 від 15 квітня 1947 р. «Про результати проведеної Міністерством Держконтролю УРСР перевірки виконання виконкомом міськради та райвиконкома постанови Ради Міністрів УРСР за № 1492/87 від 21 серпня 1946 р. «Про заходи направлені на поліпшення роботи щодо виконання постанови РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. за № 1991 та про боротьбу з порушеннями житлового законодавства в м. Києві»» дещо сприяло унормуванню цієї проблеми. Проте це охопило лише незначну частину нужденних, більшість ще залишалася «на вулиці». Зокрема, з 1 вересня 1946 р. до 1 лютого 1947 р. внаслідок рішень центральних органів влади житлову площу в Києві отримали лише 9 киян, які мали на неї першочергове право. Разом з тим потреби 93 осіб, які не стояли навіть у черзі, були задоволені, а міські райвиконкоми міста лише до 1 січня 1947 р. надали житло 744 громадянам, які також не мали першочергового права на його отримання⁴⁷³. Відтак, проблема продовжувала породжувати різноманітні варіанти протиправних дій радянський громадян.

У надзвичайно сутужному становищі перебувала й та категорія населення (а це 2 млн. 890 тис. осіб)⁴⁷⁴, яку наприкінці 1946 р. зняли з пайкового забезпечення – до неї входила значна частина утриманців і дітей із сімей військовослужбовців. Аби вижити, вони ставали на шлях порушення соціально усталених норм радянського співжиття. Кожен з них намагався, передусім для задоволення потреб своєї сім'ї, знайти особисто прийнятний засіб виживання у скрутних умовах. Так, часто жінки знаходили додатковий (а часто і єдиний) спосіб заробити гроші спекуляцією, особливо виготовленням та продажем самогону. Станом на квітень 1948 р. у Харківській області за самогоноваріння і збут було порушено 1 тис. 138 кримінальних справ, за якими притягнуто до відповідальності 1 тис. 213 осіб; засуджено 565, з них 40% до позбавлення волі; вилучено 831 апарат перегонки та 5 тис. 298 літрів самогону; 80% справ було розглянуто вже протягом перших 10 днів після затримання!⁴⁷⁵; по Одеській області в IV кварталі 1948 р. було порушено 311 справ, а до кримінальної відповідальності притягнуто 362 особи⁴⁷⁶; у Тернопільській області в I кварталі 1948 р. порушено 229 справ⁴⁷⁷. Однак у перші повоєнні роки самогоноваріння виявилось занадто ефективним у сенсі прибутковості й тому поширеним. Його стале існування у суспільних взаємовідносинах і разом з тим мала підконтрольність змусили державу оперативно реагувати. Вже 7 квітня 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ввела в дію указ «Про кримінальну відповідальність за виготовлення самогону». За ним лише виготовлення і зберігання самогону «тягнуло» до 6 років виправно-трудових таборів (з конфіскацією майна)⁴⁷⁸. А це своєю чергою збільшувало кількість неблагонадійних дітей, батьків яких було осуджено за цей злочин.

Проте боротьба із самогоноварінням набирала обертів. Так, судами УРСР було розглянуто в IV кварталі 1947 р. 646 справ, у I кварталі 1948 р. – 5 тис. 976, у II – вже 8 тис. 976 справ. Найбільше справ розглядалося в бурякосіючих областях⁴⁷⁹: Харківській – 1 тис. 204, Полтавській – 801, Вінницькій – 788, Чернігівській – 690, Сумській – 595, Кам'янець-Подільській – 590. Загалом же з 1 січня до 1 травня 1948 р. за виготовлення й продаж самогону до кримінальної відповідальності було притягнуто 19 тис. 590 осіб, з яких 2 тис. 625 арештовано, вилучено 14 тис. 902 самогонних апарати і 61 тис. 271 літер трунку⁴⁸⁰.

У кінці 1946 р. було дозволено комерційну торгівлю хлібом, що миттєво призвело до сплеску спекуляції. Так, у Криму вартість буханки хліба досягала 200 крб. Ціни на інші продукти також зросли: картопля коштувала 30 крб. за кг, топлене масло – 200 крб., свинина – 70 крб. Тоді як зарплатня робітника складала 700–800 крб. на місяць, службовців – лише 350–400 крб.⁴⁸¹.

Обставини повоєнного голоду значно понизили моральність відносин продавець–покупець. На ринках незрідка фіксувався продаж котлет, пиріжків з собачатини; у домашніх ковбасах разом з конятиною виявляли м'ясо псів та котів; реєструвалися випадки розбирання здохлих тварин на скотомогильниках тощо.

Тогочасна статистика свідчить про постійний зріст спекуляції. Зокрема, на користь цього говорить кількість проваджених кримінальних справ: I півріччя 1946 р. – 1 тис. 761, II півріччя 1946 р. – 2 тис. 277, I півріччя 1947 р. – 3 тис. 198 справ⁴⁸² й 2 тис. 242 особи були засуджені за цей період. Якщо в IV кварталі 1947 р. в Одеській області за спекуляцію було притягнуто 88 осіб, то вже в I кварталі 1948 р. – 533 особи⁴⁸³; у Тернопільській області в I кварталі 1948 р. порушено 105 справ⁴⁸⁴. На жаль, за статтю про спекуляцію також затримували осіб, які продавали лишень надлишки особисто вирощених продуктів. Більше того, за час третього голодомору 1946–1947 рр. люди були змушені продавати навіть найнеобхідніші речі, аби прогодувати рідних. Всі вони однак вважалися суспільно небезпечними особами.

Запровадження у дію положень закону «Про стан і заходи щодо укріпленню соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР» від 28 січня 1948 р. дещо пожвавило боротьбу проти цього правопорушення. Так, у першому півріччі 1948 р. збільшилося надходження у суди справ про спекуляції порівняно з другим півріччям 1947 р.: з 4 тис. 170 справ (або 2 тис. 900 осіб)⁴⁸⁵ до 5 тис. 703 справ⁴⁸⁶ (6 тис. 601 особа)⁴⁸⁷. Основним контингентом засуджених були домогосподарки й інваліди⁴⁸⁸, а також молодь.

Етнічна диференціація. Певного впливу якість і динаміка девіаційних проявів зазнали від дії етнічного чинника. Людські втрати під час війни, примусові виселення та міграція, голодомор – все це значно понизило український етноскладник. На думку Валерія Кононенка, активне промислове будівництво також стимулювало масове переселення на українські землі фахівців з інших республік СРСР, що змінило національну і соціальну структуру українського суспільства. Для заповнення посад в Україні, особливо в міста, переселялися заохочувані радянським урядом сотні тисяч росіян⁴⁸⁹. Про їх швидко зростаючу кількість свідчить статистика: якщо у 1939 р. в Україні проживало 4 млн. росіян, тобто 12% усього населення, то до 1959 р. – майже 7 млн., або 16%. На Західній Україні, де до війни росіяни складали незначний відсоток, у 1959 р. їх налічувалося вже 330 тис., або 5% населення. Через те, що російська громада, як правило, скупчувалася у промислових районах, вона значно змінила наявну етнічну структуру цих теренів.

Особливо гострою була ситуація у Криму, де «російський чинник» значно вплинув на соціальну нестабільність. На місце депортованих рішенням Державного комітету оборони народів починаючи з 1944 р. з областей Росії, України почалося переселення сімей у Крим. Так, за даними Дмитра Омельчука, вже до кінця лише 1944 р. на півострів переїхало 17 тис. 40 сімей (близько 62 тис. 104 осіб)⁴⁹⁰. Адаптація цих людей до кримських умов проходила дуже складно, більшість переселенців не розуміла особливостей соціокультурних традицій півострова. За якісним складом частина їх була непрацевдатними, тобто тих, хто потребував соціальної опіки (престарілі, жінки, діти, інваліди). Через комфортні природні умови демобілізовані військовики за місце постійного проживання часто також обирали саме Крим. Поставлені в умови виживання, ці люди з відчуттям тимчасовості та непристосованості були найбільш здатні до протиправних вчинків, переважно делінквентивного характеру. Разом з тим, поступова соціальна адаптація цих груп призвела до появи багатолітнього національного конфлікту. Отруєні великодержавним шовінізмом, ці люди та їхні нащадки стали маріонетками провадження антидержавної політики стосовно України кремлівськими імперськими ідеологами.

На нашу думку, це все загалом спричинило підвищення загального рівня криміналізації регіонів УРСР. Адже можна допустити, що частину переселенців становили низькокваліфіковані робітники, вони мали низький освітньо-культурний рівень і, відповідно, були більш схильні до протиправних дій. Зазвичай, подібні переселення зручно використовували правопорушники, незадоволені наявними умовами робітники, інтелігенція тощо.

Окрім того, після примусових депортацій 1941–1944 рр. більш ніж 220 тис. осіб з числа німців, греків, вірмен, болгар та кримських татар якісні показники соціальної стабільності були суттєво змінені. Руйнація гомогенного характеру існування цих національних формувань, порушення внутрішніх важелів їх саморегуляції призвели до часткової люмпенізації представників цих національних меншин. Особливо це позначилося на криміналізації позбавленої життєвого досвіду (а в нових умовах і взірцевих авторитетів старійшин) молодшої й середньої вікових груп.

Приєднання нових територій також стимулювало антисуспільні прояви. Наведемо один типовий приклад. Як відомо, Перший з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України, зібравшись 26 листопада 1944 р. у м. Мукачеві, одноставно ухвалив приєднатися до СРСР у складі УРСР. Радянсько-чехословацька угода про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р., ратифікована 27 листопада того ж року, юридично оформила приєднання Закарпаття до УРСР. Унаслідок радянізації новоприєданого Закарпаття усталений спосіб життя брутально

знищувався, насаджувалася радянська модель моральних цінностей і міжособистісних відносин, які мали заступити віковічні народні традиції співжиття різноманітних культурних та етнічних груп, релігійного світогляду. Значна частина населення не зуміла відразу сприйняти новий лад й опинилася за межами новостворюваних суспільних відносин. Стрімка націоналізація у сільському господарстві, яка здійснювалася так званими земельними громадами⁴⁹¹ через усуспільнення колишніх лісів і земель, належних до релігійних та сільських общин, монастирів, породила значне нерозуміння і спротив серед патріархально налаштованих закарпатців. А приїзд на ці території чужинців з числа переселенців, демобілізованих, військовослужбовців і членів їхніх сімей, спеціалістів, які були носіями інших культурно-етнічних цінностей, і зазвичай, на правах переможців, не бажали розуміти етнокультурний світ корінного народу, спричинилося до значного підвищення девіантних проявів. До того ж преференції⁴⁹² і пільги⁴⁹³, які мали новоприбулі щодо землі – цього віковічного найдражливішого чинника – остаточно розводили їх і корінних жителів врзнобіч у цьому протистоянні. Зашморг обов'язкових поставок новій державі швидко притягнув усталені моделі господарювання закарпатців до жорстких вимог радянського народногосподарського плану⁴⁹⁴.

Одним із перевірених світовою практикою способів налагодження «взаєморозуміння» між «новими соціальними партнерами» (зазвичай, через алкогольні наслідки для незгідної сторони) була організація виробництва та повсюдного поширення горілчаної продукції. Так, пункт 15 постанови Ради Міністрів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У від 16 липня 1946 р. за № 1247 «Про заходи щодо розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 рік» прямо зобов'язував Міністерство харчової промисловості УРСР відбудувати і ввести в експлуатацію вже в III кварталі 1946 р. Росвіговський і Велико-Вейганський спиртові заводи потужністю до 40 декалітрів спирту-сирцю на добу кожний, та Мукачівський лікеро-горілчаний завод потужністю 400 декалітрів спирту-ректифікату і 200 декалітрів горілчаних виробів на добу! Не зважаючи на формальне окреслення цих територій у межах УРСР, проблема взаємосприйняття засадничо різних світоглядних ідеологій ще на довгі роки залишалася суперечливим чинником соціального життя.

Політика активного державного втручання, стандартизація звичаїв, смаків, способу мислення повинна була забезпечити швидке усереднення повсякденного життя нових територій. Проте, саме у повсякденні, всупереч офіційним очікуванням, чи не найвиразніше простежувалися невідповідності у рівні матеріальних доходів, якості матеріально-побутових умов життя, доступі до культурних надбань тощо. Взаємне несприйняття,

конкуренція, поглинання привнесених і традиційних соціокультурних цінностей особливо інтенсивно відбувалося на західних теренах України⁴⁹⁵.

Міграційні процеси та примусові переселення. Штучно створена за перші десятиліття радянської влади сільська община «нового типу» з відтінком соціалістичних відносин залишалася ще небезпечною для режиму своїм сталим патріархальним ставленням до землі. Проте сама внутрішня структура общини з приматом постійної конкуренції й нетерпимістю до здобутків сусіда стала плідним плацдармом для новітніх експериментів з позбавлення сільської громади (її ж руками) від паразитуючих елементів. 21 лютого 1948 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», за яким була передбачена спрощена процедура (рішення зборів села затверджувалося лише сільрадою та райвиконкомом) фактичного виселення неблагонадійних з села за межі України на термін до 8 років. 21 лютого 1948 р. вийшла також постанова Ради Міністрів СРСР «Про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.». 5 березня було прийнято уточнююче рішення ЦК КП(б)У щодо їх виконання, а вже 30 березня 1948 р. ЦК КП(б)У прийняв самостійну постанову «Про заходи, які проводяться в колгоспах УРСР по укріпленню трудової дисципліни та застосування її до осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності та ведуть паразитичний спосіб життя, передбачені указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.»⁴⁹⁶. Успішно апробована в українських реаліях, ця ініціатива знайшла своє продовження і на союзному рівні: Президія Верховної Ради СРСР 2 червня 1948 р. прийняла указ «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». 17 квітня 1948 р. М. Хрущов повідомляв Й. Сталіну про те, що на 10 квітня 1948 р. є рішення з 1 тис. 949 колгоспів східних областей УРСР. Громадські вирокі про виселення були винесені 4 тис. 288 особам, отримали суворе попередження від односельчан 5 тис. 470 осіб. Облвиконкомаами затверджено вироків про виселення на 1 тис. 489 осіб.

10 квітня 1948 р. були відправлені перші ешелони виселенців з Вінницької, Кам'янець-Подільської та Житомирської областей загальною кількістю 1 тис. 369 осіб, у т. ч. засуджених до виселення 1 тис. 130 осіб та 239 особи членів їхніх сімей, які побажали добровільно виїхати на заслання⁴⁹⁷. Про подальше розкручування масштабів виселень свідчить і той факт, що вже на 15 серпня 1948 р. було засуджено до виселення 10 тис. 360 громадян⁴⁹⁸. Таким чином, з місць постійного проживання лише до кінця 1948 р. було виселено тисячі селян.

Про об'єктивність вироку годі й говорити, заздрість, непростення навіть дріб'язкових непорозумінь, помста недоброзичників чи сільських зверхників – все це слугувало утворенню значного прошарку озлоблених антисоціальних елементів на селі.

Дуже скоро «самодіяльність» місцевих зверхників щодо виселення неугодних далася взнаки. Були зафіксовані чисельні порушення у виконанні положень указу на місцях, перекручування трактування його змісту, відверте бажання жорстокістю вислужитися перед вищим керівництвом. Тому вже 7 травня 1948 р. в.о. прокурора УРСР П. Нощенко доповідав М. Хрущову «Про порушення указу Президій Верховної Ради Союзу РСР від 21.II.1948 р.»⁴⁹⁹. Про результати перевірки чисельних скарг щодо неправильного застосування положень указу 31 травня 1948 р. доповідав М. Хрущову й голова тимчасової комісії, секретар ЦК КП(б)У М. Гречуха⁵⁰⁰. Зокрема, через самовільне порушення положень указу виселялися чоловіки старші 55 років, жінки – 50 років; тяжко й невиліковно хворі; інваліди Вітчизняної війни та праці; усі члени сім'ї, в т. ч. й малолітні діти!⁵⁰¹ Як бачимо, ця категорія виселених не могла повноцінно працювати в сільському господарстві, їхній статус не дозволяв працевлаштуватися й на іншу роботу. Тому найближчим часом вони поповнювали вулиці містечок, бродяжничали, діти жебракували і здійснювали дрібні крадіжки, жінки спекулювали, займалися проституцією⁵⁰², чоловіки часто були готовими до протиправних дій тощо. Не рідкістю в цих сім'ях було пияцтво, процвітала побутова злочинність тощо. За висловом Петра Соболя, тривале відчуження селянина від землі поставило його «у мерзенні умови аморальності»⁵⁰³. Все частіше душевні переживання посилювали потребу співучасті, що виявлялося у причетності таких осіб до релігійних дійств, свідомого чи неусвідомленого переконання традиційними чи новітніми релігійними ідеями тощо.

Такий спосіб руйнування культурних, соціально-економічних зв'язків як розселення також сприяв девіантним проявам. Договір, укладеним 9 вересня 1944 р. у Любліні між Польським комітетом національного визволення (тимчасовим урядом) та РНК УРСР, передбачав поетапну депортацію українців з території Польщі в УРСР і поляків з УРСР в Польщу. Перший ешелон з українськими переселенцями, переважно безземельними та бездомними селянами, вирушив в Україну в листопаді 1944 р. До кінця року виїхало 28 тис. 589 чол.⁵⁰⁴, а станом на березень 1947 р. з Польщі до УРСР було депортовано вже 472 тис. 635 українців⁵⁰⁵. Якщо на кінець першого етапу (до 31 грудня 1944 р.) виїхали українські сім'ї, які добровільно забажали жити в УРСР, то всі наступні зазнали брутальної депортації. За твердженням Володимира Кучера, в їхньому середовищі панувала паралізуюча атмосфера страху і підозри, взаємного відчуження людей⁵⁰⁶. Втративши матеріальні статки і засоби для господарювання,

пограбовані під час виселення польськими бандитами, зустрінуті байдужістю місцевих бюрократів і ворожим ставленням корінних жителів, вони становили для режиму найнебезпечнішу категорію громадян. При розселенні повсюдно виникали конфліктні ситуації у стосунках з місцевими. Так, у Дніпропетровській області з 5 тис. 486 новоутворених господарств лише 782 сім'ї проживали в окремих будинках, решта розміщувалася в господах колгоспників у порядку ущільнення; на 1 вересня 1945 р. з 6 тис. 810 сімей, які прибули в Одеську область, отримали будинки лише 3 тис. 902⁵⁰⁷. В окремих випадках господарі будинків брали з переселенців непомірну плату грішми та натурою за проживання, намагалися всіляко їх вижити, у крамницях їм продавали товари за вищими цінами, реквізували коней, вози, інший реманент⁵⁰⁸.

Отже, якщо відрахувати добровільних переселенців, то більше 400 тис. громадян влилися в український соціум озлобленими, готовими до спротиву девіантами. Аби вижити в складних умовах, частина вдавалася до протиправних дій. У цьому контексті слід згадати, що ефективність переселення (розсіювання) українців як «соціально небезпечних груп населення» була продовжена Польщею – сумнозвісна акція «Вісла» була завершальним етапом примусової депортації українців 28 квітня – 12 серпня 1947 р. з прабатьківських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя.

У міському соціумі також перебувало немало потенційних девіантів. Серед них, наприклад, перебували члени сімей «ворогів народу». Їх виселяли із квартир і будинків, «за статтями» виганяли з роботи, конфісковували майно, все це витісняло їх на маргінеси соціального життя. Позбавлені елементарних матеріальних зручностей через виселення та конфіскації, принижені обмеженням активності, позбавлені співпереживання, вони в новому оточенні вже ніколи не поверталися до повноцінного позитивного сприйняття радянських суспільних цінностей, і при першій ліпшій нагоді ставали злісними противниками режиму. Вони ставали найбільш рішучими діячами протиправних угруповань, були готові до економічних злочинів, виступали підбурювачами проти партійно-державної політики тощо.

Опосередкованим джерелом девіацій став також приріст міського населення за рахунок переселенців чи біженців із сіл. Безперспективність, побутова нестерпність сільського життя, господарські реорганізації, обмеження присадибних ділянок і непосильне оподаткування, кампанія щодо виселення селян із хуторів – ці та інші заходи сприяли міграції спеціалістів і колгоспників із сіл⁵⁰⁹. Звичайно, найбільшу частину прибулих становила молодь – вона за будь-яких обставин прагнула виїхати до міста, адже тих, хто закінчував школу, цілком механічно після 16 років, навіть без

подання заяви, зараховували до колгоспу. Через це молодь усіма способами воліла залишитися у місті після завершення навчання, закінчення оргнабору чи служби в армії. Відтак, мотивована меркантильними інтересами сільська молодь цілком споживацькі ставилася до шлюбу, друзів чи покровителів, переважала серед відвертих кар'єристів і властолюбців. На підтвердження цього досить лише прослідкувати «творчий» шлях з біографій чи спогадів відомих партійних і радянських діячів.

Деякий час декласовані, соціально не розшаровані, не адаптовані до нового, урбаністичного оточення, з відсутністю відповідних місту елементів культури, виховання і міжособистісного спілкування, «нові» жителі міст ставали реальним джерелом соціальних девіацій. І хоча ця категорія завдяки своїм духовним рисам, прищепленими патріархальним сімейним вихованням, мала сприятливі передумови, щоби стати повноправним прошарком міських жителів, а проте їхня ментальна іншність, розтягнутий період укорінення в міський побут, часто навіть відсутність бажання замінювати сільські життєві звички на прийнятні місту назавжди залишали перші покоління селян ізгоями серед оточуючих, на довгі роки закріпили ярлики неповноцінних. Корінні ж жителі, особливо великих культурних міст, з неприхованою зневагою і навіть ворожістю сприймали нових сусідів (житлова проблема й тоді найбільше спричиняла конфліктні ситуації) чи колег, так само їх сприймали і в товариських компаніях, обдаровуючи принизливими прізвиськами. Тому вихідці з села групувалися переважно лише між подібними, а молодь часто демонструвала зухвалу поведінку, здійснювала протиправні дії у складі районних хуліганських банд, тим самим утверджуючи своє місце серед міських однолітків.

Говорячи про переселенців із села, відмітимо ще одну показову поведінкову рису цього мікросоціуму. Після закінчення війни великі міста України ввібрали значну хвилю переселенців. У часи воєнного лихоліття певна їх частина втратила будь-які документи, що засвідчували б особу. Бажання відмежуватися від тяжкого чи небажаного минулого, долучитися до групи міських (а значить освічених) жителів сприяли тому, що в нові документи записувалися не дійсні «простонародні» імена, а більш звучні міські, наприклад «Христина» ставала «Крістіною», «Олена» – «Альоною», «Сусанна» – «Оксаною» чи «Олександрою», «Горпина» – «Агапією» тощо. Це також стосувалося й переіменування прізвищ, наприклад, «Огірок» на «Огурок», «Горобець» на «Горовець». Більше того, частими були випадки, коли, маючи небажаний запис у паспорті, особи протягом усього життя наполегливо називалися оточуючим більш «модними» іменами. На думку новоприбулих, це мало сприяти успішнішому працевлаштуванню, вибудовуванню кар'єрної драбини,

підтриманню особистого реноме, позитивно впливало б на створення кола потрібних друзів і колег, шлюбних і міжстатевих відносин тощо. Ця традиція відмежування від «немодного» походження твердо збереглася у наступних поколіннях міських селян. Окрім того, при отриманні паспорта молодь гордовито обирала національність хоча б одного із батьків, коли той – «руській», що дозволяло вже напевно «записатися в городяни».

Варто також відмітити одну з негативних рис проявлення бажаної належності новоприбулих до касти городян. Ризики, які супроводжували осіб на шляху відмови від свого патріархального минулого, втрати під час боротьби за право знаходитися у новому, сприятливішому соціальному середовищі суттєво озлобляли новоприбулих. Їхній психологічно-поведінковий стан реагував природною агресією при будь-яких конфліктних побутових ситуаціях (хамська поведінка в транспорті, агресивність у вирішенні проблем комунального співжиття, нахабна наполегливість при вирішенні питань особистого життєзабезпечення тощо). Ці риси назавжди провели вододіл між ними та корінними жителями міст, і навіть набута з часом освіченість, належність до культурних осередків не могли приховати цієї різності.

Новоприбулі також вплинули на якість мовного середовища городян. На думку Лесі Ставицької⁵¹⁰, у проекції на соціальну інфраструктуру українського суспільства обсценність постає «як специфічний простонародний мовний код для людей низького освітнього й культурного рівня», різних соціальних прошарків, широке використання якого можна пояснити складністю тогочасних соціально-економічних умов життя, наслідків війни, голоду тощо. Ми вважаємо, що селяни, які прибували в міста, в силу свого низького кваліфікаційного й освітньо-культурного рівня, а також через своє напівлегальне становище (більша їх частина була колгоспниками-втікачами), вливалися в нижчі соціальні, переважно люмпенізовані й криміналізовані прошарки міського соціуму. Задля соціальної адаптації і легітимації свого становища вони змушені були притримуватися традиційних для цього мікросоціуму правил поведінки, дотримуватися, так би мовити, зовнішнього ритуалу. А оскільки для низьких прошарків характерним було вживання обсценної лексики, то колишні селяни за рахунок своєї кількості розширили комунікативне поле вживання матів у загальноміському соціальному просторі. Мовознавці також вважали (за Андре Доза)⁵¹¹, що поширення мовних різновидів залежить, зокрема, і від наявних соціальних прошарків. За однією із концепцій, жаргонізована мова визнавалася певною «пролетарською мовою», яка протиставлялася мові міської інтелігенції⁵¹².

Проте існування подібної девіації не могло бути визнаним через формальну «відсутність складу злочину». Ця табуйованість була

узаконена на найвищому рівні й утвердилася після виходу книжки Йосифа Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», в якій стверджувалася абсолютна непридатність жаргону як об'єкта для наукового вивчення: «Класові діалекти, які правильніше було б назвати жаргонами, обслуговують не народні маси, а вузьку соціальну верхівку. До того ж вони не мають своєї власної граматичної будови й основного словникового фонду. Тому їх не можна вважати за самостійні мови»⁵¹³. Зрозуміло, що тоталітарна ідеологія підтримувала цей постулат, автоматично виводячи зі сфери наукового дослідження мовний шар, що самим фактом свого існування передбачав соціальну неоднорідність суспільства, а отже, й наявність корпоративних мов. Мовна різноманітність сприяла мовному самовираженню особистості, по-справжньому можливої у окремих корпоративних групах із пониженим соціальним контролем⁵¹⁴.

Голодомор 1946–1947 рр. Трагедія голодомору 1946–1947 рр. також стала поштовхом для нового витка проблематизації соціальних відносин в українському соціумі. Рятуючись від голодної смерті, тисячі селян покидали місця проживання. Не маючи паспортів чи довідок з колгоспів, вони поповнювали міську армію нелегальних працівників, заради виживання готових на будь-які вчинки. Зокрема, Людмила Ковпак стверджує, що за даними Міністерства сільського господарства УРСР з 1 січня 1946 р. до 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах республіки зменшилася на 283 тис. 900 осіб⁵¹⁵. Селяни, намагаючись врятувати малолітніх дітей, залишали їх на порозі дитячих будинків, місцевих лікарень чи районних відділів охорони здоров'я. Нерідко це робилося привселюдно. А за даними В'ячеслава Калініченка, були випадки, коли особи, вчинивши злочин, добровільно приходили до міліції здатися, аби через арешт і ув'язнення уберегтися від голодної смерті⁵¹⁶. За висловом російського дослідника Веніаміна Зіми, голод привів до «війни за шматок хліба голодних проти голодних» – голодні міські жителі грабували села, а селяни направлялися до міста⁵¹⁷, почастишали «продуктові» розбої, крадіжки.

Голодні роки сприяли формуванню групи антисоціальних елементів, діяльність яких мала тимчасовий характер. Йдеться про тисячі жебраків з південних і східних областей України, які мігрували аби перебути на більш благополучних територіях Тернопільської, Волинської, Львівської та інших західних областей. Проте для тисяч цих селян-добувачів навіть цей шлях порятунку перекривався т. зв. оперативними заслонами (створеними відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за № 1703), які затримували тих, хто їздив залізницею без спеціальних перепусток. За даними Валерія Кононенка, лише 7 і 8 березня 1947 р. на станціях Вінницької залізниці було знято з потягів 416 жителів

Вінницької, 44 – Кам'янець-Подільської областей; (за Олександром Веселовою) залізничною лінією Козятин–Шепетівка–Здолбунів щодобово виїздило понад 15 тис. голодуючих⁵¹⁸; (за Володимиром Сергійчуком) у червні 1946 р. органами транспортної міліції Львівської області лише з вантажних потягів було знято 62 тис. 400 чол., а за дві останні декади липня – 97 тис. 633 людей⁵¹⁹. Особливо великий вплив приїжджих мав місце в районах, що лежали поряд із залізницею. Наприклад, до Краснянського щодня прибувало по 300–400 осіб, Жовківського – по 80–100, Глинянського – 100–150, Городецького – по 40–50 осіб⁵²⁰. Велика кількість «східняків» зупинялася у сільських районах поблизу міст, аби мати можливість промишляти і на їх базарах. Перший секретар Львівського обкому партії І. Грушецький в інформації «Про вплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР в райони Львівської області за сільськогосподарськими продуктами» в червні 1946 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що приїжджі поширюють серед селян провокаційні чутки, спрямовані проти колгоспного ладу, про, начебто, існуючий голод у східних областях, і що в колгоспах на трудовні нічого не дали. Була дана вказівка заарештовувати і віддавати під суд осіб, які поширюють подібні антирадянські, наклепницькі розмови⁵²¹. Інші владники західних областей України також скаржилися, що селяни з Вінницької, Кам'янець-Подільської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей загострюють і так нестабільну ситуацію в Західній Україні, оскільки ведуть антирадянські розмови на кшталт: «На Сході посуха, хліба немає», «У колгоспах немає сенсу працювати, тому, що хліб забирають», «Де колгоспи – там немає хліба», «Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте! Ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати...»⁵²².

Нестача продуктів харчування спровокувала активізацію спекуляцій продукцією сільгоспвиробництва. Адже серед приїжджих була категорія, яка мігрувала не з крайньої потреби, а маючи на меті подальший перепродаж цих товарів на місцевих базарах. За даними Оксани Янковської, у 1946 р. державна ціна кілограма хліба становила 1,5–2 крб., а в 1947 р. – 7 крб. На «чорному ринку» 1,5 кг хліба коштували в 1946 р. 15 крб., у 1947 р. – 50 крб. Кілограм сала в 1946 р. коштував 70–75 крб., у 1947 р. – 250 крб., пуд жита, відповідно, 120 крб. і 180 крб., кілограм пшеничного борошна – 30 крб. і 100–110 крб.; у Київській, Вінницькій, Полтавській, Харківській областях пуд картоплі на базарі коштував 200–250 крб.! Якісний костюм у 1946 р. коштував 5 тис. крб., а в голодний 1947 р. на нього вимінювали лише пуд жита⁵²³.

Голод змусив певну частину сільського населення, зокрема й тих, які вимушено оселилися в західних областях, навіть відкрито виступати

проти радянської влади. Все частіше люди вдавалися до агітації проти радянської влади, прихованого саботажу, а в деяких випадках навіть до терористичних актів щодо партійного, радянського, колгоспного активу. Цьому сприяла активізація військових та агітаційних дій УПА⁵²⁴, яка відозвами ширила правдиву інформацію про дійсні масштаби голодомору.

Однак не тільки діяльність повстанців сприяла селянському спротиву. Інколи, керуючись почуттям самозбереження, селяни з власної ініціативи виступали проти свавілля місцевих активістів. Так, за даними дослідника Буковини Василя Холодницького, селяни, гнані голодною смертю, самі піднімалися на збройний спротив, захоплювали комори із зерном, розподіляли збіжжя тощо. 30 червня 1947 р. у чергову річницю проголошення Української державності у Львові жителі с. Слобода Банилів Вашковецького району Чернівецької області, протестуючи проти більшовицького режиму, на багатьох людних місцях повивішували національні пропори. Подібні акції були проведені й в інших населених пунктах Буковини та Західної України. Причому виступи селян спостерігалися і в бессарабських районах області, в яких на цей час підпілля ОУН не існувало. Повідомлення з районів рясніли фактами «грабунку і тероризму», замахів на життя представників радянського активу⁵²⁵. На ґрунті продовольчих ускладнень і чиновницького свавілля убивства місцевих партійних функціонерів, голів колгоспів та інших сільських активістів траплялися в усіх областях УРСР. Недовіра до більшовицької політики також виявлялась у псуванні хлібозбиральної техніки, і навіть підпалах, мінуванні різних об'єктів⁵²⁶.

Характер деяких проявлень правопорушень мали чітку календарну залежність. Так, період жнив сприяв формуванню та діяльності такого роду порушників як збирачі колосків. Їх вважали «розкрадачами» соціалістичної власності, які згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу», а зі статтею 18 Примірного Статуту сільськогосподарської артілі – як «зрадники загальної справи колгоспу» і «підривники основ колгоспного ладу». Більшість із них засуджувалися за рішенням, прийнятим 7 серпня 1932 р. спільною постановою ЦВК і Раднаркому СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», який набув назви «закону про п'ять колосків». Він був задіяний з новою силою, а місцеві контролери вишукували підстави для його застосування проти односельців. Зокрема, на Вінниччині перевірки полів після збирання врожаю фіксували масове залишення колосків на скошеній ниві. Іноді на квадратний метр виявляли по 18–20 колосків. Контролери кваліфікували ці факти як «безгосподарність» та «низьку трудову дисципліну під час збирання врожаю», а самі порушники

заснавали неадекватно жорсткого кримінального покарання. І це відбувало тоді, коли сотні тон зерна псувалися у районних зерносховищах чи використовувалися для переробки спиртозаводами на оковиту!

У телеграмі Й. Сталіна та А. Жданова на адресу М. Хрущова та Д. Коротченка від 26 листопада 1946 р. з вимогою покінчити з «небільшовицьким ставленням» до хлібозаготівель підкреслювалося, що у колгоспах антидержавні елементи «заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна у соломі, приховують необмолочений хліб у скиртах»⁵²⁷. Тобто, причинами недоліків хлібопостачання вбачалися не надмірні плани чи посуха, а «дрібнобуржуазні настрої колгоспників»⁵²⁸. Республіканський уряд відгукнувся на ці факти окремими постановами, в яких правлінням колгоспів та директорам радгоспів наполегливо пропонувалося «встановити ретельний контроль за правильним очищенням зерна після молотби і комбайнового збирання, зважуванням і оприбуткуванням відходів, ні в якому разі не допускаючи наявності доброго зерна у відходах»⁵²⁹. Більше того, направлений для контролю за виконанням хлібозаготівель перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць дав вказівку не видавати колгоспникам, навіть після виконання плану, якісного зерна за трудовні, а розраховуватися з ними зерновідходами⁵³⁰. У доповідній записці заступника начальника управління МВС у Вінницькій області підполковника В. Карягіна Вінницькому обкому КП(б)У від 20 червня 1947 р. зареєстровані злочини кваліфікувалися як крадіжки зерна «шляхом стрижки колосся»⁵³¹. Усього було зрізано 542 кг колосків і згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та суспільного майна» засуджено 95 осіб. Мінімальний термін позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна становив від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудових робіт. Міліціант особливо наголошував, що деякі злочини здійснювали члени сім'ї «бандита-нелегала», спротив при затриманні він розглядав як «терористичний акт»⁵³².

18 липня 1947 р. у листі до районних зверхників перший секретар Вінницького обкому партії М. Стахурський виокремлював негативний приклад крадіжки 2 тис. 90 кг колосків, а також відзначав, що з початком жнив 1947 р. лише в області притягнуто до кримінальної відповідальності 1 тис. 196 осіб⁵³³. З дослідження Миколи Шитюка наводимо унікальний факт, коли на Миколаївщині створювалися спеціальні бригади для розкопування нір польових мишей і ховрахів з метою пошуку зерна!⁵³⁴.

Підпадаючи під дію закону, тисячі голодуючих ставали правопорушниками з відповідною мораллю та сприйняттям до них

соціалістичного устрою. Але погодимося з думкою Романа Подкура про те, що це був лише один з численних селянських способів вижити в умовах голоду⁵³⁵. Місцева влада придумала різноманітні форми профілактики й боротьби проти крадіжок. «Переконливий» засіб виховання селян було продемонстровано у с. Білозірка, Лановецького району, що на Тернопільщині: на затриманих за крадіжку декількох кілограм збіжжя колгоспників начепили плакати з написом «Колгоспні злодії!» і провели усім селом⁵³⁶. Прикметним є той факт, що зазвичай односельці з розумінням ставилися до фактів подібних крадіжок, чи не кожний з них мимоволі ставав, чи міг стати під тиском «голодних» обставин, крадієм колгоспного майна. З точки зору тогочасної повсякденної моралі такі діяння не були суспільно осудними.

У цей час підозра в «антидержавних діях» падала й на партійно-управлінську місцеву верхівку: бригадирів, голів колгоспів, директорів радгоспів. Невиконання плану хлібозаготівель було головним звинуваченням і приводом до кримінальної відповідальності вже як за «державний злочин». Так, за даними Олександра Єрмака, в прокуратурі Полтавської області була створена спеціальна група з 7 прокурорів, які виїздили у райони з низьким відсотком виконання планів хлібоздачі для порушення кримінальних справ відносно неблагонадійних голів колгоспів⁵³⁷. Однак їх частина при всіх зусиллях дійсно не подужували виконати вимоги плану, а інша не могла його виконати через небажання оббирати односельців, тим самим свідомо наражаючи їх на неминучу смерть. Господарська запопадливість таких керівників, яка виражалася у приховуванні в своїх колгоспах хоча б невеликої частини врожаю, каралася. Видача його голодуючим односельцям кваліфікувалася каральними органами як «саботаж хлібоздачі», «приховування» й «розбазарювання». Такі правопорушники і формували своєрідну групу сільських девіантів⁵³⁸.

Вершиною результативності геноциду українського народу стали факти труподства та людодства в постраждалих від голоду районах України. Доведені голодом до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, і ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. У своєму апогеї голодомор руйнував усі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людини. Люди, що опинялися у жахливому голодовому вирі, зазнавали часто безповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю притупляв, вихолощував у людей здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини людської особистості, й часто людина уподібнювалася безчуттєвій істоті. Усі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковічні важелі внутрішньої самодисципліни, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто

тваринного інстинкту самозахисту. І чи не ознакою людяності у цьому суцільному кошмарі ми вбачаємо вияв материнських почуттів – доведені до тваринного відчаю матері убивали своїх малолітніх дітей, аби не бачити їхньої голодної смерті! А підлітки вже з повним усвідомленням жахливості ситуації намагалися покінчити життя самогубством⁵³⁹. Звичайно, ми говоримо про крайні прояви деградації соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голодомору 1946–1947 рр. підтверджується сотнями задокументованих фактів.

Післявоєнна кампанія урізання присадибних господарств колгоспників⁵⁴⁰, що лише й могли прокормити селян, непомірні обсяги хлібозаготівлі, виселення, примусові позики значно збіднили селянський достаток. За твердженням упорядниці спогадів про голодомор Тамари Демченко, рядові колгоспники ставилися до «рідного» колгоспу як до нещадної, ворожої сили і «нагороджували» владу традиційною лайкою, прокльонами, несхвальними висловами⁵⁴¹, новотворами народного фольклору⁵⁴² тощо. На селянські господарства накладали державні податки на землю, на домашню худобу, фруктові дерева, вимагалися непосильні норми здачі молока, м'яса, яєць. Не маючи можливості сплачувати надвисокі побори, селянам доводилося жебракувати, залучаючи до цього й дітей.

Результати надмірних норм хлібозаготівель у цей час стали одним з головних чинників зубожіння селян і поповнення за їх рахунок лав антисоціальних елементів. Зокрема, зведений річний звіт колгоспів Полтавської області за 1946 р., наведений Олександром Єрмаком, показує, що середня видача колгоспникам на один трудовдень, включаючи й видачу за додаткову оплату праці, становила близько 200 г зерна, 47 г картоплі, 58 копійок грішми, та й ця оплата повністю колгоспниками не отримувалася. Аби підкреслити крайню нужденність тогочасного селянства, наведемо для порівняння рівень забезпечення того ж полтавського робітництва. Отже, робітники Кременчука в середньому отримували по 400 г хліба на день, а також 1 кг 200 г крупи чи макаронних виробів, м'яса (чи риби) – 2 кг 200 г, жирів – 600 г, цукру, кондитерських виробів – 500 г у місяць⁵⁴³. Колгоспи залишалися боржниками перед своїми ж членами не лише в 1946 р., значні недоплати були й за попередні роки. За 1946 р. колгоспи Полтавщини заборгували своїм трудівникам 49 млн. 339 тис. крб.⁵⁴⁴. Це зумовило значний приплив зубожілого й відчайдушного селянства на вулиці українських міст.

Наявність у деяких селянських обістях західних областей тимчасових заробітчан як підсобної робочої сили дозволяло владникам стверджувати про «активізацію» такої антинародної категорії як куркулі. За висновками Олександра Гаврилюка, існують непоодинокі факти, коли тимчасова праця «східняків» у господарствах місцевих селян трактувалася як

підстава для зарахування останніх до категорії т. зв. куркулів⁵⁴⁵. За цим наступала вже відома процедура щодо викорінення цього соціального зла.

Сплеск злочинності спостерігався у найбільш постраждалих від голоду регіонах. За оперативними даними органів Управління МВС у Ізмаїльській області суспільно небезпечні дії у Болградському районі в IV кварталі порівняно з III кварталом 1948 р. зросли на 137,5%, Кілійському – на 136%, Лиманському – на 200%, Тузовському – на 172%, Ренійському – втричі, Татарбунарському – у 2,5 рази, Саратському та м. Білгород-Дністровському – вдвічі. Крадіжки продовольства, збройні пограбування, вбивства змусили начальника Управління МВС у Ізмаїльській області полковника М. Завгороднього залучити до цілодобової патрульної служби весь склад міліції, прикордонних військ, бригад сприяння міліції, а також забезпечити вогнепальною зброєю сторожову охорону на важливих об'єктах⁵⁴⁶.

У період голодомору значне загострення девіантної поведінки спостерігалось у промислових районах і в містах. Ці девіації виявлялися у дещо відмінній формі, ніж у сільській місцевості. Зокрема, дефіцит продовольства викликав зловживання при його розподілі. Наприклад, у Криму лише за серпень–жовтень 1946 р. перевіркою було встановлено незаконну видачу 31 тис. продовольчих карток. За твердженням Дмитра Омельчука, це набрало розмаху організованого бізнесу. За цей період на кримських базарах міліцією було заарештовано 195 осіб, які продавали картки, 27 із них було притягнуто до кримінальної відповідальності. У Сімферополі було знешкоджено організовану злочинну групу, до складу якої входило 14 осіб – комірники та експедитори хлібозаводу, які вкрали 1 тис. 300 кг хліба; у відповідального за видачу продовольчих талонів авторемонтних майстерень Таврійського військового округу А. Курочкина було вилучено 7 хлібних карток, 7 довідок на їх отримання та 39 разових одноденних талонів. Загалом за другу половину 1946 р. в Криму за подібні злочини було засуджено понад 500 осіб⁵⁴⁷.

Регулярними також були факти обману покупців з боку працівників торгівлі. Так, при контрольному зважуванні лише в севастопольському магазині № 11 одному покупцеві було не додано 15 г хліба (з 1 кг), іншому – 32 г.⁵⁴⁸. І це коли значимість кожного граму була надзвичайною! Значне недоотримання життєво необхідних продовольчих товарів змушувало кримчан вдаватися до незначних правопорушень (дрібні крадіжки товарів на базарах, особистого майна тощо).

Отже, можна констатувати, що голодомор двояко вплинув на ускладнення соціальної ситуації. По-перше, він спонукав громадян задля виживання до прямих аморальних вчинків і незначних протиправних дій (порушення моральних засад співіснування, дрібні крадіжки, спекуляція,

зловживання тощо), а, по-друге, він декласував частину потерпілих (наприклад, через вимушену міграцію, зміну місця проживання й роботи), які у своєму новому соціальному статусі не були обтяженими існуючими в ньому певними правилами, традиціями і у свій спосіб завойовували право на життя. Саме цим можна пояснити збільшення кількості дезертирів, волоцюг, безпритульних і жебраків, посилення службових злочинів і загальної криміналізації суспільства.

§ 3. Форми вияву девіацій у радянському соціумі

Вивчення активних форм соціального спротиву в радянській науці традиційно належало до поля дослідницьких інтересів саме істориків. Адже причини виникнення революційних, системних зрушень, динаміка розвою, результати та наслідки вбачалися надто важливими для радянського бачення суспільного розвитку, тому тут перевага надавалася саме заідеологізованим історичним методам наукового пошуку й інтерпретації. Природні чи ненасильницькі суспільні зміни, внутрішньосистемні перетворення були менш помітними, а відтак викликали помірний громадський резонанс, тому їх вивчення відносили до наукових пріоритетів галузей суспільствознавства, перш за все соціології. Отже, в контексті вивчення обраної теми, слід констатувати, що дослідження значних резонансних, насильницьких, протестних проявів уже знайшли своє відображення в українській історіографії. Зокрема, тому що, по-перше, викриття фактів активного громадського спротиву системі, боротьба проти них періодично ставали актуальними, суспільно затребуваними, це викликало більший суспільний резонанс, а для метикуватого дослідника гарантувало наукове визнання і навіть славу «першопрохідця». Тому всі ці навколо наукові вигоди завжди привертали більшу увагу істориків як радянського, так і сучасного періодів; по-друге, тимчасова актуальність, навіть мода на вивчення таких активних девіаційних виявів, як діяльність ОУН–УПА, шістдесятництво, дисидентство та інших періодично зумовлювали бум наукових, науково-публіцистичних, художніх, навіть відверто агітаційно-популістських публікацій, присвячених подібним темам; по-третє, відповідно розробка джерельної бази цих тем на сьогодні є досить глибокою, хоча структуризація методологічних підходів залишає ще поле для їх якісного упорядкування. Все це дещо применшує актуальність і наукову потребу вивчення активних форм протесту. Для висвітлення повної картини соціальних девіацій ми вважаємо за потрібне окреслити деякі саме ненасильницькі форми девіаційних проявів. Маємо також переконання,

що їх ґрунтовна подальша розробка є перспективною і потребує докладного системного вивчення.

Серед розмаїтості девіантних проявів, на нашу думку, варто окремо означити групу таких ненасильницьких, пасивно-протестних форм як виказування, публічна демонстрація незадоволення громадянами тогочасним станом повсякдення. Тобто, такий девіаційний прояв виступає одним із виявів політичної свідомості. Особистісна поведінка, залежна окрім іншого й від політичної свідомості, тісно пов'язана з тогочасними політичними настроями. Погодимось з думкою деяких істориків, що реальна політична поведінка чіткіше, аніж погляди, настрої чи думки, характеризує суб'єкта. Згідно теорії біхевіоризму, саме поведінка як вид практичної діяльності індивіда відображає його істинні наміри, оскільки те, що людина робить і що не робить, чого уникає чи приховує, свідчить про реальну позицію людини та її ставлення до тих чи інших процесів, подій, фактів. Будь-яка дія індивіда може бути легко співставлена з його висловлюваннями (і навпаки) і, таким чином, демонструється хоча і «роздвоєність», проте істинність особистості⁵⁴⁹. Для системи протести громадян означувалися як «нездорові антирадянські прояви» і пояснювалися тимчасовими переборами в забезпеченні продуктами харчування, шкідництвом куркулів, націоналістів, репатріантів, колишніх німецьких посібників або сектантів.

Втім, на нашу думку, саме усталене відчуття безвихіддя, пануюча атмосфера відчаю провокувала громадян до стихійних публічних виступів. Приводом цього могли бути офіційні чи неофіційні, побутові зібрання, ситуативні рефлексії тощо. Наведемо деякі факти. Під час голоду у містах харчове забезпечення, за деякими винятками⁵⁵⁰, виглядало порівняно краще. Проте різке зменшення норми та погіршення якості харчування відразу вилилися протиправними виступами працівників. Так, 19 травня 1947 р. робітницями Чернівецької текстильної фабрики № 2 було публічно виказано незадоволення не лише якістю обіду: «наші керівники вимагають тільки виконання плану, а ніхто питаннями забезпечення робітників харчуванням не займається. Ми голодні! Потрібно кидати роботу і йти додому!»⁵⁵¹. Ця заява призвела до масового залишення роботи, водночас вона спонукала до активних протестних дій малоактивну робітничу масу, виокремлюючи групу потенційних девіантів.

Обставини голодомору значно активізували подібні виступи. Найчастіше це відбувалося на базарах. Наприклад, з виступу інваліда (ст. Олевськ, Житомирської обл., зима 1946 р.): «Нам обіцяли по війні краще життя, а де воно? Знову загнали селян у колгоспи, знову нужда і голод. З нашої праці наживаються НКВС, партійці. Геть більшовизм! Геть Сталіна й

НКВС! Геть колгоспи!»⁵⁵². Протестувальниками виступали переважно «східняки», які розповідали правду про зубожіння селянства і голод.

Визначимо певну емоційну особливість виступів. Їх протестність у цих обставинах набувала гострішого характеру. Адже потерпілі були свідками страшного голоду 1932–1933 рр., страх перед повторною бідой викликав реакцію природного захисту через більшу агресивність та озлобленість. Як реакція на відчуття можливих життєвих ускладнень серед громадян часто виникала паніка, що виявлялося у стихійному скуповуванні продуктів харчування і товарів першої необхідності.

Прикметно, що своє незадоволення проваджуваною політикою, складною ситуацією громадяни намагалися виказувати не лише при будь-яких ситуативних okazіях, а й через офіційні заходи. Під час виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад (відповідно 9 лютого та 21 грудня 1947 р.) на бюлетенях знаходили написи, як-то «Наша пропозиція збільшити норму хліба!», «Дайте хліба!» тощо. Також траплялися написи, які мали характер уже делінквентивного проступку. На деяких виборчих бюлетенях у м. Києві (грудень 1947 р.) громадяни виказували своє бачення виходу з продовольчої проблеми через посилення антисемітських заходів («прибрати євреїв спекулянтів із радянської торгівлі», оскільки «євреї обдурюють, обраховують покупця, для легкої наживи ідуть на різні угоди...»). Містились навіть заклики взагалі очистити органи влади від осіб цієї національності⁵⁵³.

Серйозність житлової кризи, яка виявлялася в гострій нестачі житлової площі, низькому рівні розвитку комунальних служб і якості існуючого житла, дефіциті будівельних матеріалів і товарів першої побутової необхідності, також сприяла повсюдним виступам. Важливим чинником, який ускладнював ситуацію у житлово-комунальному господарстві, були демографічні процеси. Зокрема, на Донбас з різних куточків СРСР направлялося сотні тисяч людей для відновлення й розвитку краю. Міжособистісні стосунки ускладнював той факт, що значну частину прибулих становили декласовані елементи й репатріанти. За даними Марини Герасимової, за 1945–1953 рр. лише до Сталінської області таких осіб приїхало 88 тис. 367, на середину 1950-х рр. до Ворошиловградської – 61 тис. репатріантів⁵⁵⁴. Для прибулих не вистачало житла, навіть місць у бараках, їм доводилося винаймати кімнати чи кутки у місцевих за 100–300 крб. на місяць, що часто призводило до конфліктів з ними. Нерідкістю було проживання у землянках сімей до 5 чоловік, у кімнатах спали на підлозі, кухні. Дефіцит житлової площі змушував людей селитися у комунальних кухнях, ванних кімнатах, і на це житловими управліннями виділялися відповідні ордери⁵⁵⁵. Повсюдне трудове дезертирство набуло катастрофічних розмірів. Все це відбувалося на фоні кричущих

зловживань місцевого керівництва, яке будувало особняки, першочергово отримувало поліпшені квартири, регулярно користалося правами щодо їх розширення, зловживало при розподілі тощо. Це призводило до стихійних виступів, гнівних письмових звернень до байдужих керівників з погрозою вдатися до більш рішучих дій.

Проблеми новоприєднаних територій також спонукували до активних виступів українців-західняків. Жорсткі насадження адміністративно-командними методами радянської системи викликали тут природний спротив. «Більшовики кажуть, що війна закінчилась. Неправда це, війна іде внутрішня і буде продовжуватися до тих пір, поки ми отримаємо свободу і свою незалежність!», – заявляв у червні 1945 р. робітник Тучинського району Рівненської області Р. Гончар⁵⁵⁶. Подекуди лунали сподівання на початок нової війни, яка звільнить від комуністичної влади. За даними Романа Генеги, місцеве студентство реагувало на форсовані темпи радянзації краю та неефективну господарську політику комуністичного режиму високою антирадянською активністю саме в перші повоєнні роки⁵⁵⁷.

Поштовхом для публічного виказування поглядів також ставали події із життя країни та світу. Формування органів центральної влади і політична боротьба протилежних за ідеологією сил навколо цього у Чехословаччині, Польщі та інших країнах привертала увагу громадян. Боротьба між СРСР і Францією, Англією, США за «контрольний пакет влади» у визволених країнах і занепокоєння від промови Черчілля у Фултоні, все це спонукувало громадян до виступів. За цим, на перший погляд, стихійним характером висловлювань незадоволення можна розгледіти і їх спланований прояв. За мірою участі у розповсюдженні подібних антирадянських висловів девіантів можна розділити на групу ініціаторів, перших носіїв чуток, і групу громадян, перейнятих благополуччям свого подальшого життя, що стихійно, при першій провокуючій нагоді підтримували, вірили навіть у неправдиву інформацію, ширили її.

Одним із факторів, що впливав на настрої населення, викривляв усталену інформацію, було прослуховування закордонних радіотрансляцій. Це становило особливу небезпеку, адже основним носієм контрпропаганди виступала переважно молодь. Суспільна комунікативність цієї вікової групи прямо сприяла тому, що молодь набула здатності довгий час зберігати й ширити інформацію. Радянська пропаганда певним чином була причетна до нагнітання атмосфери нервозності в трудових колективах, нестабільності в українському суспільстві, коли впродовж кількох років після війни наполегливо створювала збірний образ нового ворога – Заходу (зокрема, у ці роки найбільш небезпечними вважалися США й Великобританія), який замінив переможену Німеччину.

У разі, коли виступи як спосіб виказати ставлення до подій усе ж не задовольняють індивіда (наприклад, через неістотність наслідків, ігнорування спільнотою тощо), він вдавався до більш показової демонстрації своєї позиції. В означений час це виражалося поширенням листівок. За характером їх змісту виділимо кілька типів: (а) поширення правдивої, тому й забороненої інформації про події у країні та світі; (б) поширення інформації ситуативно, у випадку надзвичайних подій (наприклад, голод, міжнародні конфлікти); (в) поширення провокаційної, інколи неправдивої інформації задля дестабілізації громадського спокою (наприклад, перебільшення масштабів релігійних переслідувань).

За мірою організованості такого типу спротиву й особистої участі в ньому девіантів можна розділити на кілька груп. До перших ми відносимо переконаних противників існуючого державного ладу, які свідомо й постійно створювали такий пропагандистський продукт, організовували його поширення. Другу групу складали особи, які (а) співчували, були готовими до активної роботи через поширення листівок, а також ті (б), хто пасивно, задля підтримки знайомих брали у цьому участь, проте у випадках викриття переважно відмежовувалися від організаторів і щиро каюлися. Останню групу становили усні, стихійні поширювачі, які не усвідомлено, ситуативно переказували відому їм інформацію навіть у випадках незгоди з нею.

Інформація, наявна у листівках відвертого антирадянського змісту із закликами до зміни існуючого ладу, серед різних прошарків населення мала різну інтенсивність поширення. Її існування серед селянського загалу, який мав обмежені можливості для пересування поза своєю сільською громадою, відповідно не сприяло широкому розповсюдженню. Інша річ, коли листівки ширилися у містах, адже городяни були більш заполітизованими й обізнаними, і їхня інтерпретація значно сприяла антирадянським розголосам. Проте справжньою небезпекою для режиму було поширення листівок серед військових. Так, начальник управління контррозвідки МДБ Київського військового округу генерал-майор Покотило повідомляв (13 серпня 1951 р.) секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова, що в районі с. Безбородьки солдати знайшли «антирадянську, українсько-націоналістичну листівку» зі зверненням начебто маршала Г. Жукова: [...] «Радянська країна – це країна в якій усі посади займають жиди. Правди в країні немає! [...] Сам Сталін – паразит, ідіот, гадина, кровосос жити не дає! [...] Товариші українці! Скоро почнеться війна і звільняти прийде армія Америки, здавай Україну без бою!»⁵⁵⁸. Такий ненасильницький за формою спосіб антирадянських протестів жорстко придушувався можновладцями.

Наступною, відносно прихованою формою виказування своїх бід громадяни обирали листування. Тогочасна малорозвиненість телефонно-телеграфного зв'язку залишала за епістолярним спілкуванням найширші можливості, а його доступність створювала для сучасників широкий простір вибору. Для влади цей фактор становив подвійну загрозу. Дописувачами були переважно залишене на призволяще жіноцтво, а адресатами найчастіше виступали військовослужбовці. Небезпека крилася в тому, що через листи нужденні намагалися донести до рідних весь свій біль і страждання, а от розголошення і поширення цієї інформації серед військових сприяло підточуванню морально-патріотичних устоїв радянського війська. Це було відвертим і крамольним порушенням соціалістичних норм співжиття, зазіханням на державну безпеку, тому військова цензура скрупульозно вилучала всі листи навіть з найменшими натяками на скарги рідних. У них могло повідомлятися про непомірні примусові позики, відбирання продуктів, худоби, речей, а масове опухання і смертність від голоду порівнювалося з трагедією 1933 р. За даними дослідника цих фактів Олега Рабенчука, військова цензура МДБ УРСР у процесі перегляду поштової кореспонденції лише з 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7 тис. 330 подібних листів. Поширюючи викривальну щодо діянь держави інформацію, їх автори ставали порушниками соціалістичних норм законності. Найбільше листів було надіслано з голодних Київської (3 тис. 557), Кіровоградської (2 тис. 815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125) областей. З кожним днем ситуація у республіці погіршувалася і в кінці вересня міністр держбезпеки УРСР Сергій Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44 тис. 431 листа зі скаргами до рідних на посуху, несплату за працю, повсюдний голод тощо. Зокрема, з Київської області їх було надіслано 15 тис. 507, Вінницької – 13 тис. 11, Кіровоградської – 6 тис. 751, Житомирської – 4 тис. 676, Чернігівської – 2 тис. 924, Кам'янець-Подільської – 1 тис. 562. Більше 1 тис. листів зі скаргами на продовольчі труднощі було виявлено військовою цензурою у грудні–листопаді 1947 р. при «обробці» кореспонденції до військових з Полтавської області⁵⁵⁹. Простежується і закономірність – з посиленням голоду висловлювання ставали гострішими⁵⁶⁰.

Певним продовженням епістолярної форми спротиву можемо вважати й поширення анонімних агітаційних листів. Якщо виказування проблем у листах при загостренні емоційного стану дозволяли собі пересічні громадяни, то до таких спеціальних форм вдавалися більш послідовні й переконані в несправедливості протестанти. Контролюючими органами все це видавалося за «активізацію злочинних елементів під час хлібозаготівлі», «саботаж з числа колишніх куркулів і націоналістів»,

«поширення паніки сектантами», «залякування фашистських недобитків» тощо, й викликало відповідні карні санкції. Так, лише з 20 вересня до 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували у східних областях республіки 126 таких осіб⁵⁶¹. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, активістів, так і до центральних органів влади. За рівнем агресивності, спонукаючою до дій риторикою інформацію у посланнях можна розділити на кілька типів. В одних випадках незгодні погрожували вбивствами, організацією терактів, закликали до повалення державного устрою тощо. В інших намагалися ширити правдиву інформацію про перебіг політичних подій у країні (зокрема, про зловживання й заможніше життя вищої і місцевої партноменклатури), про реальний стан життя в республіці (зокрема, відомості про голод і переслідування віруючих тощо), про зовнішньополітичні перипетії (зокрема, розповсюдження чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами, в яких СРСР зазнає неминучої поразки тощо). А деякі повідомлення несли наперед неправдиву інформацію (зокрема, на теми релігійного життя), аби загострити невдоволене ставлення громадян до радянської влади, і мали відверто провокаційний характер (наприклад, заклики до саботажу, крадіжок держмайна, полишення роботи тощо).

При певному ситуативному збігові, коли зовнішні обставини могли провокувати індивіда до публічної демонстрації свого незадоволення, та наявність пригніченого психологічного стану сприяло поширенню серед громадян чуток, що оприявнювали невдоволення складною ситуацією, почастишали факти виказування критичних щодо режиму міркувань тощо. Проте переважна їх більшість не містила заклику до активного спротиву. З метою всебічного виявлення подібних настроїв і реакції населення, наприклад, на голод МВС УРСР доручило Управлінню боротьби з бандитизмом(!) збирати всю інформацію, що стосувалася цієї проблеми. З 20 грудня 1946 р. працівники управління розпочали роботу, пов'язану з її аналізом, узагальненням і надсиланням рекомендацій до вищих органів державної влади.

Окремо варто сказати і про такі громадсько-осудні вияви, які підлягали загальному означенню «недостойна» чи «нетактовна» поведінка. Вони відзначалися незначним порушенням ustalених норм. До них могли належати різноманітні за своїм характером вчинки. Систематизуємо їх на кілька груп. Найменш небезпечною для пануючої у соціумі моралі була демонстрації індивідуальних, навіть не завжди естетичних рис особи. Їх неприйнятність для більшості виказувалася мовчазним терпінням, або незлобними зауваженнями чи побажаннями. Проте для самого індивіда це було виявом спротиву, незгоди з існуючими соціальними поведінковими нормами. «Недостойною» також називалася поведінка, яка з різних

причин склалася у міжособистісних стосунках, але не сприймалася одним із партнерів. Побутовість її виявлення залишали вирішення проблеми на карбі сім'ї чи рідних. Сприйняття «недостойності», «нетактовності» ускладнювалося, коли індивідуальні риси характеру, наукові чи естетичні переконання особистості протиставлялися, або не були прийнятними для більшості групи – виробничого колективу, творчого об'єднання, ситуативного зібрання тощо. Для прикладу варто лише згадати факти гонінь, яких зазнали в той час Леонід Первомайський («нетактовна поведінка») ⁵⁶² та Ірина Вільде («антигромадський вчинок» звинувачення у «двоєдушності») ⁵⁶³. Ця поведінка зазнавала найбільшого розголосу, громадської критики, і під їх впливом індивід змушений був приховувати свої світоглядні переконання. Вже кримінального покарання зазнавав демонстратор «недостойної поведінки», коли її наслідки ставали небезпечними для існуючого державного устрою, або в разі, коли владники, засуджуючи протестувальника, мали на меті залякати, примусити інших громадян відмовитися від публічного виказування неприйнятних системою особливостей своїх характерів.

Оціночні ставлення, народні переживання трансформувалися в такі короткі усні фольклорні форми як анекдоти. Громадська думка, почасти не маючи адекватної можливості виразитися публічно, доволі часто все ж піддає оцінці те, що відбувається, й це оцінювання відбувається в усній культурі. На нашу думку, саме рівень авторських переживань, його (не)сприйняття ситуації чи події впливають на емоційність, тематичну злободенність кінцевого продукту, що врешті створює різні за характером групи анекдотів.

Відвертий цинізм, брутальність дій владного осередку, негативне сприйняття його рішень стають спонукальним чинником для виникнення анекдоту з відтінком озлобленості, зухвалою манерою викладу, з відвертим висміюванням владника, навіть його приниженням у кінці оповіді. Певну незакінченість, песимістичний напівтон викладу, злий жарт на завершення мають анекдоти, створені у стані відчаю, психологічного безвихіддя. Вони лише констатують гіркоту начебто висміяної ситуації, у них легко відчувається авторська безвихідь. На думку деяких істориків, саме голодоморна трагедія стала значним спонукальним чинником розвою політичних анекдотів, зокрема появи і так званого «вірменського радіо» ⁵⁶⁴.

Проте навіть у скрутні часи найбільше побутовало анекдотів, у яких переважав ширий народний гумор. Сприйняття ситуації через її незлобливе висміювання було характерною рефлексією радянського громадянина на оточуючі несприятливі реалії. Навіть розуміння їх невідворотності все ж вимагало громадянської позиції, яка і виказувалася через гумористику анекдоту. Ця гумористика в свою чергу була перейнята від традиційних зразків усної фольклорної творчості, т. зв. народної

«сміхової культури». За твердженням Міхаїла Бахтіна, суть «сміхової культури» полягає в тому, що вона «вивертає навиворіт» самі піднесені ідеї, дозволяючи собі висміювати, пародіювати міфічні уявлення і культові дії, висловлюючи тим самим усвідомлення відносності, а почасти й ілюзорності їх величі⁵⁶⁵. Наприклад, політичний анекдот дозволяв, знімаючи наліт міфу, сакральності з оточуючої реальності, тверезо поглянути на політику і її лідерів. Анекдот був «підпільним» каналом комунікації, поширення закритої для загалу інформації.

Відповідно, за своєю викривальною тематикою анекдоти можна було розділити на побутові й політичні. Саме через останній критерій авторів і поширювачів цього творчого продукту ми можемо віднести до носіїв делінквентивної поведінки. Адже в радянському законодавстві існувало кілька статей, за якими найвідчайдушніші дотепники могли зазнати кримінальних покарань. Якщо політичний анекдот являв собою форму критики і протесту проти жорстокості й обмеженості влади, то побутовий анекдот був способом популярної розваги, розкривав відпочинково-дозвіллеву сторону повсякденності. Правда, з дуже тонкою межею між дозволеністю й протестністю.

Дещо особною нам вважається така група соціальних маргіналів як віруючі, що своєю діяльністю розширюють поле вияву ненасильницьких форм спротиву. Світоглядні сприйняття і моральні переконання належать до внутрішніх засадничих чинників людської особистості. Вони набуваються, структуруються і реалізуються протягом усього життя. За їх якістю, гуманістичними проявами ми й оцінюємо світоглядний, культурний рівень людини, визначаємо її місце серед соціуму, визначаємо її роль і впливи на суспільне співжиття тощо. Проте у радянському суспільстві державна політика сприймала наявність релігійності в свідомості окремих індивідів як вияв незгоди з діючими загальноутвердженими ідеологічними канонами соціалістичного суспільства. Індивідуальні переконання громадян, які не вписувалися у сформульовані пізніше канони з «Морального кодексу будівника комунізму», апріорі виокремлювали їх носіїв у групу соціальних девіантів. Під впливом релігійних вірувань чи через психологічну нездатність до більш активних протестних дій віруючі через свою поведінку виказували особливе ставлення до оточуючих їх реалій. Особливістю ж проявлення їхньої девіантності можна назвати те, що частина громадян, яка щиро увірувала в існування Бога, свідомо відсторонювалася від активного громадського життя. Інша, переважна більшість, у релігії чи в обрядових дійствах знаходила для себе тимчасовий вихід, заспокоєння чи відволікання від постійного несприйняття оточуючого її соціалістичного повсякдення. Таку ненасильницьку для оточуючих форму самореалізацію можна розглядати як демонстрацію мовчазного спротиву системі.

Соціально-економічні труднощі повоєнних років не виправдовували сподівання громадян на покращення життя і значна їх частина продовжувала знаходити в релігії чи не єдиний спосіб для душевного спокою і спасіння. На думку Петра Бондарчука, особливістю молитовної практики, зокрема, під час голоду, було те, що вона носила переважно матеріально-прикладний характер: віруючі вимолювали переважно їжу як єдиний засіб порятунку себе і своїх близьких від смерті, а віра в Христа як спасителя від гріха витіснялася вірою у нього як спасителя від голоду. Інколи віруючі задля цього могли корегувати глибину своїх релігійних переконань і обіцяти додаткові покаєння («Боже! Врятуй від голоду мене, мою сім'ю і я увірую в тебе!», «Боже! Врятуй і я буду часто ходити в церкву і молитися!» тощо)⁵⁶⁶. У цей час простежується високий рівень здійснення релігійних обрядів, особливо хрещення. Для багатьох пересічних віруючих навіть у благополучні періоди він був магічним актом захисту дитини від негараздів, у скрутний же час акцент на його оберегові дії посилювався. Навпаки, вінчання відкладалося парами до кращих часів. Найбільш жахливо виглядало нівелювання поховального дійства. Померлих звозили на кладовище підводами, а живі переймалися долею тих, хто міг вижити.

У цей же час питома кількість віруючих, які брали участь у богослужіннях, дещо збільшилася. Поряд з традиційним переважанням серед них людей старшого віку та жінок спостерігалася участь підлітків, військових. Останніх могло повернути до участі в службах розчарування від побаченого після демобілізації, безвихідь, відсутність умов для їхньої самореалізації як основних утримувачів сім'ї тощо. Дослідники виокремлюють певну тогочасну закономірність. Рівень релігійності й участі громадян у церковних дійствах залежав від складності ситуації, викликаній голодом 1946–1947 рр., в окремих регіонах простежувалася тенденція зменшення чисельності відвідувачів храмів⁵⁶⁷. Отже, у контексті нашої проблеми можна стверджувати, що визначальною рисою девіантності віруючих був ненасильницький та асоціальний її характер.

Загалом, життєва скрута, безвихідь і повсюдне панування відчуття відчаю переповнювали межу фізично-психологічного терпіння і не залишали громадянам сумніву щодо необхідності негайної продуманої (чи ситуативної) реалізації свого особистого права на спротив, який виливався у конкретні форми вияву девіацій. В означений період такі протестні дії спонукувалися голодом, житловими проблемами. Індивід був готовим виступати носієм і поширювачем інформації не лише антирадянського, а й викривально-глузливого змісту; виявляв свій спротив усталеній системі міжособистісних стосунків через демонстрацію особливої поведінки;

поширеною формою пасивного спротиву й індивідуальної незгоди була готовність прийняти релігійні ідеї.

§ 4. Девіаційна поведінка представників окремих соціальних груп

Службовці силових структур. Постать військовика в уяві українського повоєнного соціуму залишалася домінуючою. Війна зафіксувала певне сприйняття представників цієї соціальної групи як переможців з правом вседозволеності й кінцевої правоти. На нашу думку, можна виділити два типи реалізації особистісної домінантності серед колишніх військовослужбовців. Представники першого, які переважно залучалися до партійно-номенклатурної роботи, ставали послідовними провідниками унормованого серед соціуму, соціально прийняттого способу керівництва⁵⁶⁸.

Інший тип відзначався тяжінням до, хоча б і тимчасових, зловживань і збагачення, стимульованих вірою в безкарність своїх дій. Відтак, протиправні діяння з цього боку сприймалися оточуючими з двояким відчуттям – справедливого гніву й мовчазною згодою як розуміння права сильнішого. Через табуованість критики постаті військовика цей соціальний прошарок вбачався пересічним українцям як демонстратор соціально-побутової зверхності, як особи, наділені всіма правами представників влади.

Наділення владою й можливістю до застосування зброї вкупі з низькою культурою, рівнем громадянської свідомості й характерною брутальністю поведінки породили цілий окремий пласт антисуспільних дій серед службовців МВС, МДБ та службовців збройних сил. Приведені нижче статистичні дані дозволяють уявити всю гостроту ситуації, в якій мав щоденно жити пересічний українець. Проте при опрацюванні архівних матеріалів у деяких випадках нам траплялися факти невідповідності статистики офіційної звітності, яка подавалася «на гору», й оперативної інформації «для службового користування». Остання виглядала значно загрозливішою, і тому не була бажаною навіть для кулуарно-партійного оприлюднення. У випадках, коли показова статистика аж занадто відрізнялася, ми наводимо й інші зафіксовані цифри.

Для прикладу запропонуємо деяку вибірку статистику злочинності. За даними прокурорів областей у січні 1948 р. було встановлено 53 випадки правопорушення, вчинених 68 працівниками МВС, МДБ і військовослужбовцями військ МВС та МДБ⁵⁶⁹. Зокрема, тогочасна статистика так розподіляла сумарність злочинів за територіями:

Період скоєння злочину	Західні області	Східні області	Збройні сили	Разом
Скоєно злочинів у січні 1948 р.	9	7	3	19 або 35%

Злочини, скоєні в попередні місяці, але викриті в січні 1948 р.	13	14	7	34 або 64,2%
Разом, у %	22 41,5	21 39,7	10 18,8	53 або 100%

Наведені та інші відомі нам дані свідчать про тенденцію зростання злочинів: у порівнянні з попереднім місяцем (в якому був 51 випадок) загальна кількість злочинів збільшилася на 2, а кількість злочинів із попередніх місяців, але викритих у січні 1948 р. збільшилася на 2 випадки (у грудні 1947 р. їх було 32, у січні 1948 р. – 34).

Окрім того, ми виділяємо й регіональний характер девіаційних проявів серед силовиків, який висвітлює подана порівняльна статистика за областями. Наприклад, факти викриття злочинів, здійснених у західних областях УРСР⁵⁷⁰ службовцями МВС, МДБ можна розподілити таким чином:

Назва області	Усього викрито злочинів у січні 1948 р.		У т.ч. скоєних у січні 1948 р.		У т.ч. скоєних до січня 1948 р.	
	МВС	МДБ	МВС	МДБ	МВС	МДБ
Львівська	1	–	1	–	–	–
Волинська	1	–	1	–	–	–
Станіславська	8	2	3	–	5	2
Рівненська	2	2	1	–	1	2
Дрогобицька	2	–	2	–	–	–
Тернопільська	2	2	1	–	1	2
Разом	16	6	9	–	7	6

Ці дані свідчать, що від злочинних діянь військовиків найбільше потерпали жителі Станіславської, Тернопільської та Рівненської областей. При цьому, більшість злочинів здійснювалися працівниками МВС, а інші відносимо на карб чекістів⁵⁷¹. За своїм кримінальним характером девіаційні прояви розподілялися таким чином:

Назва області	Вбивства, поранення	Незаконні затримання, побиття	Звальтування	Крадіжки	Незаконні вилучення майна	Інші злочини
Львівська	–	1	–	–	–	–

Волинська	–	–	–	–	–	1
Станіславська	6	–	–	3	–	1
Рівненська	–	4	–	–	–	–
Дрогобицька	1	1	–	–	–	–
Тернопільська	1	1	1	–	1	–
Разом, у %	8 36,4	7 31,8	1 4,5	3 13,7	1 4,5	2 9,1

Отже, дані свідчать, що найбільш поширеними видами правопорушень залишалися вбивства, поранення, побиття, що складало 15 випадків, або 68,2%. Характерною ознакою цих злочинів було те, що з 22 порушень (23 порушника), 11 здійснювалися п'яними співробітниками МВС⁵⁷². Щодо мотивації злочинів, то на думку Олега Рабенчука, прикриваючись боротьбою із загонами УПА, військові «принижували, грабували та убивали безвинних громадян»⁵⁷³, а в деяких випадках навпаки, видаючи себе за упівців, грабували селянські господарства⁵⁷⁴.

За посадовим статусом означені 23 порушники розподілялися: заступник начальника райвідділу – 1 (або 4,3%), оперуповноважених – 9 (39,1%), дільничних уповноважених – 7 (30,5%), міліціонерів – 6 (26,1%); за партійною приналежністю: членів і кандидатів ВКП(б)У – 10 (або 43,5%), членів ВЛКСМ – 3 (13,%), безпартійних – 10 (43,5)⁵⁷⁵.

Таким чином очевидно, що до кримінальної відповідальності найбільше притягнуто оперуповноважених та дільничних (16 осіб, або 69,6%), коли в грудні 1947 р. їх було лише 8, або це становило 50% від загальної кількості притягнутих. Проте більше занепокоєння викликало ідеологічне забарвлення злочинів, адже злочинцями стали 13 комуністів і комсомольців (або 56,5%), і це зважаючи, що в грудні 1947 р. їх було лише 7 (43,7%).

Ця невтішна статистика мала стійку тенденцію до зростання. Для прикладу лише наведемо цифри про стан порушення соціалістичної законності у травні 1948 р. на територіях західних областей УРСР. Так, лише в цьому місяці було зафіксовано 159 грубих порушень. Зокрема, незаконних арештів – 41, незаконних обшуків – 21, вбивств – 4, побоїв і знущань над громадянами – 48, незаконних поборів з населення – 16, незаконних мобілізацій – 12, інших злочинів – 17 випадків.

Щодо професійної належності порушників законності, то 147⁵⁷⁶ з них були працівниками: парторганізацій – 10, райвиконкомів – 9, МВС та МДБ – 52, інших районних організацій – 35, сільрад – 40, 1 особа була членом винищувального батальйону. З них до кримінальної відповідальності було притягнуто 35 осіб, до дисциплінарної – 39, партійної – 3⁵⁷⁷. Проте загальна статистика притягнутих до покарань виявляється надто скромною. Якщо кожного порушника затаврувати хоча б одним видом покарань, то винуватців буде лише 77, тобто трохи більше

половини від 147 викритих. Це переконливо свідчить про відверте покривання відповідними партійно-силовими відомствами злочинних діянь своїх підопічних, небажання оприлюднювати факти прорахунків у виховній роботі серед них.

Характер і кількість злочинів у західних областях був таким⁵⁷⁸:

Назва області	Всього порушень	Незаконні арешти	Незаконні обшуки, конфіскації майна	Вбивства	Побої і знущання	Незаконні побори	Незаконні мобілізації	Інші злочини
Львівська	44	24	4	–	8	4	–	4
Рівненська	23	1	5	–	10	1	–	6
Станіславська	19	3	3	1	9	–	–	3
Тернопільська	9	4	1	–	4	–	–	–
Чернівецька	11	–	2	–	9	–	–	–
Дрогобицька	–	–	–	–	–	–	–	–
Волинська	8	1	–	3	4	–	–	–
Закарпатська	45	8	6	–	4	11	12	4
Разом	159	41	21	4	48	16	12	17

Як бачимо, через незаконні арешти, побої та знущання, порушення прав власності виражалося елементарне самоуправство місцевих можновладців і не контрольованість ситуації з боку центральних силових органів.

Щодо деяких⁵⁷⁹ центральних і східних областей УРСР, то злочинність серед тамтешніх військовиків виглядала таким чином⁵⁸⁰:

Назва області	Усього викрито злочинів у січні 1948 р.		У т.ч. скоєних у січні 1948 р.		У т.ч. скоєних раніше й викритих у січні 1948 р.	
	МВС	МДБ	МВС	МДБ	МВС	МДБ
Вінницька	2	1	–	1	2	–
Дніпропетровська	4	–	2	–	2	–
Житомирська	1	–	1	–	–	–
Ворошиловградська	2	–	2	–	–	–
Кіровоградська	–	1	–	–	–	1
Київська	6	1	–	–	6	1
Сталінська	2	–	1	–	1	–
Харківська	–	1	–	–	–	1
Разом	17	4	6	1	11	3

Отже, найбільше злочинів викрито (див. колонку 2) у Київській та Дніпропетровській областях – 11, причому 17 січневих злочинів 1948 р. скоїли працівники МВС (проти 4 здійснених чекістами). За іншими даними, у 1947 р. до відповідальності було притягнуто 252 працівники

МВС Ворошиловградської області: 32 піддано суду Військового трибуналу, дисциплінарні стягнення зазнало 220 осіб⁵⁸¹.

За характером порушень злочини розподілялися так⁵⁸²:

Назва області	Вбивства й поранення	Незаконні затримання й побиття	Крадіжки
Вінницька	1	2	–
Дніпропетровська	2	1	1
Житомирська	–	1	–
Ворошиловградська	–	2	–
Кіровоградська	–	1	–
Київська	–	7	–
Сталінська	1	1	–
Харківська	–	1	–
Разом, у %	4 19,%	16 76,2%	1 4,8%

За іншими даними, у I кварталі 1948 р. в Одеській області було зафіксовано 36 випадків незаконних арештів⁵⁸³, а протягом 1947 р. в Запорізькій області зафіксовано 959 випадків незаконних арештів!⁵⁸⁴.

Як бачимо із офіційних даних таблиці, оперпрацівники загалом обмежувалися здійсненням незаконних затримань і рукоприкладством (див. колонку 3). Але й ця статистика зростала: якщо у грудні 1947 р. було 9 випадків (42,4%), то в січні 1948 р., як бачимо, вже 16 (76,2%). Окрім того, у 8 випадках (50%) злочини обтяжувалися алкоголем.

За деякими характеристиками порушники з центру та сходу республіки розподілялися за посадовим статусом: начальник райвідділу – 1 (або 3,2%), оперуповноважених – 11 (35,5%), дільничних уповноважених – 7 (22,5%), міліціонерів – 12 (38,8%), і за партійною приналежністю: членів і кандидатів ВКП(б)У – 10 (32,2%), членів ВЛКСМ – 0, безпартійних – 21 (67,8%)⁵⁸⁵.

На центрально-східних теренах ми бачимо ту ж картину, більшість порушників була оперуповноваженими й міліціонерами – 23 особи (або 74,3%). Збільшилася злочинність серед партійців, у грудні 1947 р. їх було 9 (34,8%), а в січні вже 10 (32,%).

У порівнянні зі злочинністю у внутрішніх органах, правопорушення службовців збройних сил в основному мали на меті тимчасове збагачення, а то й просте хуліганство. Зокрема⁵⁸⁶:

Військові частини	Усього викрито злочинів у січні 1948 р.	У т.ч. скоєних у січні 1948 р.	У т.ч. скоєних раніше і викритих у січні 1948 р.

25 дивізія	1	–	1
32 дивізія	2	1	1
49 дивізія	1	–	1
65 дивізія	5	2	3
81 дивізія	1	–	1
Разом	10	3	7

Солдати строкової служби, які були вихідцями переважно із сіл, відчували певну спорідненість із місцевим населенням, тому інколи проявляли більшу терпимість, розуміння і їм близьких проблем (наприклад, продовольчої, матеріальної скрути). У порівнянні з груднем 1947 р. кількість викритих злочинів (16) навіть зменшилася у січні 1948 р. до 10 (див. колонку 2).

За характером вони розрізнялися:

Військові частини	Вбивства й поранення	Побиття	Незаконні вилучення майна	Крадіжки
25 дивізія	1	–	–	–
32 дивізія	–	–	–	2
49 дивізія	–	1	–	–
65 дивізія	1	2	–	2
81 дивізія	–	–	1	–
Разом, У %	2 20	3 30	1 10	4 40

Як бачимо, злочини службовців збройних сил відрізнялися в основному дрібними вилученнями (наприклад, вжитих речей для перепродажу, харчів, птиці, дрібної худоби тощо) й побиттями через пиятику. Вони у своїй масі були вихідцями із сіл й тому проявляли меншу агресію до місцевого населення, аніж кадрові офіцери.

На жаль, попустивши правопорушення, керівництво військовиків не зробило висновків, і вже за результатами I кварталу 1948 р. спостерігалось стрімке підвищення кривої злочинності. Було засуджено 214 осіб, із них: військовослужбовців військ МДБ – 41, військовослужбовців військ МВС – 21, працівників органів міліції – 105, працівників органів МВС – 23, працівників органів МДБ – 24 особи.

Показовою є наведена статистика злочинів, здійснених працівниками внутрішніх органів, які все ж дійшли до розгляду Військовими трибуналами областей УРСР (див. табл. 1). Дані свідчать, що повна самостійність у прийнятті рішень, безапеляційність дій та слабкий контроль дозволяли саме на місцях нижчому командному складу (дільничні уповноважені, рядові міліціонери, рядові строкової служби, які мали, відповідно, низьку професійну кваліфікацію) на свій розсуд чинити правосуддя. Щодо характеру здійснених правопорушень проти населення,

то вони розподіляються таким чином. Низький культурний рівень вкупі з бажанням задовольнити тимчасові особисті потреби (наприклад, відсутність грошей, бажання пиячити тощо) часто виступали переконливим аргументом для свавільної поведінки силовиків. Тому незаконні затримання й обшуки, затримання й побиття були найхарактернішими виявами службової зверхності (див. табл. 2).

Кількісні показники злочинів, здійснених військовослужбовцями військ МВС та МДБ, виглядали подібним чином. Кадровий сержантський та рядовий склад, який було призвано на службу переважно з інших територій, уже не мав якогось пієтету до місцевих жителів і міг вільно задовольняти свої бажання (див. табл. 3). Прикметним є те, що за даними таблиці 4, із 62 засуджених (окрім 7 засуджених Київським військовим трибуналом), військовими трибуналами західних областей УРСР і трибуналами дивізій дислокованих там же, засуджено 55 особи. Пограбування, розбій, незаконне вилучення і привласнення майна, обшуки були характерними проявами насильницьких дій військовиків, окрім того частка жорстоких правопорушень (самочинні розстріли й поранення) була значною. Таким чином, більшість злочинів можна віднести до категорії найбільш жорстоких по відношенню до майна, особистості й життя громадянина: 17 осіб (або 27,4%) було засуджено за самочинні розстріли й поранення, 24 (38,7%) за пограбування, розбійні напади, насилля над мирним населенням.

Загальна статистика щодо часу й кількості засуджених (214 осіб) дає уявлення про стрімке підвищення рівня скоєного військовослужбовцями насилля проти мирного населення. Військові трибунали Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської областей найбільше розглядами подібних справ (див. табл. 5). Особливо швидкий зріст правопорушень спостерігався у кінці 1947 – на початку 1948 р., відповідно 96 й 38. І це проти 17 за весь 1946 р. та 63 за I–III квартал 1947 р.!

Окрім силовиків, часто суб'єктами владних вакханалій ставали бійці винищувальних загонів (так звані «яструбки»), спеціальних бригад для подвірного обходу та агенти мінзагу. Приналежні переважно до нижчих суспільних прошарків селянства, малосвідомі, проте озброєні й тим самим упевнені у своїй правоті та безкарності, вони чинили самосуди, катували та вбивали селян, навіть односельців. Зокрема, про численні приклади безконтрольних дій озброєних бійців винищувальних батальйонів у районах області говорив на березневому (1947 р.) пленумі Чернівецького обкому партії начальник обласного управління МВС генерал-майор М.І. Наумов.

На нашу думку, з усієї цієї статистики можна виділити декілька цікавих закономірностей, підтверджених наведеними вище фактами. Зокрема, у повоєнний період кількісний показник злочинності серед військовиків

західних областей є дещо вищий, аніж у їх колег зі сходу республіки. Це можна пояснити не лише прогнозовано більшою криміналізованістю нещодавно приєднаних територій через природний спротив гнобленню, а й тим, що воєнізованість настроїв офіцерського складу (переважно не українців), їхня засаднича зверхність щодо місцевого населення приєднаних територій, виправдана внутрішніми інструкціями жорстокість створювали для них атмосферу правової безкарності. Зазвичай дрібні злочини не фіксувалися, командири підрозділів і частин приховували злочинні факти серед підлеглих, а військові трибунали не надто поспішали з винесенням вироків. Лише злочини, здійснені з особливою жорстокістю, або розголошені ставали предметом судових розглядів. Найпоширенішими видами правового нігілізму серед військовиків внутрішніх органів залишалися вбивства, розстріли, поранення, побиття і незаконні затримання громадян на ґрунті пияцтва. Різновид жорстоких злочинів, скоєних у західних областях, був значно більшим, аніж деінде. Злочини військовослужбовців збройних сил відрізнялися в основному дрібними вилученнями й побиттями. Вони у своїй масі були вихідцями з сіл й тому ситуативно могли проявляти меншу агресію до місцевого населення, аніж кадрові офіцери. Окрім того, кількість скоєних злочинів та їх жорстокість свідчить про значно нижчий рівень правової свідомості саме працівників МВС, чекісти ж діяли більш прихованими методами. Злочинність нахилів майже ніяк не корегувалася партійною приналежністю.

Врешті, до кримінальної відповідальності найбільше було притягнуто районних оперуповноважених, дільничних і рядових міліціонерів, тобто службовців із нижчої ланки представників влади. У надзвичайних ситуаціях, коли громадськість вимагала публічного оприлюднення, чи у випадках неможливості приховати злочин саме вони віддавалися на поталу звітності, судового і громадського осуду. Їхні негідні вчинки аргументувалися суто особистісними факторами, соціальним походженням й заниженою культурою, низьким рівнем ідеологічної підготовки. Адже зазвичай вони справді мали найнижчий освітній і світоглядний рівень, що робило їх найбільш готовими до девіаційних проявів.

Партфункціонери. Спокуса владою завжди була притаманна людській особистості, здатність впливати на ситуацію і (не)нести відповідальність за її розвиток виокремили особливий поведінковий тип людини. У радянських реаліях він набув форми номенклатурного працівника з дещо особливими правами, соціальною значимістю та морально-етичними цінностями. Ця категорія державних працівників завжди залишалася важливим чинником функціонування соціуму в різні історичні періоди України. Ми розглядаємо їх серед девіантів тому, що особливості воєнного періоду часто надавали їм виключних повноважень, а

відсутність стримуючих важелів (наприклад, наявність належних моральних аксіом чи відчуття адекватних правових наслідків правопорушень) призводили до відвертих зловживань і начебто виправданої жорстокості. У повоєнній Україні їх статус залишався ще надто високим. Значні втрати під час війни досвідчених та ініціативних кадрів і неможливість заповнити вакансії на відповідальних посадах достойними людьми призводили до заміщення окремих керівних місць людьми без належної кваліфікації і з низькими моральними якостями. Це мало негативний вплив на функціонування органів влади та морально-психологічну атмосферу в регіонах. До центральних органів партії надходило чимало скарг на хабарництво, деспотизм, пияцтво, «морально-побутовий розклад» і волюнтаристичний стиль керівництва на місцях⁵⁸⁷.

Особливість цієї групи потенційних девіантів полягає ще й у тому, що, окрім реальних можливостей до зловживань своїм посадовим становищем, протиправні дії номенклатурних працівників у радянському соціумі викликали значно ширший суспільний резонанс порівняно з антисоціальними проявами поведінки інших верств. У випадку громадського розголосу девіантних проступків партійної й державної номенклатури чи керівників різних щаблів владні структури як правило були вимушені оперативно та в доволі гострій формі реагувати на ці вчинки, щоб не спровокувати сумніви щодо ідеологічної зразковості всього чиновницького загалу і не похитнути в очах суспільства образ члена партії як втілення рис ідеального радянського громадянина.

Тому статистичні дані густо рясніють фактами, де правопорушниками виступали працівники партійних і радянських органів. Специфіка обраного часового відтинку актуалізувала проблему номенклатурних правопорушень, зокрема й на теренах західних областей УРСР. Так, за неповними даними з 1 січня 1947 р. до 1 січня 1948 р. склад порушників-посадовців виглядав так⁵⁸⁸:

Категорія працівників	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Разом
Працівники парторганів	21	20	–	6	5	–	9	даних немає	4	25	6	1	97
Працівники райвиконкомів	–	–	5	6	8	–	12	даних немає	35	38	11	26	141
Працівники інших рад. органів	27	23	10	3	3	10	13	даних немає	26	44	67	20	246
Працівники МВС і МДБ	21	15	6	2	4	23	–	даних немає	72	71	71	92	377

Військово-службовці	-	-	18	2	1	5	-	даних немає	7	1	1	8	43
Працівники сільрад	-	-	-	-	-	-	-	даних немає	13	13	48	26	100
Інші відповід. працівники	-	-	-	-	-	-	25	даних немає	-	-	-	3	28
Разом	69	58	39	19	21	38	59	даних немає	157	192	204	176	1032

Ці дані свідчать про те, що правопорушення різко зростають з вересня, тобто в період хлібозаготівельної кампанії, коли бажання вислужитися, виконуючи й перевиконуючи план, штовхало відповідальних партпрацівників до антисупільних проявів.

Про їх чисельність і злочинний характер свідчить наступна таблиця⁵⁸⁹:

Характер злочинів	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Разом
Побої й знущання	18	11	16	19	15	14	3	Даних немає	23	49	30	26	224
Незаконні арешти	5	2	1	13	14	12	8	Даних немає	87	73	58	84	357
Незаконні обшуки й конфіскації	19	32	4	12	7	9	-	Даних немає	26	25	11	12	157
Незаконні побори з населення	-	-	-	-	-	-	-	Даних немає	10	10	19	17	56
Незаконні мобілізації	-	-	-	-	-	-	-	Даних немає	24	14	14	26	78
Інші злочини	18	14	7	20	10	4	36	Даних немає	6	63	72	14	155
Разом	60	59	28	64	46	39	47	-	176	234	204	179	1136

Погіршенню стабільності в повсякденному житті громадян, зокрема й західних областей, сприяли протиправні дії працівників місцевих партійних і радянських органів разом з військовиками. Виконання розпорядження ЦК КП(б)У «Про грубі порушення соціалістичної законності в західних

областях УРСР» показало значні проблеми. Про посадовий склад викритих порушників свідчать дані за липень–вересень 1948 р.⁵⁹⁰:

Посадова ознака	Липень	Серпень	Вересень
Працівники парторганізації	5	9	11
Працівники райвиконкомів	22	19	12
Працівники МВС та МДБ	29	28	30
Працівники інших районних організацій	33	29	43
Працівники сільрад	43	18	30
Бійці винищувальних батальйонів	1	-	3
Військовослужбовці	4	3	2
Інші партпрацівники	4	7	18
Разом	141	113	149

З них за конкретними звинуваченнями зазнали покарань⁵⁹¹:

Міра притягнення до відповідальності	Липень	Серпень	Вересень
До кримінальної відповідальності	26	17	34
До дисциплінарної відповідальності	23	32	37
До партійної відповідальності	8	15	17
Разом	57	64	88

Протиправні дії радянських і партійних відповідальних працівників загалом були направлені на приниження честі та гідності громадян (побої і знущання), чиновники грішили зловживаннями посадовим становищем й перевищенням повноважень (незаконні арешти, конфіскації, мобілізації й побори). Лише у західних областях протягом липня–вересня 1948 р. порушено 380 справ (див. табл. 6)⁵⁹².

Віддаленість від адміністративних центрів інколи безпосередньо впливала на рівень девіантної поведінки представників влади на місцях. Уособленням безмежної влади й права по-своєму трактувати соціалістичну законність часто виступали представники місцевої влади, голови колгоспів, бригадири, уповноважені міліції, відповідальні за хлібозаготівлю та ін. Стрімке кількісне зростання випадків такого типу антигромадської поведінки змушували відповідно реагувати вищі органи. Так, Полтавський обком КП(б)У своїми постановами від 11 вересня 1947 р. «Про випадки нанесення побоїв колгоспникам з боку окремих голів колгоспів» та від 6 жовтня 1948 р. «Про виконання постанови бюро обкому КП(б)У від 11 вересня 1947 р. «Про випадки нанесення побоїв колгоспникам з боку окремих голів колгоспів»» констатував, що лише в 1948 р. за ці злочини проти особи до кримінальної відповідальності було притягнуто й засуджено 15 голів колгоспів, 5 голів сільрад та 10 бригадирів⁵⁹³.

Самоуправство місцевих зверхників певним чином було викликано довільними рішеннями нижчих місцевих органів влади, які часто приймали незаконні правові акти. Так, виконкомом Гвоздецької райради (Станіславська обл.) 26 березня 1947 р. було прийнято рішення про обов'язкову повинність щодо охорони населених пунктів, за порушення якого було встановлено покарання піврічним ув'язненням⁵⁹⁴. Найбільш чисельними порушеннями були незаконні мобілізації та систематичні відпрацювання на лісозаготівлях, гужові повинності тощо.

Ці та інші злочини поглиблювали недовіру громадян до представників влади, породжували суспільне протистояння. Вже вищезгадана постанова ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. «Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР» мала посилити відповідальність силових структур щодо належного дотримання законності в республіці. Як відомо, силовики конкретизували дію постанови через виконання внутрішніх наказів, виданих прокурором УРСР, міністром внутрішніх справ УРСР та міністром юстиції УРСР. Спеціальні рішення приймалися й відносно окремих областей (наприклад, рішення ЦК КП(б)У від 17 травня 1948 р. «Про факти грубого порушення радянської законності в Ізмаїльській області»). Чистка власних рядів принесла певні результати. Так, уже протягом січня–березня 1948 р. лише в Управлінні внутрішніх справ м. Харкова до кримінальної відповідальності було притягнуто 19 працівників, звільнено з органів 160. Загалом протягом 1947–1948 рр. звільнено 510 осіб, передано до суду Військового трибуналу 66 справ, накладено 474 адміністративних стягнень тощо⁵⁹⁵; у Дрогобицькій області протягом січня–квітня 1948 р. було звільнено з органів МВС 94 працівники, проведено 5 показових процесів над міліціонерами⁵⁹⁶; у Запорізькій області в 1947 р. було звільнено, засуджено 112 працівників МВС, 12 – прокуратури, 13 – управління юстиції⁵⁹⁷; у Тернопільській області за січень–лютий 1948 р. звільнено й притягнуто до адміністративної відповідальності 29 працівників МДБ⁵⁹⁸. Однією з причин, яка підвищувала статистику злочинності серед силовиків було порушення положень постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., які виражалися у незаконних арештах і порушенні кримінальних справ.

Трагічні обставини повоєнного голоду значно загострили відчуття несправедливості. Адже виконавцями політичної волі на місцях часто ставали малоосвічені, з низьким рівнем свідомості та моралі, інколи з кримінальним минулим особи. Через погрози, зловживання вони обирали односельчан до нитки, не гребували реквізованим майном, яке перепродували. Основним аргументом переконання у правоті своїх дій ставав кулак і зброя, які до того ж супроводжувалися нагадуванням

селянам, що владник є кандидатом чи членом партії. Селяни страждали не лише через непомірні побори та незаконні вилучення майна та продуктів, місцеві зверхники примушували їх працювати у своїх господарствах. Більшість фактів самоуправства залишалася безкарною, проте тих, хто не виконував планів сільгосппоставок, негайно притягували до кримінальної відповідальності. Лише в 1946 р. за позовами агентів мінзагу було притягнуто до судової відповідальності у Чернівецькій області 6 тис. 355 осіб!⁵⁹⁹.

Чималі зловживання здійснювалися і на рівні районних та обласних владних структур. На думку Олега Рабенчука, в таких умовах перед владою постала «проблема ідейної якості осіб»⁶⁰⁰, які займали посади місцевих радянських і партійних управлінців, від яких залежала оперативність і якість виконання хлібозаготівель. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далекою від уявлень про ситуацію, які переважали «на горі». Деякі голови колгоспів не лише займалися крадіжками зерна для власного збагачення, але були й такі, хто навмисно приховував зерно від вивозу хлібозаготівельниками. З формальної точки зору, вони були порушниками соціалістичної законності, а причиною цієї поведінки була характерна українська риса завжди мати запаси, зовнішні ж обставини та громадська неосудність лише переконували їх у правильності дій. Тисячі таких «шкідників і саботажників» поплатилися багаторічними термінами ув'язнення. Впродовж вересня–жовтня 1946 р. Прокуратурою УРСР було розглянуто 1 тис. 325 справ, засуджено до різних термінів і видів покарань 1 тис. 312 голів колгоспів. Найбільше випадків притягнення голів до кримінальної відповідальності було в голодних Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській та Одеській областях.

Проте більшість криміналізованих управлінців під виглядом «усуспільнення майна і тварин» у селян конфісковували худобу, шкіру, інвентар, готову продукцію тощо. Погрожуючи покараннями, районні уповноважені примушували селян відгодовувати їм живність; прикриваючись збором добровільної позики посівного матеріалу на 1947 р., займалися привласненням громадського майна; під загрозою виселення на Донбас гвалтували жінок. Масове зловживання своїм становищем було також серед представників юридичних структур, особливо серед судових виконавців народних судів. Часто за сприянням суддів останні здійснювали незаконні вилучення майна у підсудних, брали хабарі у підозрюваних, сприяли закриттю справ тощо.

Відверто цинічні й жорстокі дії представників органів радянської і партійної влади не могли не викликали вимушеного спротиву з боку принижених. І часто владники платили за свій добробут своїм життям. Занадто заповзяті рядові виконавці, зокрема агенти мінзагу, також ставали

жертвами організованого народного спротиву. Як відзначалося у звітах, бійці УПА на Буковині своїми активними діями проти представників влади впливали на рівень тиску при проведенні заготівель. Про те, що агенти були дуже налякані, що стало причиною відставання району в поставках продукції державі, відверто говорив на нараді райуповмінзагів Чернівецької області 14 січня 1947 р. уповноважений міністерства заготівель у Заставнівському районі Нечаєв⁶⁰¹.

У час, коли зерно ставало найприбутковішим товаром, місцеві чиновники не гребували масштабними крадіжками. Управлінці Заготзерна списували тонни борошна для подальшого продажу, зернових відходів для відгодівлі тварин; за потуранням прокурорських працівників і міліції розкрадалося збіжжя, яке через посередників передавалося для продажу кримінальним елементам, спекулянтам. Часто попереджені співучасниками викриті виконавці ховалися від правосуддя.

Почастішали і випадки безглузких вбивств з метою заволодіння чужим. Найчастіше вартість вкраденого майна була мізерною, проте його продаж чи обмін на дещицю продуктів давав родині прожити ще кілька діб. Жертвами також ставали малолітні пастухи колгоспних стад, вартість однієї корови переважала людське життя. Відчуваючи власну безпорадність і відсутність належної уваги до своїх проблем з боку органів влади, селяни вдавалися до самосудів над злодіями та вбивцями.

Згаданий закон від 28 січня 1948 р. лише став констатацією серйозної динаміки правопорушень, здійснених відповідальними партійними працівниками. Раніше вони підлягали покаранню за постановою ЦК КП(б)У та РНК СРСР від 17 вересня 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства». Так, лише в 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто прокуратурою Чернівецької області 8 осіб, нарсудами – 7, облуправлінням МВС звільнено 362 особи, з них з формулюванням «ті, що не викликають довіру» – 173, за службові злочини, морально-побутовий розклад і порушення радянської законності – 99 осіб⁶⁰².

Особливою залишалася ситуація в західних областях республіки. Так, лише за лютий 1948 р. в Тернопільській, Рівненській, Львівській, Волинській, Чернівецькій, Дрогобицькій, Закарпатській і Станіславській областях партпрацівниками було скоєно 140 злочинів, затримано 251 чиновник. Зокрема, зафіксовано 42 випадки побоїв і знущань, 28 незаконних арештів, 22 незаконних обшуків і конфіскацій тощо⁶⁰³.

Отже, як бачимо, лише належність до владного прошарку або хоча б відчуття цього, озброєність як переконливий аргумент правоти носія влади, виправдна жорстокість через «сумлінне» виконання обов'язків, безкарність злочину, гальмування слідства й корпоративне покриття вже виявлених правопорушень, використання посади як інструменту

особистого збагачення, попрянення в повсякденному житті елементарних вимог законності та моралі при забезпеченні прав громадян, можливість впливати і зловживаючи контролювати хоч якийсь відтинок громадського життя і роботи пересічних українців, тим самим при будь-якій нагоді поставити їх життя і благополуччя в залежність від особистих забаганок і волі, зневажання моральних аксіом і культурно-звичаєвих традицій – все це стало характерною особистісною рисою носія партійної влади радянського типу в післявоєнній Україні.

Упосліджені. Патріотична героїка відбудовчої пори заступила проблеми конкретної людини, які поступово нагромаджувалися в українському суспільстві другої половини 1940-х рр. Соціальна невлаштованість деяких категорій населення до часу залишалася невирішеною. Проте поступове наростання незадоволення в їхньому середовищі й активізація девіантної поведінки стали деструктивним елементом на тлі покращення радянських життєвих реалій.

Найбільш загрозливими антисоціальними явищами виявилися бродяжництво й жебракування, вони стали зовнішньою ознакою українських буднів повоєнних міст і сіл. Зокрема, лише у Києві в першому кварталі 1948 р. ліквідовано 22 притони, затримано 3 тис. 500 бездомних; заарештовано 1 тис. 355 порушників паспортного режиму, з них 251 притягнуто до кримінальної відповідальності⁶⁰⁴. Оперативно-аналітичні відділи відповідних державних і силових структур неодноразово сигналізували про наслідки реальної небезпеки прогресування подібних соціальних девіацій. Масштаби бродяжництва, жебракування, і як наслідок побутової злиденності й злочинності стали загрозливими для радянської повсякденності не лише за своєю суттю. Вони виявилися найсприятливішим середовищем для виникнення, соціальної трансформації і поширення не лише різноманітних соціальних відхилень, а й підґрунтям укорінення кримінальних традицій, злочинної та антирадянської діяльності. Масштабність їх проявів, природна винятковість серед інших негараздів, значимість для динаміки розвою відбудовчого періоду на тлі повоєнної буденності змушує дещо глибше зупинитися на їх вивченні. А щодо їх природи, то можна стверджувати, що наявність упосліджених є недоліками, вадами цивілізації. Адже при племінно-родовому ладі усі члени групи були однаково забезпечені, наділені увагою й опікою. І лише при подальшому формуванні суспільних відносин, індивідуалізації міжособистісних стосунків людський егоїзм сприяв існуванню подібної групи девіантів.

Аналізуючи статистичні дані щодо рівня бродяжництва та жебракування, необхідно зауважити, що відома зареєстрована кількість затриманих не повністю відповідає дійсності. Існуюча на той час система обліку та

перевірки порушників органами МВС була далеко не досконалою. Немоżliвість оперативного обміну інформацією й відсутність єдиного тематично впорядкованого і систематизованого банку даних, а також пом'якшувальні законодавчі положення щодо незлісних жебраків і традиційність їхнього постійного переміщення призводили до того, що в різний час й у різноманітних містах, районах, областях могли затримуватися і реєструватися одні й ті ж самі порушники. Використовуючи кількісні показники затриманих, необхідно робити поправку на те, що це лише деяка частина взагалі існуючих в УРСР бродяг. Реальні ж масштаби злидарства в українському суспільстві були значно більшими.

Аналіз даних із різноманітних архівних матеріалів дозволяє проблемно-тематично структурувати фактаж щодо спонукальних чинників бродяжництва за такими параметрами – особисті мотиви девіацій, економічні, культурні та соціально-політичні умови розвитку країни в означений період, рівень матеріального забезпечення. Наявний опублікований в існуючих наукових розробках архівний і статистичний масив джерел⁶⁰⁵ дозволяє нам сфокусувати увагу не на фактографічному, а на методологічному аспекті цієї проблеми та згрупувати девіантів за дев'ятьма основними групами:

I. Професійні бродяги й злидарі, які обрали жебракування постійним ремеслом для підтримання своєї життєдіяльності. Переважна їх частина була інвалідами Вітчизняної війни чи праці й, відповідно, практично відстороненою від унормованої виробничої діяльності. Інші відмовлялися працювати з принципових переконань. Їхній строкатий зовнішній вигляд, незвична манірність і часто придумані життєві розчулювальні «легенди» були чи не найпереконливішими інструментами добування хоча б елементарних прожиткових матеріальних благ. Деякі з них мали сім'ї і постійний статок.

II. Матеріально забезпечені особи, які користувалися можливостями жебракування як додатковим прибутком. Вони переважно були працездатними або мали працюючих рідних, власне житло та сім'ю, заощадження, отримували пенсію чи інші соціальні виплати (наприклад, аліменти). Також одним із спонукальних мотивів жебракування цієї групи був алкоголізм.

III. Особи, направлені до будинків інвалідів, але покинули їх з особистих мотивів і повернулися до бродяжництва та жебракування. Переважаюче відчуття особистої свободи за наявності мінімальних засобів для незалежного життя ставали переконливими аргументами для продовження бродяжництва. Окрім того, деяким з них навіть періодичні перебування у будинках інвалідів дозволяли підхарчовуватися, підліковуватися й тимчасово «збагачуватися» через крадіжки казенного майна. Виручка від його продажу та гроші, одержані від установи на утримання, пропивалися. Архівні дані лише підтверджують, що існуючий

на той час недосконалий режим функціонування будинків інвалідів і злочинна халатність їх адміністрації дозволяли контингенту систематично повертатися додому або «на вулицю», без перешкод красти державне майно. Все це не лише дезорганізувало роботу місцевих органів влади в боротьбі зі злиденністю. Превалювання слабких дисциплінарно-каральних санкцій підривало авторитет існування подібних соціальних закладів, викликало недовіру до спроможності їх адміністрації управляти ситуацією, а також створювало атмосферу всездозволеності та безкарності.

IV. Особи, які тимчасово попали в скруту (наприклад, через стихійне лихо чи пожежу). Подібні випадки свідчать про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади. Відповідні управління та організації мали, не зволікаючи, відреагувати на ускладнення ситуації, дієво допомогти постраждалим, нужденним у вирішенні їхніх проблем, а також матеріально та фінансово (хоча б тимчасово чи одноразово) їх підтримати. Така недбалість керівників не раз ставала об'єктом жорсткого партійного обговорення. Вирішення проблеми ускладнювалося й тим, що коли потерпілі в місті все ж частіше опинялися під наглядом органів соцзабезу, то селяни, які переважно не перебували на державному забезпеченні, залишалися наодинці зі своїми проблемами і могли розраховувати лише на добровільну, посилену допомогу сільської громади. Часто уникнути психологічних ускладнень допомагала щира й всебічна моральна підтримка оточуючих і близьких.

V. Особи, які не бажали (чи не могли) працевлаштуватися через проблему алкоголізму. Переважно працездатні, з багатолітніми навичками виробничих чи творчих професій, сімейно та побутово забезпечені вони жебракували задля підтримання свого хворобливого потягу. Зафіксована інформація також вказує на те, що частина п'яниць налагодила домашнє виробництво «хмільного зілля». Архівні матеріали містять чималу кількість подібних фактів. Осіб з такими вадами не лякали навіть вельми суворі судові санкції. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за виготовлення самогону», особи, стосовно яких було доведено цей факт, могли бути покараними до 6 років виправно-трудоxв таборів (із конфіскацією майна)⁶⁰⁶. На нашу думку, ця група девіантів найбільш природна. Адже алкоголізм був чи не найпритаманнішим злом для значного прошарку населення післявоєнної України (як і всього СРСР). Разом із тим, угруповання жебраків з подібними вадами можна віднести до найбільш соціально прогнозованих категорій. Адже проблема цієї групи полягала лише в одному факторі – алкоголі, й її вирішення цілком можливе при залучені спеціальних медичних і соціальних методик і заходів.

VI. Хворі, старі, інваліди, які не утримувалися соцзабезом, а також ті, котрі перебували на державному забезпеченні, проте отримували замалу для проживання пенсію. Більшість з них, не маючи матеріально-житлової підтримки від рідних, а також за станом здоров'я потребували негайного направлення до будинків інвалідів. Інша частина, хоча й мала власні помешкання, проте не отримувала матеріальної допомоги від держави чи рідних і вимушена була злидарювати, аби прогодувати себе і своїх дітей. Ці проблеми могли бути негайно вирішеними в разі переведення нужденних на постійне пенсійне забезпечення, а також на одержання збільшених пенсій. Визначальна проблема, яка впливала на обраний спосіб життя порушників, – занижена пенсійна допомога або взагалі її відсутність, особливо стосовно літніх громадян чи тих, хто не надав підтверджувальних документів про умови та стаж роботи. Щодо пенсійного забезпечення сільських жителів, то дані, які авторові вдалося отримати і систематизувати під час зустрічей із постраждалими, свідчать про наступне: лише опитування у Черкаській області показало, що багатолітня тяжка праця в колективному господарстві щодо виконання мінімуму трудовнів у 1930–1940-х рр. через зловживання колгоспної адміністрації не була взагалі зафіксована чи проходила з численними порушеннями. Низький освітній рівень, боязнь свавілля сільських можновладців, залякування репресіями щодо членів сімей, відсутність громадянської самоідентифікації та інші моральні й соціальні недоліки унеможливлювали вимоги селян щодо справедливої реєстрації та оцінювання їхньої праці в колгоспі. Їх робота не фіксувалася, і під час оформлення пенсій відповідні документи не надавалися. Подібну ситуацію закономірно можна екстраполювати й на інші області України.

VII. Особи, які не працевлаштувалися після звільнення з ув'язнення. Протягом відбудовчого періоду, починаючи з другої половини 1940-х років, радянська влада чимало разів проводила амністії, й достроково звільнені, які ставали суттєвим джерелом для поповнення армії знедолених, давали поштовх до нового витку загострення соціальної ситуації у республіці. Деякі з указів Верховної Ради СРСР приурочувалися до визначних історичних подій у житті країни, а інші – приймалися у зв'язку зі змінами внутрішньої та зовнішньої політики чи пом'якшувальними мотивами, які уможливилися з часом.

Фактологічні дані щодо наслідків амністиційних рішень держави достатньо висвітлено в попередніх дослідженнях⁶⁰⁷, результатом же виконання кожного із цих актів ставав поштовх до поповнення лав девіантів. Через жагу до життя й під тягарем пам'яті про сталінську репресивну машини, більша частина громадян свідомо визнавала помилковість свого попереднього світобачення чи ситуативність мотивів здійснених проступків. Вони природно вливалися до

радянського соціуму, щиро сприймала його традиції й усвідомлювали межі дозволеності у міжособистіних поведінкових правилах, переймалася новими світоглядними й ідеологічними уявленнями тощо. Проте інші амністовані не лише залишалися вірними своїм культурним чи політичним переконанням. Своєю несхитністю вони доводили особисту правоту, право на незаідеологізований світогляд, а небажання долучатися до радянських цінностей було протестним актом, закликом до навернення до іншого бачення життєвих реалій. На жаль, часто це робилося шляхом антисоціальних виявів, делінквентивних проступків. Засадничість впливів цієї девіантної групи на тогочасний український соціум дозволяє нам виділити її серед інших, і далі повернутися до розгляду її природи в дещо іншому контексті.

VIII. Непрацевлаштовані інваліди. Формування й поповнення цієї категорії відбувалося внаслідок фахового недоопрацювання їх проблем місцевими органами соцзабезу та дільничними відділками міліції. Елементарна людська байдужість, посилена бюрократичним формалізмом, утверджувала серед громадськості гірке переконання, що і розагітовані радянські реалії все ж залишаються чужими для значної категорії нужденних. Частково вихід із цієї ситуації міг бути віднайдений в удосконаленні роботи спеціалізованих закладів, на зразок Українського товариства сліпих чи подібних інвалідних установ, розробки додаткових програм соціального опіки тощо. Проте все та ж бездушність і незацікавленість у виробленні особливого підходу до цієї категорії інвалідів залишали проблему актуальною ще багато десятиліть уже мирного життя. Ускладнюючим моментом цієї останньої був також той факт, що значна частина нужденних інвалідів самі пристосовувалися до повсякденних реалій (наприклад, ставали дрібними кустарями) та не виказували бажання змінювати хоча й злидений, але все ж незалежний статус існування.

IX. Особи, які не отримували допомоги від рідних чи близьких. Для частини з них через рішення судів усе ж була витребувана належна грошова допомога (аліменти) від забезпечених рідних. Разом з тим, їхня добровільна міра матеріальної чи побутової допомоги, моральної підтримки могли бути мінімальними, і це могло вберегти жебраків від крайнощів злидарства. Ці й інші факти також є прикладом недосконалості тогочасного законодавства, а ще більше існування та прогресування в радянському соціумі начебто позаідеологічних проблем – душевної байдужості й стійкої невразливості до нужденності навіть найближчих людей. Дійсна причина люмпенізації була викликана наполегливим вихолощенням системою споконвічних традицій і чеснот християнського благочестя, біблійних уявлень про якість людських стосунків та патріархальних ідеалів соціального співжиття.

Іншим критерієм структуризації такої соціальної групи як упосліджені, на нашу думку, може бути суб'єктивна оцінка останніми свого становища та, відповідно, готовність співпрацювати з органами державної соціальної служби. За цією ознакою виділимо дві великі групи: 1. Ті, що стали бродягами за збігом конкретних життєвих обставин і відповідно розглядали своє становище як перехідний період. Їхня впевненість у швидкому покращенні життя спонукала до активної й наполегливої протидії несприятливим оточуючим обставинам. Вони докладали чимало зусиль, аби поліпшити своє становище. Їм переважно не була притаманна озлобленість до пануючої влади. Вони були завжди відкритими до співпраці у реалізації державою відповідних соціальних програм, ждали громадської уваги та дієвого співчуття. 2. Ті, які також опинилися «на вулиці» за збігом несприятливих обставин, проте зневірилися в своїх силах, а згодом і звикли до злиднів, пристосували свої повсякденні життєві невибагливі потреби до реальних можливостей їх матеріально-фінансового забезпечення. Більше того, вони змирилися зі своїм становищем і навіть виправдовували власне перебування в категорії бездомних і жебраків, до будь-яких дій влади ставилися з пересторогою та навіть вороже, на контакт із відповідними соціальними органами йшли неохоче, були найбільш соціально опозиційними до радянських реалій девіантами.

Отже, згрупування соціально упосліджених за певними категоріями дає уявлення про реальний стан проблеми в українському соціумі другої половини 1940-х рр. Як бачимо, найбільш активними джерелами поповнення лав девіантів ставали інваліди, амністовані, а також діти. Тому нижче конкретизуємо деякі повоєнні особливості антисоціальних проявів у цих соціальних групах.

Амністовані. Цілком специфічним для інших державних укладів, проте за своїми масштабами найпритаманнішим для радянської моделі суспільного устрою, є таке джерело поповнення девіантів як амністовані. Мільйони засуджених за результатами чисток 1930-х рр. та внаслідок жорстких заходів, викликаних умовами воєнного часу, після закінчення війни, підпадаючи під дію цілої низки амністиційних актів, отримали можливість вийти на свободу. Найбільше їх отримало волю після постанови Президії Верховної Ради СРСР 27 березня 1953 р. про амністію. За даними Республіканського управління міліції, лише з 27 березня до 1 жовтня 1953 р. на територію УРСР прибуло і було приписано 176 тис. 24 громадянина, і частина їх не бажала займатися суспільно корисною працею.

Не повторюватимемо загальновідомі фактографічні описи⁶⁰⁸, зупинимося радше на узагальнюючих рисах цієї категорії, які й впливали на повоєнне суспільство України, приміром, на мовну унормованість

тогочасного соціуму, коли мат у широкий мовний вжиток прийшов разом з амністованими, що влилися у міську спільноту.

Оцінюючи загальну масу амністованих, можна виділити деякі їхні соціальні характеристики. Переважна частина цих осіб знаходилася ще в доброму чи задовільному фізичному стані, володіла затребуваними виробничими професіями, творчими навиками й здатністю себе забезпечити, а отже, кардинально змінити власний спосіб життя та поліпшити добробут своєї сім'ї. Частина достроково звільнених була освіченою, висококультурною і соціально активною групою. Передусім це репресована культурно-національна еліта, політичні та релігійні діячі. Переважна частина з них мала суттєвий досвід трудової, виробничої діяльності, а деякі й керівної, організаторської роботи. Тобто держава до лав своїх громадян приймала активних і досвідчених членів, потенційних будівників нового суспільства.

Проте серед них певна частина все ж залишалася осторонь повноцінного радянського повсякдення. Вони соціально не визначалися (чи не були почуті та прийняті), не працевлаштовувалися (чи не могли працевлаштуватися) і, на нашу думку, відповідно провадили антисуспільний спосіб життя з декількох причин. Це такі категорії:

- достроково звільнені літні непрацездатні чоловіки й жінки без засобів до існування та професійних навичок, котрі не мали рідних чи близьких або були ними не визнані, відкинуті;

- особи, які, відпрацювавши на промислових будівництвах, поверталися додому і не знаходили рідних або не були прийняті ними (наприклад, сім'ї, які розпалися), а відтак опинялися «на вулиці»;

- бездомні й бездоглядні хворі або які захворіли за час виконання покарання, котрих як безнадійних намагалися якнайшвидше виштовхнути за межі своєї юрисдикції карально-виправні заклади;

- достроково звільнені жінки з малолітніми дітьми, котрі через обставини не могли надовго (чи на когось) залишати дітей одних і вимушені були разом з ними спекулювати, жебракувати, злидарювати у пошуках кращої долі;

- малолітні, які через певні обставини (смерть матері, рішення про надання опіки тощо) були направлені до рідних чи для влаштування до інтернатів, але у пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обрали крадіжки чи бродяжництво основним його способом;

- особи, котрі повністю відбули покарання чи достроково звільнені за воєнні, політичні чи кримінальні злочини, отримували довічне тавро зрадників, злочинців, часто були відкинуті рідними і близькими, цим ускладнювалося і їхнє працевлаштування;

– відірвані від землі за час покарання селяни, котрі, не знайшовши кращого життя, все ж не поверталися у село, декласувалися, ставали професійними злочинцями, членами кримінальних угруповань;

– особи, які з свідомих кримінальних переконань відмовлялися ставати повноцінними радянськими громадянами й, не знайшовши розуміння серед подільників, опинялися на соціальному дні;

– особи, котрі втратили документи та, не отримуючи соціальної підтримки чи маючи суперечки із законом, обрали антисоціальний спосіб життя як тимчасовий, а інколи і постійний засіб існування.

На нашу думку, значного впливу на усталеність внутрішніх відносин, домінування тих чи інших ідеалів українське повоєнне суспільство також зазнало не лише від таких соціальних груп як амністовані, а й демобілізовані. Нагадаємо, що звільнення військових декількома етапами здійснювалося на основі закону про демобілізацію, ухваленого XII сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р. Зокрема, 25 вересня 1945 р. була оголошена вже друга черга, а з 20 березня 1946 р. – третя черга.

З першого погляду їх різнять і причини формування як групи, і суспільний авторитет, і ставлення державних інституцій. Проте їх подібність полягала в тому, що вони майже одночасно поверталися в українське суспільство і стали носіями інших світоглядних уявлень, підважували усталені соціальні ідеали та стереотипи поведінки. Їх статус був особливий, що визначалося як їхньою мускулінністю у суспільстві з переважаючим жіноцтвом, так і особистим досвідом, набутим завдяки перебуванню поза нормального радянського життєвого устрою (чи то закордоном, чи в закритій тюремно-табірній системі). І колишні військовики, й амністовані в українському повоєнному суспільстві були основними агентами антисуспільних дій. Основним чинником, який визначив високий ступінь їхньої потенційної девіантності, було підважування радянських норм поведінки на свідомісному рівні внаслідок часткового засвоєння інших соціальних правил, культурних ідеалів, типів міжособистісних стосунків, способів господарювання тощо.

Дезертири. Жорстокість щодо порушників дисциплінарних вимог трудового законодавства у післявоєнні часи ще давалася взнаки, саме вона породила цілком специфічну групу девіантів – дезертирів.

До трудових дезертирів зараховувалися особи, які порушили укази Президій Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення цих підприємств». Основною причиною дезертирства були значні фізичні навантаження, жорсткий виробничий режим, нестерпні соціально-побутові умови. Через це спеціалісти й робітники, випускники ремісничих училищ і шкіл ФЗН, які направлялися на будівництва, не

прибували на місця й, відповідно, зараховувалися до дезертирів. Так, у 1947 р. в Одесі таких числилося 636 осіб⁶⁰⁹. Якщо у Харківській області в IV кварталі 1947 р. було повернуто 1 тис. 743 особи, то в I кварталі 1948 р. вже 2 тис. 622⁶¹⁰. Проте значною залишалася їх частина, яка ще перебувала в розшуку. Про це свідчать численні звіти силовиків, а партійні органи констатували незадовільну роботу, яка проводилася правоохоронними органами та прокуратурою щодо виявлення дезертирів. За 1947 р. дезертирувало лише у м. Запоріжжя 21 тис. 277 особи, більшість з них молодь⁶¹¹. Загалом у звіті Генеральної прокуратури УРСР за I квартал 1948 р. зазначалося, що за цей період було повернуто 14 тис. 468 втікачів, а кількість «розшукових завдань», які залишалися в органах міліції станом на 1 квітня 1948 р., скоротилася більш ніж на 10 тис.⁶¹²

Окремі регіони викликали особливе занепокоєння влади. У доповідній записці міністра юстиції УРСР Д. Панасюка «Про виконання постанови ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. «Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР»» від 7 серпня 1948 р. викривалася незадовільна робота Львівського і Одеського обласних міліційних управлінь⁶¹³. Щодо їхньої соціальної належності, то у Чернівецькій області основним контингентом дезертирів були селяни, а з 2 тис. 139 робітників, які числилися в розшуку на серпень 1948 р., було повернуто лише 1 тис. 236 осіб⁶¹⁴.

Станом на серпень 1948 р. з усіх розглянутих судами справ (235 тис. 381), 96 тис. 634 (або 41%) стосувалися порушення указу від 26 червня 1940 р. про самовільне полишення роботи й прогули. Поступове укріплення трудової дисципліни й поліпшення матеріально-побутових умов дещо знизили ці показники. Якщо розглянутих у першому півріччі 1947 р. справ про самовільне полишення було 61 тис. 694, то у першому півріччі 1948 р. вже 44 тис. 305 справ⁶¹⁵. Зокрема, у Дніпропетровській області в II півріччі 1947 р. підприємства самовільно залишили 7 тис. 957 робітників, то в I півріччі 1948 р. лише 3 тис. 89; у Харківській області відповідно 1 тис. 980 і 843 особи⁶¹⁶, деяке зниження дезертирства спостерігалось також у Сталінській, Ворошиловградській областях та м. Києві. Проте у доповіді генерального прокурора УРСР Р. Руденка (вересень 1948 р.) констатувалося, що на початку вже другого II півріччя 1948 р. самовільно залишили підприємства 11 тис. 832 особи, у тому числі в Сталінській області 5 тис. 585, Ворошиловградській – 3 тис. 276, Дніпропетровській – 1 тис. 310 осіб⁶¹⁷. Київ як найбільш промислово потужне місто вело тут уперед. Так, лише у 10 підприємствах Залізничного району в 1947 р. зафіксовано 1 тис. 22 факти порушення трудової дисципліни, а з «Ленінської кузні» дезертирувало 369 робітників. У нарсуди Залізничного району надійшло в 1947 р. 620 «дезертирних справ», з них 568 так і не

розглядалося через відсутність обвинувачених⁶¹⁸. Оборонне підприємство № 784 залишило 179 робітників⁶¹⁹.

Відсоток громадян, які несли за це кримінальну відповідальність, був досить значним у порівнянні із загальною кількістю засуджених у післявоєнні роки, до того ж він невпинно зростав⁶²⁰:

Рік	Кількість засуджених по Україні		% від загальної кількості засуджених
	за залишення роботи	за прогули	
1947	35 976	79 922	32
1948	50 514	84 815	39
1949	64 573	76 756	42
1950	44 824	69 161	48

Повсюдність дезертирства набула настільки загрозливих масштабів, що для визначення її реального рівня та стану робітничої маси ще 10 лютого 1947 р. була оприлюднена постанова Ради Міністрів УРСР «Про одноразовий облік робітників і службовців за статевим і віковим складом, за стажем роботи, професіями і тарифними розрядами». Статистичному управлінню УРСР, республіканським міністерствам і відомствам УРСР, а також виконавчим комітетам обласних і Київської міської Рад депутатів трудящих, Чернівецькому, Ізмаїльському і Закарпатському обласним виконавчим комітетам наказувалося визначити всі ці кількісні показники станом на 1 березня 1947 р., а також встановити, що облік робітників і службовців за статевим і віковим складом, стажем безперервної роботи, кваліфікацією та професіями в порядку, встановленому цією постановою, надалі повинен провадитися щороку⁶²¹. Для поповнення поріділої робітничої маси та її закріплення, особливо в «непопулярних» галузях народного господарства, 30 червня 1947 р. за № 980 Радою Міністрів УРСР приймається постанова «Про порядок проведення організованого набору робітників». З 1 липня 1947 р. здійснювався організований набір робітників для вугільної і нафтової промисловості, чорної і кольорової металургії, будівництва електростанцій, підприємств важкої індустрії, паливних, військових і військово-морських підприємств, а також для лісової, цементної та асбестової промисловості та вантажно-розвантажувальних робіт на річковому і морському транспорті. Заманливими виглядали гарантії забезпечення безперебійного харчування та медичного обслуговування під час подорожі, а головне – міністерство внутрішніх справ у 5-денний строк мало забезпечити всіх, хто підписав угоди з працедавцями паспортами⁶²². На той час це був найпереконливіший аргумент щодо співпраці, особливо для селян-втікачів і різноманітних девіантів.

Проте подібні заохочувальні пропозиції спрацьовували лише на етапі формування партій робітників для відправки на підприємства. Після прибуття до зони промислового будівництва завербовані полишали роботу, тим самим збільшуючи статистику дезертирства. Особливо загрозлива статистика відмічалася в областях інтенсивної промислової відбудови. Зокрема, у 1950 р. найбільше було притягнуто до кримінальної відповідальності робітників таких областей: Сталінської – 9 тис. 809 осіб за самовільне залишення роботи, і 21 тис. 31 особу за прогули, Ворошиловградської, відповідно, – 5 тис. 257 і 12 тис. 274, Дніпропетровської – 2 тис. 803 і 6 тис. 671, Харківської – 2 тис. 576 і 4 тис. 687, Київської – 2 тис. 239 і 3 тис. 998 осіб⁶²³.

Все ж найбільшими порушниками залишалась молодь, яка закінчила школи ФЗН і ремісничі училища. Тут варто навести філософський постулат про те, що зло може породити лише зло. У нашому випадку згадаймо, що задля виконання постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 12 вересня 1945 р. «Про призов молоді до шкіл ФЗН, ремісничих і залізничних училищ» та «Про підготовку кадрів масових професій» озброєні загони міліції оточували села, церкви під час богослужіння й насильно відбирали підлітків для навчання. Тому, тікаючи, випускники віддячували системі тим самим злом. А приводом цьому слугували незадовільні матеріально-побутові умови (проживання, харчування), низький рівень виховної роботи, несвоєчасна виплата зарплатні, відсутність житла тощо. Деякі молоді робітники були доведені до самогубства⁶²⁴. Адже й тоді серед життєвих уподобань молодих людей переважали бажання реалізувати себе в нормальних і перспективних виробничих відносинах, фахове зростання при реалізації навиків в обраній професії, побудова сімейних відносин, побутовий комфорт тощо. Натомість вербувальники намагалися їх переконати лише утопічною риторикою комсомольських закликів. На місцях ці лозунгові обіцянки зазвичай залишалися невиконаними, а керівники підприємств намагалися утримати молодь не покращенням соціально-побутових умов, а жорсткими заходами покарання через суди. Народними судами УРСР у I першому кварталі 1948 р. було засуджено 34 тис. 729 осіб, із них за самовільне полишення роботи 11 тис. 440, за прогули – 23 тис. 269 працівників⁶²⁵. У деяких випадках подібна жорстокість усе ж виглядала надто очевидним перегином щодо молоді. Так, на початок серпня 1948 р. судами було виправдано 8 тис. 1 особу, припинено 6 тис. 112 справ відносно 14 тис. 113 осіб⁶²⁶. Проте, навіть раз опинившись у лещатах радянського правосуддя, молоді громадяни затамували образу й надалі досить насторожено сприймали ідеологічну обробку, а «тюремні університети» назавжди прищепили відразу до переваг радянського способу життя.

Малозахищені соціальні групи (інваліди та діти). Гонитва за дотриманням планових показників торкнулася й соціальної сфери. Навіть щодо такої малозабезпеченої і малозахищеної категорії населення як інваліди державний інтерес було поставлено вище загальнолюдських цінностей. У рішенні Міністерства соціального забезпечення УРСР за № 109с/П від 22 травня 1947 р. зазначалося, що основним недоліком роботи Лікарсько-трудова експертних комісій (ЛТЕК) є завищені медичні вимоги до осіб II групи інвалідності, яка на той час складала по Україні 32,8% від загальної кількості інвалідів. І це замість 23% в РРФСР! ЛТЕК провели відповідні заходи, проте з жовтня 1946 р. до травня 1947 р. чисельність II групи знизилася лише на 4,8%⁶²⁷. І це незважаючи на те, що ще у квітні 1947 р. міністр соціального забезпечення УРСР Ф. Ананченко звітуючи «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 16 вересня 1946 р. “Про покращення роботи органів соціального забезпечення”» прямо заявив, що II група інвалідів в УРСР не повинна перевищувати 20%⁶²⁸. Влаштоване партверхівкою таке собі соцзмагання за погіршення життєздатності відповідної категорії інвалідів значно зменшувало їх грошові статки. А вже фізичні каліцтва залишалися, й при реальній неспроможності працевлаштуватися інваліди змушені були поповнювати лави «людей вулиці». А це був значний прошарок нужденних. Зокрема, в органах соціального забезпечення УРСР станом на 1 травня 1947 р. на обліку було інвалідів Вітчизняної війни та праці 1 млн. 8 тис. осіб, у т. ч. інвалідів I групи 24 тис. 300, II – 386 тис. Працевлаштовано інвалідів Вітчизняної війни II групи було лише 129 тис. (або 82%), I групи – 2 тис. 4 (17%); інвалідів праці II групи – 156 тис. (77%), I групи – 1 тис. 837 осіб (15%)⁶²⁹. Відтак, неохоплена допомогою частина калік ще на довгі роки залишалася постійним джерелом соціальної нестабільності в українському суспільстві.

Невирішеність проблеми ускладнювалася й тим, що структурні підрозділи Міністерства соціального забезпечення на місцях питання розміщення в будинках інвалідів, працевлаштування осіб, які затримувалися органами міліції за бродяжництво, належної уваги не приділяли та обмежувалися виконанням допоміжних заходів лише стосовно місцевих жителів, які стояли на обліку. Наприклад, часто у відповідних відділках не було ніяких даних про кількість осіб, які були направлені до будинків інвалідів і працевлаштовані завдяки проведенню спеціальних заходів саме органами міліції. А рейдові перевірки констатували, що порівняно зі звітними списками затриманих міліцією реально до будинків інвалідів потрапляли лише одиниці, викривалися численні факти незадовільної організації їх працевлаштування⁶³⁰.

На нашу думку, визначальним фактором цієї проблеми була все ж низька заробітна плата й незадовільні умови праці. Суттєвою вадою в

ефективності працевлаштування інвалідів було також недостатнє впровадження у технологічний процес простих механічних пристроїв, які могли б суттєво полегшити їх працю, відсутність спеціальних цехів і млявий розвиток мережі надомної праці для залучення до неї осіб з тяжкими формами каліцтва і захворювань. Залишковий принцип організації виробництв із залученням інвалідів виявився в несвоєчасному та недостатньому забезпеченні їх сировиною, неповній завантаженості їх роботою та відповідно низьким рівнем зарплати.

Незважаючи на те, що через свою простоту та очевидність залучення інвалідів до виробництва було найбільш соціально корисним та економічно вигідним для самих підприємств, адміністрації артілей облміськпрому, облпромради, обллегпрому не створювали належних умов для забезпечення їх нормальною працею. Створюючи цим для інвалідів нестерпні умови, вони примушували останніх залишати роботу, а натомість набирати на їхні робочі місця фізично здорових людей, яких так не вистачало, наприклад, на будівництвах.

Навіть ті каліки, які влаштувалися в інвалідні артілі, часто не могли в повній мірі працювати й відповідно заробляли гроші через незаконну передачу обладнання та сировини, розподілу прибутків т. зв. «ініціативним групам». Зокрема, 17 січня 1948 р. про такі злочини інформувало міністерство державного контролю УРСР у доповідній записці «Про перекручування радянських законів у роботі промислової і споживчої кооперації, кооперації інвалідів і місцевої промисловості УРСР», а також звіти щодо проблеми відповідних міністерств і управлінь⁶³¹. Пройдисвіти в змові з керівниками перетворювали державне майно й обладнання на джерело особистої наживи. Найбільше їхні зловживання виявлялися на м'ясних, кондитерських, борошномельних, взуттєвих виробництвах, побутового обслуговування тощо⁶³². Зокрема, все обладнання 38 майстерень одеської інвалідної артілі «Червоний прапор» перейшло до приватників, з 18 майстерень львівської артілі «Червоний радист» лише в одній залишилося державне обладнання; зароблені 30 тис. рублів київської артілі імені 15-річчя кооперації інвалідів були витрачені на оплату відрядження заготівельників-приватників до Казахстану⁶³³. Таким чином інваліди відтіснялися від засобів виробництва, результатів праці, чим позбавлялися засобів до виживання.

Архівні джерела свідчать, що ні керівники артілей відповідних товариств, ні партійні та радянські органи забезпеченням належних умов праці та виробничого побуту інвалідів не займалися. З матеріалів звітно-довідної документації партійних і радянських виконавчих органів постає картина безініціативності місцевих керівників, непослідовності їхніх рішень, безсистемності вдосконалення наявних технологічних

комплексів, одиничність прогресивних розробок, а також неналежний рівень контролю, відсутність спонукальних, заохочувальних заходів, а в інших випадках відповідальності чи навіть покарань.

Іншою соціально малозахищеною категорією українського повоєнного суспільства були діти та підлітки. Поповнення напівкримінальних вуличних структур за рахунок підлітків головним чином відбувалося через їх незадовільне матеріально-побутове забезпечення навіть у місцях державної соціальної опіки. Зокрема, у квітні 1946 р. у Чернівцях були зафіксовані численні випадки вражаючої антисанітарії, незадовільного харчування, побуту: 43 вихованців міського дитячого будинку № 7 Міністерства освіти УРСР спали в ліжках по-двоє, постіль і білизна були брудними, діти хворіли коростою, епідермією, стригучим лишаям; на всіх – 11 ложок і мисок, іли по-двоє, через брак взуття та одягу частина не відвідувала школу. Дитячий будинок № 8 (м. Хотин, Чернівецька обл.) недоотримував харчів (м'яса, молока), хліб надходив не регулярно, частина виділеної картоплі йшла на забезпечення їдальні місцевого партактиву! Подібні зловживання та недоліки було зафіксовано й у Чернівецькому будинку дитини Міністерства охорони здоров'я УРСР⁶³⁴.

У перші повоєнні роки чи не найзначнішим фактором поповнення лав дитячих девіантів були обставини, викликані черговим, третім голодомором в Україні 1946–1947 рр. Приток вуличної безпритульності якраз припадає саме на ці роки. Смертність серед дорослого населення спричинила серйозну проблему щодо подальшого облаштування дітей-сиріт з центральних, а особливо з південних областей України, де голод набув смертельно загрозливих розмахів. Мережа дитячих закладів, яка ще в роки війни працювала на межі можливого, дуже швидко була переповнена і не вмещувала сиріт, що залишало «на вулиці» значну їх кількість. Так, на початку 1946 р. в Ізмаїльській області, що перебувала в епіцентрі голоду, у дитячих будинках виховувалося 710 дітей. А на 1 січня 1947 р. їх було 2 тис. 316, у травні 1947 р. – 3 тис. 500. Станом на кінець травня 1947 р. у дитячих будинках УРСР знаходилося 127 тис. 300 дітей, що перевищувало встановлені норми на 77 тис. 400 осіб. Окрім того, в дитячих приймальниках-розподільниках МВС УРСР знаходилося понад 10 тис. безпритульних дітей. Наплив щомісячно у приймальниках-розподільниках становив близько 10 тис. бездомних⁶³⁵.

Особливістю дитячої злочинності в Криму було те, що чутки про кліматичний комфорт і продуктове благополуччя притягували на півострів тисячі безпритульних. У 1946 р. у дитячі будинки й спецрозподільники було направлено 6 тис. 344 дитини. Старших (14–17 років) після карантину відправляли до училищ, молодші переважно залишалися в притулках⁶³⁶.

За даними Кирила Горбунова, аби звільнити місця в дитячих будинках і колоніях, підлітків направляли у школи ФЗР та РУ. На роботу часто потрапляли вже судимі підлітки, криміналізуючи і без того напружені виробничі відносини. Чимало з них через деякий час знову вчиняли злочини. Після затримання та суду вони потрапляли у виховно-трудові колонії, а з повноліттям – у виправно-трудові табори для дорослих⁶³⁷.

Хоча запобіжні заходи державними органами й застосовувалися, проте відмічалися і загрозливі недоліки та прорахунки. Так, відповідно до рішення виконкому Одеської облради від 18 грудня 1946 р. «Про заходи щодо надання допомоги дітям у районах області, які постраждали від засухи»⁶³⁸ були заплановані деякі допомогові заходи. І вже 21 січня 1947 р. чергове рішення облради (№ 96) констатувало організацію у 21 районі області 880 пунктів, які мали б забезпечувати обслуговування 38 тис. 650 дітей різного віку⁶³⁹. Проте відповідальний за цю акцію обласний відділ народної освіти безвідповідально поставився до завдання і не підготував дитячі будинки до прийому постраждалих від голоду дітей, головним чином через відсутність належного харчування. Тому значна частина дітей не була охоплена державною опікою й шукала засобів прожиття «на вулиці». Наприклад, специфіка південного регіону (рання весна, пізня тепла осінь) давала можливість дітям самотужки рятуватися від голодної смерті, виживати в скрутних умовах безпритульності. Жебрацтво, дрібні крадіжки ставали головними засобами їхнього існування «на вулиці». Проте жорсткість законів проявлялася й щодо малолітніх злочинців, їх засуджували навіть за незначні злочини. Так, відповідно до ст. 1 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й громадського майна» 15-річного Василя Литвиненка (Сталінська обл.) за крадіжку декількох кілограмів овочів було засуджено на 7 років виправно-трудових таборів, а 16-літнього Василь Гречка (Запорізька обл.) за десяток взуттєвих шкіряних заготовок до 10 років!⁶⁴⁰ Цим самим суспільство ще більше криміналізувалося, збільшуючи кількість молодих громадян, які пройшли через «тюремні університети». Інколи сигнали про «перегини на місцях» доходили до верхів, і проведені кампанії дещо поліпшували ситуацію. Приміром, через особисте втручання М. Хрущова, в березні 1948 р. генеральний прокурор Р. Руденко доповідав про перегляд 27 кримінальних справ неповнолітніх (крадіжки зерна, фруктів та овочів, особистих речей), засуджених за указом від 4 червня 1947 р. 18 з них було опротестовано⁶⁴¹.

Дія карткової системи на продукти харчування значно ускладнювала одержання харчів підлітками, які не перебували на стаціонарному обліку. Лише виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 12 вересня 1947 р. «Про розширення торговельної мережі та підготовку матеріально-технічної бази

торгівлі до відміни карткової системи» та постанови Ради Міністрів СРСР й ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р. «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари» дещо уможливило покращення харчування безпритульних й бездоглядних дітей⁶⁴².

Криміналізація дитячого соціуму відбувалася й через послаблення покарань щодо неповнолітніх. При відсутності батьківського авторитету діти самі для себе визначали міру протиправності своїх дій, а наявність послаблюючих законів лише піднімали межу дозволеності їх протиправних вчинків. Постановою пленуму Верховного суду СРСР від 17 лютого 1948 р. за № 4/2/У було дано роз'яснення щодо застосування указів Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян» стосовно неповнолітніх. Отже, за крадіжки незначних розмірів неповнолітні від 12 до 16 років від кримінальної відповідальності звільнялися і передавалися під опіку батьків чи опікунів або в органи народної освіти з повсякденним наглядом за поведінкою і вихованням обвинуваченого. Увага судових органів зверталася на недопустимість засудження неповнолітніх за окремі дрібні крадіжки, що мали характер дитячих пустощів (наприклад, крадіжка фруктів чи овочів з колгоспних ланів), а також, коли крадіжки буди здійснені відносно членів сім'ї, які проживали разом, за винятком, коли самі потерпілі зверталися з відповідної заявою про порушення проти неповнолітніх кримінальної справи⁶⁴³. «Гуманність» радянського правосуддя пішла далі, і вже указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1954 р., особи засуджені до позбавлення волі за злочини, скоєні ними у віці до 18 років (це переважно тяжкі вбивства – *В. III.*), які «довели своє виправлення зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці та навчання в місцях ув'язнення, могли бути звільнені від подальшого покарання достроково, після відбуття ними не менше як однієї третини визначеного судом строку позбавлення волі»⁶⁴⁴.

На нашу думку, поява цього указу констатувала не гуманізацію поглядів держави, а перенаселення спецустанов дитячими правопорушниками, й аби зменшити їх кількість, було підвищено вимоги до порушення справ щодо підлітків. Насправді, вся подальша відповідальність за підліткову злочинність лягала на плечі громадськості та дільничних, але ефективність їхньої спільної роботи реально не впливала на динаміку дитячих правопорушень, зате напругу підвищувала криміналізацію суспільних відносин. Особливо це посилювало статистику тяжких злочинів, адже такі достроково звільнені вже переступили межу цінності людського життя. Реальний стан криміналізації дитячого соціуму спонукав, аби все було названо своїми іменами. 25 грудня 1950 р. була

проведена реорганізація Відділу по боротьбі з дитячою безпритульністю й бездоглядністю у Відділ дитячих колоній МВС СРСР.

У цей час деяких змін зазнали й комунікативні засади дитячого соціуму. Серед соціальних і соціопсихологічних причин дитячого лихослов'я Леся Ставицька⁶⁴⁵ називає, зокрема, боротьбу за виживання в умовах повоєнного соціуму, популярність ідеї мети, яка виправдовує засоби, зростання дитячої асоціальності та злочинності тощо, серед мотивів – вираження роздратування, провокування дорослих, копіювання їхньої мови. Війна, її наслідки у мовному аспекті постають каталізатором актуалізації молодіжного сленгу.

Поряд з існуючими природними негараздами в країні відбудовчого періоду (як-то: замілітаризованість суспільних поглядів і відносин, тимчасова втрата пріоритету культурно-етичних цінностей тощо) недостатньою була поступальність державної політики у вирішенні питання дитячої невлаштованості. Адже саме ця вікова категорія нужденних дуже швидко й, на жаль, безперешкодно зі стану безпритульності та бездоглядності входила в доросле життя озлобленими напівпрофесійними волоцюгами, жебраками, а то й відчайдушними злочинцями. Надалі для радянського соціуму ці явища існували як одне логічне ціле, і лише викорінення природних збудників могло забезпечити спокій соціальним відносинам у державі. Зростання матеріальної забезпеченості окремо взятого громадянина та спроможність держави хоча б контролювати процеси всередині цих груп, а також захищати решту суспільства від згубного для більшості громадян впливу декласованих елементів завжди залишалися (та й залишаються) одним з визначальних факторів уповільнення розвитку цього соціального відхилення.

Підсумовуючи, можемо виділити головні чинники девіантних проявів у повоєнній Україні:

- повоєнні складності посилені голодом й розрухою ускладнили суспільні відносини, залишалася високою їх замілітаризованість;
- примусові й добровільні (вимушені) міграції змінили усталену, традиційну соціальну структуру міст і сіл республіки;
- прийняття суспільством значної маси амністованих і демобілізованих з їх своєрідним сприйняттям оточуючих обставин і зміненою психологією;
- популяризація й поширення іншого бачення рівня життя й культури, міжособистісних відносин;
- світоглядні зміни спричинені перебуванням радянських людей за кордоном;
- психологічний злам, викликаний перебуванням в таборах і тюрмах, який негативно вплинув на стабільність у суспільстві;

– існування в суспільстві значної кількості невлаштованих (робота, житло) та упосліджених громадян;

– ускладнення етнічного чинника внаслідок нестабільної соціальної й міжнаціональної ситуації на новоприєднаних територіях.

Всі ці фактори, їх взаємовпливи, взаємопосилення виступили спонукаючим чинником для проявлення девіантних вчинків, визначили їх особливості, корегували їх природу. Щодо конкретного вияву, то за характером життєздатності й перспективності розвою в умовах повоєнної України, правопорушення можна розрізнити за такими типами:

– з організацією мирного життя деякі з них відійшли (наприклад, воєнні злочини, дитяча й доросла безпритульність);

– інші втратили зростаючу динаміку, стабілізувалися (наприклад, тяжкі злочини, спекуляція, самогоноваріння);

– окремі залишилися сталими (наприклад, зловживання посадовими можливостями, побутова злочинність, пиятика);

– порушення, пов'язані з дозвілево-відпочинковими практиками, несли в собі залишки непівських вольностей (наприклад, вживання легких наркотиків, проституція);

– деякі з мирним життям значно розширилися, поглибилися (наприклад, посадові злочини, проституція);

– інші продовжували виникати час від часу (наприклад, політичні виступи, агітації).

Загалом, ми можемо стверджувати, що ніякі історичні катаклізми, політичні переустрої, переважаючі культурні традиції чи глибина сприйняття релігійних постулатів не спроможні були порушити сутнісну природу людини. Всі ці умовності лише притуплювали, ненадовго відволікали індивіда від виказування соціуму своєї природності. Подібну самодемонстрацію не могли зупинити ніякі формально-правові перестороги чи рівень традиційних усвідомлень співгромадян. Єдиним критерієм самодисциплінування індивіда в соціумі були і залишаються його власні переконання, рівень рішучості для їх виказування та гострота існуючих глибинних природних потягів. А стримуючим поведінковим чинником є наявність внутрішніх регуляторно-стримуючих важелів.

Існування девіаційних проявів у суспільстві є чи не найприроднішим елементом складної структури будь-якого людського угруповання. Вони розвивають, трансформуються разом з модернізацією людської соціальної сутності. Можна сміливо стверджувати, що завдяки існуванню в соціумі девіацій ми пізнаємо критерії норми, а також «нормальності». Адже в кожному типі суспільства різниться ступінь громадського прийняття, толерантності щодо девіацій, що залежить від відкритості соціуму, його здатності до змін. Саме на рівні повсякденного життя, за твердженням

Макса Вебера⁶⁴⁶, відбувалося неусвідомлене змішування цінностей, глибоко ворожих одна одній, зумовлене частково психологічними, частково прагматичними причинами.

⁴⁴⁴ Див., наприклад: Рабенчук О. Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 364–387; Його ж. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Там само. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 324–339.

⁴⁴⁵ Йдеться про указ Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про відповідальність за прогули й самовільне залишення роботи».

⁴⁴⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 31.

⁴⁴⁷ Там само. – Спр. 5170. – Арк. 8.

⁴⁴⁸ Там само. – Арк. 9.

⁴⁴⁹ Там само. – Спр. 5171. – Арк. 15.

⁴⁵⁰ Там само. – Спр. 5170. – Арк. 11.

⁴⁵¹ Там само. – Спр. 5168. – Арк. 3.

⁴⁵² Рабенчук О. Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.). – С. 364.

⁴⁵³ Там само. – Оп. 24. – Спр. 36. – Арк. 114–117.

⁴⁵⁴ Там само. – Спр. 816. – Арк. 437–440.

⁴⁵⁵ Там само. – Спр. 36. – Арк. 68–77.

⁴⁵⁶ Там само. – Арк. 434–436.

⁴⁵⁷ Там само. – Спр. 350. – Арк. 11–15.

⁴⁵⁸ Там само. – Арк. 16–25.

⁴⁵⁹ Там само. – Спр. 37. – Арк. 157.

⁴⁶⁰ Там само. – Спр. 3111. – Арк. 134.

⁴⁶¹ Там само. – Спр. 36. – Арк. 446–459.

⁴⁶² Там само. – Арк. 107–108.

⁴⁶³ Там само. – Арк. 297–301.

⁴⁶⁴ Там само. – Спр. 37. – Арк. 376–378.

⁴⁶⁵ З матеріалів, які надходили до ЦК КП(б)У в ЦДАГО України (Ф. 1), сформовано сотні справ, які об'єднувалися під назвою «Матеріали, які компрометують керівників обкомів, міськкомів і райкомів та ін.».

⁴⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 36. – Арк. 438–439.

⁴⁶⁷ Там само. – Арк. 431.

⁴⁶⁸ Там само. – Оп. 23. – Спр. 3941. – Арк. 6.

⁴⁶⁹ Там само. – Арк. 10.

⁴⁷⁰ Там само. – Спр. 5181. – Арк. 1–2.

⁴⁷¹ Там само. – Спр. 3941. – Арк. 3.

⁴⁷² Там само. – Спр. 5170. – Арк. 182–193.

⁴⁷³ Там само. – Арк. 216, 225.

⁴⁷⁴ Ковпак Л. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 63.

⁴⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 314.

⁴⁷⁶ Там само. – Арк. 342.

⁴⁷⁷ Там само. – Арк. 389.

⁴⁷⁸ Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР за 1948 г. – М., 1949. – С. 29.

⁴⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5171. – Арк. 135.

⁴⁸⁰ Там само. – Спр. 5170. – Арк. 262.

⁴⁸¹ Омельчук Д. До питання про стан продовольчого забезпечення населення Криму в 1946–1947 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 191.

⁴⁸² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 30.

⁴⁸³ Там само. – Арк. 342.

⁴⁸⁴ Там само. – Арк. 389.

⁴⁸⁵ Там само. – Спр. 5171. – Арк. 218.

⁴⁸⁶ Там само. – Арк. 133.

⁴⁸⁷ Там само. – Арк. 218.

⁴⁸⁸ Там само. – Спр. 5463. – Арк. 38.

⁴⁸⁹ Кононенко В. Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 78.

⁴⁹⁰ Омельчук Д. Вказ. праця. – С. 192.

⁴⁹¹ Див.: Постанова Ради Міністрів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У від 16 липня 1946 р., за № 1247 «Про заходи до розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 рік» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 13–14. – 31 липня. – К., 1946. – С. 321.

⁴⁹² Див. пункт «в» постанови Ради Міністрів УРСР від 1 липня 1946 р., за № 1165 «Про увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїзять на місце постійної роботи демобілізованих військово-службовців на підприємствах і будівництвах, та про відведення демобілізованим земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 13–14. – 31 липня. – К., 1946. – С. 350.

⁴⁹³ Постанова Ради Міністрів УРСР від 7 серпня 1946 р., за № 1360 «Про пільги з сільськогосподарського податку для тих, що демобілізуються із складу Збройних Сил СРСР у 1946 році» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 15. – 15 серпня. – К., 1946. – С. 387.

⁴⁹⁴ Див., наприклад: урядові постанови «Про встановлення норми прибутковості від бджільництва для обчислення сільськогосподарського податку в Закарпатській області в 1946 році» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 13–14. – 31 липня. – К., 1946. – С. 372; від 27 вересня 1946 р., за № 1708 «Про обов'язкові поставки сіна державі господарствами Закарпатської області УРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 18. – 30 вересня. – К., 1946. – С. 467–471; від 27 вересня 1946 р., за № 1714 «Про обов'язкові поставки м'яса державі селянськими господарствами Закарпатської області УРСР» // Збірник постанов і

розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1946. – № 18. – 30 вересня. – К., 1946. – С. 471–474.

⁴⁹⁵ Гулай В. Прояви соціальних девіацій у повсякденному житті Львова (50–60-ті рр. XX ст.) // Історія та історіографія в Європі: Зб. наук. пр. – Вип. 1–2. – К., 2003. – С. 174.

⁴⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5176. – Арк. 130.

⁴⁹⁷ Там само. – Арк. 242–243.

⁴⁹⁸ Там само. – Спр. 5468. – Арк. 98.

⁴⁹⁹ Там само. – Спр. 5177. – Арк. 19–24.

⁵⁰⁰ Там само. – Арк. 59–68.

⁵⁰¹ Там само. – Арк. 19–22.

⁵⁰² Марочко В. «Грегій радянський»: голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 17.

⁵⁰³ Соболь П. Їх таврували і засуджували як державних злочинців // Там само. – С. 69.

⁵⁰⁴ Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – С. 10.

⁵⁰⁵ Там само. – С. 11.

⁵⁰⁶ Кучер В. До питання про розселення українців з Польщі в умовах голоду // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 194.

⁵⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 17.

⁵⁰⁸ Див.: Щерба Г. Історична правда про переселення українців з Польщі в 1944–1947 рр. у спогадах самих переселенців з відстані 45 років // Визвольний шлях. – 1991. – Кн. 10. – С. 1239–1240.

⁵⁰⁹ Див.: Зеленин И. Аграрная политика Н.С.Хрущева и сельское хозяйство. – М., 2001. – С. 232; Попов В. Паспортная система СССР (1932–1976) // Социологические исследования. – 1995. – № 8. – С. 11–12; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997. – С. 230; Вербицкая О. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х гг. – М., 1992. – С. 96.

⁵¹⁰ Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми. – К., 2008. – С. 52.

⁵¹¹ Доза А. История французского языка. – М., 1956. – С. 448.

⁵¹² Див.: Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. – К., 2005. – С. 193.

⁵¹³ Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – М., 1950. – С. 37.

⁵¹⁴ Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. – С. 12.

⁵¹⁵ Ковпак Л. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина. – С. 61.

⁵¹⁶ Калініченко В. Голод 1946–1947 рр. на Харківщині // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 136.

⁵¹⁷ Зима В. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социс. – 1999. – № 2. – С. 92.

⁵¹⁸ Веселова О. Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 87.

⁵¹⁹ Сергійчук В. Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946–1947 роках // Там само. – С. 98.

⁵²⁰ Сергійчук В. Стихийне самозабезпечення населення центральних і південно-східних областей за рахунок західноукраїнських земель у 1946–1947 рр. // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 202.

⁵²¹ Голод в Україні: 1946–1947: Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 32.

⁵²² Кононенко В. Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 77.

⁵²³ Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 389–391.

⁵²⁴ Національне примирення чи конфронтація? Зб. док. – К., 1999. – С. 60–66.

⁵²⁵ Холодницький В. Буковина в умовах повоєнної трагедії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 257

⁵²⁶ Крупина В. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Там само. – С. 267.

⁵²⁷ Голод в Україні 1946–1947. Документи та матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 10–11.

⁵²⁸ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 22.

⁵²⁹ Див.: Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по охороні посівів і хліба в колгоспах і радгоспах Української РСР» від 9 липня 1947 р., за № 1104 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 14. – 31 липня. – К., 1947. – С. 5.

⁵³⁰ Єрмак О. Полтавщина у голодні 1946–1947 роки // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 107.

⁵³¹ З точки зору місцевих зверхників, скоєння злочину було очевидним і вимагало негайного покарання. Так, за інформацією Романа Подкура вже 2 серпня 1947 р. перший секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Стахурський підписав директиву обкому партії щодо боротьби з «ворожими проявами» під час хлібозаготівель та розкрадання хліба. Він зобов'язав секретарів райкомів КП(б)У вимагати від органів міліції і прокуратури оперативного реагування на факти розкрадання хліба й оформлення кримінальних справ за 2–3 дні! 6 серпня 1947 р. його чергова директива ще категоричніше вимагала посилення репресивних заходів щодо «розкрадачів хліба» (див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 210).

⁵³² Подкур Р. Діяльність партійного апарату Вінницької області умовах голоду 1946–1947 рр. // Там само. – С. 211.

⁵³³ Романюк І. Вінниччина в роки голодомору (1946–1947) // Там само. – С. 220–221.

⁵³⁴ Шитюк М. Голод 1946–1947 років – трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 115.

⁵³⁵ Поджур Р. Вказ. праця. – С. 205.

⁵³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1142. – Арк. 49.

⁵³⁷ Єрмак О. Полтавщина у голодні 1946–1947 роки. – С. 107.

⁵³⁸ Соболев П. Вказ. праця. – С. 69–76.

⁵³⁹ Шитюк М. Вказ. праця. – С. 117.

⁵⁴⁰ Щоправда, за даними Оксани Янковської, за часів гітлерівської окупації селяни самостійно збільшували свої земельні володіння. Як показали результати спеціального обстеження, проведеного вже в 1944 р. за дорученням Наркомзему УРСР, у Чернігівській, Житомирській, Сумській та Вінницькій областях збільшення площ присадибного користування в період окупації набуло масового характеру. (Див.: Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 388).

⁵⁴¹ Демченко Т. Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 164.

⁵⁴² Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вип. 2. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С. 178–182.

⁵⁴³ Єрмак О. Стан дослідження голоду 1946–1947 років на Полтавщині // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 199.

⁵⁴⁴ Там само. – С. 194–195.

⁵⁴⁵ Гаврилюк О. Допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 182; Його ж. Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 106.

⁵⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 4. – Арк. 295–302.

⁵⁴⁷ Омельчук Д. Вказ. праця. – С. 190.

⁵⁴⁸ Там само.

⁵⁴⁹ Пор.: Крупина В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 – поч. 1950-х р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 319.

⁵⁵⁰ За твердженням Олександра Задніпровського, частка жертв голоду серед померлих у Донбасі була вищою в містах порівняно із сільською місцевістю. Зокрема, питома вага жертв голоду серед померлих у 1946–1948 рр. у містах складала 15%, а в сільських районах – 13,5%. (Див.: Задніпровський О. Особливості голоду 1946–1947 років у Донбасі // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 123).

⁵⁵¹ Холодницький В. Вказ. праця. – С. 257–258.

⁵⁵² Русначенко А. Тема голодоморів в Україні у творах підпільної публіцистики 1940–1950 років: зображення і оцінка // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 190.

⁵⁵³ Крупина В.О. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 267.

⁵⁵⁴ Герасимова М. Житлова проблема в повсякденному житті населення Донбасу в 1945–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 301–302.

⁵⁵⁵ Там само. – С. 308.

⁵⁵⁶ Крупина В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 – поч. 1950-х рр.). – С. 324.

⁵⁵⁷ Генега Р. Студентський рух опору у Львові (1944–1953 рр.) // Вісник Львівського університету / Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 205.

⁵⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 819. – Арк. 16–17.

⁵⁵⁹ Рабенчук О. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 272.

⁵⁶⁰ Романюк І. Трагічні події 1946–1947 рр. на Вінниччині // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 151–152; Веселова О., Панченко П. Голод в Україні 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 135; Шульга І. Людомор на Поділлі (До 50-річчя голодомору). – К., 1993. – С. 159–160.

⁵⁶¹ Рабенчук О. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. – С. 280.

⁵⁶² У ЦК КП(б)У 1 березня 1950 р. надійшла доповідна записка «Про нетактовну поведінку поета Леоніда Первомайського під час зустрічі групи письменників з інтелігенцією міста Станіслава». Посилаючись на шум у залі та кидання в обличчя записок, поет відмовився читати твори, що було сприйнято як неповага до слухачів. Насправді, поведінку в залі було інспіровано, а поява записки та листів у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У було продовженням кампанії гонінь на поета за «позицію космополітичної ідеології» при критичному розгляді творчості Лесі Українки. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 36. – Арк. 267–271.

⁵⁶³ Протокол № 3 від 4 травня 1950 р. Загальних зборів членів Львівської організації Спілки письменників України засвідчував обговорення (за вказівкою обкому КП(б)У) антигромадського вчинку письменниці, депутатки Верховної Ради УРСР Ірини Вільде,

яка обвінчалася в уніатського священника, син якого невдовзі став убивцею Ярослава Галана. Її звинуватили у «двоєдушності» та рекомендували Президії СПУ вивести її зі складу Правління спілки як письменницю, що не виправдала виявленої їй довіри літературної громадськості України, і яка не гідна бути в керівництві організації. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 36. – Арк. 397–411.

⁵⁶⁴ Панченко П., Кравченко В., Шмарчук В. Соціальна політика тоталітарної держави – причина голоду 1946–1947 рр. // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Матеріали / Міжнародна наукова конференція (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 84–85.

⁵⁶⁵ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008. – С. 104.

⁵⁶⁶ Бондарчук П. Особливості впливу голоду 1946–1947 рр. на релігійність населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 283–284.

⁵⁶⁷ Там само. – С. 285.

⁵⁶⁸ Пор.: Подкур Р. Вказ. праця. – С. 209–214.

⁵⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 148.

⁵⁷⁰ За доступними даними, Чернівецька та Закарпатська області не надали даних на час звіту.

⁵⁷¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 149.

⁵⁷² Там само. – Арк. 150.

⁵⁷³ Рабенчук О. Соціальна поведінка службовців силових структур та правоохоронних органів УРСР у 1946–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 14. – К., 2008. – С. 31.

⁵⁷⁴ Там само. – С. 32.

⁵⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 151.

⁵⁷⁶ Інформацію про професійну належність 12 недолічених порушників ми не змогли встановити.

⁵⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5171. – Арк. 89–90.

⁵⁷⁸ Там само. – Арк. 90.

⁵⁷⁹ За офіційно поданими даними, в Одеській, Запорізькій, Миколаївській, Чернігівській, Сумській, Кам'янець-Подільській і Полтавській областях на час подання звітності факти правопорушень серед військовиків ще не були зведені.

⁵⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 152.

⁵⁸¹ Там само. – Арк. 381.

⁵⁸² Там само. – Арк. 153.

⁵⁸³ Там само. – Арк. 342.

⁵⁸⁴ Там само. – Арк. 324.

⁵⁸⁵ Там само. – Арк. 154.

⁵⁸⁶ Там само. – Арк. 155.

⁵⁸⁷ Крупина В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 – поч. 1950-х р.). – С. 320.

⁵⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 134.

⁵⁸⁹ Там само. – Арк. 132.

⁵⁹⁰ Там само. – Спр. 5172. – Арк. 55–56, 67–68.

⁵⁹¹ Там само. – Арк. 56, 68.

-
- ⁵⁹² Там само. – Арк. 56–57, 69.
- ⁵⁹³ Там само. – Арк. 154–158.
- ⁵⁹⁴ Там само. – Спр. 5169. – Арк. 190.
- ⁵⁹⁵ Там само. – Спр. 5463. – Арк. 311.
- ⁵⁹⁶ Там само. – Арк. 316–322.
- ⁵⁹⁷ Там само. – Арк. 324.
- ⁵⁹⁸ Там само. – Спр. 5171. – Арк. 2.
- ⁵⁹⁹ Холодницький В. Вказ. праця. – С. 254.
- ⁶⁰⁰ Рабенчук О. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення. – С. 271.
- ⁶⁰¹ Холодницький В. Вказ. праця. – С. 257.
- ⁶⁰² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5169. – Арк. 119.
- ⁶⁰³ Там само. – Арк. 177.
- ⁶⁰⁴ Там само. – Арк. 241.
- ⁶⁰⁵ Швидкий В. Бродяжництво й жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 149–169.
- ⁶⁰⁶ Див.: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР за 1948 год. – М., 1949. – С. 29.
- ⁶⁰⁷ Див.: Швидкий В. Вказ. праця. – С. 156–159.
- ⁶⁰⁸ Див., напр.: Рабенчук О. Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.). – С. 379–381.
- ⁶⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5463. – Арк. 344.
- ⁶¹⁰ Там само. – Арк. 313.
- ⁶¹¹ Там само. – Арк. 324.
- ⁶¹² Там само. – Спр. 5170. – Арк. 13.
- ⁶¹³ Там само. – Спр. 5171. – Арк. 141.
- ⁶¹⁴ Там само. – Спр. 5169. – Арк. 119.
- ⁶¹⁵ Там само. – Спр. 5171. – Арк. 125.
- ⁶¹⁶ Там само. – Арк. 231–232.
- ⁶¹⁷ Там само. – Арк. 232.
- ⁶¹⁸ Там само. – Спр. 5169. – Арк. 239.
- ⁶¹⁹ Там само. – Арк. 243.
- ⁶²⁰ Рабенчук О. Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.). – С. 370.
- ⁶²¹ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 4. – 28 лютого. – К., 1947. – С. 4–5.
- ⁶²² Там само. – № 12. – 30 червня. – К., 1947. – С. 13–15.
- ⁶²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 875. – Арк. 141–149.
- ⁶²⁴ Смольницька М., Лобода М. Матеріально-побутове становище робітників і службовців підприємств важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 83.
- ⁶²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5170. – Арк. 79.
- ⁶²⁶ Там само. – Спр. 5171. – Арк. 138.
- ⁶²⁷ Там само. – Спр. 4934. – Арк. 38.
- ⁶²⁸ Там само. – Арк. 43.
- ⁶²⁹ Там само. – Арк. 62.
- ⁶³⁰ Там само. – Оп. 24. – Спр. 3111. – Арк. 123–126.
- ⁶³¹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 5169. – Арк. 1–14.
- ⁶³² Там само. – Спр. 5168. – Арк. 86–115.

-
- ⁶³³ Там само. – Спр. 5169. – Арк. 5–6.
- ⁶³⁴ Там само. – Спр. 3941. – Арк. 11–12.
- ⁶³⁵ Горбуров К. Наслідки голодомору 1946–1947 рр. у південному регіоні України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В.П.Швидкий; наукова редакція О.М.Веселової та В.П.Швидкого. – К., 2008. – С. 174.
- ⁶³⁶ Омельчук Д. Вказ. праця. – С. 191.
- ⁶³⁷ Горбуров К. Вказ. праця. – С. 177.
- ⁶³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4934. – Арк. 1.
- ⁶³⁹ Там само. – Арк. 2.
- ⁶⁴⁰ Там само. – Спр. 5463. – Арк. 294–295.
- ⁶⁴¹ Там само. – Арк. 242–250.
- ⁶⁴² Там само. – Спр. 5357. – Арк. 201.
- ⁶⁴³ Кримінальний кодекс Української РСР. Офіційний текст зі змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. – К., 1958. – С. 82–83.
- ⁶⁴⁴ Там само. – С. 89.
- ⁶⁴⁵ Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми. – С. 57.
- ⁶⁴⁶ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998. – С. 272.

ТАБЛИЦІ ДО РОЗДІЛУ 10

Таблиця 1.

Військовий трибунал	Кількість засуджених	у тому числі				у тому числі			у тому числі	
		опер-повноважених	дільничних уповноважених	слідчих	рядових міліціонерів	офіцерів	сержантів	рядових	членів ВКП(б)	членів ВЛКСМ
Вінницький	6	-	2	-	4	2	-	4	2	1
Волинський	3	1	1	-	1	1	-	2	1	-
Ворошиловградський	10	-	4	2	4	4	-	6	3	-
Дніпропетровський	4	-	2	-	2	2	-	2	1	1
Дрогобицький	9	-	2	-	7	-	-	9	1	-
Житомирський	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-
Запорізький	5	4	-	-	1	4	-	1	5	-
Кам'янець-Подільський	4	1	1	2	-	1	1	2	3	1
Київський	11	1	2	1	7	3	2	6	4	1
Львівський	3	1	2	-	-	2	-	1	3	-
Миколаївський	4	3	-	-	1	2	1	1	3	-
Одеський	12	1	7	-	4	1	-	11	4	3
Полтавський	1	1	-	-	-	1	-	-	1	-
Рівненський	4	-	1	-	3	-	1	3	-	1
Сталінський	2	-	2	-	-	1	-	1	1	-
Станіславський	7	2	4	-	1	1	-	6	3	-
Сумський	1	-	1	-	-	-	-	1	1	-
Тернопільський	5	1	1	-	3	2	-	3	-	-
Харківський	2	1	1	-	-	1	-	1	2	-
Чернівецький	3	-	3	-	-	1	-	2	-	1
Чернігівський	8	3	3	-	2	2	-	6	3	1
Всього	105	20	39	5	41	31	5	69	41	10

Таблиця 2.

Військовий трибунал	Кількість засуджених	за видами злочинів					
		самочинний розстріл й поранення	незаконне вилучення й привласнення	незаконні затримання й обшуки	пограбування й розбої	затримання й побиття	інші види злочинів
Вінницький	6	-	-	5	-	-	1
Волинський	3	1	1	-	-	-	1
Ворошилоградський	10	1	-	-	1	4	4
Дніпропетровський	4	-	-	3	-	1	-
Дрогобицький	9	3	-	-	1	5	-
Житомирський	1	-	-	-	-	1	-
Запорізький	5	-	3	-	-	-	2
Кам'янець-Подільський	4	-	-	1	1	1	1
Київський	11	4	-	-	2	3	2
Львівський	3	-	-	1	-	2	-
Миколаївський	4	1	-	-	-	-	3
Одеський	12	1	3	5	-	2	1
Полтавський	1	-	-	-	-	1	-
Рівненський	4	-	-	1	-	3	-
Сталінський	2	-	-	-	-	2	-
Станіславський	7	-	1	-	-	1	5
Сумський	1	-	-	-	-	1	-
Тернопільський	5	-	1	1	-	2	1
Харківський	2	-	-	1	-	1	-
Чернівецький	3	2	-	-	-	-	1
Чернігівський	8	-	-	-	-	3	5
Всього	105	13	9	18	5	33	27

Таблиця 3.

Військовий трибунал	Всього засуд- жено	в тому числі			в тому числі	
		офіце- рів	сержан- тів	рядо- вих	членів ВКП(б)	членів ВЛКСМ
Дрогобицький	1	-	-	1	-	1
Закарпатський	4	-	-	4	-	2
Київський	7	1	5	1	4	3
Львівський	4	-	1	3	-	3
Рівненська	1	1	-	-	-	-
Станіславський	1	-	-	1	1	-
Тернопільський	1	-	1	-	-	1
32 спеціальна дивізія по охороні залізниці	2	-	-	2	-	1
62 спеціальна дивізія військ МДБ	10	-	2	8	2	7
64 спеціальна дивізія військ МДБ	3	-	2	1	1	2
65 спеціальна дивізія військ МДБ	10	-	6	4	-	7
82 спеціальна дивізія військ МДБ	18	-	5	13	1	10
Всього	62	2	22	38	9	37

Таблиця 4.

Військовий трибунал	Всього засуджених	за видами злочинів					
		самочинний розстріл й поранення	незаконне вилучення і привлас- нення майна	незаконне затримання й обшук	пограбування, розбій	незаконне затримання й побиття	інші злочини
Дрогобицький	1	1	-	-	-	-	-
Закарпатський	4	-	3	-	1	-	-
Київський	7	6	-	-	-	1	-
Львівський	4	-	-	-	-	-	4
Станіславський	1	1	-	-	-	-	-
Тернопільський	1	1-	-	-	-	-	-
32 спеціальна дивізія по охороні залізниці	2	-	-	-	2	-	-
62 спеціальна дивізія військ МДБ	10	5	-	-	5	-	-
64 спеціальна дивізія військ МДБ	4	1	1	1	1	-	-
65 спеціальна дивізія військ МДБ	10	-	2	2	-	4	2
82 спеціальна дивізія військ МДБ	18	2	-	-	15	-	1
Всього	62	17	6	3	24	5	7

Таблиця 5.

Військовий трибунал	Всього злочинів	у тому числі за часом скоєння злочину					
		1946 р.	1947 р.				1948 р. I кв.
			I кв.	II кв.	III кв.	IV кв.	
Вінницький	7	-	-	4	1	1	1
Волинський	5	-	-	-	3	-	2
Ворошиловградський	10	1	-	2	2	4	1
Дніпропетровський	4	-	1	-	1	2	-
Дрогобицький	15	-	2	1	-	8	4
Житомирський	2	-	-	-	-	2	-
Закарпатський	4	-	-	-	-	4	-
Запорізький	10	3	4	2	1	-	-
Камянець- Подільський	5	1	-	-	1	2	1
Київський	20	6	1	1	3	7	2
Кіровоградський	2	-	-	-	-	2	-
Львівський	10	-	1	-	-	5	4
Миколаївський	4	1	1	2	-	-	-
Одеський	12	-	3	-	4	3	2
Полтавський	1	-	-	-	-	1	-
Рівненський	9	-	-	1	3	2	3
Сталінський	4	-	-	-	-	1	4
Станіславський	11	1	-	-	1	5	4
Сумський	1	-	-	-	1	-	-
Тернопільський	14	1	1	2	1	7	2
Харківський	3	-	-	-	1	1	1
Херсонський	1	1	-	-	-	-	-
Чернівецький	4	-	-	1	1	1	1
Чернігівський	13	2	-	2	-	9	-
32 спеціальна дивізія по охороні залізниці	2	-	-	-	-	2	-
62 спеціальна дивізія військ МДБ	10	-	-	-	-	7	3
64 спеціальна дивізія військ МДБ	3	-	-	-	-	2	1
65 спеціальна дивізія військ МДБ	10	-	-	-	-	10	-
82 спеціальна дивізія військ МДБ	18	-	-	-	7	8	3
Всього	214	17	14	18	31	96	38

Таблиця 6.

Область	Кількість злочинів за липень–вересень 1948 р.	у тому числі за характером злочину						
		незаконні арешти	незаконні обшуки й конфіскації майна	вбивства	побій, знущання	незаконні побори	незаконні мобілізації	інші злочини
Волинська	35	11	3	1	20	-	-	-
Дрогобицька	37	1	3	1	9	12	9	2
Закарпатська	66	2	6	-	1	20	22	15
Львівська	85	16	9	-	27	1	-	32
Рівненська	28	2	7	-	10	2	5	2
Станіславська	36	4	5	5	7	-	-	15
Тернопільська	67	29	-	-	6	-	32	-
Чернівецька	26	-	8	1	9	-	-	8
Всього	380	65	41	8	89	35	68	74

ПІСЛЯМОВА

Українське суспільство часів пізнього сталінізму забезпечує обширний матеріал для істориків, які досліджують перехідні, трансформаційні, нестабільні періоди, що знаменують соціальні та політичні зміни певного суспільного устрою, зокрема й роль, яку відіграють у цих змінах екстремальні, граничні для соціуму фактори. Визначальними для радянського суспільства повоєнного часу соціально-структуруючими силами стали війна та повоєнне відновлення попереднього комуністичного політичного режиму.

Вплив війни як катастрофічної події, що руйнує заведений, усталений порядок, примушує переглянути до того безсумнівні соціальні норми чи правила поведінки, що провокує постійною небезпекою смерті психологічне напруження та психологічне виснаження після усунення небезпеки, очевидний на всіх рівнях повоєнного соціуму. Передусім війна спричинила трансформацію соціальної структури українського суспільства за віковими, статевими, національними параметрами. До війни єдиною нормативною і легітимною силою в утворенні соціальних груп був радянський політичний режим. Саме згідно комуністичної доктрини класового поділу суспільства та групування цих класів на двополюсній шкалі прогресивних і ворожих у радянському суспільстві почалися активні процеси соціальної інженерії – держава визначала категорії населення, давала їм якісну та ціннісну оцінку і приймала рішення про доцільність існування тих чи інших соціальних груп. У випадку воєнного часу радянська державна машина на деякий час втратила контроль над частиною власної території, більшість з якої припадала саме на українські землі.

Особливістю українського повоєнного суспільства, на протипагу решті радянського соціуму, було те, що саме тут найвідчутнішим був вплив війни на всі соціальні процеси. Українське населення стало домінуючим об'єктом нацистської політики, що проводилася на протипагу вже існуючій радянській системі. Окрім того, в українському соціумі виразне місце займали також самоорганізаційні рухи на локальному рівні, особливо помітні у перші роки війни, коли радянська держава втратила соціальний контроль, а німецька влада ще не встигла нав'язати власний.

У повоєнний час різновекторність соціальної політики попереднього періоду у соціальній структурі далася взнаки передусім різноманітністю соціальних груп, варіації яких вже не вкладалися у довоєнну вихолощену схему. Реально існуючі категорії населення українського соціуму можна поділити на кілька типів. До першого з них належать ті, які існували й у довоєнний час і становили основу радянської стратифікаційної системи, – партійні функціонери, інтелігенція, робітники та селяни. Щодо них у

повоєнний час спостерігалася тенденція відновити їх вагу в соціумі, повернути довоєнний склад, передусім кількісну пропорцію партійних працівників, чисельність яких значно скоротилася за часів війни. Швидкі темпи набору та заміни втрачених кадрів партійців часто визначали загальний низький культурний, освітній та інтелектуальний рівень нових членів партії, а також низьку професійну компетенцію у процесі прийняття складних управлінських рішень періоду післявоєнної відбудови. Зважаючи на існуючу в радянському соціумі систему посиленого соціального контролю та низхідного планування, слабкість середньої управлінської ланки часто означала неспроможність вчасного та раціонального вирішення повоєнних проблем. Цим, а також високим рівнем завданих матеріальних збитків, визначався і загальний незадовільний стан задоволення повсякденних потреб усіх груп населення, і критична оцінка громадянами владних дій, і спроби створити власні стратегії поведінки, які часто оцінювалися з боку держави як девіантні.

У повоєнному радянському суспільстві влада продовжувала здійснювати політику штучної маргіналізації, тобто переміщення в периферійне, дискримінаційне або обмежене становище сотень тисяч і навіть мільйонів людей. До таких маргіналізованих груп належали різні категорій так званих позбавленців: діти й дружини «ворогів» народу, засуджені, виселені, спецпоселенці, депортовані народи. І приводом до подібних репресивних дій була не їх девіантна/кримінальна чи антидержавна поведінка, а всього лише приналежність до певної соціальної групи чи національності, спільне проживання чи родинні зв'язки з людиною, яку визнали «ворогом», проживання на режимній території тощо.

До іншого типу соціальних груп належали ті, утворення яких безпосередньо пов'язано з війною чи воєнними діями, – колишні військовики (демобілізовані, партизани, інваліди війни, військовополонені), репатріанти, вдови і сироти, члени загонів ОУН-УПА, колабораціоністи, ті, що перебували на окупованій території тощо. Формування та існування їх відбувалося поза полем соціального контролю радянського режиму, що у повоєнний час викликало цілком зрозумілу реакцію підозри та недовіри щодо них. Радянська держава зіткнулася з проблемою уніфікації соціальної структури повоєнного українського суспільства, що потребувало заходів інтеграції повоєнних соціальних груп в усталену та ідеологічно вивірену систему, або ізоляції чи фізичного знищення тих категорій, які становили найбільшу небезпеку і не піддавалися ідеологічному перевихованню. Відповідно до виробленої ієрархії прийнятності соціальних категорій останні ставали об'єктом різних державних заходів – фізичного знищення та ізоляції (члени ОУН-УПА), ідеологічного перевиховання з наступною програмою повернення в соціум на рівень найнижчого соціального статусу

(репатріанти, колишні військовополонені), соціальної інтеграції шляхом підвищення соціального статусу та наданні привілеїв, суспільної героїзації (демобілізовані, партизани).

Аналіз соціального становища різних маргіналізованих категорій – репресованих та репатріантів – впродовж тривалого проміжку часу показав, що, особливо у післясталінські часи, держава здійснювала відповідні заходи для полегшення адаптації соціальних груп «позбавленців» у суспільстві, ліквідовувала найбільш жорсткі обмеження їхніх громадянських прав. З іншого боку, продовжував існувати довготривалий нагляд за цими категоріями громадян у радянському суспільстві. Дискримінація членів родин «ворогів» радянської влади та колишніх репатріантів тривала практично до початку 1980-х рр., оскільки будь-яка інформація про те, що родичі тієї чи іншої людини були репресовані, могла призвести до небажаних, але прогнозованих наслідків: відмови у прийомі на роботу, в партію, закордонне відрядження чи туристичну подорож тощо.

Наскільки успішною загалом була соціалізація репатріантів у радянському суспільстві важко сказати однозначно. Як окрема соціальна група, зі своїм специфічним досвідом переживання війни, вона була повністю «нейтралізована» й витіснена з соціального середовища СРСР, на відміну від, скажімо, фронтовиків, учасників УПА, партизанів, трудівників тилових підприємств. На індивідуальному рівні маємо приклади як успішної адаптації, так і випадки невдач. І тут основною запорукою успіху виступав соціальний потенціал індивіда.

Не менш визначальною для соціальних процесів повоєнного часу була контрверсія поміж тими соціальними явищами, що виникли під час війни, та тими, відновлення яких прагнула радянська влада. Соціальна свідомість населення перебувала під впливом двоїстого досвіду – з одного боку, відкриття того факту, що існують реальні альтернативи радянській владі. Хоча таке усвідомлення відбувалося у різний спосіб, і в позитивний (знайомство з життям населення країн Центральної і Західної Європи під час наступу на Німеччину), і в негативний (перебування під окупацією, в полоні чи на роботах у Німеччині), однак своїм наслідком воно мало зародження альтернативного критичного мислення, що ставило під сумнів єдино можливе домінантне становище радянської влади. З іншого боку, Радянський Союз таки вийшов переможцем з війни, і прийняття радянської ідентичності означало позитивну психологічну ідентифікацію з героїзмом і перемогою. Цей двоїтий досвід визначив динамічність соціальних настроїв і соціальної поведінки, коли населення приймало авторитет радянського устрою та з ентузіазмом відгукувалося на

відбудовні ініціативи, але водночас критикувало конкретні заходи досягнення бажаної для них мети.

Одним з визначальних факторів, який уплинув на свідомість людей у післявоєнний період і негативні наслідки якого давалися взнаки упродовж багатьох років потому, був голод 1946–1947 рр. Він укотре позначився як на психічному стані, так і на моральному здоров'ї пересічної людини і суспільства в цілому. У свідомості значної частини громадян України вкоренилося переконання, що держава у скрутний час не допоможе, тому населення було змушене використовувати різні способи порятунку, часто переступаючи і моральні, і законодавчі норми.

З початку 1947 р. критичність настроїв, як сільських, так і міських жителів зросла, а реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р. через досвід попереднього року була набагато різкішою й різнобічнішою за своїми проявами. Усі боялися повторення голоду, тому змінився характер настроїв, посилилася критика дій влади, стала агресивнішою поведінка. Набула поширення така форма спротиву політиці влади на селі як убивство голів колгоспів та партійно-радянського активу. Основним мотивом убивств та замахів була помста за вилучення хліба й запопадливе проведення хлібозаготівлі, за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна.

Для повоєнного періоду характерне поширення чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (США, Англією та Туреччиною), у якій Радянський Союз мав зазнати поразки. Незважаючи на те, що минуло лише кілька років від закінчення війни з нацистською Німеччиною, коли рівень патріотизму був надзвичайно високим, внаслідок несправедливої політики радянської влади у свідомості багатьох людей визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації. У висловлюваннях людей спецслужбами фіксувалося розчарування владою й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм.

Проблемою для сталінського режиму у повоєнний період стало молоде покоління, адже саме у середовищі молодішої генерації з'являлись представники, які критично оцінювали існуючий державний устрій. Закінчення війни внесло нові корективи у внутрішню структуру студентства, зокрема, в той час з'явилися такі тимчасові мікрогрупи, як учасники війни; ті, що під час війни, перебували на окупованій території, репатріанти. Після приєднання західноукраїнських земель у 1939 р. та 1945 р. у межах однієї соціальної групи виник своєрідний регіональний умовний поділ студентів на «західняків» та «східняків», що зумовлювалося географічними та світоглядними відмінностями.

Найбільша політична активність спостерігалася у середовищі західноукраїнського студентства, яке виступало проти русифікації та колективізації, і саме цей проміжок часу характеризується масовими виключеннями із вищих навчальних закладів та арештами студентства. Існуюча система створила сприятливі умови для розвитку у свідомості переважної частини юнаків та дівчат інстинкту самозбереження. Задля того, щоб вижити, вони приховували свої істинні погляди, думки, переконання. «Двовимірність» у поведінці була характерною рисою багатьох студентів означеного періоду. Значна частина притримувалася лояльних суспільно-політичних настроїв.

Різке зменшення ступеня урегульованості соціальної інтеракції та непередбачуваність життєвих ситуацій, втрата контролю над ними під час війни змушували частину населення повертатися до традиційної релігії та віри в Бога як надприродну силу, що здатна захистити у непевний час і вберегти від небезпеки. Стихийне повернення до релігійних практик на рівні повсякденної свідомості, а потім свідоме залучення Руської православної церкви на офіційному рівні у повоєнний час спричинили до підвищення загального рівня релігійності українського соціуму, особливо зважаючи також на приєднання західноукраїнських земель. У повоєнний час зміни в соціорелігійній ситуації у суспільстві спонукали до трансформації окремих елементів релігійного життя – нерівномірна участь у різних релігійних обрядах, відступ від канонічних практик, суперечливість релігійних практик серед комуністів від неприйняття у офіційному просторі до дотримання окремих релігійних обрядів у приватному житті.

Для релігійної свідомості пересічних віруючих притаманним було переломлення релігійного віровчення через призму особистих поглядів, уявлень. Відтак віруючі мали релігійні погляди та уявлення, які нерідко були далекі від церковних. Це стосується як уявлень про Бога, так і потойбічне життя, біблійну картину світу. Членам багатьох релігійних організацій, особливо нелегальних, були характерні есхатологічні погляди.

Врешті, іншим наслідком змін у механізмах соціального контролю стало зростання та урізноманітнення типів девіацій у повоєнному українському соціумі. Вироблені під час війни стратегії виживання, що в умовах повоєнної розрухи, матеріальної незабезпеченості та голоду не втратили своєї актуальності для населення і якими часто користалися на повсякденному рівні, з ідеологічної точки зору для відновленого радянського режиму були неприйнятними і навіть небезпечними, бо означали, що частина громадян свідомо обирала альтернативний, хоча й не найкращий, спосіб життя, відмінний від радянських канонів й існуючий поза офіційною системою суспільних відносин.

Крім того, в умовах повоєнної переорганізації й часткової дезорганізації суб'єктів управлінської вертикалі, викликаних переходом системи державного контролю й управління до функціонування вже в умовах мирної відбудови, частина ідеологічно зневірених, підприємницьки налаштованих громадян свідомо користалася ситуацією для тимчасового збагачення (про це, зокрема, свідчить зростання спекуляцій, фактів продажу самогону тощо); чиновницька вертикаль, відчуваючи неминуче переформатування особового складу державних установ, викликане приходом нових управлінців, також користалася нагодою зловживати посадовими можливостями для особистого збагачення; більш агресивні девіанти (криміналізовані елементи, частина амністованих, соціально невлаштовані колишні військові тощо) в умовах вільного обігу зброї використовували тимчасову дезорганізацією на місцях для скоєння насильницьких актів.

Посиленню рівня девіацій у повсякденних умовах життя громадян сприяв також потужний масив міграційних переміщень. Серед основних можна виділити такі: військовики, репатріанти, амністовані, біженці та евакуйовані поверталися до місць довоєнного проживання; часто жителі сіл використовували найменшу нагоду аби покинути зруйновані й голодні села, тим самим докорінно змінюючи демографічну стратифікацію міст; відбудовчі плани залучали до нових промислових новобудов тисячі громадян СРСР, співіснування яких у обмеженому просторі активізувало їхні національні і культурні відмінності тощо. Тимчасова невлаштованість чужорідних осіб в період їхньої адаптації до нового соціального оточення, перейняття, звикання до усталених правил і традицій (часто їх несприйняття) могли довгий час супроводжувалися виявами девіантної поведінки з боку членів новосформованої спільноти.

Звичайно, окресленими проблемами соціокультурна історія України другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. далеко не вичерпується. Слід визнати, що українська історіографія, попри наявність окремих наукових розробок, фактично знаходиться ще на етапі становлення цього напрямку досліджень. Саме цим зумовлена частковість висновків, що відображають лише попередні результати досліджень. Лакуни соціальної історії українського повоєнного соціуму могли би заповнити такі підгалузі, як гендерна історія, історія сім'ї, вивчення різних періодів життєвого циклу людини в соціумі, урбаністичні студії, історія сексуальності та історія тіла тощо, дослідження з яких практично відсутні щодо вказаного періоду. Подальшого розвитку потребує проблема значення і впливу війни як глобального фактору соціальних змін у суспільстві, чи, приміром, процес соціокультурних трансформацій, пов'язаних з приєднанням нових територій до України у повоєнний час,

населення яких мало тривалий досвід життя в інших типах соціуму. До сьогоднішнього дня залишається нерозробленою схема соціальної структури радянського суспільства, зокрема, йдеться про сучасні дискусії стосовно сутності категорії «класу» в радянській теорії та практиці, про механізми творення класів у соціумі та про ієрархію соціальних груп, їх структуру, роль, світоглядні цінності та стратегії поведінки, соціальну мобільність усередині груп та поміж ними.

Важливе значення для подальших досліджень українських істориків має оновлення методології дослідження відповідно до найновіших світових розробок, вироблення спільного категоріального апарату та практичне долучення до дискусій фахівців з історії СРСР на міжнародному рівні.

ХРОНІКА ПОДІЙ

1944

24 серпня

Рішенням ДКО № 6457-сс «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезеними німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею» розпочалося створення апарату уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим.

31 серпня

Постанова РНК УРСР й ЦК КП(б)У про створення при уряді Української РСР відділу в справах репатріації радянських громадян, на чолі з М. Зозуленком.

26 листопада

Мукачеве. Перший з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України одностайно ухвалив приєднатися до СРСР у складі УРСР. У регіон почали прибувати працівники радянських установ, переселенці. Це сприяло погіршенню міжособистісних відносин, посиленню соціальної напруженості в краю.

1945

6 січня

Ухвалення Постанови РНК СРСР № 30-12с від «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав», яка забороняла репатріантам повертатися до Москви, Ленінграда та Києва.

13 січня

Постанова РНК УРСР № 69 «Про організацію обласних пересильних пунктів».

18 січня

Указ Президії Верховної Ради (ВР) СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок та жінок, котрі мають дітей дошкільного віку». Цей указ не розповсюджувався на засуджених за «контрреволюційними» статтями та ЧСИР.

31 січня – 2 лютого

Відбувся Помісний собор РПЦ. На Соборі було прийнято «Положення про управління Руською православною церквою» та обрано Алексія (Симанського) Патріархом Московським і всієї Русі.

Квітень

Органами НКВС були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський.

10 травня

Спільна постанова ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР «Про працевлаштування, матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни». Її виконання сприяло частковому вирішенню проблем цієї соціальної групи.

29 червня

Підписана радянсько-чехословацька угода про Закарпатську Україну (ратифікована 27 листопада того ж року) юридично оформила приєднання Закарпаття до УРСР, чим розпочалося втягування місцевого населення в систему цінностей радянської системи.

Серпень

До Союзу євангельських християн баптистів приєдналися християни віри євангельської (п'ятидесятники).

29 вересня

Спільна постанова ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР «Про працевлаштування, матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни» посилила дію раніше прийнятої постанови.

1946

26 лютого

В усіх обласних і промислових центрах України знижено ціни на продовольчі товари.

8–10 березня

Відбувся Собор Греко-католицької церкви у м. Львові. На ньому були присутні 216 делегатів-священиків і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священиків і 22 делегатів-мирян). Було прийнято рішення про ліквідацію унії і повернення цієї Церкви в лоно РПЦ.

Березень

Рада міністрів УРСР затвердила план з працевлаштування і навчання інвалідів Великої вітчизняної війни у системі міністерств і відомств УРСР на 1946 р. Планом передбачено працевлаштувати 40 тис. осіб інвалідів, з них навчити на курсах 12922 особи і шляхом виробничого навчання – 10748 осіб.

7 квітня

Українське курортне управління розпочало в Закарпатській області роботи з обладнання невеликих заводів на базі джерел Сваляви, Маргіта і Поляни Квасової.

Травень

Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У розглянули питання про підготовку і проведення літнього спортивного сезону 1946 р. в Українській РСР. Перед радянськими, партійними, комсомольськими, профспілковими організаціями було поставлено завдання провести широку роботу щодо

залучення трудящих до занять літніми видами спорту, розвитку місцевого туризму та екскурсій до історичних і визначних місць.

5–8 червня

Київ. Тривала республіканська нарада у справі боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю, присвячена питанням перевірки виконання місцевими, радянськими і партійними органами рішень союзного та українського урядів з цієї проблеми. Зокрема зазначалося, що існуюча мережа дитячих закладів була недостатньою, особливо в Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Одеській, Запорізькій, Житомирській, Ізмаїльській та низці західних областей України.

11 червня

Військова цензура Міністерства держбезпеки УРСР направила повідомлення ЦК КП(б)У. Зазначалося, що під час перегляду поштової кореспонденції в період з 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявлено 7330 листів громадян різних областей України із скаргами на важкий продовольчий стан, опухання та смертність від голоду.

Секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький направив повідомлення ЦК КП(б)У про значне збільшення напливу колгоспників у райони Львівської області з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької областей та деяких областей РРФСР з метою закупівлі хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Обком КП(б)У видав розпорядження райкомам КП(б)У щодо посилення масово-політичної роботи серед селян і недопущення негативного впливу «нездорових висловлювань» окремих осіб, що приїздили, на місцевих колгоспників.

1 липня

Постанова Ради Міністрів УРСР за № 1165 «Про увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїзять на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємствах і будівництвах, та про відведення демобілізованим земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво». Спрощення в облаштуванні новоприбулих, надання земельних пільг спровокувало конфронтацію з корінними жителями.

16 липня

Спільна постанова Ради Міністрів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У за № 1247 «Про заходи до розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 рік». Деякі положення значно ускладнювали діяльність індивідуальних господарств в регіоні.

7 серпня

Постанова Ради Міністрів УРСР за № 1360 «Про пільги з сільськогосподарського податку для тих, що демобілізуються із складу

Збройний Сил СРСР у 1946 році». Давала можливість колишнім військовим пристосуватися до нових мирних умов господарювання.

21 серпня

Сільськогосподарський відділ ЦК КП(б)У повідомляв ЦК КП(б)У про заходи проти перевезенням хліба із західних областей України. Відмічалось, що органи транспортної міліції УРСР у зв'язку з постановою Ради міністрів РСФРР від 31 липня 1946 р. про заборону продажу зерна на ринку колгоспами, колгоспниками й односібниками до виконання ними плану хлібозаготівлі з урожаю 1945–1946 рр. організували на великих залізничних станціях України оперативні загороджувальні загони, які боролися з продажем і купівлею зерна та муки на базарах.

Постанова Ради Міністрів УРСР за № 1492/87 «Про заходи направлені на поліпшення роботи щодо виконання постанови РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. за № 1991 та про боротьбу з порушеннями житлового законодавства в м. Києві». Викриті зловживання констатували існування значних проблем життєвого улаштування «людей вулиць».

31 серпня

Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про виконання Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 8 липня 1944 р. “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, заснування ордена “Материнська слава” і медалі “Медаль материнства”».

5 вересня

Міністр землеробства УРСР Г.Бутенко повідомив голову Ради міністрів УРСР М.Хрущова, що внаслідок засухи 1946 р. в ряді районів УРСР значна частина озимих і ярих зернових загинула, а ті посіви, які збереглися, дали вкрай низький урожай. Найбільше постраждали від засухи колгоспи 28 районів Одеської області, 8 районів Миколаївської області, 7 районів Херсонської області, 17 районів Сумської області, а також усі райони Харківської і Ворошиловградської областей.

16 вересня

Постанова ЦК КП(б)У «Про покращення роботи органів соціального забезпечення». Виконання її положень мали сприяти забезпеченню прав різноманітних груп упосліджених.

14 жовтня

Таємною постановою ЦК КП(б)У визнано, що обкоми КП(б)У і облвиконкоми Київської, Сталінської, Дніпропетровської, Полтавської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Кіровоградської, Рівненської областей проявляли байдуже ставлення до інтересів держави, терпимо ставилися до деяких керівників районів, колгоспів і радгоспів, які «саботували» виконання плану хлібозаготівлі і приховували зерно. Вважалось неприйнятним, що в

більшості областей УРСР колгоспи витрачали на свої потреби продовольче зерно, а державі здавали фуражні культури.

19 жовтня

З метою проведення додаткових заходів з економії і витрачання хліба Рада міністрів і ЦК КП(б)У відповідно до постанови Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1946 р. встановили з 1 листопада 1946 р. розмір домішки вівсяної, ячмінної і кукурудзяної муки при хлібовипіканні для всіх споживачів в усіх областях України до 40%.

Жовтень

Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян СРСР розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР.

2 листопада

ЦК КП(б)У таємною постановою затвердив на період до 20 листопада 1946 р. завдання із хлібозаготівлі від господарств колгоспників, робітників, службовців і одноосібників у розмірі 2640 тис. пудів, у зв'язку з тим, що в низці областей обкоми КП(б)У, облвиконкоми і уповноважені Міністерства заготівель УРСР обмежувалися при заготівлі хліба від перерахованих господарств лише встановленим планом, не вживали заходів щодо виїмки всього хліба, який потрібно було зібрати з цих господарств за врученими зобов'язаннями і заборгованістю за 1945 р.

22 листопада

До Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У надійшла таємна директива Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) з вимогою посилення хлібозаготівель і покарання приховувачів хліба.

9 грудня

Херсон. Обласний комітет КП(б)У й облвиконком надіслали М.Хрущову доповідну записку про скрутне продовольче становище області. В 96 перевірених колгоспах (з 896) встановлено факти опухання від голоду, гостро потребували продовольчої допомоги 50 тис. осіб.

25 грудня

Дніпропетровський обласний комітет КП(б)У надіслав голові Ради міністрів УРСР М.Хрущову та секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку доповідну записку про збільшення в області випадків голодування і захворювань на дистрофію населення.

1946 р.

До Союзу ЄХБ приєдналися громади і групи вільних християн (дарбистів).

1947

7 січня

Міністерство держбезпеки УРСР повідомило МДБ СРСР і ЦК КП(б)У про важкий продовольчий стан низки колгоспів Кіровоградської області.

8 січня

Міністерство держбезпеки УРСР направило МДБ СРСР повідомлення про голод в Одеській області, про захворюваність на дистрофію і смертність серед робітників і колгоспників Дніпропетровської області.

29 січня

Львів. Відбулася нарада інтелігенції, присвячена ідеологічній роботі. У ній взяли участь викладачі вищих навчальних закладів, діячі мистецтва літератури, партійні, радянські працівники – всього понад 400 осіб. Відмічалася не досить рішуча боротьба із впливом у місті «ворожої, буржуазно-націоналістичної ідеології», що була наслідком незадовільної роботи партійних організацій з керівництва марксистсько-ленінським вихованням місцевої інтелігенції.

6 лютого

Міністерство держбезпеки УРСР повідомило МДБ СРСР про випадки канібалізму та вживання в їжу людських трупів у Дніпропетровській та Ізмаїльській областях.

10 лютого

Дніпропетровськ. Обласний відділ охорони здоров'я направив доповідну записку облвиконкому і обкому КП(б)У про факти захворювання на дистрофію серед населення області.

Постанова Ради Міністрів УРСР «Про одноразовий облік робітників і службовців за статевим і віковим складом, за стажем роботи, професіями і тарифними розрядами». Її виконання дало можливість зробити повну соціальну інвентаризацію працездатного населення.

15 лютого

Указом президії Верховної ради СРСР були заборонені шлюби між радянськими та іноземними громадянами.

Лютий

Дубно. Прибув перший ешелон з 33 родинами українців – переселенців з Чехословаччини. Їх поселено в селі Мирогоща Дубнівського району Рівненської області.

18 березня

Інформатор Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) відмітив збільшення захворюваності на дистрофію колгоспників Української РСР. Обласні комітети КП(б)У мало займалися питаннями боротьби з дистрофією; не вимагали від районних організацій вживання термінових заходів щодо госпіталізації хворих; не наводили порядок у

лікарнях; не покращували роботу їдалень у колгоспах. Керівні працівники багатьох районів розбазарювали та розкрадали хліб і продовольчі фонди, що призначалися для голодуючих селян.

Березень

Головне управління протезної промисловості України з метою поліпшення обслуговування інвалідів Великої вітчизняної війни постановило відкрити у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові та Сталіно спеціальні протезні крамниці-майстерні.

15 квітня

Рішення виконкому київської міської Ради депутатів трудящих за № 891 «Про результати проведеної Міністерством Держконтролю УРСР перевірки виконання виконкомом міськради та райвиконкома постанови Ради Міністрів УРСР за № 1492/87 від 21 серпня 1946 р. “Про заходи направлені на поліпшення роботи щодо виконання постанови РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. за № 1991 та про боротьбу з порушеннями житлового законодавства в м. Києві”». Було констатовано значні зловживання у розподілу житлового фонду столиці й ускладнення проблем безхатченків.

5 травня

УМВС Київської області повідомило Міністерство внутрішніх справ УРСР про фіксацію в області 3583 хворих на дистрофію, з них дітей – 2124, госпіталізацію – 1131 особи.

6 травня

Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про стан виконання закону від 23 червня 1945 року про демобілізацію в частині трудового влаштування демобілізованих по Українській РСР».

Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про хід представлення до нагородження багатодітних матерів орденами і медалями та вручення їм нагород по Українській РСР». Виконавчим комітетам облрад рекомендовано протягом травня 1947 р. детально перевірити стан роботи в областях з обліку, представленню до нагород багатодітних матерів і врученню їм орденів та медалей і про наслідки заслухати на своїх засіданнях.

10 травня

Л. Каганович та М. Хрущов направили Й. Сталіну листа щодо продовольчої скрути в Україні. Відмічено, що в Українській РСР з січня 1947 р. організовано споживчою кооперацією на селі 4036 їдалень, однак допомога населенню харчуванням була недостатньою. Міністерство охорони здоров'я УРСР протягом лютого 1947 р. зареєструвало в республіці понад 300 тис. хворих на дистрофію. Л. Каганович та М. Хрущов звернулися до Й. Сталіна з проханням взяти з квітня 1947 р. на пайкове забезпечення хлібом на селі додатково 636 тис. осіб, збільшити

контингенти дитячих будинків і виділити 300 тис. продовольчих пайків для надання допомоги хворим на дистрофію.

22 травня

Перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович направив листа Й. Сталіну щодо забезпечення безперебійної видачі хліба населенню за пайковим постачанням та його приватного продажу. Л. Каганович пропонував розбронювати з державних продовольчих резервів 185 тис. тонн зерна й муки.

4 червня

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й громадського майна». Невідповідна судова жорстокість сприяла засудженню тисяч неповнолітніх навіть за незначні правопорушення.

23–26 червня

Київ. Відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання про збирання врожаю сільськогосподарських культур у 1947 р. і про заготівлю хліба та інших сільськогосподарських продуктів з урожаю 1947 р. Передбачалось, що до повного виконання плану хлібозаготівель, витрачання хліба на внутрішньоколгоспні потреби мало проводитись у розмірі не більше 15% від фактичного зданої його кількості державі. Планувалась найсуворіша цілодобова охорона хліба на пні, на токах, а також під час перевезень на державні пункти і в комори колгоспів та радгоспів.

Червень

Відповідно до довідки Міністерства внутрішніх справ УРСР в Україні по 15 областям офіційно зафіксовано 130 випадків людоїдства за 1947 р. й притягнуто до відповідальності за це 132 людини. Найбільше випадків людоїдства зафіксовано в Ізмаїльській області – 53, Дніпропетровській – 16, Сталінській – 11, Одеській – 10, Київській – 7, Харківській – 6, Запорізькій – 6.

Підприємства Головного управління протезної промисловості УРСР розпочали випуск протезів нової конструкції інженерів С. Акімова та Я. Шевельова. Їх виготовляли з дюралюмінію та шкіри Київський, Харківський, Одеський і Львівський заводи. Вперше в Україні почав виробляти дерев'яні протези Охтирський протезний завод на Сумщині.

9 липня

Постанова Ради Міністрів Української РСР за № 1104 «Про заходи по охороні посівів і хліба в колгоспах і радгоспах Української РСР». Повсюдно запроваджувалася жорстка охорона та покарання за крадіжку навіть незначних обсягів зерна.

21 липня

Рада міністрів УРСР направила секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу доповідну записку щодо застосування репресивних заходів проти

розкрадання хліба. До кримінальної відповідальності притягнуто 3943 особи, з них арештовано – 3256. Повідомлялося, що в більшості випадків хліб розкрадали голодуючі колгоспники.

1 серпня

Секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович направив секретарю Запорізького обкому КП(б)У Л.Брежнєву листа з питань хлібозаготівель і саботажу їх виконання в області. Наголошувалось на необхідності ведення рішучої боротьби партійних організацій з «ворожими елементами» («колишніми куркулями, націоналістами, німецькими посіпаками, сектантами»), які в низці районів з метою зриву хлібозаготівель організували антирадянську агітацію, прихований саботаж та диверсії і терористичні акти проти партійного, радянського і колгоспного активу.

18 серпня

Львівська область. Обком КП(б)У надав інформацію ЦК КП(б)У про інтелігенцію Львівщини та контингент вступників у львівські навчальні заклади. Відмічено, що місцева інтелігенція вийшла з середовища дрібної буржуазії й перебувала в стані ламання своїх старих поглядів. Серед студентів органи Міністерства внутрішніх справ виявили ряд «активних учасників і керівників особливо жіночих і молодіжних організацій ОУН і УПА». Львівський обком КП(б)У намітив провести перевірку соціального стану вступників 1947 р. і прохав ЦК КП(б)У дати вказівку обкомам КП(б)У західних областей України сприяти йому в цьому.

11 вересня

Постанова Полтавського обкому КП(б)У «Про випадки нанесення побоїв колгоспникам з боку окремих голів колгоспів». Оприлюднювалася повсюдна практика жорстокого поводження керівників з підлеглими, наводилися численні випадки перебільшення повноважень.

12 вересня

Постанова Ради Міністрів УРСР «Про розширення торговельної мережі та підготовку матеріально-технічної бази торгівлі до відміни карткової системи».

15 вересня

Кіровоградська область. Обком КП(б)У надіслав секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу звіт про політичні настрої населення. Відмічалось, що в період виконання плану хлібозаготівель в області зафіксована активізація антирадянської агітації «ворожих елементів», які в окремих випадках проявляли активні дії (вбивства, диверсії).

21 жовтня

Львів. У дві години ночі проведена операція з виселення «членів УПА, ОУН та інших бандпосібників» разом із їхніми сім'ями. В усіх сільських районах області виселення розпочато о шостій годині ранку. Зі Львова із запланованих 287 сімей виселили 275 (не було 9 сімей) і призупинили

виселення 3 сімей. Із сільських районів області виселено 5321 сім'ю (15774 особи), звільнено близько 200 сімей. Перед операцією деякі працівники Міністерства державної безпеки УРСР і уповноважені райкомів порушили режим секретності і розповіли населенню про плановане виселення.

Станіславська область. Обком КП(б)У і облуправління Міністерства державної безпеки УРСР провели операцію з виселення 4575 сімей (12476 осіб) зарахованих до оунівського підпілля області. До початку операції, за інформацією обкому КП(б)У, перейшла на нелегальний стан 601 сім'я (2831 особа) і зникло під час операції 16 сімей (167 осіб).

23 жовтня

Сталіно. Для роботи на шахтах Донбасу прибула перша група добровільної молоді з колгоспів України. Її направлено на шахти трестів «Рутченківвугілля» і «Макіїввугілля».

27 жовтня

Дрогобицька область. Обком КП(б)У надіслав секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу доповідну записку щодо виселення з області активних учасників оунівського підпілля. Повідомлялося про виселення в окремі райони СРСР 4559 сімей у складі 14486 осіб.

29 жовтня

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов направив заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берія доповідну записку про виконання рішення щодо виселення з західних областей України сімей «активних націоналістів і бандитів», вбитих під час озброєних зіткнень, засуджених і тих, що проживали нелегально. Повідомлялося, що станом на 27 жовтня 1947 із Західної України при плані виселення 25 тис. сімей вивезено 26682 сім'ї (76192 особи), у тому числі: чоловіків – 18866, жінок – 35152, дітей – 22174.

Жовтень

Дніпропетровськ. Радіозавод Міністерства місцевої промисловості України випустив партію п'ятилампових тридіапазонних приймачів типу «Рекорд».

11 листопада

Управління у справах вищої школи при Раді міністрів УРСР видало наказ про заходи щодо поліпшення підготовки наукових кадрів у вищих навчальних закладах Української РСР. Відмічено, що в багатьох ВНЗ України підготовка наукових кадрів через аспірантуру і робота з підвищення наукової кваліфікації викладацького складу була налагоджена незадовільно; значна частина аспірантів не захищала дисертації в період навчання.

28 листопада

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов направив заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берія повідомлення щодо переселення з західних областей України 26460 сімей (76268 осіб) «активних націоналістів і бандитів». 21197 сімей (61066 осіб) направлено на роботу у

вугільній промисловості східних районів СРСР, інші 5264 сім'ї (15202 особи) в Омську область для роботи на промислових підприємствах і в сільському господарстві.

8 грудня

Міністерство освіти УРСР направило Раді міністрів УРСР доповідну записку про хід ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей. Міністерство освіти УРСР провело спеціальний облік, відповідно до якого у 1947/48 навчальному році потрібно було навчити 167,7 тис. неписьменних і 175,1 тис. малописьменних з тим, щоб завершити ліквідацію неписьменності у цьому регіоні у 1949 році.

9 грудня

Опублікована постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про звільнення у 1947 і 1948 роках від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі, грошових податків і страхових платежів господарств, які переселені з Польщі й інших держав та про надання грошової допомоги переселенцям з Польщі і Чехословаччини, які мають у ній гостру потребу».

14 грудня

Постанови Ради Міністрів СРСР й ЦК ВКП(б) від «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари»

1947 р.

На основі Серпневої угоди з ЄХБ об'єдналися євангельські християни в дусі апостольським (єдинственники).

Напад і вбивство греко-католицького єпископа Г. Ромжі.

1948

14 січня

Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про порядок обслуговування автомобілями керівних робітників Української РСР», згідно з якою за членами Політбюро, їх сім'ями, секретарями ЦК КП(б)У, заступником голови Президії Верховної ради голови Ради міністрів, міністрами і керівниками центральних установ закріплювалося по одному автомобілю.

Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про відміну існуючого порядку соціально-побутового обслуговування керівних радянських і партійних робітників УРСР». Постанова відміняла існуючий порядок безкоштовного набору промислових і продовольчих наборів («лімітів») різним категоріям номенклатури. Натомість вводилося «тимчасове грошове постачання», яке встановлювалось у розмірі 2–3-х кратних

щомісячних посадових ставок. Усі «спеціальні» продовольчі і промислові магазини по республіці відкривалися для загального доступу.

28 січня

Постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР». Викривалися численні факти значних зловживань посадовців, військових.

12 лютого

Наказ прокурора УРСР Романа Руденка за № 4-сс «Про виконання постанови ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. “Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР”». Пропонувалися невідкладні заходи щодо викриття й подолання зловживань у структурах органів прокуратури УРСР.

15 лютого

Наказ міністра юстиції УРСР Д. Панасюка за № 0294 «Про виконання постанови ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. “Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР”». Пропонувалися невідкладні заходи щодо викриття й подолання зловживань у структурах судових органів УРСР.

21 лютого

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Дав поштовх безпрецедентним зловживанням місцевих органів влади, розправ з неугодами тощо. Сприяв значному зросту чисельності упосліджених в Україні, зокрема, дитячої безпритульності.

25 лютого

Наказ міністра внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача за № 0054 «Про виконання постанови ЦК КП(б)У від 28 січня 1948 р. “Про стан і заходи щодо укріплення соціалістичної законності та радянського правопорядку в Українській РСР”». Пропонувалися невідкладні заходи щодо викриття й подолання зловживань у структурах органів міліції УРСР.

30 березня

Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про стан розгляду заяв і скарг трудящих в міністерствах фінансів і торгівлі Української РСР». Наголошено, що в Міністерстві торгівлі УРСР мали місце численні випадки зволікання розгляду скарг і заяв трудящих; не простежувалися ті з них, які пересилалися на вирішення місцевих організацій; не контролювався розгляд скарг і заяв на місцях; не вживалися заходи щодо ліквідації бюрократизму.

Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про розгляд скарг на недоліки в справі стягнення коштів (аліментів) на утримання дітей». Міністра юстиції УРСР Д.Панасюка зобов'язано дати судовим органам вказівки щодо забезпечення розгляду всіх справ щодо аліментів у найкоротші строки та вживати потрібні заходи з розшуку батьків, які ухилялися від сплати аліментів.

Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи, які проводяться в колгоспах УРСР по укріпленню трудової дисципліни та застосування її до осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності та ведуть паразитичний спосіб життя, передбачені указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.». Посилювала дію вже існуючих неправомірних урядових рішень, сприяла значній криміналізації суспільства.

7 квітня

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за виготовлення самогону». Неспівмірні терміни ув'язнення посилювали соціальну напруженість, позбавляли навіть мізерного заробітку.

12 квітня

Міністерство державної безпеки УРСР направило МДБ СРСР та Раді міністрів СРСР повідомлення про еміграційні настрої серед українських переселенців з Чехословаччини, які отримали радянське громадянство. Відмічалось, що через скрутне матеріальне становище, відбирання карантинними комісіями продуктів харчування, насильну колективізацію, антирадянську пропаганду українських націоналістів переселенці почали надсилати колективні листи до Чехословацького посольства у Москві, до президій Верховних Рад СРСР і УРСР з вимогою повернути їх у Чехословаччину.

14 квітня

Львів. Обласний комітет КП(б)У прийняв постанову «Про стан антирелігійної пропаганди і агітації в області». Відмічено, що деякі партійні організації відійшли від роботи з «остаточного руйнування» релігійних вірувань. Тому серед окремих молодих членів КП(б)У склалося неправильне уявлення про те, що партія змінила своє ставлення до релігії й церкви і вважала недоречним ведення «наступальної антирелігійної пропаганди й агітації». Наголошено на посиленні боротьби партійних організацій з греко-уніатським підпіллям.

Квітень

За повідомленням міністра внутрішніх справ Карело-Фінської РСР на територію республіки прибули ешелони з Української РСР, в яких нараховувалося 1852 спецпоселенці-«указники», в тому числі: чоловіків – 923, жінок – 929. Депортація «указників» з УРСР проходила на основі

постанов Ради міністрів УРСР від 21 лютого 1948 р. і 2 червня 1948 р. Під укази підпали особи, які ухилялися від трудової діяльності і вели «паразитичний» спосіб життя.

Київ. Аеропорт відкрив нові пасажирські повітряні лінії. Вони зв'язали столицю Української РСР з волзькими містами – Куйбишевим і Саратовом.

Уповноважений державної планової комісії Ради міністрів СРСР у Львівській області направив доповідну записку секретарю львівського обкому КП(б)У і голові облвиконкому про незадовільний хід призову молоді для шкіл фабрично-заводського навчання Донбасу і Львівської області. Відмічено, що в області спостерігалось масове ухиляння молоді від мобілізації, як результат агітації з боку українських націоналістів. З метою прискорення мобілізації застосовувалися методи голого адміністрування з викликом призовників через військкомати, залученням органів міліції і організацією облав.

17 травня

Рішення ЦК КП(б)У «Про факти грубого порушення радянської законності в Ізмаїльській області», згідно якого область визнавалася найбільш криміналізованою в Україні.

Травень

Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про роботу споживчої кооперації Української РСР». Відмічено, що Укоопспілка та її місцеві органи не могли впоратися з організацією торгівлі, особливо на селі; в недостатніх розмірах проводили закупівлі сільськогосподарських продуктів для потреб кооперативної торгівлі; не виявляли належного дбання щодо забезпечення сільського населення товарами виробничого і побутового призначення.

Харків. На центральному телеграфі відновлено фототелеграфний зв'язок між Харковом і Києвом та Ленінградом.

1 червня

У західних областях УРСР зафіксовано 2313 колгоспів, які об'єднали лише 14,6% індивідуальних селянських господарств.

2 червня

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Значно посилилася криміналізація суспільства, підвищився рівень деяких девіацій.

8 червня

Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про роботу Радянських органів Ворошиловградської і Житомирської областей по наданню допомоги і матеріально-побутовому забезпеченню родин загиблих воїнів». Відмічено, що в низці районів і міст вказаних областей

існували факти неправильного визначення розмірів пенсій, тяганини та бюрократичного ставлення до розгляду заяв про призначення і виплату пенсій, внаслідок чого значне число родин загиблих воїнів не одержувало пенсій та державної допомоги.

Липень

Радою міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийнята постанова «Про заходи до поліпшення організації, підвищення продуктивності і впорядкування оплати праці в колгоспах» (від 19 квітня 1948 р.). Передбачалося, що при новому порядку оплати праці колгоспники, які одержали більш високий урожай, мали отримати відповідно більш високу оплату ніж ті колгоспники, які зібрали менший урожай.

Харків. Відбудований завод імені Дзержинського випустив першу партію післявоєнних фотоапаратів «ФЕД».

Серпень

Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про заходи до дальшого поліпшення працевлаштування і матеріально-побутового стану інвалідів Вітчизняної війни». Зазначено наявність великих хиб у роботі партійних і радянських організацій, місцевих органів соціального забезпечення і охорони здоров'я щодо працевлаштування, навчання, лікування, протезування і матеріально-побутового забезпечення цієї категорії інвалідів.

Київ. Радіозавод освоїв виробництво нових детекторних радіоприймачів марки «Хвиля».

Київ. Успішно випробувана нова конструкція пожежної машини, розробленої технічною радою при Управлінні пожежної охорони Києва.

6 вересня

М.Хрущов підписав розпорядження щодо підготовки пропозиції для внесення її в ЦК ВКП(б) і Раду міністрів СРСР про виселення «куркулів» з Ізмаїльської області у зв'язку з проведенням там суцільної колективізації. У колгоспах області на цей час перебувало 87% селянських господарств.

Вересень

Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про заяви і скарги громадян на невиконання вироків і рішень судових органів Української УРСР». Відмічено, що Міністерство юстиції УРСР, його органи на місцях та судові органи незадовільно вели роботу з виконання судових рішень у трудових, майнових, житлових та інших справах і допускали серйозні недоліки й помилки в роботі.

8 жовтня

Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У на виконання постанови Ради міністрів СРСР «Про заходи з укріплення колгоспів Ізмаїльської області

Української РСР у зв'язку з суцільною колективізацією» від 6 жовтня 1948 р. прийняла однойменну постанову.

26 листопада

Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». Передбачено, що виселені згідно з указом під час війни особи на спецпоселення залишалися у цьому статусі довічно; за втечу з місця обов'язкового поселення визначається покарання 20 років каторжних робіт.

Листопад

Київ. Механічний завод освоїв виробництво електричних автоматичних бритв.

1 грудня

У західних областях Української РСР створено 6343 групи охорони громадського порядку чисельністю понад 85 тис. чоловік, котрі мали на руках більше 50 тис. стволів вогнепальної зброї. За час з серпня до 1 грудня 1948 р. згадані групи відбили 93 напади ОУН і УПА на колгоспи, радгоспи, МТС, 22 напади на населені пункти.

1949

20 квітня

Дрогобицька область. Обласний виконком склав відомість про кількість «куркульських» родин, кількість їх членів, засуджених і тих, що переховувалися. У 20 районах області до «куркульських» господарств зараховано 3988 осіб.

Квітень

Міністерство державного контролю УРСР закінчило перевірку виконання постанови Ради міністрів СРСР «Про головних (старших) бухгалтерів державних, кооперативних, громадських установ, організацій і підприємств». Установлено, що головні бухгалтери ряду підприємств Міністерства харчової промисловості УРСР і Міністерства легкої промисловості УРСР без заперечень приймали до оформлення незаконні розпорядження про відпуск на сторону без нарядів, фондів, доручень різних матеріалів і готової продукції.

Дніпропетровськ. Почали ходити легкові таксі «Победа».

19 червня

Київ. На схилах Дніпра в районі Аскольдової могили відкрився Зелений театр на 4100 місць для демонстрації кіносеансів, естрадних концертів та виступів агітаторів.

Червень

Київ. Введені у дію два нових тролейбусних маршрути № 6 і № 7, які з'єднали Жовтневий район із Хрещатиком та Сталінкою.

Львів. Відкрився новий іподром. У перших заїздах взяли участь 70 коней.

Липень

Київ. Зданий в експлуатацію перший в Україні завод мінеральної вовни, що працював на відходах металургійного виробництва – доменному шлаці.

Нижньо-Устрицьк Дрогобицької області. Деревообробний завод організував виробництво стандартних будинків. Будинок складався з кімнати, кухні, ванної, веранди. Його загальна площа – 34,5 м². Перша партія будинків відправлена в Грозний і Ашхабад.

Полтава. Автомобільний трест організував автобусне сполучення між містами і районними центрами Полтавщини.

2 серпня

Одеса. Академік В.Філатов у клініці Українського експериментального інституту очних хвороб зробив тисячну операцію з пересадки рогівки.

27 серпня

Міністерство освіти УРСР надіслало Раді міністрів УРСР доповідну записку про хід ліквідації неписьменності і малописьменності в західних областях Української РСР. Ішлося про завершення ліквідації неписьменності у Львівській, Рівненській, Тернопільській областях та в більшості районів Дрогобицької і Чернівецької областей. Залишилося ненавчених у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях близько 200 тис. чоловік.

30 серпня

Президія Верховної Ради УРСР внесла зміни до ст.ст. 30 і 57 Поправно-трудового кодексу УРСР. Передбачалося, що жінки, які позбавлені волі, могли мати при собі дітей віком до двох років. Старші діти в поправно-трудові установи не допускалися і віддавалися на утримання близьким родичам засуджених матерів або у відповідні дитячі установи.

31 серпня

Президія Верховної Ради УРСР постановила змінити ст. 121-а Кримінального Кодексу УРСР. За відмову від прийняття на роботу жінок з мотивів вагітності, а також матерів, які годували груддю, або зниження заробітної плати з тих же мотивів встановлювалися виправно-трудові роботи строком до шести місяців або штраф до 1 тис. руб. При повторності зазначених порушень передбачалася можливість підвищення покарання до двох років позбавлення волі.

Серпень

Київ. Консерваторія імені П. Чайковського вперше після війни почала прийом до нововідкритого класу бандури, організованого при факультеті

народних інструментів. Для викладання запрошено дослідника мистецтва бандуристів, етнографа-композитора М. Полотая.

Міністерство державного контролю УРСР закінчило перевірку якості продукції підприємств міністерств легкої і місцевої промисловості УРСР і промислової кооперації. Встановлено, що керівники низки підприємств не забезпечили випуску предметів широкого вжитку доброї якості, у відповідному асортименті і в належному оформленні.

26 вересня

Міністерство освіти УРСР видало наказ про підсумки підготовки шкіл республіки до 1949/1950 навчального року. Зазначається, що для запровадження семирічного навчання на селі та десятирічного у містах реорганізовано 2409 початкових шкіл на семирічні і 202 семирічні школи на середні. 3 вересня розпочали роботу 29302 школи, які охопили навчанням 6,14 млн. учнів.

Жовтень

Коростень. Завод будівельних матеріалів розпочав випускати продукцію з дерева для новобудов країни.

15 листопада

Дніпропетровськ. Здано в експлуатацію нову семи кілометрову тролейбусну лінію, що пов'язала центральну частину міста з лівобережним Амур-Нижньодніпровським районом. Почався регулярний рух на відбудованій трамвайній лінії Центральна площа – Кайдаки.

29 листопада

Львів. Управління Міністерства державної безпеки області направило ЦК КП(б)У відомості щодо кількості політично неблагонадійної інтелігенції і заарештованих у вищих навчальних закладах, технікумах і організаціях у 1949 р. «Неблагонадійного» професорсько-викладацького складу зафіксовано 420 осіб (з них оунівців – 171), студентів – 633 особи (з них оунівців – 543), арештовано 103 особи.

Листопад

Одеса. Завод кіноапаратури «Кінап» опрацював і освоїв новий удосконалений широкоплівковий апарат. Він відрізнявся від інших кращою проекцією, чистотою передавання звуку, портативністю.

Працівники Центрального телеграфу УРСР встановили фототелеграфний зв'язок між Києвом і Ленінградом.

Органами Міністерства державної безпеки ліквідована розгалужена молодіжна організація «Мета», яка виникла у Дрогобицькому електромеханічному технікумі, а потім перенесла свою діяльність у Тернопіль.

13 грудня

У зв'язку з виконанням держплану хлібозаготівель по Українській РСР Рада міністрів УРСР дозволила колгоспам, колгоспникам та одноосібним селянським господарствам усіх областей продаж і обмін зерна, борошна, крупів та печеного хліба до початку збирання зернових культур урожаю 1950 р.

Грудень

Керівник Міністерства державної безпеки УРСР М.Ковальчук оголосив наказ про запровадження амністії для тих членів визвольного руху та їх симпатиків, які добровільно звернуться до відповідних радянських органів.

Сталіно. Збудований новий вокзал площею в 35 тис. м³ з кінолекційним, військовим, читальним залами, готелем на 70 місць, дитячими кімнатами, рестораном.

1950

Лютий

Начальник відділу спецпоселень Міністерства внутрішніх справ СРСР полковник В.Шиян навів відомості про кількість оунівців з Української РСР, які перебували на спецпоселенні. Вказується, що у віданні МВС Казахської РСР налічувалося 7484 особи, Удмуртської АРСР – 1383 особи, Якутської АРСР – 1234, УМВС Красноярського краю – 6675, Амурської області – 4464, Вологодської – 1930, Молотовської – 10275, Новосибірської – 234, Томської – 983, Тюменської – 189, Челябінської – 27, Читинської області – 2546, Хабаровського краю – 5084 особи (всього – 42508 осіб).

Березень

Київ. У приміщенні театру юного глядача відкрилася виставка нових моделей чоловічого, жіночого і дитячого одягу. Представлено понад 400 фасонів пальт, костюмів, суконь, кращі з яких відібрані для освоєння швейними фабриками та майстернями індпошиву.

6 квітня

Рада міністрів СРСР як доповнення до раніше прийнятих постанов від 10 вересня 1947 р. і від 4 жовтня 1948 р. про посилення режиму перебування депортованих прийняла постанову про відміну строків поселення депортованих, членів сімей українських націоналістів, бандитів і бандпомічників. Документ поширено і на всіх виселенців 1944–1949 рр. Вказується, що вони переселені на спецпоселення назавжди.

11 квітня

Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький направив секретарю ЦК КП(б)У Л.Мельникову доповідну записку про ситуацію у

Львові після переселення українців із Польщі і поляків зі Львова. Відмічено, що населення міста «засмічене» оунівським елементом і бандпомічниками з корінних жителів і українців, прибулих з Польщі (близько 12 тис. осіб). Висловлювалося прохання з метою встановлення суворого паспортного режиму дозволити провести у Львові переписку всього населення, установити для Львова режимну зону в радіусі 20 – 25 км і паспортизувати усе населення, яке мешкало у межах даної зони.

18 квітня

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про надання допомоги західним областям в організаційно-господарському укріпленню колгоспів, проведенні весняно-польових робіт і догляді за посівами». В регіон почали прибувати працівники радянських установ, переселенці. Це сприяло погіршенню міжособистісних відносин, посиленню соціальної напруженості.

24–25 квітня

Київ. Відбулася республіканська нарада з питань сільського й колгоспного будівництва. Відмічалось, що за післявоєнні роки в селах республіки споруджено і відбудовано 918 тис. житлових будинків, 252 тис. виробничих приміщень, 31 тис. культурно-побутових будівель, понад 13 тис. колгоспних підприємств з виробництва будівельних матеріалів. Наголошено, що 1949 р. план сільськогосподарського будівництва в Україні виконаний не був, особливо у Дніпропетровській та Вінницькій областях.

26 квітня

Київ. Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про стан розгляду заяв і скарг трудящих у виконавчих комітетах Сумської і Чернігівської обласних рад депутатів трудящих». Відмічено, що голови виконавчих комітетів Сумської і Чернігівської областей, а також завідувачі відділами цих виконкомів не розглядали заяв і скарг, передоручали їх другорядним працівникам апарату, які у свою чергу пересилали справи низовим організаціям.

Квітень

Одеса. Відкрилася міська дитяча бібліотека з фондом у 7300 книг.

Дніпропетровськ. Публічна бібліотека організувала міжміський бібліотечний абонемент. Читачі міста отримали можливість діставати літературу з великих бібліотек і книгосховищ України та інших республік.

Миколаїв, Полтава. Для індивідуального продажу населенню надійшли легкові автомашини «Москвич».

2 травня

Доповідна записка на ім'я секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка «Про негідну поведінку деяких працівників, які були відряджені ЦК КП(б)У до західних областей з метою надання допомоги місцевим партійним організаціям».

5 травня

Луцьк. Волинський обком КП(б)У і облвиконком прийняли постанову про облік, зберігання і реалізацію конфіскованого майна виселеного населення. Відмічалось, що окремі районні виконавчі комітети і райкоми КП(б)У безвідповідально ставились до даної справи. Партійним і радянським працівникам заборонено купувати конфісковане майно.

29 травня

Одеська область. В Лузанівці, на березі Чорного моря відкрився піонерський табір санаторного типу «Український Артек».

Травень

Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР до нового 1950–1951 навчального року».

Вийшов перший номер нового дитячого журналу ЦК ЛКСМУ «Піонерія» двома виданнями – українською й російською мовами.

Київ. Відкрилася будівля нового аеропорту.

Червень

Чернівці. Обком КП(б)У прийняв рішення щодо діяльності груп охорони громадського порядку в деяких районах області. Відмічено, що в даних групах нараховувалося понад 4 тис. молодих колгоспників, що не брали участі у виробництві і утримувалися за рахунок колгоспів. У населення складалася уява про ненормальне становище в області; деякі члени груп аморально поводитися, займалися здирництвом і пиячили. Обком КП(б)У дав дозвіл управлінню МДБ ліквідувати групи охорони громадського порядку в низці районів.

Чернігів. Фабрика музичних інструментів випустила першу партію піаніно.

26 серпня

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення від покарання засуджених вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей»

Серпень

Київ. Відкрито нову будівлю цирку. Архітектор – В. Жуков

Одеса. У парку культури і відпочинку відкрився павільйон охорони здоров'я.

Мукачеве. Здано в експлуатацію новозбудований залізничний вокзал.

Київ. У приміщенні будинку профспілок відновлено республіканський шахово-шашковий клуб.

1 вересня

Київ. Міське управління автотранспорту відкрило щоденне автомобільне сполучення за маршрутами Київ – Львів і Київ – Рівне.

Вересень

Київ. На Володимирській вулиці відкрито спеціалізований нотний магазин.

Одеса. Відкрилася нова тролейбусна лінія, що з'єднала центр міста з парком культури і відпочинку. Довжина маршруту 4 км.

17 грудня

Станція Лозова. Закінчено будівництво найбільшого вокзалу Південної залізниці. Площа вокзалу – 25 тис. м³.

Управління у справах архітектури при Раді міністрів УРСР вперше в країні оголосило відкритий конкурс зі створення ескізних проектів реклами на промислові і продовольчі товари. Головним архітектором міст України дана вказівка про вибір місць для розміщення реклами з урахуванням архітектурних ансамблів.

1951

1 січня

Початок п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.).

6 січня

Кременець, Тернопільської області. На базі учительського інституту створено новий вуз – Кременецький державний педагогічний інститут.

10 січня

Київ. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про добір народних талантів». Постанова зобов'язала Комітет у справах мистецтва при РМ УРСР і Комітет у справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР провести під час республіканської олімпіади художньої самодіяльності відбір талановитої молоді для відрядження на навчання до мистецьких учбових закладів; вирішити питання про використання окремих осіб з відібраної молоді на роботі в професійних колективах.

10 лютого

Ужгород. В Ужгородському університеті, одному з наймолодших вузів України, відбулися випускні іспити. Вперше в історії Закарпаття понад 60 юнаків і дівчат отримали вищу освіту у власному краї.

20 лютого

Київ. Рада міністрів УРСР в зв'язку з 50-річчям з дня заснування Одеського медичного інституту присвоїла йому ім'я М. Пирогова.

1 березня

Набрала чинності постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про зниження державних роздрібних цін на продовольчі і промислові товари.

12 березня

Москва. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про захист миру, який проголошував пропаганду війни у будь-якій формі «найтяжчим злочином проти людства».

26 березня

Київ. Відбулися збори активу молоді міста, присвячені Всесвітньому тижню молоді. Збори надіслали телеграму Всесвітній федерації демократичної молоді, в якій гаряче підтримали боротьбу федерації, спрямовану на захист миру і демократії, а також надіслали свій привіт молодим борцям за мир в усіх кутках земної кулі.

3 травня

Москва. Рада міністрів СРСР прийняла постанову про випуск державної позики розвитку народного господарства СРСР (випуск 1951 р.) на суму 30 млрд. руб. строком на 20 років.

5 травня

Дрогобич. Повідомляється про створення при всіх домоуправліннях міста жіночих рад. Вони брали активну участь у впорядкуванні міста, обладнанні дитячих ясел і садків, шефстві над робітничими студентськими гуртожитками.

15 травня

Відкрився ряд нових повітряних авіаліній. Серед них: Москва – Херсон (поштово-пасажирські перевезення), Львів – Рига (для обслуговування курортників), від Сталінабаду, Самарканду і Баку до курортів Криму.

Травень

Львів. Автобусний завод випустив першу продукцію.

7 червня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про оплату праці інвалідів за роботу в майстернях і підсобних сільських господарствах будинків інвалідів і інтернатів». Згідно постанови інваліди в цих установах мали отримувати заробітну плату в розмірі 50% вартості роботи, решту 50% – мали витрачатися на поліпшення культурно-побутових умов і харчування підопічних.

1 липня

Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська, Тернопільська, Київська, Кам'янець-Подільська, Сталінська, Харківська, Ворошиловградська області. Органи МДБ УРСР в результаті проведених агентурних заходів виявили 42 молодіжні українські націоналістичні групи і організації, загальною кількістю 182 учасника. З них в західних областях – 35 організацій і груп з 155 учасниками, в східних областях – 7 організацій і груп з 27 учасниками.

7 липня

Київ. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про заходи щодо охорони і розвитку зелених зон міст УРСР». Постанова передбачала вжити заходи для охорони існуючих і насадження нових зелених зон у містах України, щоб захищати житлові квартали від куряви,

кіптяви, промислових газів; оздоровлювати санітарні та гігієнічні умови життя міського населення; стати місцем масового відпочинку; сприяти формуванню архітектурного вигляду міста.

25 серпня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих закладів у колгоспах УРСР». Постанова була видана з метою забезпечення якнайповнішої участі працездатних жінок-колгоспниць у сільськогосподарських роботах.

1–3 жовтня

Київ. Відбулася Республіканська нарада працівників охорони здоров'я УРСР. Учасники наради обговорили стан охорони здоров'я в УРСР і намітили заходи для поліпшення медичного обслуговування населення.

6 листопада

Київ. Введено в дію перший в Україні телевізійний центр.

14 грудня

Одеса. Повідомляється про конференцію молодих дослідників і новаторів колгоспного виробництва, скликану обкомом комсомолу і Всесоюзним селекційно-генетичним інститутом ім. Т.Лисенка. На конференції обговорено основні шляхи дальшого підвищення врожайності сільськогосподарських культур і завдання колгоспних дослідників та новаторів колгоспного виробництва, а також шляхи підвищення продуктивності громадського тваринництва.

1951 р.

Відбулася операція «Північ» – примусова депортація свідків Єгови в Сибір. Виселенню підлягали понад 8,5 тис. осіб.

1952

4 січня

Москва. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання в промисловості і сільському господарстві». Головним змістом змагання визначалася боротьба за постійне піднесення якості і зниження собівартості продукції, економію сировини, матеріалів, правильне використання внутрішніх резервів, впровадження нової техніки й технології, дальше підвищення продуктивності праці і культури виробництва.

15 січня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по боротьбі з глухотою і глухонімотою та поліпшенню обслуговування глухонімих і глухих». Постановою ухвалено протягом 1952–1953 рр. організувати: сурдологопедичні кабінети для лікування дорослих і дітей при поліклініках і лікарнях у містах УРСР.

30 січня

Київ. Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про відбір комуністів і комсомольців з місцевого населення західних областей УРСР в органи міністерства держбезпеки УРСР», згідно якої потрібно було відібрати на оперативну роботу в органи МДБ до 15 квітня 1952 року 200 чоловік з Волинської, Львівської, Рівненської, Дрогобицької, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Закарпатської областей.

1 березня

Луцьк. Повідомляється про відкриття у місті першого на Волині педагогічного інституту, якому присвоєне ім'я Лесі Українки.

11 березня

Москва. Повідомляється про указ президії ВР СРСР згідно якого особи, що відбули покарання у виправних трудових таборах, колоніях і тюрмах, учасники і співучасники «бандитсько-націоналістичного підпілля», члени сімей за рішенням СРСР виселені на вічне поселення, із закінченням строку покарання, направляються під нагляд органів МДБ за місцем проживання сімей.

17 березня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про зниження плати за номери в готелях міст і робітничих селищ УРСР».

1 квітня

Москва. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про зниження державних роздрібних цін на продовольчі й промислові товари.

Квітень

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню роботи масових бібліотек УРСР». У постанові детально проаналізовано діяльність бібліотечних установ і накреслено конкретні заходи щодо усунення недоліків у їх роботі.

27–29 травня

Київ. Відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому обговорено підсумки весняної сівби і заходи по догляду за посівами, підготовку і проведення збирання врожаю, хлібозаготівель і заготівель інших сільськогосподарських продуктів в 1952 р; а також стан і заходи поліпшення підготовки, підбору, виховання і розподілу керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації.

7 липня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про затвердження типового статуту міського ломбарду». Згідно статуту ломбард є самостійна господарська організація, діє на засадах господарського розрахунку і користується кредитом у відділеннях облкомунбанку на потреби

позичкових операцій. Ломбард засновувався для надання населенню змоги користуватися короткостроковим кредитом під заставу речей.

Кінець липня – 5 серпня

Львів. В приміщенні спецфонду Львівської бібліотеки АН УРСР бригада працівників обкому партії знищила більшість «націоналістичних, антирадянських» експонатів Музею українського мистецтва (картини, малюнки, скульптури). Деякі з картин були повернуті назад у відділ спецфонду Музею, серед них – група портретів генералів і офіцерів «петлюрівських банд».

23 жовтня

Москва. Рада міністрів СРСР ухвалила розпорядження про надання права Комітету радіоінформації при РМ СРСР організувати в м. Києві студію телебачення. Розпорядження ухвалило починаючи з IV кварталу 1952 року проводити регулярні телепередачі в кількості 4 рази на тиждень, а з 1953 року – 6 разів на тиждень.

6 листопада

Москва. Проект постанови Ради міністрів СРСР «Про направлення на вічне спецпоселення учасників національно-визвольних змагань звільнених з ув'язнення». Передбачав згаданих осіб по закінченню строку покарання, направляти етапом на спецпоселення з поширенням на них дій указу президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 року «Про кримінальну відповідальність за втечі з міст обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених в окремі райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни».

Київ. Рада міністрів УРСР ухвалила розпорядження «Про організацію при промислових підприємствах у сільських місцевостях середніх шкіл робітничої молоді».

27 грудня

Київ. Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про стан влаштування дітей-сиріт на патронат і під опіку в Українській РСР». Постанова намітила низку зобов'язань, виконання яких мало усунути недоліки в справі влаштування дітей-сиріт на патронат та сприяти поліпшенню матеріально-побутового стану дітей-сиріт.

1953

15 січня

Київ. Колектив експериментального цеху музичного комбінату розробив і виготовив пристрій, у якому поєднуються радіоприймач, телевізор «Т-2», магнітофон і грамофонний автомат.

5 лютого

Київ. ВЦРПС і РМ УРСР встановили нові умови соціалістичних змагань підприємств, будов і організацій міністерств та відомств

республіки. Велика увага в них приділена дальшому поліпшенню якості, зниженню собівартості промислових продуктів і будівельних робіт, ощадливому витрачання сировини, матеріалів, палива й електроенергії.

10 лютого

Львів. Закінчився громадський огляд винахідництва і раціоналізації, в якому взяли участь колективи 140 підприємств міста. За час огляду на підприємствах міста прийнято понад 2000 раціоналізаторських пропозицій і технічних удосконалень.

28 лютого – 3 березня

Республіканська газета «Радянська Україна» опублікувала серію статей, автори яких звинувачували київську партійну організацію у «терпимості до виявів буржуазного націоналізму і сіонізму».

3 березня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню підготовки професорсько-викладацьких кадрів для вищих учбових закладів УРСР». Постанова прийнята з метою поповнення вищих навчальних закладів кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами, оскільки станом на час прийняття постанови частина кафедр учбових закладів очолювалася особами, які не мали наукового ступеня і вченого звання.

5 березня

Помер Й. Сталін – голова Ради міністрів СРСР і секретар ЦК КПРС.

25 березня

Київ. Повідомляється про наукову конференцію, присвячену проблемам архітектури житлових будинків і питанням архітектурної спадщини.

27 березня

Москва. Указ президії ВР СРСР «Про амністію». На волі опинилися тисячі декласованих елементів, посилилося соціальне напруження. Зростання насилля, домінування в соціумі права сильного негативно впливали на масову свідомість.

1 квітня

Введена в дію постанова РМ УРСР і ЦК КПРС «Про нове зниження державних роздрібних цін на продовольчі й промислові товари».

8 квітня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла розпорядження «Про зниження діючих тарифів абонементної плати за трансляційні радіоточки». Розпорядженням на 50% зменшена абонементна плата за трансляційні радіоточки від вузлів Міністерства зв'язку УРСР.

Квітень

Москва. Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про зменшення числа союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств.

Квітень – травень

В Україні вперше були широко проведені аспірантські наукові конференції. У 29 інститутах з науковими доповідями виступили 42 аспіранти.

1 травня

До святкування 1 травня в різних областях України було споруджено ряд нових кінотеатрів, будинків культури, клубів: у Запоріжжі, Миколаєві – кінотеатри; у Сумах – палац культури; в Рівненській області понад 30 клубів.

7–11 травня

Міністерство культури УРСР організувало і провело республіканський огляд випускників Київської, Одеської, Харківської, Львівської консерваторій, а також молодих виконавців концертних організацій та учасників художньої самодіяльності.

12 травня

Повідомлялося про організацію по Дніпру швидкісної лінії водіння караванів від Києва до Дніпропетровська.

16 травня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про порядок проведення організованого набору робітників в Українській РСР». Постанова прийнята з метою впорядкування проведення набору робітників для постійної роботи в промисловості і на будівництві всіх міністерств.

20 травня

Повідомлялося про здійснення поступової газифікації міст України: з початку 1951 року газом почали користуватися жителі Вінниці, Рівного та Миколаєва, Херсона та ін. Загалом – 30 міст, 167 тисяч квартир.

24 травня

Харківська область. Повідомлялося, що протягом 15 місяців (1952 і перший квартал 1953 р.) збудовано 2 тис. житлових будинків.

26 травня

Москва. ЦК КПРС прийняв постанову «Питання західних областей Української РСР». У постанові відмічено, що політичне становище в західних областях України продовжує залишатись незадовільним. У результаті ЦК КПРС поставив перед КП(б)У завдання в найближчий період забезпечити рішуче оздоровлення в політичному становищі західних

областей республіки і зобов'язав ЦК КП(б)У й обласні комітети партії докорінно перебудувати всю партійно-політичну роботу в цих областях.

26 травня

Львів. Закінчено будівництво нового, найбільшого у місті стадіону на 20 тис. глядачів.

2 червня

Повідомлялося про введення в дію і реконструкцію підприємств по переробці молока: введено в дію Житомирський молочний завод, замінено устаткування на заводі в Миколаєві, будувалися нові заводи з переробки молока в Дніпропетровську і Дніпродзержинську.

17 червня

Чернівецька, Ізмаїльська, Закарпатська області. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про тарифи за комунальні послуги в західних, Чернівецькій, Ізмаїльській та Закарпатських областях». У згаданих областях з 1 липня встановлювалися знижені тарифи на воду, каналізацію та на електроенергію.

22–26 червня

Київ. XI сесія Академії архітектури УРСР. Учасники сесії обговорили проблеми масового житлового будівництва в республіці і завдання архітектурної науки.

24 червня

Москва. Рада міністрів СРСР прийняла постанову про випуск Державної позики розвитку народного господарства СРСР (випуск 1953 р.) на суму 15 млрд. руб. строком на 20 років.

25 липня

Повідомлялося, що в різних областях України стали до ладу десятки нових підприємств харчової промисловості: овочесушильні заводи і цехи, м'ясо- і рибопереробні підприємства, пивоварні заводи та ін.

5 серпня

Москва. Почалася V сесія ВР СРСР. Відбулися засідання Ради Союзу і Ради Національностей, а також їх спільне засідання, на якому було заслухано доповідь Міністра фінансів СРСР А. Зверева про державний бюджет СРСР на 1953 рік і про виконання державного бюджету СРСР за 1951 і 1952 роки. На сесії ВР СРСР уперше було поставлено питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості групи «А» і групи «Б».

11 серпня

Повідомлялося про створення на базі учительських інститутів 5 педагогічних інститутів та відкриття нових відділів та факультетів у Донецькому індустріальному інституті, Запорізькому інституті сільськогосподарського машинобудування.

12 серпня

Повідомлялося про перший випуск майстрів сільського господарства на трьохрічних агрозоотехнічних курсах, які проводилися без відриву від виробництва в різних областях України.

20 серпня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про авторський гонорар за літературно-художні твори». Постановою було встановлено три категорії оплати за літературно-художні твори залежно від їх ідейно-художньої цінності.

3 вересня

Київ. Повідомлялося про створення в Київському університеті імені Т.Г.Шевченка нових кафедр: кафедр вищої нервової діяльності на біологічному факультеті, кафедри історії УРСР на історичному факультеті. Відділення журналістики реорганізоване в факультет журналістики.

21 вересня

Москва. Рада міністрів СРСР і ЦК КПРС ухвалили ряд постанов: «Про заходи щодо подальшого поліпшення роботи машинно-тракторних станцій», «Про заходи щодо збільшення обсягів виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах у 1953–1955 рр.», «Про заходи щодо подальшого розвитку тваринництва в країні і зниження обов'язкових поставок продуктів тваринництва державі господарствами колгоспників, робітників і службовців». Останньою із перерахованих постанов з колгоспів було списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва за минулі роки.

22 вересня

Київ. Комітет Ради міністрів УРСР в справах будівництва розглянув і затвердив типові проекти шкіл, розроблені Українським інститутом проектування міст «Дніпромост».

12 жовтня

Москва. Рада міністрів СРСР і ЦК КПРС ухвалили постанови «Про розширення виробництва продовольчих товарів і поліпшення їхньої якості», «Про заходи щодо подальшого розвитку радянської торгівлі».

24 жовтня

Відмінено заборону на шлюби між радянськими та іноземними громадянами.

30 жовтня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по поліпшенню колгоспної торгівлі на ринках УРСР». Мета намічених у постанові заходів – поліпшити постачання населення міст і промислових центрів сільськогосподарськими продуктами шляхом широкого залучення

колгоспів і колгоспників до продажу лишків сільськогосподарських продуктів на ринках, а також здачі їх на комісію органам споживчої кооперації.

4 листопада

Київ. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про заходи по збільшенню виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах УРСР в 1953–1955 роках». Постанова прийнята з метою поліпшення постачання населення міст і промислових центрів картоплею та овочами, та підвищення доходності колгоспів і колгоспників.

5 листопада

Київ. Відкриття мосту через Дніпро ім. Є. Патона, збудованого за проектом академіка АН УРСР Є. Патона. На той час це був перший у світі такої довжини (1543 м) суцільнозварювальний міст.

2 грудня

Київ. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про розширення виробництва промтоварів широкого вжитку і поліпшення їх якості». Зокрема, міністерствам союзних республік було надано право переглянути норми витрати тканин на швейні вироби, маючи на увазі забезпечення виготовлення одягу красивих моделей.

1953 р.

Київська область. Виникла нелегальна організація «Українська соціал-комуністична партія оновлеників».

Відбувся перший республіканський з'їзд Товариства охорони природи (створене в 1946 році). На з'їзді товариство було перейменоване в Українське товариство охорони природи та сприяння розвитку природних багатств.

1954

12 січня

Опубліковані «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», схвалені ЦК КПКР. Тези були написані на замовлення голови агітпрому спеціально організованою з цією метою в 1952 р. групою провідних московських і київських істориків.

13 січня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про затвердження статуту Товариства червоного хреста УРСР». У статуті визначено, що Товариство червоного хреста УРСР є добровільною громадською організацією, яка має своїм основним завданням залучення широких мас трудящих до справи зміцнення санітарної оборони УРСР, а також подання допомоги особам, що потерпіли від воєнних дій і стихійного лиха.

18 січня

В усіх областях України відзначали 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Урочистості, присвячені святкуванню цієї події тривали протягом першої половини року.

19 січня

Київ. Повідомляється, про вивезення контингенту іноземних підданих (військовополонених та інтернованих) з Дарницького табору в м. Києві в табір МВД № 144 Ворошиловградської області, в зв'язку з прибуванням в Київ численних іноземних делегацій, особливо для відзначення 300-річчя «возз'єднання України з Росією». Табір розформовано.

24 січня

Київ. Міністерство культури УРСР, Спілка радянських композиторів і Спілка радянських письменників України оголосили відкритий республіканський конкурс на масову пісню, хор, сольний спів і вокальний ансамбль, в яких було б відбито видатну історичну подію – «возз'єднання України з Росією».

15 лютого

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про збільшення виробництва товарів широкого вжитку з деревини в лігоспах Міністерства сільського господарства УРСР». Постанова зобов'язала міністерство сільського господарства УРСР підготувати типові проекти і робочі креслення обозної і бондарної майстерень, майстерні дахової щепи і штукатурної дранок, смоло-скипидарної і дьогтьокурної установок і складу готової продукції.

25 лютого

Харків. На заводі «Тракторозапчастина» почалося серійне виробництво скирдовачів, призначених для скирдування сіна і соломи.

Станіславська область. Відкрилися краєзнавчі музеї, виставки, присвячені 300-річчю «возз'єднання України з Росією».

2 березня

Москва. Пленум ЦК КПРС ухвалив постанову «Про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель».

6 березня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про строки внесення квартирної плати і плати за послуги підприємств комунального господарства». Постанова встановила строк внесення квартирної плати громадянами, які проживають у будинках, що належать місцевим радам, державним установам, підприємствам і громадським організаціям, і строк внесення плати за послуги підприємств комунального господарства – електроенергію, газ і т.п. За несвоєчасне внесення встановлено розмір пені за кожний прострочений день.

16 березня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про надання інвалідам-сліпим права безплатного проїзду міським транспортом». Постанова видана на виконання постанови РМ СРСР, що надала інвалідам-сліпим право безплатного проїзду міським транспортом – трамваєм, тролейбусом, метрополітеном і автобусом міських ліній, крім таксі в усіх містах СРСР.

6–16 травня

Київ. Проходила декада російського мистецтва і літератури, присвячена 300-річчю «возз'єднання України з Росією».

26 травня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про обов'язкові поставки картоплі державі господарствами колгоспників та інших громадян». Постанова ухвалила ввести, починаючи з урожаю 1954 року, нові обчислення обов'язкових поставок картоплі держави господарствами колгоспників та інших громадян із земельної ділянки, що знаходиться в їх користуванні.

31 травня

Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки середніх медичних працівників». Постанова встановила замість існуючих шкіл по підготовці середніх медичних працівників такі типи середніх учбових закладів і строки навчання в них: медичні училища з трирічним строком навчання для підготовки фельдшерів, акушерок, фельдшерів-лаборантів, зубних лікарів; фармацевтичні училища з трирічним строком навчання для підготовки фармацевтів; училища для підготовки зубних техніків з дворічним строком навчання.

1 червня

Київ. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про заходи по дальшому розвитку і завершенню радіофікації сільської місцевості». В постанові прийнято рішення рішуче забезпечити в найближчі 5–6 років повне завершення радіофікації всіх колгоспів, МТС, радгоспів та інших населених пунктів у сільській місцевості.

8 червня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про тарифи за послуги в перукарнях з вживанням одеколонів». Постановою уніфіковано тарифи за послуги з вживанням одеколону в усіх перукарнях, незалежно від їх відомчої підпорядкованості.

8–12 червня

Київ. Відбувся VIII з'їзд хірургів України. З'їзд намітив заходи подальшого розвитку радянської медичної науки і неухильному вдосконаленню хірургічної допомоги населенню. З'їзд обрав правління і ревізійну комісію Республіканського товариства хірургів УРСР.

10 червня

Опубліковано постанову РМ СРСР про випуск Державної позики розвитку народного господарства СРСР (випуск 1954 р.) на суму 16 млрд. руб. строком на 20 років.

1 липня

В усіх кінотеатрах України встановлено нові знижені ціни на квитки. Зокрема, для юних глядачів вартість квитків встановлювалася: у містах – 1 руб., у селах – 50 коп.

5 липня

Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців», відповідно до якої з обліку знімалися діти до 16-річного віку.

9 липня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про введення спільного навчання в школах УРСР». Згідно постанови з 1953–1954 навчального року в усіх школах обласних центрів і великих промислових міст вводилося спільне навчання хлопців і дівчат.

2 серпня

Ужгород. У місті почала працювати нова вечірня музична школа для молоді. Це перший на Закарпатті вечірній музичний заклад.

3 серпня

Дніпропетровськ. Відкриття виставки нових фасонів одягу. В ній взяли участь швейні фабрики Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Полтави та ін. міст України.

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про додаткові пільги сім'ям колгоспників та іншим громадянам, які переселяються в колгоспи і радгоспи південних областей УРСР». Постановою були надані такі пільги: звільнення в місцях вселення від уплати сільськогосподарського податку і від обов'язкових поставок державі всіх сільськогосподарських продуктів строком на три роки; продовжено надання колгоспникам та іншим громадянам, які переселяються, безплатного провозу до місця вселення майна, лісоматеріалів або зрубів будинків з розрахунку – в середньому один вагон на двір.

4 вересня

Харків. З складального конвеєра велозаводу зійшов тримільйонний велосипед з маркою «ХВЗ».

18 вересня

Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про подання допомоги в господарському влаштуванні сім'ям робітників і службовців, які переселяються з міст, робітничих селищ і районних центрів у колгоспи». Постанова поширила на сім'ї робітників і службовців, які переселяються в 1954–1955 роках з міст, робітничих селищ і районних центрів у межах

області на роботу і постійне проживання в багатоземельні колгоспи, що мають потребу в поповненні робочої сили, пільги та переваги, передбачені постановою РМ СРСР від 19 лютого 1953 року.

22 вересня

Розпорядження РМ УРСР лише в 1958 р. були звільнені зі спецпоселень ті особи, які перейшли на роботу у вугільну промисловість і відпрацювали на шахтах три роки.

23–29 вересня

Київ. Проходив фестиваль індійських кінофільмів.

29 вересня

Повідомляється про комплексну експедицію наукових працівників Академії архітектури УРСР по трьох областях України. Науковці вивчали невідкладні питання благоустрою села та колгоспу, досвід планування та забудови районних центрів та інші питання.

2 жовтня

Київ. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про поліпшення підготовки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою». РМ і ЦК КП(б)У зобов'язали міністерства і відомства УРСР передбачити в перспективних народногосподарських планах розширення підготовки кадрів середньої кваліфікації з тим, щоб у промисловості, будівництві, сільському господарстві, на транспорті і в зв'язку на одного спеціаліста вищої кваліфікації припадало два – чотири і більше спеціалістів середньої кваліфікації. Рекомендувалося приймати в середні спеціальні учбові заклади осіб, що закінчили 10 класів середньої школи.

10 листопада

Москва. ЦК КПРС прийняв постанову «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення».

19 листопада

Повідомлення про будівництво нових кінотеатрів у Фастові Київської області, Володимир-Волинську Волинської області, Осипенко Запорізької області, в селищах Перечин і Воловець Закарпатської області, в районному центрі Гребінки Полтавської області, Макіївка Сталінської області.

23 листопада

Дрогобич. Повідомляється, що на Стрийському відрізку Львівської залізниці почав курсувати поїзд-універмаг з 5 вагонів.

25 листопада

Київ. У приміщенні Театру російської драми почався міжобласний огляд спектаклів пересувних театрів України. Мета огляду – виявити і закріпити творчі досягнення театрів, надати їм допомогу в складанні репертуарів, в подальшому удосконаленні сценічної майстерності артистів.

7 грудня

Харків. Посудно-оцинковочний завод налагодив масове виробництво нової пральної машини.

1955

12 січня

Дніпропетровськ. Відкриття регулярного руху поїздів по новому залізничному мосту через Дніпро, довжина мосту – 1,5 км.

25–31 січня

Москва. Відбувся пленум ЦК КПРС. Пленум прийняв постанову «Про збільшення виробництва продуктів тваринництва». Вперше головна роль у вирішальному піднесенні тваринницького виробництва відводиться розширенню посівів кукурудзи.

31 січня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про впорядкування виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності та видачі лікарняних листків». Для виконання завдань постанови Міністерство охорони здоров'я УРСР було зобов'язане здійснити низку заходів для поліпшення медичного обслуговування населення (поліпшити експертизу працездатності в лікувальних установах, вжити заходи для дальшого розвитку медпунктів, організувати роботу амбулаторно-поліклінічних установ (там, де це необхідно) у вечірні години і в загальні вихідні дні та ін.).

17 лютого

Одеса. Повідомляється про організацію на базі Чорноморської кінофабрики Одеської кіностудії художніх фільмів.

23 лютого

Одеса. В Українському експериментальному інституті захворювань ока ім. академіка В.П. Філатова почав працювати диспансер для лікування короткозорості методом тканинної терапії. Головне призначення диспансеру – лікування хворих від короткозорості, попередження розвитку цієї хвороби шляхом оздоровлення всього організму.

24 лютого

Харків. Повідомляється, що завод швейних машин Міністерства місцевої і паливної промисловості УРСР випустив першу партію електричних швейних машин, конструкція яких була розроблена в Харкові.

26 лютого

Київ. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про поліпшення порядку кредитування колгоспів Сільгоспбанком». Постанова спрямована на підтримання колгоспів у піднесенні сільськогосподарського виробництва, забезпечення повного та ефективного використання

колгоспами кредиту Сільгоспбанку, а також ліквідації великої кількості норм і строків кредитування.

Київ. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про проведення щорічного технічного огляду автотранспорту народного господарства УРСР». Постановою було ухвалено провадити щороку з 15 квітня до 15 травня техогляд автотранспорту народного господарства в усіх областях.

1 березня

Ялта. Повідомляється про відкриття постійної виставки у Всесоюзному науково-дослідному інституті «Магарач» – найстарішому науковому закладі країни, що займався проблемами виноробства. На виставці представлені – колекція більше 700 сортів винограду (найбільша в СРСР), зразки вин, виготовлені починаючи з 1893 р., друковані твори працівників інституту, зразки сільськогосподарських машин для обробітку винограду, сконструйовані в «Магарачі».

9 березня

Москва. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанову «Про зміну практики планування сільського господарства» – надзвичайно сміливий для тих років документ, що вносив значні зміни у практику планування сільськогосподарського виробництва.

Київ. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про проектування і встановлення бюстів героїв соціалістичної праці – передовиків сільського господарства, нагороджених другою золотою медаллю “Серп і молот”».

12 березня

Київ. Повідомляється, що колектив заводу радіоапаратури випустив першу партію магнітофонів «Дніпро-5», створений конструкторами підприємства, призначений для індивідуального користування.

Горлівка. Повідомляється, що новостворена фабрика баянів випустила першу партію баянів «Донбас».

18 березня

Москва. Указ президії ВР СРСР про відміну призову (мобілізації) молоді в ремісничі та залізничні училища.

25 березня

Київ. Розпорядження РМ УРСР «Про припинення викладання іспанської мови в середніх школах, замінивши її викладання англійською, німецькою або французькою».

Керч. Закінчено будівництво паромної залізничної переправи через керченську протоку, яка дозволяє подолати шлях від станції Крим до станції Кавказ менше як за 1 годину.

5 квітня

Москва. Опубліковано звернення ЦК КПРС і РМ СРСР до всіх партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, робітників,

інженерно-технічних працівників і службовців Радянського Союзу із закликом допомогти зміцнити відсталі колгоспи керівними кадрами.

7 квітня

Жданов. Повідомляється, що на заводі «Азовсталь» введено в дію новий цех по виробництву мінерального добрива для сільського господарства з відходів мартенівського виробництва – шлаків.

Луцьк. Повідомляється про відкриття на взуттєвій фабриці цеху модельного взуття.

13 квітня

Львів. Закінчено будівництво нового аеровокзалу.

Київ. Повідомляється, що завод радіоапаратури випустив дослідну партію нових телевізорів: звичайні телевізори «КВН-49» із збільшеним екраном типу «Г-2» («Ленінград»).

25 квітня

Сталіно. З ініціативи комсомольців міста серед молоді Донбасу розпочалися змагання за краще озеленення і благоустрій міста та робітничих селищ.

29 квітня

Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанови «Про заходи по впорядкуванню на території України місць, пов'язаних із життям і діяльністю великого українського народного поета-революціонера Т. Шевченка».

12 травня

Опубліковано постанову РМ СРСР про випуск Державної позики розвитку народного господарства СРСР. Випуск 1955 р. на суму 32 млрд. руб. строком на 20 років.

21 травня

Київ. Рада міністрів УРСР затвердила «Статут дитячого будинку системи Міністерства освіти УРСР», який регулював прийом і випуск вихованців, умови виховання дітей у дитячому будинку, забезпечував діяльність дитячих організацій (піонерів, дитячої ради), встановлював обов'язки для службових осіб дитячого будинку, визначав функції педагогічної ради, піклувальної ради та ін.

27 липня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про організацію в м. Києві Українського державного цирку». Міністерство культури отримало завдання: затвердити до 15 серпня керівний склад цирку; підібрати групу висококваліфікованих акторів з різних жанрів циркового мистецтва; забезпечити початок прилюдних виступів цирку до 1 листопада поточного року.

8 серпня

Москва. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову про відпустки і умови праці підлітків.

22 вересня

Київ. ЦК КП(б)У і Рада міністрів УРСР прийняли постанову «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва».

23 вересня

Київ. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про утворення комісії Президії Ради Міністрів УРСР з питань виробництва товарів широкого вжитку». Комісія створена з метою організації справи систематичного вивчення потреб населення республіки в товарах широкого вжитку і більш оперативного рішення питань, пов'язаних із збільшенням виробництва продовольчих товарів.

Вересень

Надано амністію громадянам, які співробітничали у роки війни з німцями. Амністія мала важливе значення, оскільки чимало українців, особливо мешканців західного регіону, що залишились під німецькою окупацією безпідставно звинувачувалися у «посібництві ворогові» і відправлялися у Сибір або інші відділені райони СРСР.

18 жовтня

Пуск Каховської гідроелектростанції на Дніпрі.

4 листопада

Москва. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві».

8 листопада

Київ. Відкрито перший в Україні широкоекранний кінотеатр.

23 грудня

Київ. Рада міністрів УРСР ухвалила розпорядження «Про надання права працівникам міліції (у форменому одязі) безплатного проїзду міським транспортом: у трамваях, автобусах, тролейбусах та метро».

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамович Я. ч. 1–2 335
Абрамський ч. 1–2 229
Авраменко П. ч. 3 80, 81
Агеєв О. ч. 3 29
Адаменко М. ч. 3 31, 32
Адамовський В. ч. 1–2 132
Акімов С. ч. 3 248
Акіншева І. ч. 1–2 16
Аксенов ч. 1–2 164
Акулов ч. 3 66
Александров ч. 3 77
Алексеєнко М. (Микола А.) ч. 1–2 269
Алексій (Буй), єпископ ч. 3 103
Алексій, Патріарх Московський і всієї Русі ч. 3 92, 106, 241
Алексопулос Г. ч. 3 28
Аллїлуєва С. ч. 1–2 341
Алфьоров М. ч. 1–2 97, 133
Ананченко Ф. ч. 3 212
Ангелов ч. 3 19
Андреєвський Г. (Андреевский Г.) ч. 1–2 184, 206
Андріященко ч. 3 76, 77
Андрусенко М. ч. 3 13
Андрусяк М. ч. 1–2 180
Андрухів І. ч. 3 95, 109, 141, 143, 148
Андрушків Б. ч. 3 148
Андрушко В. ч. 1–2 233, 248
Антоній, єпископ Станіславський ч. 3 107
Антонович Д. ч. 1–2 180
Антонян Ю. ч. 1–2 272, 291
Апанович О. ч. 1–2 33
Аргал ч. 3 44
Арель Д. ч. 1–2 109
Аристотель ч. 1–2 41
Аркуша О. ч. 1–2 173
Армстронг Дж. ч. 1–2 134
Атаманчук ч. 1–2 345
Атанасов ч. 1–2 344
Афанасьєв Ю. ч. 1–2 32
Ахматова А. ч. 1–2 239

Бабасов ч. 3 120
Бабюх В. ч. 1–2 72
Бадзьо Ю. ч. 1–2 196, 207
Бажан О. ч. 1–2 175, 176
Базилевич ч. 3 52
Байнштейн ч. 1–2 242
Баклі М. ч. 1–2 111, 136
Бандера С. ч. 1–2 119, 137
Баран В. ч. 1–2 175, 176; ч. 3 142
Баранов М. ч. 3 13
Барановська Н. ч. 1–2 349
Барановський ч. 3 102
Барило ч. 3 62
Барі Дьола ч. 3 112
Батхан І. ч. 1–2 335
Бауер Р. ч. 1–2 113, 114, 137
Бахтін М. ч. 1–2 64; ч. 3 185
Бевин Е. ч. 1–2 311
Безансон А. ч. 1–2 346
Бел А. ч. 1–2 117
Беленко А. ч. 1–2 149
Белецький ч. 1–2 315
Беловінський Л. ч. 1–2 47
Бендас Д. ч. 3 143
Бенюмов ч. 1–2 314
Бергер П. ч. 1–2 40, 69
Бердяєв М. ч. 1–2 41
Бережко К. ч. 3 116, 145
Берія Л. ч. 1–2 155, 278, 279; ч. 3 250
Берк П. ч. 1–2 16, 244
Бернес М. ч. 1–2 239
Бернстейн Ф. ч. 1–2 109, 135
Бернштейн ч. 1–2 314
Бертон К. ч. 1–2 111, 136
Беумерс Б. ч. 1–2 125, 138
Біланюк П. ч. 1–2 135
Білас І. ч. 3 86
Білецький Л. ч. 1–2 180
Білокінь С. ч. 3 103, 142
Блехман ч. 3 69
Блок М. ч. 1–2 12, 13, 17, 45

Бобильков ч. 3 66
Бобров Л. ч. 1–2 158
Богданов ч. 1–2 164
Богданов Т. ч. 1–2 170
Боднар Г. ч. 1–2 86, 130
Бодолма М. ч. 3 64
Бойко ч. 3 74
Бойко В. ч. 3 31
Бойцов М. ч. 1–2 33
Бомбін ч. 3 61
Бондаренко ч. 1–2 315
Бондаренко М. ч. 3 80
Бондарчук П. ч. 1–2 15, 83, 101, 102, 128, 134; ч. 3 186, 225
Боровик І. ч. 1–2 246
Борев Ю. ч. 1–2 38
Бородай ч. 3 43
Бородайчук ч. 3 64
Бородін Є. ч. 1–2 173
Борщ Л. ч. 1–2 290
Борщевич В. ч. 3 141, 142
Боряк О. ч. 1–2 33
Боун Дж. ч. 1–2 28
Боцюрків Б. ч. 1–2 120, 121, 137; ч. 3 105, 142, 143
Боярчук П. ч. 1–2 288
Брежнев Л. ч. 3 349
Брехман ч. 3 79, 80
Броварник Б. ч. 1–2 203
Бродель Ф. ч. 1–2 12, 17, 29, 30, 45, 70
Бубенний М. ч. 1–2 239
Бугаєвич І. ч. 1–2 38
Бугай І. ч. 1–2 314
Будка М., єпископ ч. 3 106, 241
Будурович Б. ч. 1–2 121
Бузина О. ч. 1–2 32
Бурдо М. ч. 1–2 120
Бутенко Г. ч. 3 244
Буцько О. ч. 1–2 93, 95, 131, 289
Бучило ч. 1–2 311
Бучко І., архиєпископ ч. 3 105
Бушуєв ч. 3 159
Бянкін ч. 1–2 298

Вайт С. ч. 1–2 111, 136
Вакс ч. 3 69
Валерія К. *див.* Комендантова В.
Вальденфельс Б. ч. 1–2 48
Ванні Е. ч. 1–2 311, 341
Варавко ч. 3 66
Васильєв А. ч. 1–2 345
Вебер М. ч. 3 219, 227
Вейсмюллер Дж. ч. 1–2 238
Велика Є. ч. 3 41
Великий Ф. ч. 3 41
Величенко С. ч. 1–2 111, 125, 136, 138
Велькович ч. 3 54
Верба І. ч. 1–2 194, 196, 201, 206–208
Вердері К. ч. 1–2 111
Веселова О. ч. 1–2 81, 82, 127; ч. 3 171, 219–227
Винар Л. ч. 1–2 134, 135
Виноградська Г. ч. 1–2 127
Винниченко І. ч. 1–2 292
Вихованець ч. 3 76, 77
Вишиванюк О. ч. 3 118, 145
Віднянський С. ч. 1–2 173
Вільде І. ч. 3 183, 224
Вільховий П. ч. 3 96, 111, 113, 118, 127, 129, 130
Вільховий Ю. ч. 3 144
Віола Л. ч. 1–2 117
Вітюкіна Т. ч. 1–2 298
Владимиров ч. 1–2 164
Власенко ч. 1–2 229
Вовк В. ч. 1–2 84, 128
Вознесенський М. ч. 1–2 294
Возний Ф. ч. 1–2 152
Вознюк ч. 3 76
Возняк М. ч. 1–2 195, 198, 207
Войналович В. ч. 3 141, 142, 144, 147, 148
Вокалюк ч. 3 77
Волгін В. ч. 3 12
Волдер Е. ч. 1–2 107
Волков І. ч. 1–2 157, 175
Волкова ч. 3 44
Волкогонов Д. ч. 1–2 194, 207

Володимир Г. *див.* Галяпа В.
Волошин А. **ч. 1–2** 180
Волошин Ю. **ч. 3** 143
Волощук Г. **ч. 3** 31, 32
Воробек К. **ч. 1–2** 111
Воробйов Н. **ч. 1–2** 198
Ворошилов К. **ч. 1–2** 277
Восленський М. (Восленский М.) **ч. 1–2** 140, 173, 349
Вронська Т. **ч. 1–2** 15, 256, 290
Вулф Л. **ч. 1–2** 121
Вулф Т. **ч. 1–2** 109
Вуянко М. **ч. 3** 146

Г'юїтт М. **ч. 1–2** 23
Гаврилов **ч. 3** 66
Гаврилов В. **ч. 1–2** 84, 91, 97, 98, 129, 131, 133
Гаврилюк О. **ч. 1–2** 133; **ч. 3** 145, 147, 148, 175, 223
Гавриш **ч. 1–2** 343
Галан Я. **ч. 3** 143, 225
Галина Я. *див.* Яхно Г.
Галкін **ч. 1–2** 329
Галочкін **ч. 3** 74
Галузинська **ч. 1–2** 227
Галушко М. **ч. 1–2** 330
Галяпа В. (Володимир Г.) **ч. 1–2** 271, 291
Гальчак С. **ч. 1–2** 93, 131, 289
Гальчевський В. **ч. 3** 45
Гальченко Б. **ч. 1–2** 216
Гальченко С. **ч. 1–2** 84, 130
Ганєв Г. **ч. 1–2** 344
Гантінгтон С. (Хантингтон С.) **ч. 3** 90, 140
Гарбо Г. **ч. 1–2** 238
Гаріс Дж. **ч. 1–2** 28
Гаркуша-Омельченко П. **ч. 1–2** 157
Гегель Ф. **ч. 1–2** 43, 44
Гейнзен Дж. **ч. 1–2** 109, 117, 135, 137
Гекстер Дж. **ч. 1–2** 30
Гелбек Й. **ч. 1–2** 107, 117, 118, 137
Гендельман Г. **ч. 3** 44
Генега Р. **ч. 1–2** 100, 133; **ч. 3** 180, 224
Генералов **ч. 3** 74

Генчі А. ч. 3 112
Герасимова Г. ч. 1–2 84, 93, 99, 102, 130, 132, 134;
ч. 1–2 223, 246
Герасимова М. ч. 3 179, 224
Гердаєв А. ч. 1–2 335
Герегова С. ч. 1–2 100, 101, 129, 134
Геродот ч. 1–2 35
Геслер Дж. ч. 1–2 28, 111
Гіл К. ч. 1–2 12
Гілтон Р. ч. 1–2 12
Гінзбург Є. ч. 1–2 275, 276, 291
Гінсбург ч. 3 79
Гірц К. ч. 1–2 12
Гітлер А. ч. 1–2 179
Гладаревський М. ч. 3 137
Гладкий ч. 1–2 305
Гладков Ф. ч. 1–2 37
Глебов Г. ч. 3 42
Глінка М. ч. 1–2 238
Глух Ф. ч. 3 69
Глушенко ч. 3 29
Гобсбавм Е. ч. 1–2 12, 32
Гоголь М. ч. 1–2 230
Год Б. ч. 3 144
Голдман В. ч. 1–2 111, 136
Голинний І. ч. 3 75, 76, 78
Голиш Г. ч. 1–2 94, 132
Голиш Л. ч. 1–2 94, 132
Голіков П. ч. 1–2 253, 265; ч. 3 241
Голіусова ч. 1–2 215
Голквіст П. ч. 1–2 109
Голобородько І. ч. 1–2 169
Головатенко О. ч. 1–2 290
Головей В. ч. 3 148
Голуб П. ч. 3 41
Голубко В. ч. 1–2 133
Гольдберг ч. 1–2 211
Гольдштейн А. ч. 1–2 228
Гоненко О. ч. 1–2 298
Гончар І. ч. 3 30, 31
Гончар О. ч. 1–2 239

Гончар Р. **ч. 3** 180
Гончаров **ч. 1–2** 164
Горбач С. **ч. 3** 105, 142
Горбенко М. **ч. 3** 13
Горбуров К. **ч. 3** 215, 227
Гординська **ч. 3** 20
Гордон Л. **ч. 1–2** 198, 201, 207
Горева О. (Олександра Г.) **ч. 1–2** 262, 268
Горенштейн **ч. 1–2** 229
Горобець В. **ч. 1–2** 16
Городнюк **ч. 3** 64
Горосевич **ч. 3** 69
Горпинич І. **ч. 1–2** 313
Горшаков Л. **ч. 1–2** 231
Горький О. **ч. 1–2** 195, 198
Госкінг Дж. (Хоскінг Дж.) **ч. 1–2** 191, 207
Гоячов **ч. 3** 62
Грабовський В. **ч. 3** 10
Грачов Н. **ч. 1–2** 186, 312
Гречка В. **ч. 3** 215
Гречуха М. **ч. 1–2** 218; **ч. 3** 166
Григоренко С. **ч. 3** 145, 148
Григор'єв **ч. 3** 60
Григорчук **ч. 3** 62
Гриньов Д. **ч. 1–2** 147
Грицай **ч. 3** 159
Гришко Г. **ч. 3** 23, 79
Грін **ч. 1–2** 297
Грінберг **ч. 3** 57
Грінченко **ч. 1–2** 313
Грінченко Г. **ч. 1–2** 77, 92, 127, 131, 289
Гронський **ч. 1–2** 307
Грушецький І. **ч. 3** 19, 27, 28, 171, 243, 259
Грушова Т. **ч. 3** 115, 144, 145, 147
Гудзенко П. **ч. 1–2** 175
Гудзяк Б. **ч. 1–2** 127
Гулай В. **ч. 3** 221
Гулак **ч. 3** 33
Гупер С. **ч. 1–2** 117
Гурай **ч. 1–2** 236
Гурін І. **ч. 3** 132

Гурін М. ч. 3 31
Гуркіна С. ч. 1–2 127
Гусєв В. ч. 1–2 19
Гуслистий К. ч. 3 107

Горліцкі Й. ч. 1–2 117, 137

Давиденко А. ч. 1–2 154
Даниленко В. ч. 1–2 14, 84, 129, 130, 175, 207, 351
Данилиха Н. ч. 1–2 95, 96, 132, 133
Данилюк ч. 3 62
Данган В. ч. 1–2 136
Дардалан ч. 3 73
Джугава В. ч. 1–2 351
Девід М. ч. 1–2 28
Делеган М. ч. 3 145
Демешев ч. 1–2 164
Демушкіна ч. 3 74
Демченко Т. ч. 3 175, 223
Денисюк І. ч. 1–2 230, 232, 247, 248
Джилас М. ч. 1–2 140, 173
Джовіт К. ч. 1–2 107
Дзюба І. ч. 1–2 206
Діденко М. ч. 1–2 44; ч. 3 132
Дідро Д. ч. 1–2 44
Дімаров А. ч. 1–2 190, 207
Дмитриєв О. ч. 1–2 335
Дмитрієнко М. ч. 1–2 238, 246
Днепров В. ч. 1–2 64
Добржанський ч. 1–2 302
Добровольський В. ч. 1–2 211, 227, 239, 244, 247
Добрянський М. ч. 1–2 311
Довженко О. ч. 1–2 125, 138, 154, 174
Довгань К. ч. 1–2 247
Дождєв О. ч. 3 67
Доза А. ч. 3 169, 221
Долгорученко ч. 3 74
Долинянська Т. ч. 1–2 128
Доманський Ф. ч. 3 132
Домашовець В. ч. 3 144
Домбровська ч. 1–2 315

Донченко Є. ч. 3 157
Дорошенко Д. ч. 1–2 180
Дорошко М. ч. 1–2 140, 173
Доценко ч. 1–2 149
Доценко Р. ч. 3 31, 32
Драгоманов М. ч. 1–2 21
Драфт ч. 3 63
Драч ч. 3 127
Дрига ч. 3 71
Дрожжин В. ч. 1–2 19
Дроздов Г. ч. 3 70
Дубенко Н. ч. 1–2 219
Дубинець Г. ч. 3 133
Дуд П. ч. 3 60
Дудник ч. 3 132
Дудник В. ч. 1–2 84, 128
Дудченко ч. 3 69
Дюрк ч. 3 110
Дюркгайм Е. ч. 3 119, 146
Дядечко Н. ч. 1–2 299

Едель М. ч. 1–2 111, 136
Едмондсон Л. ч. 1–2 111
Едмундс Н. ч. 1–2 125, 138
Елдіні І. ч. 3 23
Еліас Н. ч. 1–2 25
Еліс Дж. ч. 1–2 120
Елькін Ю. ч. 1–2 277
Елькіна С. ч. 1–2 276, 277
Енджел Б. ч. 1–2 111, 137
Епплбом Е. ч. 1–2 292
Епштейн А. ч. 1–2 18
Ерен Л. ч. 1–2 109
Еренбург І. ч. 1–2 241
Етвуд Л. ч. 1–2 111, 137
Етингер ч. 1–2 239

Євген Р. *див.* Руднев Є.
Євсівлєєв ч. 3 66
Скельчик С. ч. 1–2 124, 125, 138
Єленський В. ч. 3 130, 140, 147

Ємчик І. ч. 1–2 241
Єрмак О. ч. 3 86, 174, 175, 222, 223
Єрмінов М. ч. 3 61
Єфименко ч. 3 32

Жданов А. ч. 1–2 148, 159, 318; ч. 3 173
Жмарєв М. ч. 1–2 241
Жуков В. ч. 3 261
Жуков Г. ч. 3 21, 181
Жулинський М. ч. 1–2 351
Журавльов ч. 3 71

Забокрицький ч. 1–2 228
Заболотний В. ч. 1–2 336
Завальнюк ч. 1–2 248
Заваринський Ф. ч. 3 60
Завгородній М., полк. ч. 3 176
Загенмістр ч. 1–2 229
Задніпровський О. ч. 3 224
Задодаєв ч. 1–2 308
Зазибін ч. 1–2 203
Зак В. ч. 1–2 330
Захаров ч. 1–2 148
Захарченко ч. 3 133
Захвацький ч. 3 48
Заярнюк А. ч. 1–2 16, 127
Збанацький ч. 3 31
Зверєв А. ч. 1–2 311, 315, 349; ч. 3 269
Зеленюк І. ч. 1–2 223
Земберг В. ч. 3 31
Земон-Девіс Н. ч. 1–2 12
Земсков В. (Земсков В.) ч. 1–2 253, 289, 290
Зіма В. (Зима В.) ч. 3 37, 88, 170, 221
Зідер Р. ч. 1–2 31
Зімон Г. ч. 3 96, 141
Зінченко ч. 1–2 302; ч. 3 22
Зінченко Г. ч. 1–2 324
Зінчук ч. 1–2 226
Зінчук І. ч. 3 61
Зленко ч. 3 66
Зозуленко М. ч. 1–2 253; ч. 3 241

Золочевський ч. 3 156

Зубкова Є. (Зубкова Е.) ч. 1–2 32, 75, 76, 87, 150, 156, 158, 161, 174, 175, 193, 199, 206–208, 226; ч. 3 26, 85, 87

Іван К. *див.* Клименко І.

Іваненко В. ч. 1–2 324

Іваничук Р. ч. 1–2 232, 248

Іванов І. ч. 3 112

Іванченко В. ч. 1–2 140

Іванченко Д. ч. 3 102

Іващенко І. ч. 1–2 346

Ігрушин-Медін ч. 3 51

Іларіон, єпископ Мукачевський і Ужгородський ч. 3 110

Іліч М. ч. 1–2 111, 136, 137

Ілляшенко О. ч. 1–2 290

Ільф І. ч. 1–2 239

Ільченко ч. 1–2 305

Ільченко З. ч. 3 45, 46

Інеса М. *див.* Мірчевська І.

Інкелес А. ч. 1–2 113, 114, 137

Іоан, митрополит Київський і Галицький ч. 3 101, 123

Іовчук М. ч. 3 107

Іосиф (Петрових), митрополит Ленінградський ч. 3 103

Ісайкіна О. ч. 1–2 84, 128

Ігон К. ч. 1–2 109

Іщук ч. 3 32

Каган ч. 3 62

Каганович Л. ч. 1–2 341, 342, 344, 346; ч. 3 11, 16, 247–250

Калесников ч. 3 76

Калінін М. ч. 3 92

Калініченко В. ч. 1–2 82, 128; ч. 3 170, 221

Кам'янський П. ч. 3 109, 143

Камбур І. ч. 1–2 344

Камю А. ч. 1–2 41

Каплан ч. 3 51

Капсиз К. ч. 3 102

Кара-Огли ч. 3 75

Карась А. ч. 3 60

Карін ч. 3 101

Карлев Д. (Митя) ч. 3 138

Карпенко А. ч. 1–2 198, 199
Карпенко-Карий І. ч. 1–2 217
Карпов Г. ч. 3 93, 95, 98
Карсавін Л. ч. 1–2 20
Карягін В. ч. 3 173
Касянова ч. 1–2 215
Касьянов ч. 3 76
Касьянов Г. ч. 1–2 130, 197, 207
Квашенкин А. ч. 1–2 175
Квят ч. 3 80
Келегер С. ч. 1–2 120
Келі К. ч. 1–2 125, 138
Кенез П. ч. 1–2 125
Кирилюк Є. ч. 1–2 204
Кирилюк С. ч. 1–2 215, 220, 222, 245, 246
Кириченко В. ч. 1–2 128
Кириченко О. ч. 1–2 167, 213, 217, 283; ч. 3 33, 157, 260
Кишка В. ч. 3 126
Кінгстон-Ман Е. ч. 1–2 111, 136
Кіп Дж. ч. 1–2 108, 135
Кіров С. ч. 1–2 276
Кісь О, ч. 1–2 127
Кіцак В. ч. 1–2 95, 132; ч. 3 221
Клементс Б. ч. 1–2 111
Клименко І. (Іван К.) ч. 1–2 261, 268, 269
Клиновский ч. 1–2 344
Клімов С. ч. 1–2 299
Клопов Е. (Клопов Э.) ч. 1–2 198, 201, 207
Клукхон К. ч. 1–2 113, 114, 137
Клюс С. ч. 3 29
Ключевський В. ч. 1–2 21
Кобко ч. 1–2 308
Ковалюк Р. ч. 1–2 236, 248
Коваль ч. 1–2 344
Коваль М. ч. 1–2 289, 350, 351
Коваль О. ч. 3 31
Коваль Ф. ч. 3 32
Ковальський М. ч. 1–2 289
Ковальчук М. ч. 3 72, 259
Кованов Б. ч. 3 50
Ковпак Л. ч. 1–2 207, 348; ч. 3 170, 219, 221, 222

Ковтун ч. 3 132
Когут П. ч. 1–2 133
Козаков ч. 1–2 297
Козир П. ч. 1–2 143
Козлов ч. 1–2 156
Козлова Н. ч. 1–2 52, 55
Козловський ч. 3 69
Козюля І. ч. 1–2 326
Кокка Ю. ч. 1–2 25, 26
Колбасов ч. 1–2 161
Колеса О. ч. 1–2 180
Колінгвуд Р. ч. 1–2 55
Колінов А. ч. 1–2 148
Колісник Ф. ч. 3 13
Колодієв ч. 3 25
Колодний А. ч. 3 140, 145
Коломієць ч. 3 72
Колотов ч. 3 43
Колпаков ч. 3 70
Колюшев І. ч. 1–2 234
Коляструк О. ч. 1–2 14, 16; ч. 3 225
Комаринець О. ч. 1–2 230, 247
Комаринець Т. ч. 1–2 236
Комарницький О. ч. 1–2 248
Комаров В. ч. 3 80, 81
Комаровський ч. 1–2 152
Комендантова В. (Валерія К.) ч. 1–2 270
Кондур ч. 1–2 297
Коновалов Г. ч. 1–2 239
Кононенко В. ч. 1–2 82, 86, 128, 130, 247; ч. 3 86, 87, 162, 170, 220, 222, 223
Кононенко І. ч. 1–2 157
Константиновський Г. ч. 3 138
Константинова ч. 1–2 344
Конце В. ч. 1–2 31
Копиленко О. ч. 1–2 239
Копиця Д. ч. 1–2 227
Кордуба О. ч. 3 26
Корнаї Я. ч. 1–2 107, 111, 136
Корнієнко ч. 3 43
Корнієць Л. ч. 3 173

Корніцький ч. 3 45
Короленко В. ч. 1–2 143
Коротченко Д. ч. 1–2 335; ч. 3 48, 64, 67, 173, 245
Корочевцева ч. 1–2 305
Корчовий Г. ч. 3 109
Косий ч. 3 53
Косирчук ч. 1–2 343
Косей Ю. ч. 3 108, 143
Костельник Г. ч. 3 106, 107, 143
Костенюк ч. 3 76
Костюченко ч. 3 21
Котляр Є. ч. 3 129, 147
Котляр Л. (Леонід К.) ч. 1–2 263
Котляр М. ч. 1–2 233, 238, 248
Котляров ч. 3 71
Котульський Т. ч. 3 66
Кох Е. ч. 1–2 179
Кохановська ч. 3 45
Коць ч. 1–2 174
Коцюбинська М. ч. 1–2 58, 71
Кошевой ч. 3 69
Кошель М. ч. 3 27
Кошина ч. 3 68
Кошперовський ч. 1–2 308
Кравцов В. ч. 1–2 213, 239, 245, 246
Кравченко Б. ч. 3 221
Кравченко В. ч. 1–2 82, 127; ч. 3 225
Кравченко П. ч. 1–2 33
Кравчук А. ч. 1–2 121
Крамаренко С. ч. 1–2 301
Красильников П. ч. 1–2 310
Красільніков С. (Красильников С.) ч. 1–2 250, 288
Красножон Н. ч. 1–2 91, 131
Красноок О. ч. 3 31
Кремень В. ч. 1–2 34
Кремльова І. (Кремлева І.) ч. 3 135, 148
Кривко Я. ч. 3 22
Кривчик Г. ч. 1–2 33
Крижанівський Т. ч. 3 160
Крилова А. ч. 1–2 111, 118, 136, 137
Крип'якевич І. ч. 1–2 175, 315

Кровлі Д. ч. 1–2 109
Круглов С. ч. 1–2 273, 274, 278–280
Крупина В. ч. 1–2 15, 82, 86, 103, 128, 130; ч. 3 222–225
Крупницький Б. ч. 1–2 180
Кудрявцев ч. 1–2 274
Кузьменко ч. 3 75
Кузьменко Є. ч. 3 31
Кук В. ч. 1–2 338, 351
Кулаковська Л. ч. 1–2 331
Кулиба ч. 3 74
Кулик І. ч. 1–2 314
Куліченко К. ч. 3 126
Куліш П. ч. 1–2 21
Кульчицький С. ч. 1–2 173
Купріянов А. ч. 1–2 49
Курмаз М. ч. 3 22
Курочкін А. ч. 3 176
Кучер В. ч. 3 221
Кучерук В. ч. 3 166
Кучерявий П. ч. 3 129
Кучинський Ю. ч. 1–2 23
Кушнерьова Ю. ч. 1–2 33
Кушніров О. ч. 3 157
Кушнірук Д. ч. 3 66

Лаас Н. ч. 1–2 14
Лавренов ч. 1–2 157
Лазаренко Є. ч. 1–2 213
Лазарєв ч. 3 63
Лап'єр Б. ч. 1–2 117, 137
Ле І. ч. 1–2 239
Лебедева ч. 1–2 184, 307
Лебедев, полк. ч. 3 158
Лебіна Н. (Лебина Н.) ч. 1–2 32, 70, 188, 191, 196, 202, 206–208
Левикін В. ч. 1–2 94, 132
Левін М. ч. 1–2 32
Левченко ч. 3 68
Лелеко В. ч. 1–2 46
Ленартович О. ч. 1–2 100, 133
Ленін В. ч. 1–2 146, 191, 264
Ленцик В. ч. 3 143

Леонід К. *див.* Котляр Л.
Леся Українка **ч. 3** 224, 265
Летягін **ч. 3** 62
Лефевр А. **ч. 1–2** 46
Лещенко **ч. 3** 76
Лейбовіч О. (Лейбович О.) **ч. 1–2** 165, 175
Лисенко **ч. 1–2** 215
Лисенко М. **ч. 1–2** 240
Лисенко О. **ч. 1–2** 92, 131, 140; **ч. 3** 141
Лисенко Т. **ч. 3** 264
Лиско В. **ч. 3** 107, 143
Лисиця **ч. 3** 33
Литвиненко В. **ч. 3** 215
Лихолат А. **ч. 3** 107
Лібер Дж. **ч. 1–2** 125, 138
Ліндман М. **ч. 1–2** 13, 16
Лобаєв А. **ч. 3** 81
Лобода М. **ч. 1–2** 94, 132; **ч. 3** 226
Лозин **ч. 3** 68
Лосев **ч. 1–2** 344
Лотман Ю. **ч. 1–2** 50, 61
Лубянський **ч. 3** 72
Лукман Т. **ч. 1–2** 40, 69
Луначарський А. **ч. 3** 99
Луцький Ю. **ч. 1–2** 125, 138
Людмила Т. *див.* Тарасенко-Залевська Л.
Ляховський І. **ч. 3** 20
Ляшевський І., єпископ **ч. 3** 106, 241

Мавдслі Е. **ч. 1–2** 111, 136
Мазепа І. **ч. 1–2** 198
Мазніченко **ч. 3** 43
Мазніченко К. **ч. 3** 81
Мазур **ч. 3** 54
Майборода **ч. 1–2** 333
Макаренко **ч. 3** 13
Макарій (Оксіюк), єпископ Львівський і Тернопільський **ч. 3** 106,
143
Макаров Ю. **ч. 1–2** 348, 351
Мак-Деффі М. **ч. 1–2** 326
Маковійчук І. **ч. 1–2** 128; **ч. 3** 86

Маковський ч. 1–2 231, 232
Максимов ч. 3 29
Маланець С. ч. 3 20
Маланюк Є. ч. 1–2 58
Маленков Г. ч. 1–2 198, 275, 279; ч. 3 111
Маликов ч. 3 77
Маліна ч. 3 32
Малкін ч. 1–2 307
Малкуш Л. ч. 3 26
Маля М. ч. 1–2 32
Мандебура О. ч. 1–2 176
Манзін ч. 3 74
Мар'яновський ч. 3 57
Маренков М. ч. 1–2 238
Маринчук ч. 3 29
Маркс К. ч. 1–2 45, 347
Маркузе Г. ч. 1–2 41
Марочко В. ч. 1–2 127, 247; ч. 3 221
Марплз Д. ч. 1–2 111, 119, 136, 137
Мартинов О. ч. 3 156
Мартін Т. ч. 1–2 107
Марусик Т. ч. 1–2 90, 100, 101, 131, 133
Марш Р. ч. 1–2 111
Маслаков ч. 1–2 164
Матушак К. ч. 3 87
Маффесолі М. ч. 1–2 46
Мацейко М. ч. 3 80, 81
Маяковський В. ч. 1–2 239
Мекушко ч. 3 76
Мельник ч. 3 61
Мельник М. ч. 3 107
Мельников Л. ч. 1–2 319, 344; ч. 3 19, 21, 27–29, 32, 72, 75, 77, 181, 259
Мельничук ч. 1–2 307
Мельніков ч. 1–2 153, 341
Меньковський В. ч. 1–2 134
Мертон Р. ч. 1–2 115
Метьюз М. ч. 1–2 109, 136
Меховський ч. 1–2 302
Микола А. *див.* Алексеєнко М.
Миколай (Ярушевич), митрополит ч. 3 96, 136

Микула Н. **ч. 3** 20
Милих **ч. 3** 52
Милусь В. **ч. 3** 142, 147, 148
Миргородський Л. **ч. 3** 81
Міронов Б. (Миронов Б.) **ч. 3** 136, 148
Мирончик І. **ч. 3** 27
Миртовський **ч. 1–2** 203
Михайл, єпископ Дрогобицький **ч. 3** 108
Михайлишин А. **ч. 3** 60
Михайлов **ч. 1–2** 336
Михайловський С. **ч. 1–2** 313
Михальчук **ч. 3** 71
Мізюра П. **ч. 1–2** 313
Мірчевська І. (Інесса М.) **ч. 1–2** 260, 262
Мірчук І. **ч. 1–2** 180
Міхаєва Л. **ч. 1–2** 238
Мічуда В. **ч. 1–2** 84, 129
Мовчан О. **ч. 1–2** 127
Мокренко А. **ч. 1–2** 213, 245
Молодченко **ч. 3** 28
Молотов В. **ч. 3** 106
Монастирева-Еншел Є. **ч. 1–2** 125, 138
Морозов **ч. 3** 66
Морозов Л. **ч. 1–2** 149
Мороко В. **ч. 1–2** 33
Мосунов **ч. 3** 67
Мотенко І. **ч. 1–2** 228
Моторкін **ч. 3** 71
Мудрова **ч. 1–2** 215
Муньє Е. **ч. 1–2** 41
Мусоргський М. **ч. 1–2** 238
Мухоєдов **ч. 1–2** 308

Нагаєвський І. **ч. 3** 133
Надольський Й. **ч. 1–2** 96, 97, 132
Назаренко І. **ч. 1–2** 218; **ч. 3** 33
Назаровський М. **ч. 3** 27
Наріжний С. **ч. 1–2** 180
Наседкін В. **ч. 1–2** 273
Наумов М. **ч. 3** 193
Нафанаїл, архимандрит **ч. 3** 138

Нахімович **ч. 3** 53
Нахшин **ч. 3** 80
Некlesa **ч. 1–2** 305
Нероденко В. **ч. 1–2** 240
Несмирний **ч. 3** 21
Нестеренко **ч. 3** 45
Нестеренко В. **ч. 3** 144
Нестор, єпископ Мукачівський **ч. 3** 108
Нестуля О.О. **ч. 3** 147
Нехтієнко **ч. 1–2** 164
Нечаєв **ч. 3** 200
Нечиталюк М. **ч. 1–2** 207
Некрасов **ч. 1–2** 336
Нидак І. **ч. 1–2** 297
Нирко **ч. 3** 71
Нідерле Л. **ч. 1–2** 32
Нікілєв О. **ч. 1–2** 90, 131
Нікітін **ч. 3** 64
Нікіфоров Н. **ч. 1–2** 157
Ніколаєва **ч. 1–2** 344
Ніколаєв **ч. 1–2** 303
Ніколаєць Ю. **ч. 1–2** 208
Нітхамер Л. **ч. 1–2** 30
Ніцше Ф. **ч. 1–2** 41
Ніцета Ю. **ч. 1–2** 156
Новиков **ч. 1–2** 302; **ч. 3** 72
Нолл В. **ч. 1–2** 37
Носенко **ч. 3** 77
Ночковський **ч. 3** 27
Нощенко П. **ч. 3** 166

Оболенська С. **ч. 1–2** 34
Оболонський А. (Оболонский А.) **ч. 1–2** 197, 201, 207, 208
Овсієнко О. **ч. 1–2** 314
Овчаренко **ч. 3** 74
Озимковський **ч. 3** 29
Олександра Г. *див.* Горєва О.
Олександра С. *див.* Синяєва О.
Олексєєвська **ч. 1–2** 305
Олексюк **ч. 1–2** 345
Олефір М. **ч. 1–2** 339

Ольшанський ч. 1–2 155
Омельчук Д. ч. 3 163, 176, 220, 223, 227
Онищенко ч. 1–2 297
Онищук ч. 3 48
Орел ч. 3 79–81
Орлов ч. 1–2 307
Ортега-і-Гассет Х. ч. 1–2 41
Ортяков ч. 3 62
Осокіна Є. ч. 1–2 32, 111, 136
Остапчук Г. ч. 3 20
Островська П. ч. 3 44, 45
Офуренко П. ч. 1–2 344
Очерет ч. 1–2 308
Ошкодер ч. 1–2 308

Павлов ч. 3 62
Павловський ч. 3 54
Павлюк Г. ч. 3 133
Пай ч. 3 64
Пайфер ч. 1–2 306
Палер ч. 3 52
Палладін О. ч. 1–2 222
Панасюк ч. 3 48
Панасюк Д. ч. 3 47, 67, 69, 152, 209, 252, 253
Панібратська ч. 3 74
Пантюшко В. ч. 3 28, 29
Панченко П. ч. 1–2 82, 127; ч. 3 109, 143, 224, 225
Панчишин Р. ч. 3 19
Парк Р. ч. 1–2 250
Пастернак Б. ч. 1–2 239
Пастушенко Т. ч. 1–2 15, 93, 127, 131, 289–291
Патон Є. ч. 3 271
Паторжинський ч. 3 44
Паустовський К. ч. 1–2 239
Пашко ч. 1–2 198
Пашко М. ч. 3 27, 28
Пашко Я. ч. 3 109
Пашков ч. 3 133
Пашкова ч. 1–2 196
Пашенко В. ч. 3 141, 142, 143
Пейн М. ч. 1–2 28

Пельвецький А. ч. 3 107
Первомайський Л. ч. 3 184, 224
Перепелиця ч. 3 21
Перехрест І. ч. 1–2 129
Перс ч. 3 80
Першина Т. ч. 1–2 89, 130, 140, 173
Петренко ч. 1–2 313
Петро Перший ч. 3 95
Петров ч. 1–2 318; ч. 3 66
Петров Г. ч. 3 16
Петров Є. ч. 1–2 239
Петров К. ч. 1–2 156
Петров О. ч. 1–2 242
Петрова І. ч. 1–2 248
Петровський Г. ч. 1–2 38
Петрон К. ч. 1–2 109
Печерський ч. 1–2 164
Пилявець Ю. ч. 1–2 128; ч. 3 86
Пирогов М. ч. 3 262
Пирожков С. ч. 1–2 82, 127
Підгорний М. ч. 3 82
Пінчбек А. ч. 1–2 23
Пінчук ч. 1–2 148
Піча Ю. ч. 1–2 244, 248
Платонова Н. ч. 1–2 96
Плахотний К. ч. 3 98, 135
Плохій С. ч. 1–2 121, 138
Погорецький ч. 3 134
Подкур Р. ч. 1–2 83, 128, 143, 173; ч. 3 174, 222, 223
Покотило ч. 3 21, 181
Поліщук ч. 1–2 315
Полонська-Василенко Н. ч. 1–2 194, 196, 202, 206
Полотай М. ч. 3 258
Полохало В. ч. 1–2 203, 208
Полтусов С. ч. 3 66
Поляк Р. ч. 1–2 203
Поляков ч. 3 51
Поляков Ю. ч. 1–2 200, 207
Полякова М. ч. 3 124, 146
Полян П. ч. 1–2 263, 289–291
Польовий Б. ч. 1–2 239

Попов ч. 3 66
Попп Р. ч. 1–2 100, 134
Посадская-Вандербек А. ч. 1–2 111
Посеніцький ч. 3 66
Потапов ч. 3 76, 77
Потильчак О. ч. 1–2 94, 132
Преображенська О. ч. 1–2 242
Присяжнюк Ю. ч. 1–2 83, 128
Пронь Т. ч. 1–2 95, 132
Проскурін ч. 3 64
Прохоренко О. ч. 1–2 15, 84, 91, 129, 131
Процук К. ч. 3 61
Пруниця С. ч. 1–2 223, 246
Пушкін О. ч. 1–2 43

Рабенчук О. ч. 1–2 15, 83, 86, 102, 128, 130, 134, 175; ч. 3 4,
153, 182, 189, 199, 219, 224–226
Рабінович ч. 3 80
Работа ч. 1–2 155
Рабштайн Я. ч. 1–2 335
Радівілова О. ч. 1–2 256
Радчик І. ч. 1–2 213
Радула В. ч. 1–2 244
Раздобудько К. ч. 1–2 278
Райбах ч. 3 21
Ракита В. ч. 3 20
Раковська-Хармстоун Т. ч. 1–2 121
Ранке фон Л. ч. 1–2 35
Распутько ч. 3 109
Рассел Ч. ч. 3 116
Рафлі Д. ч. 1–2 111
Рванцев ч. 1–2 164
Регута ч. 1–2 345
Резницка ч. 1–2 344
Рейд С. ч. 1–2 109, 111, 136, 137
Рейнгард А. ч. 1–2 201
Рембрандт ч. 1–2 43
Ремлюга ч. 1–2 155
Рєпа Ф. ч. 3 98
Решетар Дж. ч. 1–2 116, 136
Решетар О. ч. 3 66

Решетніков ч. 3 79
Рибай Є. ч. 3 27
Рибак І. ч. 1–2 84, 129, 251
Рибалка І. ч. 1–2 195, 197, 200, 207, 208
Риженков ч. 3 62
Риндюк ч. 3 72
Ричалова Т. ч. 3 21
Різ Р. ч. 1–2 111, 136
Ріккерт Г. ч. 1–2 19
Робсон П. ч. 1–2 238
Рог ч. 3 77
Роговий ч. 3 75
Родіонов ч. 1–2 164
Розанов В. ч. 1–2 44
Розенман Л. ч. 3 43, 44
Розін А. ч. 3 44, 45
Романов ч. 3 77
Романовський М. (Романовский М.) ч. 1–2 144, 174, 175
Романюк ч. 3 61
Романюк І. ч. 1–2 84, 85, 129, 130; ч. 3 222, 224
Ромжа Т., єпископ ч. 3 108, 109, 259
Росман Дж. ч. 1–2 111, 117
Росович В. ч. 3 106, 143
Рот-Ей К. ч. 1–2 111, 137
Рубльов О. ч. 1–2 130, 206
Руденко Р. ч. 3 7, 67, 69, 152, 209, 215, 252
Рудик ч. 1–2 346
Руднев Є. (Євген Р.) ч. 1–2 261, 262, 269
Рудніченко ч. 1–2 299
Рудницький Я. ч. 1–2 135
Рузвельт Ф. ч. 1–2 5
Русланова Л. ч. 1–2 238
Русначенко А. ч. 3 143, 224
Руссо Ж.-Ж. ч. 1–2 44
Рутерфорд Дж. ч. 3 116
Ряжских Є. ч. 1–2 289

С'єгельбаум Л. ч. 1–2 109
Савельєв ч. 1–2 229
Савицький ч. 1–2 236
Савченко ч. 1–2 313; ч. 3 9

Савченко М. ч. 1–2 290
Савченко С. ч. 1–2 151; ч. 3 182
Савчук ч. 1–2 229
Сакк ч. 1–2 307
Саливон ч. 1–2 223
Сальникова А. ч. 1–2 49, 55
Самуель Р. ч. 1–2 12
Санников ч. 1–2 312
Сапліна Є. ч. 1–2 33
Сапожник Б. ч. 3 44
Сарбей В. ч. 1–2 17
Саржан А. ч. 1–2 99, 133
Сафонов ч. 1–2 165
Сафонов Г. ч. 1–2 274
Сахаров ч. 3 123
Светашов ч. 1–2 312
Свешніков ч. 1–2 151
Свиридов І. ч. 3 50
Сворах С. ч. 1–2 91, 100, 101, 131, 134
Севостьянов ч. 3 76
Семедій І. ч. 3 143
Семенов ч. 3 66
Семенюк Т. ч. 1–2 228
Сеньків М. ч. 1–2 133
Сенявський А. ч. 1–2 56
Сергій (Страгородський), Патріарх Московський і всієї Русі ч. 3
94, 95, 103, 104
Сергійчук В. ч. 1–2 174; ч. 3 143, 146–148, 171, 222
Сергійчук О. ч. 1–2 245
Сердюк З. ч. 1–2 334
Сердюк Н. ч. 3 109, 143
Середяк А. ч. 1–2 133
Сивирин М. ч. 1–2 96, 132
Сидорін ч. 3 75
Симонов К. ч. 1–2 194, 207
Синецький А. ч. 1–2 178, 206
Синяєва О. (Олександра С.) ч. 1–2 269, 290
Сиров В. ч. 1–2 41
Сисин Ф. ч. 1–2 120–122, 138
Ситенко ч. 3 64
Ситий Ю. ч. 3 27

Сільченко ч. 3 71
Сінцов ч. 3 77
Сінько ч. 1–2 164
Скатенко ч. 1–2 332
Скирда М. ч. 3 82
Скот Дж. ч. 1–2 12
Скрипник Д. ч. 1–2 154
Славко Т. ч. 1–2 33
Слейтер Т. ч. 1–2 125
Слесарев ч. 3 133
Сливка М. ч. 1–2 223
Сливка Ю. ч. 1–2 132
Слинько ч. 1–2 229
Сліпий Й., митрополит ч. 1–2 122; ч. 3 106, 142, 143, 241
Слюсаренко А. ч. 1–2 19
Смірнова В. ч. 1–2 291
Смоленський В. ч. 3 49
Смолич Ю. ч. 1–2 239
Смольницька М. ч. 1–2 175; ч. 3 226
Снежко ч. 3 120
Соболь П. ч. 3 166, 221, 223
Совчак ч. 3 61
Соколович ч. 3 110
Солнік С. ч. 1–2 117, 137
Соломон П. ч. 1–2 117, 137
Сорокалєтов ч. 1–2 302
Сорокін В. ч. 1–2 33
Сороковський А. ч. 1–2 121
Сосюра В. ч. 1–2 239, 317
Сотніков ч. 3 64
Співак В. ч. 1–2 255
Спрін Д. ч. 1–2 125
Стабрило М. ч. 3 19
Ставицька Л. ч. 3 169, 217, 221, 227
Стадниченко В. ч. 1–2 214, 245
Стадниченко Г. ч. 1–2 214, 221, 223, 236, 245
Стаднік ч. 1–2 143
Сталін Й. ч. 1–2 5, 8, 9, 119, 124, 125, 142–144, 146, 148, 150, 153–
155, 160, 162, 174, 194–197, 200, 207, 222, 233, 240, 264, 278, 291, 301,
311, 318, 323, 340, 341; ч. 3 12, 13, 17, 20–22, 32, 91, 93–96, 100,
117, 118, 128, 130, 141, 142, 165, 170, 173, 178, 181, 221, 247, 248, 267

Стародубець Г. ч. 1–2 89, 131
Стахурський М. ч. 1–2 143; ч. 3 27, 173, 222
Степанов ч. 1–2 307; ч. 3 66
Стеценко ч. 3 67, 69
Сторговий В. ч. 3 144
Стоцький Я. ч. 1–2 96, 132; ч. 3 126, 142, 146, 148
Стрілецький ч. 3 66
Строкач Т. ч. 3 152, 252
Суворова ч. 1–2 302
Судов ч. 3 70
Суні Р. ч. 1–2 108, 135
Сухачов ч. 1–2 329
Сухоносів С. ч. 1–2 298
Сушенко ч. 1–2 152
Сушик І. ч. 1–2 84, 130
Суярко О. ч. 1–2 210, 223, 230, 238, 244, 246

Табер ч. 1–2 170
Тарасенко-Залевська Л. (Людмила Т.) ч. 1–2 262
Тарасюк ч. 3 13
Тарасюк А. ч. 3 27, 28
Таскаєв ч. 3 68
Твардовський О. ч. 1–2 239
Тейлор, Річард ч. 1–2 125
Тейлор, Роберт ч. 1–2 238
Теплицький ч. 3 51
Теренов О. ч. 1–2 318
Терешко ч. 3 76
Терещенко Т. ч. 1–2 84, 85, 129, 130
Теслюченко О. ч. 3 26
Тешенко ч. 3 70
Тинянов Ю. ч. 1–2 61
Тихоненко ч. 3 48
Тищенко ч. 1–2 215
Тищенко В. ч. 1–2 227, 247
Ткаченко ч. 1–2 313; ч. 3 74, 75
Ткаченко В. ч. 1–2 34
Ткаченко О. ч. 1–2 84, 128
Ткачова ч. 1–2 215
Ткачук ч. 3 69
Ткачук І. ч. 3 29

Токарєв ч. 1–2 323
Токарчук Б. ч. 3 27
Толстіков ч. 1–2 164
Томашевич ч. 3 133
Томоф К. ч. 1–2 28, 125, 138
Томпсон Є. ч. 1–2 12, 303
Торішний ч. 3 51
Тоффлер Е. ч. 3 136, 148
Тош Дж. ч. 1–2 22, 23, 35, 71
Тревельян Дж. ч. 1–2 22, 23
Треденський ч. 1–2 302
Трелс-Лунд Ф. ч. 1–2 44
Триманов ч. 3 59
Тронько ч. 1–2 302
Тронько П. ч. 1–2 345
Тростянецький ч. 1–2 203
Трубцін ч. 1–2 164
Трумен Г. ч. 1–2 5, 6
Трушин ч. 3 66
Тульській ч. 3 146
Тупікіна ч. 3 73
Турбай Г. ч. 1–2 155
Туркін ч. 3 74
Тьорстон Р. ч. 1–2 109, 136
Тьотенькін П. ч. 3 45

Удод О. ч. 1–2 14, 210, 234, 244
Уколова І. ч. 1–2 33
Ульріх В. ч. 1–2 24
Утьосов Л. ч. 1–2 239
Ушинський К. ч. 1–2 222

Фадєєв О. ч. 1–2 143, 241
Фатюшин Ю. ч. 1–2 249
Февр Л. ч. 1–2 12, 13, 17, 29, 45, 66
Феденко П. ч. 1–2 180
Федорук Н. ч. 1–2 290
Федотов ч. 3 131
Фейд К. ч. 1–2 238
Феофіл, схиархимандрит ч. 3 148
Фесюк ч. 3 126

Фисанович І. ч. 1–2 198
Фіалко Г. ч. 1–2 259
Філатов В. ч. 3 257, 276
Філіп II ч. 1–2 29
Філіпов ч. 1–2 261
Філтзер Д. ч. 1–2 111, 136
Філь ч. 1–2 236
Фірябов ч. 3 69
Фіцпатрік Ш. ч. 1–2 26–28, 32, 108, 111, 117, 135–137, 291
Фоміна Р. ч. 1–2 149
Франко І. ч. 1–2 198
Франчук В. ч. 3 113, 144
Фролов К. ч. 1–2 38
Фролов М. ч. 1–2 140, 173
Фромм Е. ч. 1–2 41
Фрунзе М. ч. 3 51
Фукідід ч. 1–2 35
Фуко М. ч. 1–2 12
Фьорст Дж. ч. 1–2 117, 135, 137

Хайдеггер М. ч. 1–2 41
Хаймор Б. ч. 1–2 62
Хандрос Б. ч. 3 86
Харченко П. ч. 1–2 169
Хейзінга Й. ч. 1–2 44
Химка І.-П. ч. 1–2 121
Хинчевська-Генель Т. ч. 1–2 121
Хіллінг Г. ч. 1–2 247
Хільченко ч. 3 70
Хіміч П. ч. 3 31
Ходченко П. ч. 3 101, 120, 133
Хойнацька Л. ч. 1–2 84, 97, 129, 133
Холодницький В. ч. 3 172, 222, 224, 226
Холодніков В. ч. 1–2 322
Хоменко Н. ч. 1–2 15, 84, 129
Хомишин Г., єпископ ч. 3 106, 241
Хромова І. ч. 1–2 33
Хрущов М. ч. 1–2 20, 151, 153–157, 162, 198, 286, 310, 312, 317,
330, 334, 340, 341, 343, 344, 351; ч. 3 8, 66, 132, 141, 142, 165, 173,
215, 221, 244, 245, 247, 255
Худолій ч. 1–2 305

Цвілюк А. ч. 1–2 202, 208
Цвилюк С. ч. 1–2 202
Цеслер ч. 1–2 344
Цехмістренко ч. 3 33
Циганов ч. 3 71
Цимбалістий І. ч. 1–2 161
Цимбалова Н. ч. 1–2 152
Цукерник ч. 3 51

Чайковський А. ч. 1–2 94, 132,
Чайковський П. ч. 1–2 238; ч. 3 257
Чаплієв ч. 1–2 330
Чаплін Ч. ч. 1–2 238
Чарнецький М., єпископ ч. 3 106, 241
Ченцов В. ч. 1–2 289
Чепиль Т. ч. 1–2 231
Чернишов ч. 1–2 157, 273; ч. 3 62
Чернікова Т. ч. 1–2 33
Чернова ч. 1–2 344
Черченко Ю. ч. 1–2 130, 206
Черчіль В. ч. 1–2 6, 160; ч. 3 180
Чичко ч. 3 69
Чорниш О. ч. 1–2 306
Чорногор В. ч. 1–2 37
Чорноіван П. ч. 3 31
Чорномороз ч. 1–2 296
Чугут В. ч. 3 61
Чуєнко ч. 3 79, 80, 81

Шавлак ч. 1–2 143
Шапіро ч. 3 52
Шапіро І. ч. 1–2 320
Шаповал Ю. ч. 1–2 173, 176
Шаховський М. ч. 1–2 192
Швернік М. ч. 1–2 155, 156
Швець ч. 3 43
Швидкий В. ч. 1–2 15, 83, 102, 127, 128, 134; ч. 3 219–227
Шевельов Я. ч. 3 248
Шевченко ч. 3 68, 73
Шевченко І. ч. 1–2 342
Шевченко М. ч. 1–2 131, 289

Шевченко Н. ч. 1–2 33
Шевченко Т. ч. 1–2 34, 105, 192, 208, 222; ч. 3 30, 31, 270, 278
Шелест П. ч. 1–2 170, 176
Шелі Л. ч. 1–2 117, 137
Шептицький А., митрополит ч. 3 105, 143
Шеремета О. ч. 1–2 94, 132
Шехтман Й. ч. 3 23
Шиман Ф. ч. 1–2 344
Шимон Ж. ч. 3 112
Шипік Н. ч. 1–2 97–99, 133
Шипович ч. 1–2 231
Шитюк М. ч. 3 173, 223
Шиян В. ч. 1–2 275; ч. 3 259
Шішкін ч. 3 110
Шкаровський М. (Шкаровский М.) ч. 3 93, 99, 103–105, 141, 142
Шкірятов М. ч. 1–2 154, 166
Шліман Г. ч. 1–2 65
Шмаркачов ч. 1–2 302
Шмарук В. ч. 1–2 82, 127
Шмарчук В. ч. 3 225
Шолом ч. 3 32
Шоломицький ч. 1–2 308
Шпенглер О. ч. 1–2 41
Шрамко А. ч. 1–2 297
Штейн ч. 1–2 239
Штефанюк ч. 3 63
Шуба Є. ч. 1–2 151
Шувалов ч. 3 63
Шугаєва Л. ч. 3 146
Шульга І. ч. 3 224
Шуткін А. ч. 1–2 213
Шюц А. ч. 1–2 46, 70

Щерба Г. ч. 3 221
Щербаківський В. ч. 1–2 180
Щербаков ч. 3 21
Щербатюк ч. 1–2 143
Щербина ч. 1–2 166, 167; ч. 3 75
Щурат В. ч. 1–2 154

Юнг К.-Г. ч. 3 119, 140, 146
Юнгмайстер А. ч. 1–2 94, 132
Юркова О. ч. 1–2 247
Юрковська Р. ч. 3 66
Юровський ч. 1–2 216
Юрчук В. ч. 1–2 195, 207, 249

Яковенко Н. ч. 1–2 19, 52, 71, 72
Яковлів А. ч. 1–2 180
Якунін В. ч. 3 96, 141
Якунін Г. ч. 3 95, 141
Ямпольський ч. 1–2 213
Янг Г. ч. 1–2 109, 136
Янкевич Л. ч. 3 43, 44
Янковська О. ч. 1–2 15, 82, 84, 128, 129, 161, 175, 206, 293;
ч. 3 171, 222, 223
Яновський Д. ч. 3 66
Яроцький П. ч. 3 145, 147
Ярошенко ч. 3 76
Ярьоменко ч. 1–2 308
Ясний Н. ч. 1–2 319, 349
Ясперс К. ч. 1–2 41
Яхно Г. (Галина Я.) ч. 1–2 261
Яхонтов І. ч. 1–2 187
Яценюк Т. ч. 1–2 129

Агафоненков Е. ч. 1–2 173
Андреевский Г. *див.* Андреевський Г.
Андрианов Н. ч. 3 148
Антонов А. ч. 3 144
Ануфриев Л. ч. 3 141
Афанасьев А. ч. 1–2 72

Барг М. ч. 1–2 16
Батыгин Г. ч. 1–2 71
Беленький И. ч. 1–2 71
Беловинский Л. ч. 1–2 70
Блюм А. ч. 1–2 72
Борев Ю. ч. 1–2 72
Бугай Н. ч. 1–2 292
Бузгалин А. ч. 1–2 173

Вайль П. ч. 1–2 70
Вайнер А. ч. 1–2 173
Василенко И. ч. 1–2 72
Васильев В. ч. 1–2 173
Венедиктова Т. ч. 1–2 72
Вербицкая О. ч. 3 221
Восленский М. *див.* Восленський М.

Голько О. ч. 3 145
Горбул А. ч. 1–2 173
Гумилев Л. ч. 1–2 71
Гуревич А. ч. 1–2 16, 71

Данилевский И. ч. 1–2 71
Девятко И. ч. 1–2 71
Деген И. ч. 1–2 247
Демьянов А. ч. 3 146, 148
Денисов В. ч. 1–2 175
Дмитриев А. ч. 1–2 72
Дмитриева Н. ч. 1–2 70
Достоевский Ф. ч. 1–2 72

Еришев А. ч. 3 144

Жукалюк Н. ч. 3 144

Зеленин И. ч. 3 221
Земсков В. *див.* Земсков В.
Зима В. *див.* Зіма В.
Зубкова Е. *див.* Зубкова Є.

Ирлинский Д. ч. 1–2 245

Кабанов В. ч. 1–2 71
Карсавин Л. ч. 1–2 72
Квашонкин А. ч. 1–2 175
Керов В. ч. 1–2 71
Клопов Э. *див.* Клопов Е.
Кнабе Г. ч. 1–2 70
Кобецкий В. ч. 3 141
Козлова Н. ч. 1–2 69, 70, 71

Колганов А. **ч. 1–2** 173
Коновалов А. **ч. 1–2** 173
Коржихина Т. **ч. 1–2** 172
Кошелева Л. **ч. 1–2** 174, 206
Крайзман И. **ч. 3** 147
Красильников С. *див.* Красільніков С.
Кремлева И. *див.* Кремльова І.
Кузнецова Г. **ч. 1–2** 174, 206
Кузьмина М. **ч. 1–2** 70
Куприянов А. **ч. 1–2** 70
Куромя Х. **ч. 1–2** 173
Курьянович А. **ч. 1–2** 70

Лебина Н. *див.* Лебіна Н.
Лейбович О. *див.* Лейбовіч О.
Лелеко В. **ч. 1–2** 70
Лепти Б. **ч. 1–2** 16
Листиков С. **ч. 1–2** 16
Лопаткин Р. **ч. 3** 148
Лотман Ю. **ч. 1–2** 70, 71
Лурье С. **ч. 1–2** 71
Лядова И. **ч. 1–2** 72

Малашенко Л. **ч. 1–2** 175
Мальков В. **ч. 1–2** 16
Манкевич И. **ч. 1–2** 70, 71
Марков Б. **ч. 1–2** 69
Мащенко С. **ч. 3** 142, 147
Медушевская О. **ч. 1–2** 71
Мелвилл Г. **ч. 1–2** 72
Минюк А. **ч. 1–2** 175
Миронец И. **ч. 1–2** 71
Миронов Б. *див.* Міронов Б.
Митрохин Л. **ч. 3** 148

Наливайко И. **ч. 1–2** 70
Носова Г. **ч. 3** 148

Оболонский А. *див.* Оболонський А.
Онищенко А. **ч. 3** 147

Павлюк В. ч. 3 146, 148
Парасей А. ч. 3 144
Паско М. ч. 1–2 173
Попов В. ч. 3 221
Поспеловский Д. ч. 3 141
Прозуменщиков М. ч. 1–2 175
Пронин И. ч. 1–2 172
Протащик А. ч. 1–2 173

Ратмэн Д. ч. 1–2 16
Репина Л. ч. 1–2 16
Репина Л. ч. 1–2 71
Роговая Л. ч. 1–2 174
Розанов В. ч. 1–2 70
Романов П. ч. 1–2 16
Романовский М. *див.* Романовський М.
Румянцева М. ч. 1–2 71

Савинский С. ч. 3 144
Сальникова А. ч. 1–2 70, 71
Секиринский С. ч. 1–2 71
Сельцер Д. ч. 1–2 173
Сенявский А. ч. 1–2 71
Сидорцов В. ч. 1–2 71
Сироткин В. ч. 1–2 173
Слепов Л. ч. 1–2 172
Согрин В. ч. 1–2 16
Соколов А. ч. 1–2 71
Соломка А. ч. 3 144
Станкевич С. ч. 1–2 16
Сунягин Г. ч. 1–2 72
Сушков А. ч. 1–2 173
Сыров В. ч. 1–2 70

Таранец С. ч. 3 146
Толстой Н. ч. 1–2 289
Топчиев А. ч. 1–2 206
Трегубов С. ч. 3 148
Тынянов Ю. ч. 1–2 71

Фигатнер Ю. ч. 1–2 172

Хантингтон С. *див.* Гантінгтон С.
Хлевнюк О. **ч. 1–2** 175
Хоскинг Дж. *див.* Госкінг Дж.

Чуковская Л. **ч. 1–2** 71
Чуковский К. **ч. 1–2** 71

Шанин Ю. **ч. 1–2** 247, 249
Шевяков А. **ч. 1–2** 289
Шишкин В. **ч. 1–2** 173
Шкаровский М. *див.* Шкаровський М.

Эйхенбаум Б. **ч. 1–2** 71

Яковлев М. **ч. 3** 148
Ярская-Смирнова Е. **ч. 1–2** 16
Яцкевич В. **ч. 1–2** 246

Alexopoulos G. **ч. 1–2** 137

Barnes S. **ч. 1–2** 137
Bittner S. **ч. 1–2** 135

Carley M. **ч. 1–2** 136

Eley G. **ч. 1–2** 16

Gellately R. **ч. 1–2** 137
Getty A. **ч. 1–2** 135
Gillespie D. **ч. 1–2** 138
Goscilo H. **ч. 1–2** 136
Grabowicz G. **ч. 1–2** 135

Hagen von M. **ч. 1–2** 135
Halfin I. **ч. 1–2** 136
Herbert U. **ч. 1–2** 289
Holmgren B. **ч. 1–2** 136

Ihonfeld C. **ч. 1–2** 289

Jacobmeyer W. **ч. 1–2** 289

Leh A. ч. 1–2 289
Lindemann M. ч. 1–2 16
Litvin A. ч. 1–2 135

Maffesoli M. ч. 1–2 70

Nathans B. ч. 1–2 137
Neary R. ч. 1–2 136
Nowak A. ч. 1–2 134

Plato von A. ч. 1–2 289
Potichnyi P. ч. 1–2 135
Prokhorov A. ч. 1–2 138

Raleigh D. ч. 1–2 138
Romerstein H. ч. 1–2 137
Rudnytsky I.L. ч. 1–2 135

Star T. ч. 1–2 135
Statiev A. ч. 1–2 137
Stearns P. ч. 1–2 16
Steinberg M. ч. 1–2 71
Surh G. ч. 1–2 136

Thomas P. ч. 1–2 135
Thonfeld C. ч. 1–2 289

Weinberg R. ч. 1–2 136
Weres R. ч. 1–2 135
Wuchterl K. ч. 1–2 288

Zelnik R. ч. 1–2 136

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія ч. 1–2 327; ч. 3 146
Австрія ч. 3 327
Адріатичне море ч. 1–2 6
Азія ч. 1–2 5, 6, 126
Аксайський р-н ч. 1–2 277
Албанія ч. 1–2 5
Америка *див.* США
Амурська обл. ч. 3 259
Англія *див.* Великобританія
Антонівка, с. ч. 1–2 346
Аргентина ч. 1–2 327
Артемівськ, м. ч. 1–2 164
Архангельська обл. ч. 1–2 215
Атлантика ч. 1–2 43
Африка Західна ч. 1–2 327
Ашхабад, м. ч. 3 257
- Балтика ч. 1–2 6
Баку, м. ч. 3 263
Бар, м. ч. 1–2 336; ч. 3 127
Барвенківський р-н ч. 3 51
Барський р-н ч. 1–2 346
Батуринський р-н ч. 3 98
Безбородьки, с. ч. 3 21
Белолуя, с. ч. 1–2 344
Бердичівський р-н ч. 3 132
Береги, с. ч. 3 128
Берегівський р-н ч. 3 128
Берегове, м. ч. 3 128
Березнегуватський р-н ч. 1–2 161
Березовський р-н ч. 3 71
Берлін, м. ч. 1–2 5, 20
Бершадський р-н ч. 3 38
Бершадь, м. ч. 3 38, 128
Бессарабія ч. 3 99
Белгородка, с. ч. 1–2 314
Бікіні, атол ч. 1–2 6
Біла Церква, м. ч. 1–2 142; ч. 3 23
Білгород-Дністровський, м. ч. 3 176

Білгород-Дністровський р-н **ч. 3** 176
Білогорський р-н **ч. 1–2** 155
Білозерка, с. **ч. 3** 98, 174
Білозірка, с. **ч. 3** 174
Білорусія **ч. 1–2** 109, 164, 282; **ч. 3** 113, 143
Білоцерківський р-н **ч. 1–2** 152, 346
Бірга, с. **ч. 3** 60
Блізнецовський р-н **ч. 1–2** 155
Бобровиця, с. **ч. 3** 132
Бобруйська обл. **ч. 1–2** 164
Болгарія **ч. 1–2** 5, 7
Болградський р-н **ч. 3** 176
Болонья, м. **ч. 1–2** 36
Бонн, м. **ч. 1–2** 30
Бориспіль, м. **ч. 3** 31
Бородінський р-н **ч. 3** 128
Боярка, м. **ч. 1–2** 214
Бразилія **ч. 1–2** 327
Бровари, м. **ч. 1–2** 290, 291
Броварський р-н **ч. 3** 23
БРСР **ч. 1–2** 164
Будапешт, м. **ч. 1–2** 22
Буковина **ч. 3** 172, 200, 222

Васильків, м. **ч. 1–2** 313
Васильківський р-н **ч. 1–2** 313; **ч. 3** 23, 131
Ватерлоо, селище **ч. 1–2** 238
Ватикан **ч. 1–2** 121, 122; **ч. 3** 108, 111, 112, 142
Вашківський р-н **ч. 3** 63, 172
Вашковецький р-н **ч. 3** 172
Велика Британія *див.* Великобританія
Великий Житень, с. **ч. 3** 66
Великобританія (Англія, Велика Британія) **ч. 1–2** 5, 12, 23–25, 43, 104, 160, 231, 327; **ч. 3** 18, 19, 35, 180, 237
Велико-Тепловський р-н **ч. 1–2** 146
Верба, м. **ч. 3** 67
Вербки, с. **ч. 3** 98
Вергуни, с. **ч. 1–2** 313
Веселинівський р-н **ч. 3** 102
Виноградів, м. **ч. 3** 44
Відень, м. **ч. 1–2** 5

Вільне, с. **ч. 3** 138
Вінниця, м. **ч. 1–2** 33, 186, 216, 336; **ч. 3** 27, 127, 268
Вінницька обл. **ч. 1–2** 83, 128, 143, 145, 155, 159, 173, 322, 336,
340, 342, 346; **ч. 3** 7–9, 11, 17, 19, 24, 25, 27, 38, 48, 60, 65, 73, 76,
78, 81, 86, 99, 102, 111, 118, 131, 132, 161, 165, 171, 173, 182, 190, 191,
222, 223, 243, 260
Вінниччина **ч. 1–2** 295, 333; **ч. 3** 103, 172, 222, 224
Віньковецький р-н **ч. 1–2** 344
Вірля, с. **ч. 3** 60
Владимирецький р-н **ч. 3** 72
Волинська обл. **ч. 1–2** 315, 322, 336, 337; **ч. 3** 28, 39, 48, 59,
61, 63–65, 67, 69, 70, 73, 99, 102, 105, 116, 118, 132, 133, 152, 157, 170,
188–190, 200, 233, 263, 265, 275
Волинь **ч. 1–2** 84, 130, 343; **ч. 3** 116, 131, 141, 142, 145, 147,
148, 265
Воловець, с. **ч. 3** 275
Вологодська обл. **ч. 3** 259
Володимир-Волинський, м. **ч. 3** 275
Вороновицький р-н **ч. 1–2** 155
Ворошиловград, м. **ч. 3** 69
Ворошиловградська обл. **ч. 1–2** 152, 156, 297, 321, 336, 340;
ч. 3 8, 39, 46, 49, 58, 60, 70, 82, 84, 102, 137, 152, 179, 190, 191, 199, 209,
210, 244, 254, 263, 272
Ворошиловградський р-н **ч. 3** 137

Гаврилівка, с. **ч. 3** 30
Гайсин, м. **ч. 1–2** 336
Галайківці, с. **ч. 3** 136
Галичина **ч. 1–2** 345; **ч. 3** 105, 108, 134
Гальберштадт, м. **ч. 1–2** 261
Гараздівка, с. **ч. 3** 128
Гать, с. **ч. 3** 126
Гельмязевський р-н **ч. 3** 21
Глинянський р-н **ч. 3** 171
Гола Пристань, с. **ч. 3** 123
Голозубенці, с. **ч. 3** 75
Горлівка, м. **ч. 1–2** 298; **ч. 3** 50, 277
Горлівський р-н **ч. 1–2** 298, 299
Городецький р-н **ч. 3** 171
Городище, с. **ч. 3** 27
Городищенський р-н **ч. 3** 43

Городокський р-н **ч. 1–2** 305
Горьківська обл. **ч. 3** 67
Гошів, с. **ч. 3** 125
Гребінки, с. **ч. 3** 275
Гребінківський р-н **ч. 3** 101
Греція **ч. 1–2** 5, 41
Гречане, с. **ч. 3** 127
Грозний, м. **ч. 3** 257
Гусятинський р-н **ч. 3** 126

Данія **ч. 1–2** 327
Дашівський р-н **ч. 3** 48
Демидівський р-н **ч. 3** 71
Деражнянський, р-н **ч. 3** 71
Десна, р. **ч. 1–2** 174
Дзержинськ, м. **ч. 3** 115, 121
Димер, с. **ч. 1–2** 313
Димерський р-н **ч. 3** 30
Дмитрівка, с. **ч. 3** 102
Дніпро, р. **ч. 3** 256, 268, 271, 276, 279
Дніпродзержинськ, м. **ч. 3** 25
Дніпропетровськ, м. **ч. 1–2** 142, 157, 181, 201, 203, 216, 218, 258,
295, 305, 312, 320, 329; **ч. 3** 24, 47, 59, 60, 115, 120, 246, 247, 250,
256, 258, 260, 268, 269, 274, 276
Дніпропетровська обл. **ч. 1–2** 145, 294, 302, 318, 329; **ч. 3** 7,
9, 12, 15, 24, 39, 46, 49, 58, 59, 60, 65, 70, 73, 78, 81, 84, 120, 131, 152,
167, 171, 190, 191, 209, 210, 243, 244, 246, 248, 260
Дніпропетровщина **ч. 1–2** 289, 333, 338
Добромільський р-н **ч. 1–2** 297
Донбас **ч. 1–2** 84, 87, 95, 97, 99, 130, 133, 156, 269, 270, 298, 299,
320, 336; **ч. 3** 144, 179, 199, 224, 250, 254, 278
Донецьк, м. **ч. 1–2** 218, 320
Донецька обл. **ч. 1–2** 301
Дрогобицька обл. **ч. 1–2** 153, 158, 296, 336, 337, 345; **ч. 3**
60, 65, 66, 99, 105, 107, 111, 127, 188–190, 193, 198, 200, 233, 250, 256,
257, 263, 265
Дрогобич, м. **ч. 1–2** 158, 302; **ч. 3** 129, 263, 275
Дубленський р-н **ч. 1–2** 296
Дубнівський р-н **ч. 3** 246
Дубно, м. **ч. 3** 246
Дубова Корчма, с. **ч. 3** 27

Еверест, г. **ч. 3** 96
Екатеринбург, м. **ч. 1–2** 173
Еллада **ч. 1–2** 41
Естонія **ч. 3** 143

Євминка, с. **ч. 3** 103
Європа (Західна, Східна, Центральна, Південно-Східна, Центральньо-Східна) **ч. 1–2** 5–7, 16, 25, 26, 31–34, 36, 95, 104, 105, 107, 120, 126, 151–153, 194, 195, 228, 293, 294, 301, 319, 339; **ч. 3** 92, 221, 236
Єнакієво, м. **ч. 1–2** 164; **ч. 3** 50

Жданов, м. **ч. 3** 47, 50, 278
Жданове, с. **ч. 3** 127
Женева, м. **ч. 1–2** 311
Житомир, м. **ч. 1–2** 157; **ч. 3** 127, 128
Житомирська обл. **ч. 1–2** 313, 340; **ч. 3** 9, 15, 25, 41, 48, 65, 70, 73, 102, 111, 118, 121, 132, 165, 178, 182, 190, 191, 223, 243, 244, 254
Житомирщина **ч. 3** 145
Жмеринка, м. **ч. 1–2** 336; **ч. 3** 128, 129
Жмеринський р-н **ч. 1–2** 346; **ч. 3** 131, 132
Жовківський р-н **ч. 3** 171
Жорнівка, с. **ч. 3** 118

Задубровці, с. **ч. 1–2** 344
Закарпатська обл. **ч. 1–2** 148, 336, 337; **ч. 3** 28, 39, 64, 73, 99, 100, 105, 108, 112, 126, 145, 153, 159, 164, 190, 200, 210, 233, 220, 242, 251, 257, 265, 269, 275
Закарпаття **ч. 1–2** 121, 343; **ч. 3** 105, 108–110, 112, 113, 116–119, 134, 143, 144, 163, 262, 274
Запоріжжя, м. **ч. 1–2** 33, 173, 216; **ч. 3** 209, 268, 274
Запорізька обл. **ч. 1–2** 149, 152, 167, 297, 306, 315, 340; **ч. 3** 7, 8, 15, 58–60, 65, 82, 84, 99, 100, 118, 171, 182, 191, 215, 225, 243, 248, 275
Зарваниця, с. **ч. 3** 138
Заставнівський р-н **ч. 3** 200
Західна Європа *див.* Європа
Західна Німеччина *див.* Німеччина
Західна Україна *див.* Україна
Західне Білоруське Полісся *див.* Полісся
Згурівський р-н **ч. 3** 133

Здолбунів, м. **ч. 3** 171
Здолбунівський р-н **ч. 3** 71
Землянка, с. **ч. 3** 133
Зіньківський р-н **ч. 1–2** 339
Знам'янка, ст. **ч. 1–2** 259
Знам'янський р-н **ч. 1–2** 157

Іванецьке, с. **ч. 1–2** 346
Іванівський р-н **ч. 3** 23
Івано-Франківщина **ч. 3** 111
Ізмаїл, м. **ч. 1–2** 142
Ізмаїльська обл. **ч. 1–2** 156, 167, 308, 316, 336, 337, 344; **ч. 3**
12, 57, 75, 81, 99, 102, 118, 128, 176, 198, 210, 214, 243, 246, 248, 251,
254, 255, 257, 269
Ізраїль **ч. 3** 22, 23
Індія **ч. 1–2** 327
Іркутська обл. **ч. 3** 117
Іспанія **ч. 1–2** 217
Італія **ч. 1–2** 5, 36

Кавказ **ч. 3** 277
Казанковський р-н **ч. 3** 15
Казахстан **ч. 3** 213
Казахська РСР **ч. 3** 259
Калинівка, с. **ч. 3** 122
Калінінградська обл. **ч. 1–2** 215
Калушський р-н **ч. 1–2** 154, 345
Кам'янець-Подільська обл. **ч. 1–2** 155, 159, 160, 259, 316, 334,
344; **ч. 3** 8, 9, 12, 15, 17, 39, 48, 49, 60, 73, 75, 82, 98, 111, 132, 161,
165, 171, 182, 199, 206, 225, 243, 244, 263
Кам'янець-Подільський, м. **ч. 1–2** 295; **ч. 3** 67
Канада **ч. 1–2** 104, 105, 135, 327
Канівський р-н **ч. 3** 23
Карело-Фінська РСР **ч. 3** 253
Карпати, гори **ч. 1–2** 243
Катирівський р-н **ч. 1–2** 164
Катюжан, с. **ч. 3** 137
Кемерово, м. **ч. 1–2** 173
Кемеровська обл. **ч. 1–2** 282
Керч, м. **ч. 3** 277
Києво-Святошинський р-н **ч. 3** 131

Київ, м. **ч. 1–2** 37, 102, 142, 144, 146, 154, 156, 166, 170, 171, 173, 174, 176, 181, 190, 194, 203, 204, 211, 217, 218, 227, 255, 256, 261, 262, 267, 269, 270, 275, 276, 306, 310, 313, 314, 320, 321, 324, 325, 328–332, 335; **ч. 3** 22–25, 31, 39, 43, 45, 47, 59, 60, 68, 70, 74, 79–81, 101, 120, 122, 123, 128, 129, 146, 160, 179, 201, 209, 241, 243, 244, 247, 248, 254–279

Київська губ. **ч. 3** 146

Київська обл. **ч. 1–2** 93, 149, 152, 161, 259, 268, 269, 290, 291, 333, 340, 342, 346; **ч. 3** 7–9, 15, 25, 39, 43, 46, 49, 58, 59, 60, 65, 70, 73, 81, 84, 99, 118, 125, 152, 171, 182, 190, 191, 199, 210, 244, 247, 248, 263, 268, 271, 275

Київщина **ч. 3** 122

Китай **ч. 1–2** 5

Киселівська балка **ч. 3** 137

Китаїська пустинь **ч. 3** 148

Кілійський р-н **ч. 3** 176

Кіровоград, м. **ч. 1–2** 318, 336

Кіровоградська обл. **ч. 1–2** 128, 157, 160, 161, 167, 294; **ч. 3** 7–9, 13, 14, 19, 59, 78; 182, 190, 191, 243, 244, 246, 249

Кіровоградщина **ч. 1–2** 154, 333

Клювинці, с. **ч. 3** 126

Кобелецький р-н **ч. 3** 13

Кожанка, с. **ч. 1–2** 313, 314

Кожухове, с. **ч. 1–2** 313

Козелецький р-н **ч. 1–2** 338

Козинський р-н **ч. 1–2** 169

Козлиничі, с. **ч. 3** 102

Козятин, м. **ч. 1–2** 336; **ч. 3** 171

Колесники, с. **ч. 1–2** 154

Колима **ч. 1–2** 276

Колонія, с. **ч. 3** 66

Комарівка, с. **ч. 1–2** 318

Комарновський р-н **ч. 3** 60

Комі АРСР **ч. 1–2** 282

Конотоп, м. **ч. 1–2** 306

Константинівка, м. **ч. 1–2** 164; **ч. 3** 50

Копиченці, м. **ч. 3** 107

Копичинецький р-н **ч. 3** 126

Копіївка, с. **ч. 3** 127

Корея **ч. 3** 20

Коростень, м. **ч. 3** 258

Коростишівський р-н **ч. 3** 41
Корсунь-Шевченківський р-н **ч. 1–2** 259
Коршевський р-н **ч. 1–2** 158
Костинці, с. **ч. 3** 63
Костопільський р-н **ч. 3** 72
Котюжани, с. **ч. 3** 137
Коцюбинський р-н **ч. 1–2** 337
Краматорськ, м. **ч. 1–2** 296, 301
Красне, с. **ч. 3** 98, 110, 127
Краснолуцький р-н **ч. 3** 137
Красноярський край **ч. 1–2** 282, 283; **ч. 3** 259
Краснянський р-н **ч. 3** 171
Красулька, с. **ч. 3** 103
Кременець, м. **ч. 1–2** 309; **ч. 3** 262
Кременчук, м. **ч. 3** 175; **ч. 3** 118
Кривий Ріг, м. **ч. 1–2** 295, 320, 329; **ч. 3** 131
Крижопільський р-н **ч. 1–2** 346
Крим, п-ів **ч. 1–2** 98, 133, 243, 280; **ч. 3** 161, 163, 176, 214, 263, 277
Кузбасс **ч. 1–2** 173
Куйбишев, м. **ч. 3** 254
Куликівський р-н **ч. 1–2** 148
Курильські о-ви **ч. 1–2** 5

Лановецький р-н **ч. 3** 174
Ларинка, с. **ч. 3** 122
Латвія **ч. 3** 143
Лемківщина **ч. 3** 167
Ленінград *див.* Санкт-Петербург
Ленінський р-н **ч. 3** 259
Лиманський р-н **ч. 3** 176
Лисогорський р-н **ч. 1–2** 38
Литва **ч. 3** 143
Літинський р-н **ч. 1–2** 333
Лозанівка, с. **ч. 3** 31
Лозова, ст. **ч. 3** 262
Лондон, м. **ч. 1–2** 22, 30
Луганська обл. **ч. 1–2** 340
Лузанівка, с. **ч. 3** 261
Луцьк, м. **ч. 3** 61, 142; **ч. 3** 261, 265, 278
Львів, м. **ч. 1–2** 130, 134, 142, 154, 170, 175, 198, 212, 217, 218,

223, 306, 307, 315, 319, 320, 328, 329, 342; **ч. 3** 21, 26, 74, 75, 81, 106–108, 120, 127, 129, 130, 143, 172, 213, 221, 224, 242, 246, 247, 249, 253, 257, 258, 260, 261, 263, 266, 267, 269, 278

Львівська обл. **ч. 1–2** 145, 148, 154, 305, 315, 336, 337, 342;

ч. 3 39, 48, 56, 61, 63, 65, 70, 81, 99, 105, 109, 110, 111, 129, 152, 153, 170, 171, 188, 190, 200, 209, 233, 243, 249, 254, 257, 263, 265, 268

Львівщина **ч. 3** 116, 249

Любецький р-н **ч. 1–2** 338

Люблін, м. **ч. 3** 166

Лютиця, р. **ч. 3** 134

Мадагаскар, о. **ч. 1–2** 276

Макарівський р-н **ч. 1–2** 340

Макіївка, м. **ч. 1–2** 164; **ч. 3** 47, 50, 122, 123, 275

Макіївський р-н **ч. 3** 50, 133

Мала Іванівка, с. **ч. 3** 137

Мала Ольшанка, с. **ч. 1–2** 346

Маневицький р-н **ч. 3** 71, 102

Марганець, м. **ч. 1–2** 329

Маріуполь, м. **ч. 1–2** 164

Медведівці, с. **ч. 3** 134

Межирічський р-н **ч. 3** 72

Мелітополь, м. **ч. 3** 138

Мельниківка, с. **ч. 1–2** 268

Мизогський р-н **ч. 3** 71

Микитівка, м. **ч. 3** 41

Миколаїв, м. **ч. 1–2** 308, 330; **ч. 3** 47, 52, 160, 260, 268, 269

Миколаївська обл. **ч. 1–2** 132, 145, 160, 161, 167, 309, 321, 323;

ч. 3 14, 18, 52, 54, 64, 73, 81, 99, 102, 135, 225, 244

Миколаївський р-н **ч. 3** 127

Миколаївщина **ч. 3** 173

Мирогоща, с. **ч. 3** 246

Миронівка, м. **ч. 1–2** 255, 262

Михайлівка-Рубежівка (Михайлівська Рубежівка), с. **ч. 3** 131

Михайлівська Рубежівка *див.* Михайлівка-Рубежівка

Михалківці, с. **ч. 3** 29

Могилів-Подільський р-н **ч. 3** 48

Могилів-Подільський, м. **ч. 1–2** 336

Молдова **ч. 1–2** 164, 282

Молотов, м. **ч. 1–2** 165, 175

Молотовська обл. **ч. 3** 259

Монблан, г. **ч. 3** 96
Москва, м. **ч. 1–2** 5, 22, 26, 32, 37, 126, 144, 146, 154, 156, 166, 191, 198, 227, 255, 275–277, 284, 301; **ч. 3** 94, 241, 253, 262–270, 275–277, 279
Мостище, с. **ч. 1–2** 345
Мукачеве (Мукачево, Мукачів), м. **ч. 3** 120, 163, 164, 241, 261
Муоровано-Куриловецький р-н **ч. 3** 136

Нагасакі, м. **ч. 1–2** 6
Надсяння **ч. 3** 167
Неграші, с. **ч. 3** 118
Немирівський р-н **ч. 3** 48
Нижанковичі, смт. **ч. 3** 107
Нижньо-Устрицьк, м. **ч. 3** 257
Ніжин, м. **ч. 1–2** 216
Ніжинський р-н **ч. 1–2** 154
Нікополь, м. **ч. 1–2** 147, 157, 329
Німеччина (Третій райх, Західна Німеччина) **ч. 1–2** 7, 24, 25, 31, 34, 77, 91, 93, 158, 227, 259, 269, 289, 293, 330, 339; **ч. 3** 18, 180, 236, 237
Нова Олександрівка, с. **ч. 1–2** 344
Нова-Руда, с. **ч. 3** 102
Нові Криводулі, с. **ч. 3** 61
Новоіванівський р-н **ч. 3** 102
Ново-Миколаївське, с. **ч. 1–2** 38
Ново-Миколаївський р-н **ч. 1–2** 315
Новомосковськ, м. **ч. 3** 131
Новомосковський р-н **ч. 3** 138
Новоодеський р-н **ч. 1–2** 161
Новопавлівка, с. **ч. 3** 137
Ново-Пражський р-н **ч. 3** 13
Ново-Псковський р-н **ч. 1–2** 152
Ново-Санжарський р-н **ч. 3** 101
Новосибірськ, м. **ч. 1–2** 173
Новосибірська обл. **ч. 3** 259
Новосілка, с. **ч. 3** 74
Новоставці, с. **ч. 3** 134
Новострадищанський р-н **ч. 1–2** 158
Норвегія **ч. 1–2** 327
Нью-Йорк, м. **ч. 1–2** 174

Одеса, м. **ч. 1–2** 142, 181, 196, 211, 212, 218, 228, 242, 312, 320;
ч. 3 24, 59, 60, 69, 81, 129, 209, 213, 257, 258, 260–262, 264, 276
Одеська обл. **ч. 1–2** 145, 159, 160, 295, 316, 340; **ч. 3** 7, 8,
12, 18, 39, 58, 65, 81, 161, 162, 167, 171, 191, 199, 209, 215, 225, 243, 244,
246, 248, 261, 268
Оксфорд, м. **ч. 1–2** 24
Олевськ, м. **ч. 3** 178
Олександрівка, с. **ч. 3** 128
Олександрійська, станиця **ч. 1–2** 277
Олексіївка, с. **ч. 3** 101
Ольгинка, с. **ч. 1–2** 269
Ольгопільський р-н **ч. 3** 38
Ольчинський р-н **ч. 3** 67
Омська обл. **ч. 1–2** 282; **ч. 3** 251
Онуфрієвський р-н **ч. 3** 13
Оратівський р-н **ч. 3** 38
Осипенко, с. **ч. 3** 275
Остерський р-н **ч. 3** 103
Острожецький р-н **ч. 3** 71
Острозький р-н **ч. 3** 28, 29, 71
Отинь, м. **ч. 3** 61

П'ятихатський р-н **ч. 3** 25
Паволоч, с. **ч. 3** 122
Париж, м. **ч. 1–2** 30
Пекін, м. **ч. 1–2** 29
Пенза, м. **ч. 1–2** 276
Первомайська округа **ч. 1–2** 38
Перечин, с. **ч. 3** 275
Переяслав-Хмельницький р-н **ч. 1–2** 313, 314
Пермь, м. **ч. 1–2** 173
Петрівці, с. **ч. 1–2** 313
Пилява, с. **ч. 3** 134
Південно-Східна Європа *див. Європа*
Північна Америка **ч. 1–2** 105
Північне Лівобережжя **ч. 1–2** 129, 133
Підвисоцький р-н **ч. 3** 16
Підляшшя **ч. 3** 167
Піщанський р-н **ч. 3** 8
Плисківський р-н **ч. 3** 38
Поділля **ч. 1–2** 131; **ч. 3** 111, 223, 224

Пожарки, с. **ч. 3** 116, 132, 134
Покровка *див.* Покровське
Покровське (Покровка), с. **ч. 1–2** 344
Полісся (Західне Білоруське, Українське) **ч. 3** 117
Полтава, м. **ч. 1–2** 216, 305; **ч. 3** 55, 257, 260, 274
Полтавська обл. **ч. 1–2** 155, 157, 160, 305, 339, 342; **ч. 3** 8, 9,
13–15, 21, 25, 55, 60, 65, 73, 86, 101, 133, 156, 161, 171, 174, 175, 182,
187, 199, 225, 243, 244, 259, 275
Полтавщина **ч. 1–2** 338, 340; **ч. 3** 103, 131, 141, 142, 147,
175, 222, 223, 257
Польща **ч. 1–2** 5, 7, 95, 115, 127, 132, 133; **ч. 3** 134, 166, 167,
180, 221, 241, 251, 260
Попелюхи, с. **ч. 3** 8
Порицький р-н **ч. 1–2** 343
Почаїв, м. **ч. 3** 103
Прибалтика **ч. 1–2** 282
Прикарпаття **ч. 3** 141, 146

Радехівський р-н **ч. 3** 20
Радомишльський повіт **ч. 3** 121
Радянський Союз *див.* СРСР
Рахівський р-н **ч. 3** 126
Ренійський р-н **ч. 3** 176
Рига, м. **ч. 3** 263
Рівне, м. **ч. 1–2** 307; **ч. 3** 66, 261, 268
Рівненська обл. **ч. 1–2** 309, 310, 316, 336, 337; **ч. 3** 28, 29,
61, 71, 102, 153, 180, 188–190, 200, 233, 244, 246, 257, 263, 265, 268
Рівненщина **ч. 3** 103
Ровенська обл. *див.* Рівненська обл.
Ровенщина *див.* Рівненщина
Рожищенський р-н **ч. 3** 116, 132, 134
Рожнятівський р-н **ч. 3** 110
Розважівський р-н **ч. 3** 125
Розсипна балка **ч. 3** 137
Російська імперія *див.* Росія
Російська Федерація *див.* Росія
Росія (Російська Федерація, РРФСР, Російська імперія) **ч. 1–2** 6,
8, 26, 32, 33, 104, 106, 108, 109, 126, 165, 178, 180, 281, 287, 340;
ч. 3 94, 99, 103, 135, 136, 148, 163, 171, 243, 271–273
Ростовська обл. **ч. 1–2** 277
РРФСР *див.* Росія

Румунія ч. 1–2 5, 7

Рур ч. 1–2 30

Рурська обл. ч. 1–2 30

Русово, с. ч. 1–2 344

Русь ч. 1–2 198

Самарканд, м. ч. 3 263

Санкт-Петербург (Ленінград), м. ч. 1–2 20, 29, 164,
227, 255, 275; ч. 3 241, 254, 258

Сан-Франциско, м. ч. 1–2 36

Саратов, м. ч. 3 254

Саратський р-н ч. 3 176

Сарненський р-н ч. 3 71

Сахалін, о. ч. 1–2 5

Сахни, с. ч. 1–2 313

Сватівський р-н ч. 1–2 152

Семидівський р-н ч. 3 50

Сенкевичівський р-н ч. 3 27

Серафінці, с. ч. 1–2 155; ч. 3 264, 279

Серединно-Будський р-н ч. 3 13

Сибір ч. 1–2 173, 288; ч. 3 103, 116, 117

Синельниківський р-н ч. 3 131

Сімферополь, м. ч. 3 123, 176

Сіянка, с. ч. 3 29

Скадовський р-н ч. 3 74

Сквирський повіт ч. 3 122

Слобідка-Красилівська, с. ч. 3 112

Слобода Банилів, с. ч. 3 172

Слобода Леніна, с. ч. 3 125

Сміла, м. ч. 3 101

Снятин, м. ч. 1–2 344

Солов'янівка, сл. ч. 1–2 339

Солотвина, с. ч. 3 126

Сполучені Штати *див.* США

СРСР (Радянський Союз) ч. 1–2 5–11, 25, 28, 33, 46, 52, 74, 76, 77,
91, 93–96, 99, 100, 102, 104, 106–110, 112–116, 119, 122–126, 132, 139,
146–148, 151, 154, 156, 158–164, 171, 180, 189, 191, 195, 205, 241, 266,
270–275, 277–286, 293, 294, 301, 303, 305, 311, 315, 319, 325, 340, 341,
345; ч. 3 18–20, 23, 35, 87, 91, 96, 118, 142, 146, 156, 162, 163, 179,
180, 183, 203, 217, 236, 237, 240, 241, 244–248, 250–256, 259, 261–263,
265, 266, 268–270, 273–275, 277–279

Сталінабад, м. **ч. 3** 263
Сталіно, м. **ч. 1–2** 142, 158, 238, 295, 298, 299, 320, 336; **ч. 3**
14, 20, 46, 47, 50, 59, 60, 122, 123, 247, 250, 259, 278
Сталінська обл. **ч. 1–2** 93, 132, 164, 297, 298, 310, 321, 322, 328,
329, 336, 340; **ч. 3** 7, 8, 12, 14, 17, 25, 30, 42, 46, 47, 49, 51, 58, 59,
65, 75, 84, 99, 118, 120, 121, 152, 179, 188, 190, 191, 209, 211, 215, 233,
244, 248, 263, 275
Станично-Луганський р-н **ч. 3** 137
Станіслав, м. **ч. 3** 138, 224
Станіславська обл. **ч. 1–2** 145, 158, 167, 170, 336, 337, 342, 344,
345; **ч. 3** 39, 57, 59–61, 63, 70, 73, 75, 99, 105, 109, 110, 153, 157,
188–190, 193, 198–200, 250, 263, 265, 272
Станіславщина **ч. 3** 143, 148
Стовбець, с. **ч. 3** 67
Стрийський р-н **ч. 1–2** 154
Суми, м. **ч. 3** 156, 268
Сумська обл. **ч. 1–2** 145, 170, 340; **ч. 3** 13, 18, 60, 65, 70, 78,
161, 223, 225, 244, 260
Сумщина **ч. 3** 248
Східна Європа *див.* Європа
Східна Україна *див.* Україна
США (Америка, Сполучені Штати) **ч. 1–2** 5, 6, 16, 104, 105, 160,
217, 231, 303, 327; **ч. 3** 18–21, 35, 180, 181, 237

Тарутинський р-н **ч. 1–2** 156
Татарбунарський р-н **ч. 3** 176
Теребовлянський р-н **ч. 3** 138
Тернопіль, м. **ч. 1–2** 329, 336; **ч. 3** 258
Тернопільська обл. **ч. 1–2** 145, 309, 329, 336, 337; **ч. 3** 39,
48, 62, 64, 65, 72, 74, 82, 99, 100, 102, 105, 111, 126, 134, 152, 153, 161,
162, 170, 188–190, 193, 198, 200, 233, 257, 262, 263, 265
Тернопільщина **ч. 3** 138, 142, 174
Тесове, с. **ч. 3** 29
Тиврівський р-н **ч. 3** 111, 127
Томська обл. **ч. 1–2** 282; **ч. 3** 117, 259
Торчинський р-н **ч. 3** 133
Трембовлянський р-н **ч. 1–2** 309
Третій райх *див.* Німеччина
Трибухівці, с. **ч. 3** 134
Трипілля, с. **ч. 1–2** 269, 291
Троя, м. **ч. 1–2** 65

Тузловський р-н **ч. 3** 176
Тульська обл. **ч. 1–2** 215
Тульчин, м. **ч. 1–2** 336
Тульчинський р-н **ч. 3** 127
Туреччина **ч. 1–2** 160, 217, 327; **ч. 3** 18, 19, 35, 237
Тучинський р-н **ч. 3** 127, 180
Тюменська обл. **ч. 3** 259

Угорщина **ч. 1–2** 5, 218
Угринів, с. **ч. 3** 27
Удмуртська АРСР **ч. 3** 259
Ужгород, м. **ч. 1–2** 320; **ч. 3** 109, 113, 127, 262, 274
Ужинський р-н **ч. 1–2** 313
Україна (УРСР, Західна Україна, Центральна Україна, Східна Україна)
ч. 1–2 7–10, 14, 16, 18, 21, 22, 28, 31, 33–38, 73–77, 79, 81, 82, 84,
86, 87, 90, 94–97, 99–101, 104–107, 109, 111, 115, 118–122, 126–134, 136,
139, 142, 143, 145, 147, 148, 151, 154, 155, 158, 159, 162, 165, 168, 169,
171, 173–176, 178–181, 183, 185, 186, 188, 190, 192–194, 196, 200, 201,
204, 205, 207, 270, 276, 277, 279–281, 283–285, 287, 288, 293–297, 301,
303, 304, 307, 311, 315, 317–323, 325–331, 333–335, 337, 338, 340–343,
345; **ч. 3** 7, 9, 10, 17, 18, 30, 34, 36, 37, 51, 53, 58, 61–63, 70, 82, 84,
86, 87, 101, 105, 106, 108, 109, 112–117, 141–159, 162–174, 181, 183,
188–197, 201–206, 210–214, 219–227, 237, 239, 241–279
Українське Полісся *див.* Полісся
Умань, м. **ч. 1–2** 142
Урал **ч. 1–2** 33
УРСР *див.* Україна

Фастів, м. **ч. 1–2** 314; **ч. 3** 101, 275
Фастівський р-н **ч. 1–2** 313
Фашіївка, с. **ч. 1–2** 344
Фінляндія **ч. 1–2** 5
Флорино, с. **ч. 3** 38
Франція **ч. 1–2** 5, 7, 12, 36, 231, 327; **ч. 3** 180
Фултон, м. **ч. 3** 180

Хабаровський край **ч. 3** 259
Харків, м. **ч. 1–2** 38, 77, 142, 157, 170, 181, 186, 187, 212, 216, 328,
329, 333, 335; **ч. 3** 24, 25, 43, 51, 52, 59, 60, 78, 120, 122, 123, 129,
247, 254, 255, 272, 274, 276
Харківська обл. **ч. 1–2** 152, 155, 166, 336, 340, 342; **ч. 3** 9,

25, 39, 46, 49, 51, 59, 60, 64, 65, 70, 84, 100, 102, 120, 121, 152, 161, 171, 190, 191, 209, 210, 243, 244, 248, 263, 268

Харківщина **ч. 1–2** 175; **ч. 3** 92, 221

Харцизськ, м. **ч. 1–2** 164

Хельсінкі, м. **ч. 1–2** 241

Херсон, м. **ч. 3** 263, 268

Херсонська обл. **ч. 1–2** 132, 145, 149, 167, 344; **ч. 3** 7, 9, 14, 60, 74, 98, 99, 121, 123, 133, 243, 244

Хіросіма, м. **ч. 1–2** 6

Хмельницька обл. **ч. 3** 112, 127

Холмщина **ч. 3** 167

Хотин, м. **ч. 3** 214

Хоцьки, с. **ч. 1–2** 314

Цвігова, с. **ч. 3** 134

Цейлон, о. **ч. 1–2** 276

Центральна Європа *див.* Європа

Центральна Україна *див.* Україна

Центральне Чорнозем'я (Центрально-Чорноземний р-н) **ч. 3** 103

Центрально-Східна Європа *див.* Європа

Центрально-Чорноземний р-н *див.* Центральне Чорнозем'я

Челябінська обл. **ч. 1–2** 282; **ч. 3** 259

Червоноармійськ, м. **ч. 1–2** 329

Червоноармійський р-н **ч. 1–2** 315

Черкаси, м. **ч. 1–2** 256, 330

Черкаська обл. **ч. 1–2** 128, 268; **ч. 3** 204

Чернівецька обл. **ч. 1–2** 148, 167, 170, 294, 310, 315, 316, 321, 336, 337; **ч. 3** 7, 28, 40, 57, 59, 63, 73, 100, 105, 111, 117, 118, 172, 190, 193, 199, 200, 209, 210, 214, 233, 257, 265, 269

Чернівці, м. **ч. 1–2** 159, 219, 329, 334; **ч. 3** 128, 158, 159, 178, 214, 221, 261

Чернігів, м. **ч. 1–2** 308, 336; **ч. 3** 261

Чернігівська обл. **ч. 1–2** 145, 151, 153, 154, 156, 157, 303, 306, 318, 321, 340, 341; **ч. 3** 7–9, 25, 49, 54, 60, 64, 65, 70, 78, 81, 121, 132, 161, 182, 199, 223, 225, 260

Чернігівщина **ч. 3** 103, 104, 223

Чехословаччина **ч. 1–2** 5, 7; **ч. 3** 180, 246, 251, 253

Чечельницький р-н **ч. 3** 38, 98

Читинська обл. **ч. 3** 259

Чорне море **ч. 3** 261

Чорнобильський р-н **ч. 3** 23
Чорногородка, с. **ч. 3** 118
Чортків, м. **ч. 1–2** 329

Шаргородський р-н **ч. 1–2** 148; **ч. 3** 127
Шепетівка, м. **ч. 1–2** 301; **ч. 3** 27, 171
Шишецький р-н **ч. 3** 156
Штуттгарт, м. **ч. 1–2** 31

Щирицький р-н **ч. 1–2** 148

Югославія **ч. 1–2** 5

Якутська АРСР **ч. 3** 259
Ялта, м. **ч. 1–2** 289; **ч. 3** 277
Ялтуників, с. **ч. 1–2** 346
Ямайка **ч. 1–2** 327
Ясень, с. **ч. 3** 110

АНОТАЦІЯ

Період української історії перших повоєнних років, безперечно, один з найцікавіших у минулому нашої країни. Саме у цей час відбуваються значні політичні, соціальні, культурні трансформації у суспільстві, що переживало останню фазу сталінізму і готувало ґрунт для змін у політичній свідомості хрущовського часу. Окремого уважного вивчення потребує тогочасний радянський соціум, його соціальна структура, поява нових соціальних груп, породжених війною, та еволюція раніше ustalених категорій населення, динаміка соціальних процесів, які особливо активно відбувалися в цей час.

Структурно монографія складається з трьох частин. Хронологічно та тематично наскрізний характер має перша частина видання, яка складається з розділів О. Удода, О. Коляструк і Н. Лаас. Зокрема, О. Удод та О. Коляструк зосереджують свою увагу на аналізі загальних засад історії повсякденності як історіографічного напрямку та як осібній методологічній системі історичного дослідження. На високому науковому рівні дослідники також запропонували конкретні поради щодо застосування історії повсякденності до українських реалій пізнього сталінізму. Історіографічний підсумок соціально-історичних досліджень України перших повоєнних років у сучасній українській історіографії здійснено в розділі Н. Лаас. Здобутки та недоліки досліджень українських учених подано на фоні розвитку англомовної історіографії про радянський соціум, саме остання може слугувати джерелом конкретних і безпосередніх зразків того, як можна писати соціальну історію України пізнього сталінізму.

Дві інші частини присвячено власне соціально-історичним дослідженням, згрупованим на два фундаментальні блоки – соціальні групи та соціальні процеси. Вибір саме таких структуруючих категорій обумовлений високою динамічністю суспільних змін у їх межах. Як добре показано в розділах В. Крупини, О. Прохоренко та О. Янковської, навіть уже ustalені в попередній час і визначальні для радянського суспільства категорії населення – номенклатура, інтелігенція, робітники, селяни – переживали значні трансформації у своїй структурі, повсякденному житті, соціальній свідомості. Тим бурхливіше цей процес відбувався у середовищі менших соціальних груп, які зіткнулися з проблемою вікового, гендерного та психологічного дисбалансу, як на прикладі повоєнного студентства показує Н. Хоменко. Для українського соціуму після війни визначальним був також процес творення нових соціальних груп, що стало безпосереднім наслідком воєнного часу, – репатріантів, військовополонених, інвалідів війни, демобілізованих, дітей-сиріт тощо. Механізм формування такого типу соціальних категорій на матеріалі

остарбайтерів спробувала відтворити Т. Пастушенко, щодо «ворогів народу» – Т. Вронська.

Якщо вивчення соціальних груп загалом реконструює структуру та ієрархію соціуму, то дослідження соціальних процесів найкраще виявляє функціональні взаємозв'язки між цими структурами. З-поміж найхарактерніших процесів повоєнного часу автори монографії зосереджують увагу на змінах у соціальній свідомості та поведінці населення, які позначені наростанням критичних настроїв (О. Рабенчук), на посиленні релігійності соціуму, що пов'язано з воєнним компромісом між державою та церквою (П. Бондарчук), а також на девіантних проявах, що внаслідок послаблення соціального контролю у час війни набули особливої різноманітності за типами та функціями (В. Швидкий).

ANNOTATION

The period of the first postwar years in Ukrainian history is indisputably one of the most interesting in the past of our country. Just then the significant political, social and cultural transformations were in progress in society, which was experiencing the last stage of Stalinism and was preparing for the changes in political conscience in the Khrushchev's times. The Soviet society of that time, its social structure, the appearance of new social groups resulted by war, evolution earlier fixed categories of population, the dynamic of social processes need careful research.

The monograph consists of three parts. The first part that consists of contributions from Oleksandr Udod, Olga Koliastruk and Natalia Laas, has chronologically and thematically through character. In particular, Udod and Koliastruk focus their thoughts on history of everyday life as one of the form of social history and as a separate methodological system of historical research. On a high scientific level they propose the concrete advices about application of history of everyday life to Ukrainian realia of High Stalinism. Laas realized the historiographic overview of social history researches on the first postwar years' Ukraine in contemporary Ukrainian historiography. Achievements and shortcomings of Ukrainian historians are presented against the background of development of Anglo-American historiography on the Soviet society; the latter can serve as a source of specific and immediate examples of how we can write social history of the High Stalinist Ukraine.

Two other parts are devoted to strictly social history researches grouped on two fundamental blocks – social groups and social processes. A choice of exactly these structurizing categories is conditioned with the high dynamic of social changes within their limits. As the chapters of Viktor Krupyna, Oksana

Prohorenko and Oksana Iankovska demonstrate well, even fixed in previous period and determinant for the Soviet society categories of population – nomenklatura, intelligentsia, workers, and peasants – experienced important transformations in their structure, everyday life, and social consciousness. More rapidly this process eventuated in the environment of smaller social groups, which came across with the problem of age, gender and psychological disbalance, as Natalia Homenko shows on the example of the postwar students. In the postwar Ukrainian society the process of making new social groups also took place that was the direct result of the war times, among them repatriates, prisoners of war, disable soldiers, demobilized, orphans etc. The mechanism of formation of such type's social categories was reconstituted by Tetiana Pastushenko (ostarbaiters) and Tamara Vronska (so called «enemies of people»).

If the research on social groups helps us to reconstruct the structure and hierarchy of society, the research on social processes is the best for identification of functional connections between these structures. Amongst the most typical postwar processes the authors concentrate on the changes in social consciousness and behavior designated with increasing critical moods (Oleg Rabenchuk), on strengthening the religiosity of society connected with the war compromise between state and church (Petro Bondanchuk), on the deviant displays, which in consequence of weakening the social control in war time obtained especial diversity of forms and functions (Vasyl Shvydkyj).

АННОТАЦИЯ

Период украинской истории первых послевоенных лет, несомненно, один из наиболее интересных в прошлом нашей страны. Именно в это время происходят значительные политические, социальные и культурные трансформации в обществе, которое переживало последнюю фазу сталинизма и готовило почву для изменений в политическом сознании хрущевского времени. Отдельного внимательного исследования требует советский социум того времени, его социальная структура, появление новых социальных групп, рожденных войной, и эволюция до того упрочившихся категорий населения, динамика социальных процессов, которые особенно активно протекали в это время.

Структурно монография состоит из трех частей. Хронологически и тематически сквозной характер имеет первая часть издания, состоящая из глав А. Удода, О. Колястрок и Н. Лаас. А. Удод и О. Колястрок сосредотачивают внимание на анализе общих принципов истории повседневности как историографического направления и как отдельной методологической системы исторического исследования. На высоком

научном уровне исследователи предлагают конкретные советы о применении истории повседневности к украинским реалиям позднего сталинизма. Историографический итог социально-исторических исследований Украины первых послевоенных лет в современной украинской историографии подведен в главе Н. Лаас. Достижения и недостатки работ украинских историков представлены на фоне развития англоязычной историографии о советском социуме, ибо именно последняя может служить источником конкретных и непосредственных примеров того, как можно писать социальную историю Украины позднего сталинизма.

Две другие части посвящены собственно социально-историческим исследованиям, сгруппированным в два фундаментальные блоки – социальные группы и социальные процессы. Выбор именно таких структурирующих категорий обусловлен высокой динамичностью социальных изменений в их рамках. Как хорошо показано в главах В. Крупины, О. Прохоренко, О. Янковской, даже уже упрочившиеся раньше и определяющие для советского общества категории населения – номенклатура, интеллигенция, рабочие, селяне – переживали значительные трансформации в своей структуре, повседневной жизни, социальном сознании. Тем стремительнее этот процесс происходил в среде меньших социальных групп, которые столкнулись с проблемой возрастного, гендерного и психологического дисбаланса, как на примере послевоенного студенчества показывает Н. Хоменко. Для украинского послевоенного общества определяющим был также процесс появления новых социальных групп, что стало непосредственным результатом военного времени, – репатриантов, военнопленных, инвалидов войны, демобилизованных, детей-сирот и т.п. Механизм формирования такого типа социальных категорий на материалах об остарбайтерах воспроизвела Т. Пастушенко, относительно «врагов народа» – Т. Вронская.

Если изучение социальных групп в общем реконструирует структуру и иерархию социума, исследование социальных процессов наилучше обнаруживает функциональные взаимосвязи между этими структурами. Среди наиболее характерных процессов послевоенного времени авторы сосредотачивают внимание на изменениях в социальном сознании и поведении населения, которые отмечены нарастанием критических настроений (О. Рабенчук), на усилении религиозности социума, что связано с военным компромиссом между государством и церковью (П. Бондарчук), а также на девиантных проявлениях, которые вследствие послабления социального контроля во время войны приобрели особое разнообразие за типами и функциями (В. Швыдкий).

Наукове видання

**З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**ПОВОЄННА УКРАЇНА:
НАРИСИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**
(Друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)

**Колективна монографія у 3-х частинах
Частина 3**

Набір і верстка *Васильєва Н. Ф.*

Оригінал-макет *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 25.05.2010 р. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 27,5. Обл. вид. арк. 26,0.
Наклад 300 прим. Зам. 22. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.